

Bencze Mátyás

A magyarországi büntetés-kiszabási gyakorlat kutatásának hipotézise és módszertani kérdései

I. A kutatás célja, előzményei

A következőkben egy olyan jogszociológiai kutatás célját, hipotéziseit és módszertani kérdéseit igyekszem vázolni, mely reményeim szerint – hordereje folytán – a szűkebb tudományos közvéleményen túl is jelentős visszhangot válthat ki. Ezt a cikket egyúttal figyelemfelhívásnak szánom a jogelméleti és jogszociológia problémák iránt érdeklődő olvasók felé, és arra kérek mindenkit, hogy e tervezett kutatással kapcsolatos észrevételeit, ötleteit, javaslatait juttassa el a szerzőnek.

A nagyközönségben még nem tudatosodott, de a jogászai szakmán belül már régóta közzéadott állítás, hogy hazánkban az ország egyes földrajzi régióiban – a törvényes büntetési kereteken ugyan belül maradván – nagymértékben eltérő a bíróságok büntetés-kiszabási gyakorlata,¹ azaz ugyanazt a bűncselekményt – ugyanolyan vagy igen hasonló enyhítő, illetve súlyosító körülmények mellett – jelentősen eltérő büntetési mértékkel, vagy akár különböző büntetési nemekkel (pl. pénzbüntetés helyett szabadságvesztéssel, vagy fordítva) szankcionálják. Információim szerint az eltérések főként a nyugati és a keleti országrészek, főváros-vidék, illetve a megyeszékhelyek és a kisebb települések viszonylatában szignifikánsak.

Külön említeni sem kell, hogy amennyiben valóban ez a helyzet az országon belül, akkor az igen súlyos alkotmányos aggályokat vet fel a bírói gyakorlattal szemben, mivel a jogbiztonság, a jogegyenlőség, és átfogóbban a jogalkalmazás igazságosságának egyik alapkövetelménye, hogy egységes jogi háttér mellett a hasonló súlyú bűncselekmények hasonló előéletű elkövetőit hasonló módon büntessék a bíróságok, és senki ne juthasson előnyhöz, illetve ne szenvedjen hátrányt attól függően, hogy az ország melyik bírósága ítélkezik felette.

A kutatás során kollégáimmal együtt a fenti jogászai „közhiedelemnek” kívánunk utánajárni, és tisztázni szeretnénk azt, hogy egy tudományos alapos vizsgálat alátámasztja-e ezt az előbb vázolt feltételezést. Tapasztalataim szerint – mivel magam is gyakorló bíróként dolgozom – egy ilyen felmérésnek mindenképpen van létjogosultsága, és az eredmények nyilvánosságra hozatalával egy olyan szakmai és közéleti vita indulhatna meg, amely végső soron elvezethet oda, hogy a Legfelsőbb Bíróság ismét aktív szerepet vállaljon az ítélkezési gyakorlat egységesítésében.

Álláspontunk szerint ugyanis a Legfelsőbb Bíróság ezen a téren mutatott passzivitása meghatározó módon járulhatott hozzá a büntetés-kiszabási gyakorlat divergálásához. Ezt a hipotézist arra alapozzuk, hogy statisztikailag kimutatható: 1993-tól kezdődően, amikortól az Alkotmánybíróság megsemmisítette a *törvényességi óvás* intézményét, jelentős mértékben csökkent azon közzétett bírósági határozatok aránya, amelyek kimondottan a kiszabott büntetés

¹ Volt, aki húszféle megyei igazságszolgáltatás képét vázolta fel, lásd: Peren kívül. Interjú egy lemondott megyei főbíróval. *HVG*, 1996. január 6.

mértékére nézve szolgáltak iránymutatásul. A törvényességi óvás szabályai szerint „A bíróság jogerős határozata vagy határozatának meghatározott része ellen a Legfelsőbb Bíróság elnöke vagy a legfőbb ügyész törvényességi óvást emelhet, ha az törvényt sértő vagy megalapozatlan.”² Mindez azt jelentette, hogy az óvást emelők nem csupán szűken vett jogértelmezési, vagy ténymegállapításbeli hibákra hívhatták fel a figyelmet, hanem arra is, ha a kiszabott büntetést túlságosan súlyosnak, vagy éppenséggel enyhének találták.

A törvényességi óvást azért semmisítette meg az Alkotmánybíróság, mert „intézményében úgy vegyül a jogegységi és jogorvoslati funkció, hogy egyiknek sincsenek meg az alkotmányos feltételei, sőt az egyik feladathoz szükséges alkotmányos feltételek megvalósulását a másik feladat nem teszi lehetővé.”³ Így „ellentétben a jogállamiság elvének (Alkotmány 2. § (1) bekezdés) tartalmát alkotó jogbiztonság követelményével, [és] a jogerő intézményével”⁴ Az Alkotmánybíróság határozata szellemének megfelelően a törvényhozó megalkotta az 1993. január 1. napjától hatályos *felülvizsgálat* intézményét, melyet teljes egészében megtisztított a jogegységi funkciótól, és azt alanyi jogon igénybe vehető jogorvoslati úttá alakította. Valószínűleg azonban azért, hogy a Legfelsőbb Bíróság munkaterhének aránytalan növekedését elkerülje, a jogalkotó kizárta a felülvizsgálattal támadható körből a törvényes büntetési tételkereten belül kiszabott büntetési tartamot.⁵ Ettől kezdve tehát speciálisan büntetés-kiszabási kérdésekkel senki nem fordulhat a Legfelsőbb Bírósághoz.

A 2000. március 1. napjától hatályos *jogorvoslat a törvényesség érdekében* nevű új jogintézmény nem pótolja ezt a hiányt, mivel a büntetést csak akkor lehet megváltoztatni, ha „a bűncselekmény törvényt sértő minősítése vagy más anyagi jogszabálysértés miatt törvényt sértő büntetést szabtak ki, vagy törvényt sértő intézkedést alkalmaztak”.⁶ Önmagában tehát a büntetési tétel mértéke – amennyiben a törvényes keretek között került kiszabásra – ilyen módon sem vitatható. Az 1998. évi XIX. tv. (az „új” Be.) hatálybalépésével ez a helyzet nem változott, bár módosultak a felülvizsgálat és a törvényesség érdekében indítványozott jogorvoslat szabályai (az utóbbi immár – bizonyos kivételekkel – csak deklaratív jellegűvé vált, pusztán a törvényt sértés megállapítására szorítkozhat), a mi szempontból fontos rendelkezés, a büntetési mérték támadásának tilalma változatlanul fennmaradt.

Mindezek következtében a Legfelsőbb Bíróság látóköréből kikerültek a büntetés-kiszabási kérdések, és e fórum legfőbb feladatává a jogértelmezési kérdések eldöntése vált. A Legfelsőbb Bíróság érzekelte, hogy ilyen módon a büntetés-kiszabási gyakorlat egysége veszélybe került, és egyik felelős tagja ígéretet tett arra, hogy a Bírósági Határozatok című lapban fokozni fogják azon megyei másodfokú bírósági határozatok közlésének arányát, amelyek a büntetés-kiszabás kérdéseivel foglalkoznak.⁷ Ehhez képest vegyük most szemügyre, hogy miként alakult valójában az ilyen jellegű határozatok közzététele a 1977. és 2005. között a leggyakrabban előforduló, illetve a jelentősebb tárgyi súlyú bűncselekmények vonatkozásában.

² Be. 284. § (1) bekezdés

³ 9/1992. (I. 30.) AB határozat V. 1.

⁴ Uo.

⁵ Be. 284. § (1) A bíróság másodfokon felülbírált jogerős ügydöntő határozata, illetőleg a másodfokú bíróság jogerős ügydöntő határozata vagy határozatának meghatározott része ellen felülvizsgálatnak van helye, ha

a) a terhelt felmentésére vagy büntetőjogi felelősségének megállapítására, kényszergyógykezelésének elrendelésére vagy az eljárás megszüntetésére a büntető anyagi jog szabályainak a megsértése miatt került sor;

b) a bűncselekmény törvényt sértő minősítése, vagy más anyagi jogszabálysértés miatt törvényt sértő büntetést szabtak ki, vagy törvényt sértő intézkedést alkalmaztak.

(2) Az (1) bekezdés b) pontja esetén nincs helye felülvizsgálatnak, ha a büntetést a törvényes minősítésnek megfelelő büntetési tétel keretei között szabták ki.

⁶ Be. 291/B.§ b) pont

⁷ Katona Sándor: A büntetés-kiszabásról. *Bírák Lapja*, 1995. 1. sz. 26. o.

Bűncselekmény típusa	Büntetéskiszabással foglalkozó döntvény (az adott bűncselekményhez kapcsolódó összes döntvény %-ában)	
	a törvényességi óvás megsemmisítése előtt	a törvényességi óvás megsemmisítése után
Lopás	16%	-
Csalás	10,4%	-
Rablás	22,5%	4%
Testi sértés	18%	7,2%
Emberölés	8%	9,2%
Garázdaság	11%	-
Közokirat-hamisítás	11%	3%

Ebből az adatsorból világosan kiolvasható, hogy egyedül az emberölés büntettének esetében találunk a törvényességi óvás megsemmisítése óta is megfelelő számú olyan közzétett döntést, amely kimondottan a büntetéskiszabási kérdéseket érint. Ennek az lehet az oka, hogy az emberöléses ügyek elsőfokon a megyei bíróságokon indulnak, így másodfokon az itt hozott határozatokat a Legfelsőbb Bíróság bírálja felül. Mivel pedig a Bírósági Határozatok a Legfelsőbb Bíróság kiadványa, ezért értelemszerűen több olyan eset kerül bele, mely jogerősen a Legfelsőbb Bíróságon zárul le.⁸ Azonban a bíróságok elé kerülő ügyeknek természetesen csak elenyésző részét képezik az emberölés miatt indult eljárások, így az általános büntetéskiszabási gyakorlatot az ezen a téren adott iránymutatások, támpontok kevésbé befolyásolják. Sőt, a büntetéskiszabás egységességét kedvezőtlenül érintheti az a hatásköri változás is, amelynek következtében 2003. január 1. napjától a megyei bíróságon indult ügyek másodfokává az ítéletábla vált. 2005. január 1. napjától ugyanis országosan öt ítéletábla működik, és ezektől nincsen további fellebbezési lehetőség a Legfelsőbb Bírósághoz. Figyelembe véve, hogy az ítéletáblák személyi állományát nem a Legfelsőbb Bíróságról, hanem a megyei bíróságokról töltötték fel, ezért a regionális büntetéskiszabási különbségek immár a megyei bíróságon induló cselekmények megítélésére is hatással lehetnek (bár hozzá kell tenni, hogy az idő rövidsége miatt az újabb tendenciák kimutatásához még nincs elégséges adatunk).

Úgy vélem, hogy a büntetéskiszabásra vonatkozó közzétett döntések számának drasztikus csökkenése az utóbbi évtizedben megteremtette a talajt ahhoz, hogy olyan eltérés alakuljon ki a bírói gyakorlat e dimenziójában, amely már empirikus vizsgálódás tárgya lehet. Ezt a sejtést alátámasztják a külföldi tapasztalatok is. Az Európa Tanács már az 1990-es évek elején egy egész nemzetközi konferencia-sorozatot szentelt az európai országok büntetéskiszabási gyakorlatában jelentkező problémák tanulmányozásának, amelynek végén a résztvevők egy „Ajánlást” is elfogadtak.⁹ Ebben az ajánlásban, abból kiindulva, hogy túlságosan nagyok a regionális eltérések, egy külön pont foglalkozik a büntetéskiszabás egyöntetűségének biztosításával, illetve az ezt lehetővé tevő módszerekkel.

De nem csupán Európában okoz problémát a büntetéskiszabási gyakorlat egységességének hiánya. Jerome Frank híres művében, a „Law and the Modern Mind”-ban ismertet egy vizsgálatot, amely egy bíróságon belül mutatott ki megdöbbentő különbségeket az ítélkezési

⁸ Viszonylag kisebb mértékű volt a csökkenés a testi sértéshez kapcsolódó döntvények esetében, aminek oka az lehet, hogy a testi sértés két minősített esete (életveszélyt, illetve halált okozó testi sértés) szintén a megyei bíróságon indul elsőfokon, így viszonylag sok eset kerül másodfokon a Legfelsőbb Bíróság elé.

⁹ E konferencia-sorozat és az „Ajánlás” ismertetésére lásd Bócz Endre: A büntetéskiszabás és az Európa Tanács. *Magyar Jog*, 1992. 9. szám. 521-529. o.

gyakorlatban.¹⁰ Jerome Frank a nagyfokú eltérések okát a bírák személyiségének különbségeire vezette vissza. Úgy gondolom azonban, hogy a magyar büntetőeljárás sajátosságai miatt a bírói személyiség jóval kisebb szerepet játszik a büntetéskiszabás során, mint az Amerikai Egyesült Államokban. A magyar büntetőeljárásban ugyanis mindig részt vesz a bírón kívül egy másik jogász, az ügyész, akinek fellebbezési joga folytán a gyakorlattól kirívó mértékben eltérő büntetéseket a másodfokú bíróság korrigálni tudja. Ilyen módon eltérések inkább az ország egyes megyéinek gyakorlatai között lehetnek, mivel a megyei bíróság az a fórum, amely előtt egy adott megyében indult ügyek túlnyomó része lezárul. Éppen ezért a kutatás is az egyes megyék büntetéskiszabási jellemzőit kívánja összehasonlítani.

A magyar bírói gyakorlatra irányuló vizsgálódásoknak már vannak előzményei. Egyrészt Pokol Béla végzett egy kutatást a '90-es évek végén, amelyben mintegy 600 bírói döntvényt analizált abból a szempontból, hogy milyen jogértelmezési módszerek jellemzik a hazai ítélkezést, illetve miként változott e módszerek aránya a '70-es évektől kezdve.¹¹ A büntetéskiszabási gyakorlat kutatásához azonban módszerében közelebb áll egy 2002-ben Loss Sándor irányításával folyt országos körű empirikus vizsgálat, mely a büntető igazságszolgáltatás aktorainak a terheltek etnikai hovatartozásával kapcsolatos előítéleteit próbálta feltárni. A két vállalkozásban – a céljuk következtében – közös jellemző ugyanis, hogy megalapozott eredmény csak úgy várható, ha nem csupán az ügydöntő határozatokat tanulmányozzuk, hanem az ügy összes iratát, különös tekintettel a tárgyalási jegyzőkönyvekre, és a nyomozás során felvett vallomások tartalmazó okiratokra. E hasonlóság következtében a korábbi kutatásnak számos tapasztalatát fel tudjuk használni, de a két legfontosabb tanulság a következő:

1. Egy ilyen vizsgálódásnak minél szélesebb körű reprezentatív mintán kell alapulnia, tehát az országban minél több bíróságra el kell jutnunk, hogy ott a helyszínen tanulmányozzuk a mintául kiválasztott ügyek aktáit (mivel a bírósági aktákat csak a bíróságokon lehet kutatni).

2. A megelőző kutatás másik tanulsága az volt, hogy az egyes ügyek aktáinak feldolgozását csak azokra lehet rábízni, akik maguk is hivatásszerűen foglalkoznak – bíróként, ügyészként vagy ügyvédként – az ítélkezési tevékenységgel. Csak az ilyen téren tapasztalt kutatók vehetik észre az egyes cselekmények és elkövetők közti azon különbségeket, melyek a kiszabott büntetés mértékét befolyásolhatják. Ezek a különbségek egy joghallgató, de még egy más területen működő jogász számára is észrevétlenek maradnának, és a kérdőíveket nem lehet annyira leegyszerűsíteni, hogy azok kitöltése bárki által elvégezhető, pusztán mechanikus feladat legyen. Tehát nem csupán a kérdőívek megszerkesztéséhez és feldolgozásához, de azok kitöltéséhez is megfelelő szakmai jártasság szükséges.

¹⁰ „Az egyik bíró elé 546 részegséggel vádolt ember került, mindössze egyet mentett fel, a többit bűnösnek találta, ezzel szemben egy másik bíró, aki elé 673 vádlottat idéztek be, 531-et közülük (79 %) nem talált bűnösnek. Rendzavarás eseteiben az egyik bíró csupán 8 %-át, a másik már 54 %-át mentette fel a vádlottaknak. [...] **Koldulás** esetében a felmentések számaránya 4,5 %-tól 79 %-ig változik. Ha elítélésre került sor, ugyanezek az eltérések akkor is fennálltak. Volt olyan bíró, aki az általa bűnösnek kimondottak 84 %-ára szabott ki bírságot, és csupán 7 %-ukra nézve függesztette fel ezt a büntetést, ezzel szemben egy másik csak 34 %-ra szabott ki végrehajtható bírságot, viszont 59 %-nak adott felfüggesztett büntetést.” Jerome Frank: *Law and the Modern Mind*. Anchor Books, New York, 1963. 120. o.

¹¹ Lásd Pokol Béla: *A jog szerkezete*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2001. 248-258. o.

II. A kutatás módszertani kérdései

1. Legfontosabb a mintának a kutatás célja szempontjából történő homogenizálása, azaz, hogy megfelelő számú ügyet egymással összehasonlíthatóvá tegyünk. Első lépésként a reprezentativitás megteremtése érdekében minden bíróságról minimum 50 ügyet kellene kiválasztani.

Három bűncselekmény-típust emelnénk ki (vagyon elleni, erőszakos, illetve a kettő ötvözete). Fontosnak tartom, hogy mind a két alapkategóriára terjedjen ki a vizsgálat, mert lényeges eltérések lehetnek a bírói viszonyulásban egy ugyanolyan büntetési tételű testi épség, illetve vagyon elleni bűncselekmény esetében. Így a következő bűncselekmények miatt indult büntetőeljárások elemzésére alapoznánk a kutatást:

1. lopás büntette (Btk. 316. § (1) (2) és (4) bekezdés, 3 évig terjedő büntetési tétel),
2. súlyos testi sértés büntette (Btk. 170. § (1) és (2) bekezdés, 3 évig terjedő büntetési tétel),
3. rablás büntette (Btk. 321. § (1) és (2) bekezdés, 2-8 évig terjedő büntetési tétel).¹²

(Esetleg még meg ki lehetne választani a székhelyi bíróságokon 15-15 nagyobb súlyú „intellektuális” bűncselekményt, pl. a „különösen nagy kárt okozó csalás” büntetést, amely ügyek alapján a „fehér-galléros” bűnözéssel kapcsolatos attitűd megnyilvánulását vizsgálhatnánk meg.)

2. Időbeli megoszlás: A vizsgálat – tekintettel a jogszabályi változásokra – három évet fogna át:

1995-ös elkövetési idejű cselekmények (innentől kezdve van a bíróságokon számítógépes nyilvántartás),

2001-es elkövetési idejű cselekmények (a büntetékiszabási szabályok jelentős törvényi szigorítása),

2003-as elkövetési idejű cselekmények (a büntetékiszabási szabályok jelentős törvényi enyhítése).

3. Térbeli megoszlás: A kutatás első fázisában az egyes megyeszékhelyi bíróságok és Budapest gyakorlatát vizsgálnánk meg, és az eredménytől függően folytatnánk tovább a kutatást a vidéki bíróságokon.

4. Kérdőívszerkesztés: A kérdőív legfontosabb célja, hogy összehasonlíthatóvá tegye a különböző büntetéseket, azaz kiegyenlítse az enyhítő-súlyosító körülmények eltérése miatti differenciákat. Ezért az egyes büntetékiszabási körülmények mechanikus kiszűrése mellett a bírói gyakorlat ismeretében azok nyomatékára is figyelni kell (így lesznek jelentős, átlagos és csekély nyomatékú enyhítő és súlyosító körülmények).

5. Aktafeldolgozás: Az egyes akták vizsgálatakor elsődleges jelentőségű, hogy a feldolgozó tisztában legyen a Legfelsőbb Bíróság vonatkozó BK 151. számú állásfoglalásával, ismerje az ahhoz kapcsolódó bírói gyakorlatot, és tudja azt, hogy a bírósági aktából miként olvasható ki ezek jelenléte, illetve figyelembevétele. Szintén fontos azt vizsgálni, hogy volt-e olyan speciális körülmény az ügyben, amely hatással lehetett a kiszabott büntetésre (pl. az elkövető származása, hírneve, anyagi helyzete, etc.).

¹² Azért is fontos ez utóbbi szerepeltetése, mivel itt a bírói mozgástér nagyobb, így az esetleges regionális különbségek jobban látszanának.

6. Az adatok értékelése: A legfontosabb feladat az, hogy olyan számítógépes adatbázis-kezelő programot használjunk, amelyik képes a bevitt adatok előre megadott szempontok szerinti súlyozására, és így az egyes bíróságok és egyes bűncselekmény-típusok büntetékiszabási átlagának kiszámítására. Hasznos volna, ha a kapott eredményeket grafikus formában is meg tudná jeleníteni. (Ezzel a módszerrel lehetne olyan táblázatot szerkeszteni, amely látványosan mutatná, hogy pl. a lopás esetében melyik bíróságon milyen összegtől kezdve „jár” végrehajtandó szabadságvesztés-büntetés)

Az így nyert eredmények alapján világosan és egyértelműen meg lehetne állapítani, hogy vannak-e különbségek az egyes megyék tekintetében a büntetékiszabási gyakorlat terén. Ez alapján egyrészt újabb hipotéziseket lehetne felállítani az eltérések okára nézve, másrészt gyakorlati haszna is lehetne, amennyiben felhívást jelentene a jogalkalmazók és a jogalkotók számára a helyzet rendezésére

III. Az eredmények publikálása:

A szélesebb nyilvánosság elé tárást megelőzően célszerű volna, ha előbb a jogász szakma tudományos folyóirataiban, illetve szociológiai tematikájú lapokban tennék közzé az eredményeket, és ezek magyarázatát, mivel így a reakciók alapján hamar ki lehetne szűrni az esetleges félreértéseket, tévedéseket, módszertani hibákat. Ugyanebből az okból megküldhetnénk az elsődleges következtetéseinket a megyei bíróságokra, és a bírósági igazgatás országos csúcsszervének.

Második lépcsőben a kiérlelt következtetéseket közérthető formában megküldhetjük az országos napilapoknak, és az elektronikus médiának, így a téma komolyságának megfelelő társadalmi nyilvánosságot kaphatna. Itt fontos lenne azt is hangsúlyozni, hogy a jogalkalmazás egységességének követelménye nem áll szemben a bírói függetlenség alapelvével. Nem a bírók mérlegelési tevékenységét kívánjuk befolyásolni, hanem azokat a támpontokat hiányoljuk, amelyek segítséget nyújthatnának a bíróknak a tág jogszabályi keretek közötti tájékozódásban. Továbbá azt is szükséges tisztázni, hogy ezzel a kutatással nem a büntetékiszabás szigorításának vagy enyhítésének kérdésében próbálunk állást foglalni.

Végző soron pedig összehasonlító jogi vizsgálatokkal nemzetközi viszonylatban is fel tudnánk mérni, hogy milyen irányba halad a magyar bíróságok gyakorlata, illeszkedik-e az Európai Unióban észlelhető tendenciákhoz. E kérdésnek azért is van nagy jelentősége, mert a magyar államra nézve kötelezőek az Emberi Jogok Európai Bíróságának ítéletei, és amennyiben valóban széttöredezett a büntetékiszabási gyakorlatunk, az az ország bírósági elmarasztalásához is vezethet.

Gyenge Zsolt Az el nem feledett felejtés feledhetősége*

Lehet-e könyvet írni a felejtésről? Lehet-e az emlékezés, az emlékezet egyik legfontosabb intézményét arra használni, hogy a felejtésről írjunk? Nem feloldhatatlan ellentmondás-e megemlékezni a felejtésről? Hacsak nem tekintjük az írást a felejtés legjobb eszközének – mint tették ezt a könyvben is idézett Platón vagy Dr. Lurija.

Úgy tűnik, ez Harald Weinrich legnagyobb problémája végig e könyvön keresztül. Mint a bevezetőben kifejti, annyi könyvet írtak az emlékezetéről, de oly keveset a felejtésről – és ő ezt a hiányt kívánja pótolni. Művében azonban végig, a különböző történelmi korok felidézése során, szinte feloldhatatlan ellentmondást jelent ez a kérdés. Hiszen a felejtésről csak mint Hiányzóról, hiányról, mint az emlékezet nem létéről lehet beszélni. Hiába akar a felejtésről értekezni, gyakran egyszerűen képtelen elszakadni az emlékezettől. A következőkben megpróbálom végigkövetni a könyv fontosabb elemzéseit, különös hangsúlyt fektetve az előbbiekben kifejtett ellentmondásra, kiemelve azokat a pontokat, amelyekben egyáltalán nem, és azokat, amelyekben mégis sikerült a felejtésről valamit mondani.

A Léthé. A felejtés művészete és kritikája, mint azt szerzője is megfogalmazza az Előszóban, egy művelődéstörténeti áttekintés. A szerző átrohan a gondolkodás és az irodalom történetének néhány főbb állomásán, és mindenhol megpróbálja kiemelni azokat a gondolatokat, amelyek a felejtésre illetve az emlékezetre vonatkoznak. Lebilincselő, olvasmányos, de kissé felületes ámokfutás ez a felejtés el nem felejtett történelmének mezején.

A könyv szerkezete jól jelzi a fentebb említett művelődéstörténeti jelleget, hiszen egy történeti jellegű áttekintőnek megfelelően, kronológiai sorrendben tárgyalja a felejtést. A cél nyilvánvaló módon az, hogy a felejtés különböző korokban megvalósuló tematizációját ismertesse. Ebben a felfogásban kerül sor az irodalom és gondolkodás történelme legfontosabb mítoszainak, történeteinek vagy eszmefuttatásainak anekdotikus ismertetésére.

Ebből a történeti felsorolásból egyedül *A feledés nyelve* című első fejezet lóg ki, amely a felejtés szó történetét, használatának módjait és jelentésének különböző értelmezéseit ismerteti, ezzel vezetve be az olvasót a felejtés útvesztőjébe. Nyilvánvalóan ez a komoly nyelvészeti kutatásokkal megalapozott fejezet a legelméletibb és a legbonyolultabb nyelven megfogalmazott az egész könyvben. Fontos jellegzetessége ennek a fejezetnek az, hogy a

* Harald Weinrich: *Léthé. A felejtés művészete és kritikája*. Atlantisz könyvkiadó. Budapest. 2002.

szerző nem csak a német *vergessen* szót elemzi, hanem a latin nyelvből kiindulva a francia és az angol „felejtés” szavakat is. Weinrich sort kerít a görög kifejezések feldolgozására is, és csak sajnálni lehet, hogy a felvetett *alétheia* (igazság) kifejezés magyarázata oly rövidre szabott (különösen a Heidegger által el nem rejtettséggént értett igazság fogalom bővebb kifejtését hiányoltam, amely a könyv témája szempontjából sok megvilágító gondolatot eredményezett volna¹). A különböző nyelvekben megjelenő variációk rövid áttekintése után e fejezet még kitér az emlékezet/felejtés legfontosabb metaforáinak az ismertetésére. Itt van az első pont, ahol nyilvánvalóvá válik, hogy önálló módon a felejtésről nem lehet beszélni: leginkább az emlékezet metaforáiról van szó, amelyekhez járulékos módon, hiányként megjelenve kapcsolódnak a felejtés képei. Ezt egyébként maga Weinrich is bevallja: „A felejtés metaforái bizonyos tekintetben mindig az emlékezet metaforáihoz kapcsolódnak.” (19. o.)

A második fejezet hatalmas korszakot fog át, hiszen az ókori görög kultúrától Dantéig ismerteti a felejtés és emlékezés problematikáját. A görög retorikai hagyomány tárgyalása pontosan jelzi azt, hogy mennyire nehéz *valóban* a felejtésről beszélni. A szónokok tanulmányainak fontos középpontja volt a mnemotechnika, amely e könyvben mint a felejtés elleni küzdelem jelenik meg. Cicero anekdotája kapcsán a következőkben Weinrich felveti az *ars oblivionis*, vagyis a felejtés művészetének kérdését. Themisztoklész ugyanis remek memóriával rendelkezett, és inkább felejtteni szeretett volna, mint emlékezni. „Arra is emlékszem, amire nem akarok, de amit felejtteni akarok, azt nem feledhetem.” – idézi Cicerót a könyv. Ide kapcsolódik az ugyanebben a fejezetben feldolgozott Ovidius-mű, *A szerelem orvosságai* is, amelyben az ókori költő arra tanít, hogyan felejtse el a csalódott szerető szerelmét. Az ő végkövetkeztetése az, hogy nem szabad határozottan akarnunk felejtetni, mert akkor bizonyosan nem sikerül, hiszen ezen elhatározás gyakori ismétlése újra és újra felidézi bennünk a csalódás emlékét. Lám, mily nehéz tettenérni a mindenütt megbúvó felejtést!

A Szent Ágoston gondolkodása kapcsán elemzett keresztény vallás elemzése jó példája a felejtésről való beszéd lehetetlenségének. Weinrich megállapítja, hogy a kereszténység emlékezetvallás, és a feledés csak a hittől való eltérésként, vagyis megint csak hiányként van jelen – a bűnösnél. „Az emlékezet az a hely, ahol Isten, megemlékezően az emberekkel kötött szövetségről, a bűnösnél is szállást vett. Ott várakozik – a feledékeny bűnös számára nem okvetlenül hozzáférhetően – arra a napra, amikor a bűnös végre megtér, és visszatalál hozzá. Az emlékezet mélyéről Isten jeleket is küld, s az emberek ezek segítségével szabadulhat ki feledékeny tévelygéséből.” (47. o.)

¹ Lásd például: Martin Heidegger: *A műalkotás eredete*. Gondolat. Budapest. 1988.

Ebből a fejezetből különös figyelemre tarthat számot a Dante *Isteni színjátékát* emlékezeti szempontból elemző rész. Weinrich felfogása szerint az egész mű egy hatalmas mnemotechnikai gyakorlatként értendő, amelyet Dante úgy épít fel, ahogy azt az ókori retorikusok javasolták, akik szerint az emlékezetben megőrzendő dolgokat egy szemléletes térbe/tájba kell beleképzelní, amelyet beszéd közben a szónok képzeletben körbejár. A különböző elemek minél jobb megőrzése érdekében pedig ún. imago agentes-eket kell létrehozni, vagyis olyan erőteljes képeket, amelyek szokatlanságuk, erőteljességük révén beivódnak emlékezetünkbe. Weinrich szerint Dante ezt műveli végig az Isteni színjáték során, mikor különböző helyeken nagyon különös figurákról emlékezik meg. Ezt az értelmezést a Purgatórium egyik „alaptörvénye” teszi igazán hitelessé: a purgatóriumban eltöltött szenvedések csak azáltal rövidülhetnek meg, ha valaki az élők közül imádkozik az ott tartózkodó bűnösért. Dante ezért hatalmas művével emléket állít a túlvilágiakról az élők számára – vagyis a felejtés ellen harcol –, hogy azok megemlékezzenek róluk. „Ebben az értelemben Dante Divina commediáját teljes egészében az emlékezet műalkotásának nevezhetjük.” (52. o.)

A 17-18-19. századi gondolkodókat bemutató következő fejezetek alapfelfogása az, hogy az ókorban majd a középkorban kitüntetett szerepet kapott emlékezet szépen lassan kegyvesztetté válik, leszorul arról a magasztos helyről, amelyet a korábbi retorikában, gondolkodásban és pedagógiában elfoglalt. Rousseau *Émile vagy a nevelésről* című művében – amint azt Weinrich is leírja – szenvedélyesen támadja az emlékezetpedagógiát, az ókori mnemotechnika egyenes folytatását, amely „a nevelés végzetes tévútja”. (105. o.) Természetesen – és ezt könyvünk szerzője is megfogalmazza – Rousseau nevelési ideálja nem a felejtést szolgálta. Így tehát szó lehet ugyan az emlékezet, a memória fontosságának csökkenéséről, elsődleges szerepének a megkérdőjeleződéséről, de szó sincs a felejtés e pozícióba emeléséről. És ez pontosan jelzi a könyv témájának legfőbb nehézségét is: nem biztos, hogy mikor az emlékezet határaitól beszélünk, akkor a felejtésre gondolunk. Vagyis egyáltalán nem törvényszerű, hogy a non-emlékezet ugyanaz, mint a felejtés.

A Casanovát bemutató alfejezet címe – *Elfeledett szerelmi kalandok élethű előadásban* (121-129. o.) – arra utal ironikusan, hogy a nagy csábító, aki képes volt újra és újra az előző kapcsolat elfelejtése révén a teljes szerelmet átélni, élete végén mégis tökéletesen emlékezett mindenre. Az alfejezet ezen gondolatmenet mentén bontja ki Casanova néhány kalandját, és felhívja a figyelmet a fenti ellentmondásra. Azonban csak sajnálni lehet, hogy Weinrich az éppen az előző fejezetben taglalt azon Rousseau gondolatot nem alkalmazza ezúttal, amelyben a francia szerző élesen elkülöníti tények és érzések emlékezetét. Nem képzelhető-e el, hogy az

öreg Casanova a tényekre, eseményekre emlékezett ugyan, ám minden új szerelem – miként azt Ovidius is megállapítja *A szerelem orvosságai*ban – feledtette a régi érzéseket?

Bár csak alig másfél oldalt kap e könyvben Dr. Lurija esetének leírása (152-153. o.), az egyik legillusztratívabb példa a felejtés jelenségének fontosságára. A hipermnéziában szenvedő páciens története ugyanis arra világít rá, hogy az általános fogalmak mentális megalkotásának – vagyis a gondolkodásnak, az értelmes beszédnek, a kommunikációnak – elengedhetetlen előfeltétele a felejtés. Lurija doktor csak azáltal tudta élhetővé tenni betege életét, hogy megtanította elfelejteni például a számtalan eddig látott egyedi kutyát a „kutya” általános fogalmának megalkotásának érdekében. Az már csak külön csemegéje a történetnek, hogy amit a beteg el akart felejteni, lejegyezte. Az ilyen és a néhány hasonló elemzés olvasásakor éreztem igazán a címben megfogalmazott célkitűzés megvalósulását, ilyenkor tűnt úgy, hogy sikerült magát a felejtést, mint önállóan létező jelenséget megszólaltatni, és nem csak non-émlékezetként kezelni.

Ugyancsak fontos dologra tapint rá Weinrich Nietzsche elméletének szemügyre vételekor, amikor az erkölcs nietzschei felfogásának kommunikatív jellegéről beszél. Az erkölcshez a bűn felől közelítve Nietzsche egy nyelvi játék segítségével a bűnt összekapcsolja az adóssággal, adós és hitelező viszonyát pedig közös emlékezeten alapuló kommunikációként írja le. És valóban, a hitelező érdeke az emlékezet állandó ébren tartása, míg az adósnak hitelképességének megőrzése céljából érdeke emlékezni azon ígéretére, hogy visszatéríti az adósságot. „Ilyen értelemben az adósságok az emlékezés kiegyenlített tételei.” (190. o.) Ugyanez a helyzet a bűnnel is, hiszen a vétek a tettes rossz lelkiismeretében emlékeztető jelként van jelen, és a bűnt csak a törvényben rögzített büntetés szüntetheti meg, vagyis feledtetheti el. Ha tehát az erkölcs a maga egészében ugyanazon szellemi összetevőkből áll, mint az adósság és a vétek, akkor maga is kommunikatív természetű, „azaz feltétele az érintett személyek működőképes és működésre kész emlékezete”. (190. o.)

Érdekes eszmefuttatást találunk Freud és a pszichoanalízis bemutatása kapcsán, ahol Weinrich azt emeli ki, hogy a pszichoanalízis feladata eljuttatni a páciens a megbékélt felejtéstől a megbékélt felejtésig. A patológikus módon elfelejtett – vagyis valójában el nem felejtett – esemény felszínre hozásával, vagyis az emlékezéssel juthat el a beteg a természetes, akár teljes felejtésig. Mindezt Weinrich egy költői megfogalmazással írja le: „az emlékezés a felejtőművészet szolgálóleánya”. (200. o.) Csakhogy ha jobban végiggondoljuk, a pszichoanalitikus terápia célja nem a felejtés, hanem éppen az emlékezés. Az a cél, hogy a beteg merjen visszaemlékezni a szörnyűségekre, és ne felejtse – Freud nyelvén szólva ne fojtsa – el magában a traumatikus történeteket. Ily módon viszont a pszichoanalízis nem felejtő-, hanem

emlékezőművészet, amely a megbékéletlen emlékezéstől (a tudattalan, elfojtott emlékezéstől) a megbékélt emlékezésig (a feldolgozott, kezelhető emlékezésig) vezet, és ebben a felejtésnek vajmi kevés szerep jut. Maga Freud írja, hogy az analizált „kénytelen az elfojtottat jelen élményként megismételni, ahelyett, hogy... a múlt egy részeként emlékébe idézné.”² Újra olyan helyzettel állunk szemben, ahol a felejtést a szerző kissé fülénél fogva ráncigálta a témához, megpróbált az emlékezésről mint felejtésről beszélni – hiszen ez művének tárgya. A különleges mindebben azonban az, hogy néhány oldallal később, a prousti és a freudi emlékezettechnika összehasonlításakor maga Weinrich – önmagának ellentmondva – előző értelmezéséhez képest pontosan fordítva írja le ezt a gyógyulási folyamatot: „A freudi módszer tehát leegyszerűsítve az alábbi képlettel írható le: az önkéntelen és patogén emlékezettől mély és tartós felejtés útján az akaratlagos és egészséges emlékezetig (amely, mint láthattuk, az egészségre ártalmatlan megbékélt emlékezetté felőrdhet tovább).” (220. o.) Vagyis ezúttal a pszichoanalízis már emlékezőművészet, melynek a felejtés a „szolgálóleánya”?

Ez az önellentmondás jól rávilágít az egész könyv kissé esetleges, ad-hoc jellegére. Úgy tűnik, mintha egy egyébként nagy műveltségű ember leült volna az asztalhoz, és egy lélegzetre, alapos kutatás nélkül, mintegy emlékezetből megírta volna az egészet. Amint a jelen recenzióból is kitűnik, a könyv egységes koncepció, összefüggő gondolatmenet nélkül szalad végig a történelmi korszakokon. Éppen ezért a mű inkább az ismeretterjesztéshez, a könnyed olvasmányhoz, mint a tudományos elemzéshez áll közelebb – anekdotikus, mesélős nyelvezete, inkább költői mint szakszerű stílusa is ezt jelzi. Mindez valószínűleg egyáltalán nem baj, azonban a könyv első pillanatban mintha többet ígérne. A témában, illetve általában az irodalom és a gondolkodás történetében jártas olvasók felületesnek fogják találni, a külső érdeklődőkhöz viszont meg nem biztos hogy el fog jutni a könyv.

Végeredményben a teljes mű azt példázza, hogy mennyire lehetetlen a felejtésről relevánsan beszélni az emlékezet nélkül. Ez önmagában nem lenne baj, azonban a probléma így sajnos egyszer sem tematizálódik. Weinrich, miközben görcsösen próbálja a felejtés a nyomait kutatni, nem foglalkozik az emlékezés és felejtés fogalmaival. A könyv elején azzal üti el a definíció megfogalmazásának szükségességét, hogy hát mindenki tudja, mit jelent a felejtés, „ezt felejtjük el a legkevésbé”. Csakhogy ezen nagyvonalúság miatt elmulasztja elméletileg kidolgozni a problémát. Emlékezet és felejtés ugyanis viszonyfogalmak, ami azt jelenti, hogy egyik a másik nélkül értelmezhetetlen, olyan mint a jó és a rossz kapcsolata. Nem

² Sigmund Freud: *A halálösztön és az életösztönök*. Múzsák. 1991. 30.

beszélhetnénk emlékezésről vagy jóról, ha nem létezne felejtés illetve rossz. Sőt, továbbmennék, az emlékezésről inkább lehet önállóan beszélni, hiszen az megőrzés, míg a felejtés a megőrzés elmulasztása, az emlékezet visszaidézés, míg a felejtés ennek sikertelensége. Az emlékezés egy valamit létrehozó cselekvés, a felejtés ennek az elmaradása. Mindez azt jelenti, hogy valószínűleg lehetetlen könyvet írni csak a felejtésről és Weinrich ezt tapasztalja meg műve írása közben, minden fejezet erről a lehetetlenségről szól. Ennek ellenére sem változtatja azonban meg a könyv címét, mely vállalható változatban talán így hangzana: Az emlékezet és a felejtés művészete és kritikája.

Az íráson, az emlékezet kitüntetett eszközén keresztül felidézett felejtés kísérlete tehát kudarccal járt volna? Avagy a leírással – akár Lurija páciense – nem az emlékezetet, hanem a felejtést segítettük elő, s így elfe(le)dtük gondolkodásunk tárgyát, a felejtést? Illetve a felejtés történetét? Netán *A felejtés művészetét és kritikáját?*

Király Andrea:
**The Role of National Parliaments in European Issues: How the New
Member States Scrutinize Their Governments?**

Introduction

A democratic government has two main factors: the executive and the legislative power – is presidential and parliamentary. A state, if wants to be a member of the European Union, firstly has to correspond to the Copenhagen Criteria, namely, the democratic government among others: in the member states of the European Union the predominant form of government is parliamentary and/or presidential. The citizens elect their parliamentary members and the government is elected through the parliament.

But not in the European Union institutional structure. And this is the source of the democratic deficit, in my term: parliamentary deficit in the European Union. Because the European Union does not have a parliamentary nor a presidential model. Insofar as the European Commission is the executive, it is not elected, either by the direct votes of citizens or indirectly through parliamentary elections. The European Parliament is not the body through the executive is chosen and, as a legislative power, does not fulfill in the European Union the role fulfilled by national legislatures within the member states (cannot do at EU level that which they do at national level).

The national parliaments themselves have no formal role in the EU lawmaking.¹ That makes the parliamentary deficit in the European Union and puts the question: how can the European Union legitimize itself, how can solve the problem of this parliamentary deficit – how can the citizens through their elected parliamentary members influence the decision-making process in the European Union institutes? Does the European Union itself through its treaties change the role of national parliaments in the European architecture?

Developing the role of national parliaments in European architecture

The Maastricht Treaty

The first step towards involving national parliaments into European decision making process was the ratification of the Treaty on European Union (TEU, Maastricht, 1992). There are attached two declarations (13th and 14th) connected to the parliaments. As it was only declaration, it means that was optional for the governments and the European Union too. Accordingly, the intergovernmental conference (IGC) firstly stresses the need to enhance the “contacts between the national Parliaments and the European Parliament...in particular through the granting of appropriate reciprocal facilities and regular meetings between members of Parliament interested in the same issues.”² Secondly, according to IGC, for the greater involvement and the opportunity for making better scrutiny mechanism during European legislation is “that national Parliaments receive Commission proposals for legislation in good time for information or possible examination.”³

¹ See: Norton, Philip: National parliaments and the European Union: where to from here? In: Craig, Paul and Harlow, Carol ed. Lawmaking in the European Union. Kluwer Law International, London, 1998. pp. 210.

² The Treaty on European Union: Declaration on the role of national Parliaments in the European Union. [13th Declaration]

³ The Treaty on European Union: Declaration on the role of national Parliaments in the European Union. [13th Declaration]

I would like to emphasize four terms out of the declaration: proposal for legislation, information, in good time, possible examination. Accordingly, the European Commission would forward the draft legislation to the national Parliaments (and only these documents without communications, preparation papers, documents of the working groups: the Green and White Papers). The Commission sends these draft legislations with the object that national Parliaments could have an insight into European Union decision making and, the Parliaments receive these documents for possible examination. Consequently, the Parliaments are given the right to examine these documents but if it is possible, do not encroach into the work of their governments. The term “in good time” means that before the voting in the Council but which is the exact time period? As we can see, the “machinery of the European Union” allows very slowly the national Parliaments to be close to the dawning decisions. As it was, the Maastricht Treaty gives a certain reason for a hope, but in wider sense does not ensure great involvement: a discretionary provision without any legal binding effect. It became a source for political debate and conflict between governments and parliaments, between national parliaments and the European Parliament on the effectiveness of parliamentary accountability in EU affairs.⁴

The Declaration 14 regulates the Conference of the Parliaments (or Assises) as “the Conference of the Parliaments will be consulted on the main features of the European Union, without prejudice to the powers of the European Parliament and the rights of the national Parliaments. The President of the European Council and the President of the Commission will report to each session of the Conference of the Parliaments on the state of the Union.”⁵ The first Assises meeting, and to date the last, was held in 1990. It cannot be said, that it was considered a great success.⁶

The Amsterdam Treaty

The next step towards encouraging greater involvement of the national parliaments into European architecture was the 1996/97 IGC on revision of the Maastricht Treaty and finally, the Amsterdam Treaty (entered into force on 1st May, 1999) with attached Protocol.⁷ The Protocol refines the Maastricht Treaty by specifying the documents to be forwarded to the member states by the Commission. In the regulation there are already the Green and White Papers and the communications too all documents issued by the Commission.⁸ The draft legislation is forwarded to the governments in good time not to the parliaments, and they send them to their parliament.⁹ The IGC defined six week period of time between the date when the issue by the Commission and the date of the decision in the Council about the proposal. So as it is written, the governments should have a national position six weeks before the negotiations in the Council and liable for the transfer every European Union matter to the parliaments.¹⁰

⁴ Maurer, Andreas: National Parliaments after Amsterdam. Adaptation, ReCalibration and Europeanisation by process. Paper for the Working Group Meeting, XXIVth COSAC, 89th April, 2001. pp. 8.

⁵ The Treaty on European Union: Declaration on the role of national Parliaments in the European Union. [14th Declaration]

⁶ Travers, David et al: The influence of national parliaments on European policies. pp. 16.

⁷ Protocol on the role of national parliaments in the European Union: Information for national parliaments of Member States.

⁸ “All Commission consultation documents (green and white papers and communications shall be promptly forwarded to national parliaments of the Member States.”

⁹ “Commission proposals for legislation as defined by the Council in accordance with Article 151(3) of the Treaty establishing the European Community, shall be made available in good time so that the government of each Member State may ensure that its own national parliament receives them as appropriate.”

¹⁰ “A sixweek period shall elapse between a legislative proposal or a proposal for a measure to be adopted under Title VI of the Treaty on European Union being made available in all languages to the European Parliament and the Council by the Commission and the date when it is placed on a Council agenda for decision either for the adoption of an act or for adoption of a common position pursuant to Article 189b or 189c of the Treaty

The Amsterdam Treaty means more than the Maastricht Treaty in the way that it is not only a declaration but via protocol regulates the role of the national parliaments, so as a protocol is legally binding for the authorities.

The second part of the Protocol attached to the Amsterdam Treaty focuses on the Conference of the European Affairs Committees (COSAC). The COSAC was established in Paris on 16th November, 1989 at the initiative of Mr. Laurent Fabius, the then President of the French National Assembly. It holds meetings (members of the European Parliament and members of the European Union Affairs Committees of national parliaments) twice yearly (every six months) in the Member State holding the Council Presidency and takes decisions by consensus. According to the Treaty, “COSAC may examine any legislative proposal or initiative in relation to the establishment of an area of freedom, security and justice which might have a direct bearing on the rights and freedom of individuals” and “may address to the European Parliament, the Council and the Commission any contribution which it deems appropriate on the legislative activities of the Union, notably in relation to the application of the principle of subsidiarity, the area of freedom, security and justice as well as questions regarding fundamental rights.”¹¹ It is an important forum for both sides for the exchange of experience and also for the national parliaments to discuss about the scrutiny systems they practice over their governments on European matters.

The Nice Treaty

Besides that important reforms had been decided in Nice (see the enlargement), the IGC decided the report to be drawn up for the European Council at its meeting in Göteborg and Laeken about the future of the European Union. In the Treaty only in the Declaration No 23 is the need to address the role of national parliaments in European architecture. In addition, the IGC recognized “the need to improve and to monitor the democratic legitimacy and transparency of the Union and its institutions, in order to bring them closer to the citizens of the Member States.”¹²

The Laeken Declaration

The summit of the European Council in Laeken decided to convene a Convention composed of the main parties involved in the debate on the future of the Union the task was given: the key issues arising for the Union's future development and the identification the various possible responses. The Laeken summit identified itself with the need of more democracy, transparency and efficiency in the European Union. The declaration on the future of the Union, annexed to the Treaty of Nice stressed the need to examine the role of national parliaments in European integration.

At the IGC three questions arose about the democratic legitimacy mentioned above. The first question was, how could the Union increase the democratic legitimacy and transparency of the present institutions, the second question was about the involvement of national parliaments. The following questions should be answered: should the national parliaments be represented in a new institution, alongside the Council and the European Parliament? Should they have a role in areas of European action in which the European Parliament has no competence? Should they focus on the division of competence between Union and Member States, for example through preliminary checking of compliance with the principle of subsidiarity? The third question concerned, however, how the Union could improve the

establishing the European Community, subject to exceptions on grounds of urgency, the reasons for which shall be stated in the act or common position.”

¹¹ Protocol on the role of national parliaments in the European Union: The Conference of European Affairs Committees.

¹² The Nice Treaty: Declaration on the future of the Union. [Declaration No. 23]

efficiency of decision-making and the workings of the institutions in a Union of 25 Member States. Consequently, the Laeken IGC recognized that the Union has to resolve how to bring citizens closer to the European design and the European institutions, how to organize politics and the European political area in an enlarged Union and how to develop the Union into a stabilizing factor and a model in the multipolar world.¹³ The IGC put up questions and waited for the answers from the working groups of the Convention.

The question of the role of national parliaments in the Convention

The Working Group IV dealt with the role of national parliaments to be stressed in the future draft Constitution of the European Union. The Working Group (WG) during its meetings worked out three distinct headings on the role of national parliaments in the efforts to increase the democratic legitimacy of the European Union and bring it closer to the citizens:

1. The role of national parliaments in scrutinizing governments
2. The role of national parliaments in monitoring the application of the principle of subsidiarity
3. The role and function of multilateral networks or mechanisms involving national parliaments at the European level

In my essay I concentrate to the first point, the national scrutiny systems. The WG considered that national parliaments should use all their possibilities to influence the Council through their governments. The first step is the effective scrutiny of their government's actions at the European level. The WG¹⁴ considered that the provisions of the Amsterdam Treaty Protocol that relate to the national parliament's involvement in European issues could usefully be strengthened. The WG recommended that the Commission should transmit all legislative proposals and consultative documents, the Annual Policy Strategy and annual legislative and work programme simultaneously to national parliaments, the European Parliament and the Council; the Court of Auditors should transmit its annual report simultaneously to national parliaments, the European Parliament and the Council. The WG confirmed that six-week period was sufficient as a general rule for parliaments to be able to make their views known to governments and considered that no preliminary agreements should be acknowledged in the Council, including Working Groups and COREPER, in the course of six-week period. The WG welcomed the institution of parliamentary reserve that should prevent the said Member State from taking part in an agreement on the proposal within the Council, but this would not prevent the decision in the Council when decisions are taken by qualified majority – possible without the Member State concerned. In the view of the WG the basic factors of the effective scrutiny on national level are:

- The timeliness, scope and quality of information
- The possibility of a national parliament to formulate position with regard to a proposal for a European Union legislative measure or action
- Regular contacts and hearings with Ministers before and after Council meetings, as well as European Council meetings
- Active involvement of sectoral/standing committees in the scrutiny process
- Regular contacts between national parliamentarians and national members of the European Parliament
- Availability of supporting staff, including the possibility of a representative office in Brussels.

¹³ Laeken Declaration on the Future of the European Union.

¹⁴ See Final report of Working Group IV on the role of national parliaments. CONV 353/02 WG IV 17.

The WG decided that the COSAC¹⁵ could consider drafting guidelines and/or a code of conduct for national parliaments setting out desirable minimum standards for effective national parliamentary scrutiny.¹⁶

The Copenhagen Parliamentary Guidelines

As it mentioned above, the WG IV of the Convention recommended that COSAC should prepare a code of conduct or guidelines for relations between governments and parliaments in connection with community issues. These basic principles are known as Copenhagen Parliamentary Guidelines.¹⁷

Accordingly, the COSAC pointed out three elements in relations between government and parliament: the quantity and quality of information, the timing of information exchange, the opportunities to the parliament to gain an influence on Community policy. Based on these factors, the following recommendations had been formulated on general guidelines as the Copenhagen Parliamentary Guidelines¹⁸ – not legally binding:

1. a Member country's government should ensure, in consultation with the Community's institutions, that the national Parliament receives all Community documents regarding legislation and other Community initiatives as soon as they become available.
2. the government should prepare easily accessible, clearly-worded material on Community legislation, etc., for the national Parliaments
3. opportunities should be provided for meetings with ministers in the national Parliaments well in advance of Community meetings. The government should give an account of its attitude to Community proposals at such meetings.
4. the national Parliament should be informed by the government well in advance as regards decisions to be made in the EU and concerning the government's proposals regarding decisions. This concerns ordinary meetings of the Council, summit meetings, and intergovernmental conferences. The national Parliaments should also subsequently be informed of the decisions made.

The Draft Constitution

On the Copenhagen Guidelines and the work of the Working Group IV of the Convention the Draft Constitution regulates in the most extensive manner the role of national parliaments in European issues in its Protocol.¹⁹ Accordingly, the main elements of the information procedure towards the national parliaments are:

- all Commission consultation documents (green and white papers and communications), the annual legislative planning, any other instrument of legislative planning or policy strategy and all legislative proposals shall be forwarded directly by the Commission to Member State's national Parliaments upon publication (in the case of bicameral national Parliaments, to both chambers)
- the agendas for and the outcome of meetings of the Council of Ministers, including the minutes of meetings where the Council of Ministers is deliberating on legislative proposals, shall be transmitted directly to Member State's national Parliaments, at the same time as to Member State's governments (to both chambers)

¹⁵ COSAC is the abbreviation of its name in French: Conférence der organs specializes dans les affaires communautaires. In English: Conference of Committees for European and Community Affairs of the European Union Parliaments.

¹⁶ See: Copenhagen Parliamentary Guidelines.

¹⁷ The COSAC meeting was in Copenhagen from 16 to 18 October 2002.

¹⁸ Copenhagen Parliamentary Guidelines. Text adopted at the XXVIII. COSAC. Official Journal 2003/C 154/01.

¹⁹ Draft Treaty establishing a Constitution for Europe. Protocol on the Role of National Parliaments in the European Union. [CONV 850/03 (Brussels, 18th July 2003)]

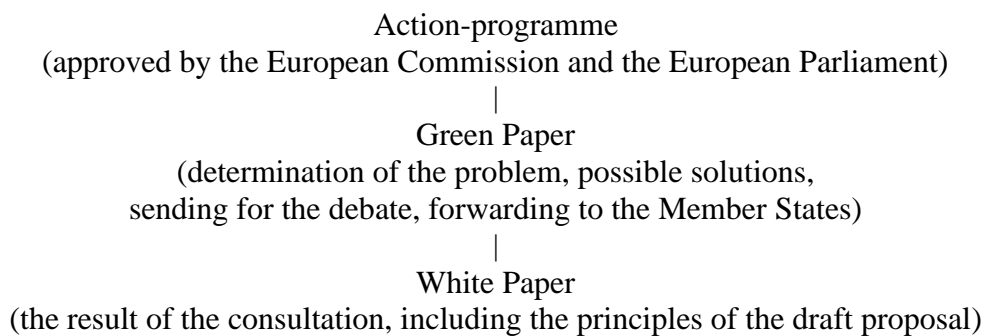
- the Court of Auditors shall send its annual report to Member State's national Parliaments, for information, at the same time as to the European Parliament and to the Council of Ministers (to both chambers)
- a six-week period shall elapse between legislative proposal being made available by the Commission to the European Parliament, the Council of Ministers and the Member State's national Parliaments in the official languages of the European Union and the date when it is placed on an agenda for the Council of Ministers for its adoption of a position under a legislative procedure except of urgency
- a ten-day period shall elapse between the placing of a proposal on the agenda for the Council of Ministers and the adoption of a position of the Council of Ministers

The Draft Constitution also specifies that the Member State's national Parliaments may send to the Presidents of the European Parliament, the Council of Ministers and the Commission a reasoned opinion on whether a legislative proposal complies with the principle of subsidiarity and proportionality. Additionally, the Draft Constitution regulates the interparliamentary cooperation such as the European Parliament and the national Parliaments shall together determine how interparliamentary cooperation may be effectively and regularly organized and promoted within the European Union.

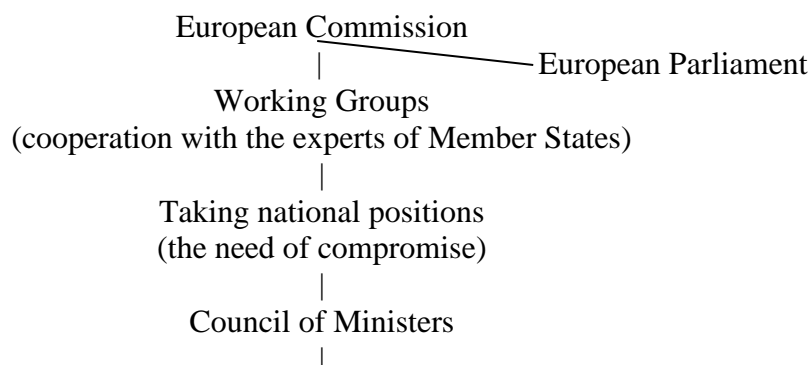
These regulates will come in to force when the Draft Constitution will be ratified in all Member States of the Union (the first possible date is January 2007).

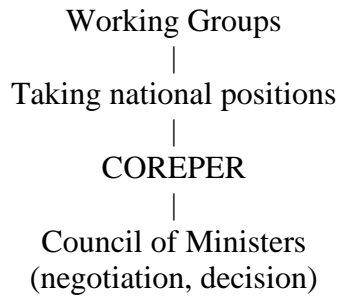
The decision-making in the European Union: where are the key points to the national Parliaments?

Brainstorming phase:

Decision-making phase:

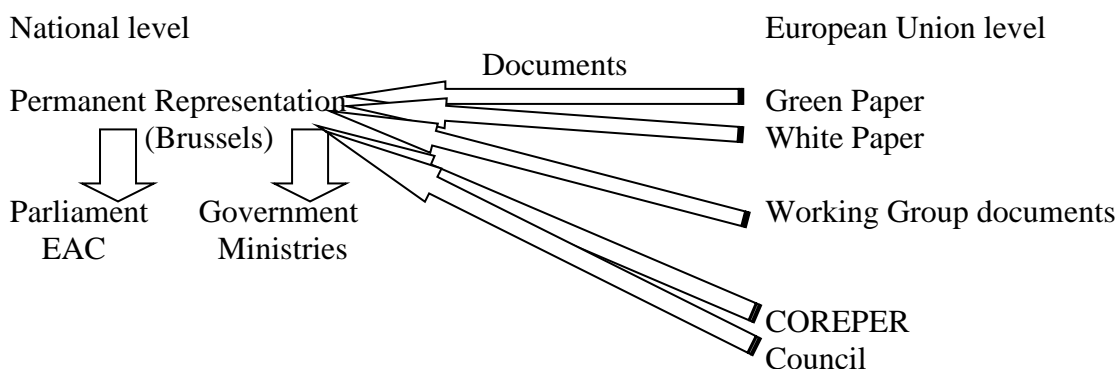

In my point of view, the national parliament's first opportunity to exercise their national interest is by receiving the consultation documents from the European Commission. Firstly, with the Green Paper is given the possibility to think about the recommendation²⁰ (of course, in the case, that the proposal falls under the parliament's interest and wants to influence it by its own view).

The second key point for the national parliaments is by receiving the White Paper: there is no formulated act yet but already we can see the relevant points of the draft proposal – consequently, the national parliaments can still enforce the national views.

The last and crucial point for the national parliaments is the working groups of the Commission and the Council of Ministers. Namely, there are the experts, there is the last opportunity to influence the negotiations.

We can make a statement, that the decisions come into existence on the level of the working groups, consequently the national positions should be exercised at the very latest there. Afterwards, it is very hard to change the compromises on the level of decision-making. Hence, it is necessary for the Commission to forward the draft legislative proposals to the national parliaments – there the competent committee can make its resolution and recommends a position for the negotiation-process with the government. This recommendation will become important during the deals on the meetings of the Council of Ministers. Furthermore, the best way for the exchange of information the informal relationship between the national members of the European Parliament, the national permanent representation in Brussels and the national parliament – the European Affairs Committee:

²⁰ The national parliament adopts a recommendation, the government adopts a standpoint about the draft legislative proposal and the result of the arbitration between the two documents during the committee meetings is the national position. The member of the government represents this national position during the negotiations and the decision-making in the Council of Ministers.

After receiving documents the European Union does not specify any rules according to the national scrutiny system, consequently, there does not exist a uniform norm for the cooperation between the national parliaments and their governments (to make own national positions) in European Union issues to influence the European Union decision-making process – this is internal tether of the Member State.

The scrutiny mechanism of the Member State's government by the parliament materializes in different manner. There is no two uniform model, however, the Member States can belong in three groups according to the strength of their parliaments, the efficiency and effectiveness of the scrutiny. There are three categories in the following criteria: the scope of parliamentary control, the timing and management of parliamentary scrutiny and the impact of parliamentary scrutiny.²¹

Parliaments	Criteria		
	Scope	Timing, management	Impact
Weak parliaments	Rather low	Reactive and accidental	None
Modest policy influencing parliaments (modifies, rejects government proposals)	Low-High	Reactive but Formalised	Low
Strong policy-making parliaments (substitutes government proposals)	High	Anticipative, proactive And institutionalised	High

How does national scrutiny process work in the old member states?

As it was mentioned above, the nature of the scrutiny mechanisms differs from state to state. The parliaments of Denmark, Austria, Sweden and France focus their EU-related activity on the formulation and issuing of voting instructions for their respective government members in the Council of Ministers. These parliaments build on an ideal bipolar legislature-government scenario. The other parliaments follow a more open and consensual (Netherlands, Germany, Finland), or supportive (Ireland, Italy, Belgium, Luxembourg, Portugal, Spain, Greece) approach vis – à – vis their governments.

Basic orientation of parliamentary scrutiny EC/EU affairs²²

Parliament's working style	Nature of scrutiny processes		Consideration of phases in EU policy cycles			
	Orientation towards supportive scrutiny	Orientation towards Formulating and/or voting instructions	Anticipative, ex-ante examination of EC/EU draft legislation	Reactive, ex-post consideration of EC/EU legislation		
Main focus on EU Committee	SF, IRL		DK, A	DK, SF, A, UK	IRL	
Strong involvement of Specialised	D, NL, SF, I	F, UK	S	D, F, NL, S		I

²¹ Maurer, Andreas – Kietz, Daniela: EU Parliaments post-2004. Elements for comparative analysis of national parliamentary participation in EU affairs. Paper prepared for the conference „National Parliaments in the European Union – Lessons for the Accession Countries” (Budapest, 4th March, 2004.)

²² Maurer, Andreas – Kietz, Daniela: EU Parliaments post-2004. Elements for comparative analysis of national parliamentary participation in EU affairs. Paper prepared for the conference „National Parliaments in the European Union – Lessons for the Accession Countries” (Budapest, 4th March, 2004.)

Standing Committees						
Focus on plenary sessions	B, GR, L, P, E			B, L	P, E	GR

The new Member States

In this part of the essay there are presented the control mechanisms of the newly accessed member states of the European Union above their governments in EU affairs. It can be declared that these new member states have formed their scrutiny system with deep studies in the old member states of the EU, taking into consideration their practice as example. In general, we can say that in most of the cases the new member states paid attention for the advantages and disadvantages of the control systems and with the knowledge of these systems formed their own parliamentary role in EU issues.

Cyprus

Cyprus is a presidential democracy. According to the political system in Cyprus, there is a complete separation of powers between the executive, the legislature and the judiciary. In this respect and according to the relevant constitutional provisions, the executive is not legally bound to adopt the views of the parliament (House of Representatives²³) at large on EU issues as well as the parliamentary Committee on European Affairs. And there is no act which deals with the cooperation between the government and the parliament.

The committees of the parliament are empowered by the House Rules of Procedure to invite members of the executive to participate in their meetings and provide information and give answers to questions put forward by the members of these committees:

- A Committee of the House shall have the right to summon any interested organ, authority, organization and evidence or to express and elaborate views and opinions on any bill or matter under debate²⁴
- Should a ministry, a government department or another organization be summoned to a meeting of a Committee, the level of their representation to the said meeting shall be decided by the Ministry, the government department or the organization themselves: It is to be understood that the aforementioned provisions do not deprive the Committee of the right to summon to a hearing particular members of the Government or the civil service, if it deems this purposeful.²⁵
- A Committee may require a priori the submission of a memorandum compromising the views of a Ministry, government department or organization on the matter to be debated: It is to be understood that, in case these views are expressed in person before a Committee, the representative of any of the aforementioned services shall not be deprived of the right to support these views with a written note or memorandum, which he shall forward to the Committee upon conclusion of the meeting concerned.²⁶

²³ <http://www.parliament.cy>. Most of the information is available in Greek only.

²⁴ Rules of Procedure of the House of Representatives of the Republic of Cyprus. [Article 42(4)]

²⁵ Rules of Procedure of the House of Representatives of the Republic of Cyprus. [Article 42(9)]

²⁶ Rules of Procedure of the House of Representatives of the Republic of Cyprus. [Article 42(10)]

The Committee on European Affairs

In view of the accession of Cyprus to the European Union and following a recommendation of the Parliamentary Committee of Selection that was adopted by the plenary of the House on 25 February 1999, the then Parliamentary Committee of Foreign Affairs was enlarged both arithmetically as well as in terms of competences so as to engage in legislative and other activities concerning the harmonization of the national legislation with the *acquis communautaire*. With the same decision of the House, the committee was renamed “Parliamentary Committee of Foreign and European Affairs”. The committee consisted of 19 Members of Parliament and was the largest in size parliamentary committee.

On 14 July 2001, the plenary of the House, following a recommendation of its Parliamentary Committee of Selection, decided the separation of the Parliamentary Committee of Foreign and European Affairs to two committees, the Parliamentary Committee of Foreign Affairs and the Parliamentary Committee of European Affairs. The competences of the former Committee of Foreign and European Affairs relating to the European course of Cyprus were assigned to the newly formed Parliamentary Committee of European Affairs. The Committee of European Affairs consists of 14 members and has had the following competences:

1. Monitoring of accession negotiations

The Committee was entrusted with the task of monitoring the accession negotiations between the EU and Cyprus. To this end, the Committee was being informed of the negotiations and the accession process of the Republic of Cyprus at large by the government through the deposition of all relevant documents.

The Committee invited, on a regular basis, the Coordinator for Harmonization (formerly called “Head of the Negotiating Delegation for the Accession of Cyprus to the European Union”), as well as the Minister of Foreign Affairs and other government officials who informed it on the negotiating positions of the Republic on the various chapters of the *acquis*, as well as on the developments of the negotiation process and the individual progress for each chapter. In this framework, the Committee expressed its position to the Coordinator for Harmonization on many aspects of the accession process before these took place. The latter conveyed the position of the Committee to the government, which, as a rule took them seriously into consideration.

2. Examination by the Committee of harmonization bills of law – The Procedure

The Committee, based on the aforementioned decision of the House, is solely responsible for the examination of bills or regulations aiming at harmonizing the national legislation with the *acquis communautaire*. Each harmonizing bill submitted to the House is forwarded to the Parliamentary Committee on European Affairs for the examination and preparation of a relevant report, provided that the plenary did not forward it to any of the other specialized parliamentary committees.

The Committee examines the bills of law on a priority basis and invites to its meetings the Coordinator for Harmonization and the Attorney General of the Republic or their representatives, who are accompanied by officers of the competent public services, in order to analyze and explain the provisions of each harmonizing bill of law. By exemption to the practice followed by other parliamentary committees, no interest groups are invited to the meetings of the Committee on European Affairs to express their views on the legislation under examination.

However, before such a bill of law is examined by the Committee, the government is asked to submit to the Committee through the Coordinator for Harmonization, all necessary information relating to the compatibility of the proposed harmonizing bill of law with the *acquis communautaire*, the capability of Cyprus to adopt it, the possible social and financial

consequences etc. This information is considered essential in the effective, efficient and speedy examination of the bill of law by the Committee.

This is considered by the Committee as particularly important since it fills the gap which emanates from the fast-track procedure concerning the examination of harmonizing legislation and especially from the non-presence and non-hearing of interest groups' representatives (in contrast to the normal parliamentary practice followed by the specialized parliamentary committees where the interest groups are invited to participate in their meetings and express their views).

If a proposal is put forward by the chairman of another parliamentary committee or by the chairman of the Committee on European Affairs, a harmonizing bill of law may be forwarded for examination to the parliamentary committee, which, under normal circumstances, would be the competent one to examine it. This takes place particularly in the case where it is deemed necessary to invite interest groups in order to express their views on the proposed bill. In this case, the bill of law, upon examination by the competent committee, is either forwarded directly to the plenary, or it is returned to the Committee on European Affairs along with the committee's suggestions.

Until now, the Committee on European Affairs has examined and forwarded to the plenary 566 bills of law and 562 regulations of harmonizing nature.

3. Parliamentary Control

In the framework of exercising parliamentary control in relation to the accession process of Cyprus, the Committee monitored and recorded, after the approval of each harmonizing bill of law, the immediate obligations of the executive power for the materialization of the provisions of the legislation and examined on a regular basis whether the abovementioned obligations have indeed been materialized.

In addition, the Committee, based on the information received by the executive power, monitored the commitments undertaken by the Republic towards the European Union in relation to legislation that should have been promoted for approval and reminded the executive power of its obligations, if and when a considerable delay had been noticed.

The new role of the Committee on European Affairs

The role of the Parliamentary Committee of European Affairs is expected to evolve upon the accession of Cyprus to the European Affairs, for two basic reasons:

(a) due to the need to oversee the decision-making process of the European Union and to scrutinize the executive within the framework of its participation in the European Council, the Council of Ministers and the Committee of Permanent Representatives and

(b) due to the enhanced role vested in national parliaments by the Constitutional Treaty of the EU, a role that is expected to be exercised, to the largest extent, by the European Affairs Committees of national parliaments.

It should be stressed that even without positive provisions of the Constitutional Treaty, the role of the House of Representatives was expected to change substantially. This is attributed to the fact that the Parliament will seize to be the recipient of *acquis communautaire* in the shaping of which it had not contributed. In line with all other national parliaments, the House of Representatives, and in particular the Parliamentary Committee of European Affairs, will monitor the decision - making process from the beginning until the end, that is, from the moment that the European Commission submits a legislative proposal, until its discussion and adoption by the Council of Ministers and the European Parliament.

For this purpose, the Parliament will be kept informed by the institutions of the EU, through the simultaneous dispatch of all documents and legislative proposals to it, before the same are discussed at the Council of Ministers and any decision is taken. The government

should also inform the Parliament on the position it wishes to adopt with regard to each legislative proposal under discussion before the Council of Ministers. Therefore, within the framework of the political system of Cyprus and the procedure of scrutinizing the executive, the Parliament, in its capacity as the legislative power of Cyprus (and the Parliamentary Committee of European Affairs in particular), will be able to influence the decision - making process of the EU.

It is expected that the Cyprus Parliament, will soon take its final decisions concerning the method through which it will monitor the decision-making procedure on the European level, the method of monitoring the application of the principles of subsidiarity and proportionality, as well as the method of scrutinizing the executive in respect of its participation in the decision - making process of the EU, taking always into account the characteristics of the political system of Cyprus which is presidential democracy.

In conclusion, it is expected that the House of Representatives and the Parliamentary Committee of European Affairs in particular, will continue to exercise and advance the role they have already undertaken, which aims at informing the citizens on matters concerning the EU and in particular those directly affecting their personal and professional lives.²⁷

Czech Republic

The starting point for changes directly connected with the European Union was the amendment of the Constitution of the Czech Republic, the so called “Euroamendment”. The first draft constitutional law (1999) was not adopted, the second draft constitutional law was submitted by the government in March 2001 and amended newly in 2002. The legislative process was ended in October 2001. According to the Czech Euroamendment, an international agreement may provide for a transfer of certain powers of bodies of the Czech Republic to an international organization or institution (the transfer of part of the sovereignty to European level). An approval of the parliament is required to ratify an international agreement unless a constitutional law requires an approval from a referendum.²⁸

For the relationship between the government and the parliament²⁹, the constitution regulates the scope and the timing of forwarding information towards the legislative: the government informs the parliament regularly and in advance on issues related to obligations arising for the Czech Republic from its membership in an international organization or institution. For the process of taking national position, the constitution provides that the chambers of parliament express their opinions on the decisions of such an international organization or institution in a form provided for by their rules of procedure.³⁰ In addition, the constitution provides for two alternatives:

1. Each chamber establishes its own parliamentary scrutiny mechanism
2. Joint body of the two chambers shall be established³¹

The parliament chose the first possibility, because the joint body would consist of deputies and senators as well and give a mandate to the government. But the executive is responsible to the Chamber of Deputies only. Furthermore, the joint body would have to be regulated by an act on the principles of conduct and relations between both chambers and in their external relations

²⁷ Information about the work of the Committee on European Affairs received by Tasos Georgiou (House of Representatives, Republic of Cyprus).

²⁸ Constitution of the Czech Republic. [Article 10a.]

²⁹ The Czech parliament consists of two houses: Chamber of Deputies, Senate

³⁰ Constitution of the Czech Republic. [Article 10b(2)]

³¹ “An Act on the principles of conduct and relations between both Chambers and in their external relations, may entrust the exercise of the competence of the Chambers under Subsection 2 to a joint body of the Chambers.” Constitution of the Czech Republic. [Article 10b(3)]

which requires consent of both chambers. Anyway, in the course of discussions on the two draft acts, the senate as well as the government wished to establish the joint committee. The reason probably was that the government could easier communicate and cooperate with one body instead of two parliamentary committees as well as the senate could gain more powers.

Following this, two Acts were adopted. One amending the Standing Order of the Senate, the other one amending the Standing Order of the Chamber of Deputies. It means that the Czech Republic does not have any specific Act concerning the relationship between the executive and the legislative in EU matters, all is in the Standing Orders of the parliamentary chambers.

*Parliamentary scrutiny of the Chamber of Deputies*³²

The amended Rules of Procedure of the Chamber of Deputies³³ defines the deliberation process of European Union affairs between the chamber and the government.

The timing and scope of information by the government

The government forwards draft acts with preliminary position of the European Union to the chamber through the Committee for European Affairs (CEA). The government if so decides or if so requested by the chamber or its bodies also forwards other documents of the European Union. The government submits the afore-mentioned documents to the chamber at the same time they are submitted to the Council of the European Union.

Taking national position

Draft legal acts and other documents of the European Union are deliberated by the CEA on the basis of the government's preliminary position and without undue delay. The committee may forward such draft legal acts to other competent committees and may at the same time specify the time period in which the draft is to be deliberated.

The chairperson of the CEA or the chairpersons of the responsible committee forwards resolutions on draft legal acts and other EU documents to the chairperson of the chamber and within 8 days from the adoption of such resolution may request that the resolution be included on the agenda for the session of the chamber. These resolutions are delivered to all deputies at least 24 hours prior their deliberation in the chamber. If a resolution is not included on the agenda for the next session or if the chamber has not decided on its inclusion, it is deemed to be the recommendation of the chamber. In these cases, resolution by the chamber or the committees are forwarded to the government. The member of the government takes these recommendations into account when formulating its opinion for deliberations in the bodies of the European Union. If it is requested, the member of the government attends the meeting of the CEA and provides information on the position that will adopt on the matter being negotiated in the Council of the European Union. By an earlier CEA resolution the member of the government may be requested to provide information or explanations for draft legal acts or other EU documents at the CEA meeting. The government may request that a meeting of the CEA or a part thereof be held in camera.

Ongoing and post-information responsibility of the government

The member of the government sends a report on the Council meeting to the CEA immediately after the government has approved the report or taken it into account. In Czech Republic there is existed the parliamentary reservation, namely, the member of the government does not adopt

³² <http://www.psp.cz>

³³ Deliberation of European Union Affairs. In: Rules of Procedure of the Chamber of Deputies [Act No. 282/2004 Coll. (7th May, 2004.)]

a final opinion in Council deliberations until the procedure in the chamber has been completed (with the exception of acts or documents of considerable urgency).

Parliamentary scrutiny of the Senate³⁴

The relationship between the senate and the government is laid down in the standing rule of the senate.³⁵ Accordingly, the senate examines proposals of binding measures of EU bodies, information and opinions of the government on legislative acts or other EU documents (including their consideration stage as well). These documents are forwarded by the government or upon a request of the senate or a committee. This committee is designated to examine legislative acts and binding measures of EU bodies as well as documents directly referred to the senate by EU bodies, this committee keeps files on these documents and the files are open to other bodies of the senate and senators. The senate bill differs from the chamber of deputies bill that the Czech members of the European Parliament may attend meetings of the committee with an advisory vote – they may express their opinion on the matter under consideration and submit proposals thereon. The rules of procedure does not name this committee but the senate has its own committee for European issues: Committee on EU Affairs. In addition, the senate may examine documents which are referred to the senate directly by the bodies of the European Union, in particular, communication documents.

The timing and scope of information by the government

According to the rules of procedure, the government forwards the following information:

- Proposals of legislative acts of the EU after they have been referred by the European Commission or any other EU body
- Preliminary opinions submitted by the government on proposals of legislative acts of the EU
- Preliminary government agenda of any meeting of the European Council, and subsequent information on the results thereof
- Government information on the commencement and course of negotiations on altering the treaties upon which the European Union is established
- The report on incorporating into the legal order obligations resulting from membership in the European Union, particularly on the implementation of legislative acts requiring transposition – at least once a year
- The report on the development of the European Union during the preceding year and its further development – at least once a year

These documents are submitted by the government regularly, in advance, without undue delay.

Taking national position

In the structure of taking national position, there are two types of legislative documents related to EU issues: the legislative act which means all the draft legislative proposal connected to European Union without issues of the second pillar, and the draft decision which includes all the matters connected to common foreign and security policy.

The draft legislative acts connected to EU

The Committee on EU Affairs within five working days from the receipt decides whether or not the proposal of a legislative act should be taken into account without examination. In the case of the examination process, the chair of the Committee on EU Affairs appoints a reporter

³⁴ <http://www.senat.cz>

³⁵ Cooperation of the Senate with the Government in issues relating to obligations resulting from the membership of the Czech Republic in the European Union. In: Standing Rule of the Senate. [Part Twelve, Sections 119a-h]

from amongst the members of the committee and the process of examination of the proposal of a legislative act shall be commenced thereby. The chair of the committee notifies the president of the senate about the commencement and the president informs the government. The committee may request the government for further information on the proposal of a legislative act under examination and the requested information must be forwarded to the committee no later than 14 days of the delivery of the request of the committee.

The Committee on EU Affairs may request that a body of the senate which would have subject-matter jurisdiction should a bill be examined, submit its opinion on the EU proposal within a time agreed on by the chair of the EU committee and the chair of the senate body in question.

The draft decision – CFSP documents

The Committee on EU Affairs decides, whether a proposed binding measure of the European Union bodies adopted within common foreign and security policy shall be taken into account without examination. In the case of taking under examination, the chair of the committee appoints a reporter from amongst the members of the committee. The EU committee may request the government for further information on the proposal of a draft decision under examination and the requested information must be forwarded to the committee without undue delay after the delivery of the request of the committee.

Common examination of the proposal of a legislative act and the draft decision

Examination of the proposal of a legislative act and the draft decision is attended by a government representative, reporters of the bodies of the senate which have considered the proposal of a legislative act and other persons who may provide information on the issues under examination and have been invited by the EU committee to do so.

The proposal of a legislative act or a draft decision is rationalized by a government representative, followed by the reporter of the EU committee. Debate commences where a motion may be either to take into account the proposal of a legislative act or a draft decision, or to recommend that the issue be referred for examination by the senate. After closing the debate the EU committee decides on the submitted motion. Where a motion has been passed by the EU committee to recommend that the issue be referred for examination by the senate, the motion shall be sent to the government for its information and submitted to the president of the senate. The president of the senate places the motion on the agenda of the next immediate meeting. If the proposal of a legislative act is in question where the time limit during which member States should express their national position, will not exceed six weeks, the president of the senate is obliged to call the meeting no later than within 32 days from the delivery of the proposal of a legislative act to the senate.

The senate considers the proposal of a legislative act or a draft decision where such motion has been submitted by the EU committee or a minimum of 17 senators have so moved in writing before the adoption of the closing resolution by the EU committee (the president of the senate shall immediately inform the chair of the EU committee of such motion). The senate may decide that the proposal of a legislative act or a draft decision be taken into account or should be examined. The president of the senate immediately informs the government of the result of examination thereby.

Where the proposal of a legislative act has been designated as urgent it is examined within summary procedure if the government so requests. The request is appended by a preliminary opinion. Where, within the summary procedure, the EU committee adopts the motion to recommend that the issue be referred to the senate for examination, the resolution will be sent immediately to the government. Such resolutions is concurrently sent by the chair of the EU committee to the president of the senate who resends them to all senators.

Ongoing and post-information responsibility of the government

The rules of procedure of the senate does not specifies what does happen with the recommendations adopted by the senate towards the government in European issues. Some parliamentary reservation procedure can be read in the standing rule, so that the commencement of examining the proposal of a legislative act shall constitute an impediment to participation of a government member in decision taking. This kind of impediment shall not apply where the period of 35 days has elapsed to no effect since the receipt of the proposal by the senate. But there is no post-Council meeting information procedure specialized in the rules of procedure. For example what steps could the EU committee or the senate make in the case that the member of the government modifies or not takes into consideration the recommendation of the senate during the negotiations in the Council of European Union and what kind of responsibility does have the government in the case of deviation from the recommendation submitted by the senate. From the secretary³⁶ of the Committee on EU Affairs I've got the answers for my questions. According to the question that what happens if the member of the government does not take into account the senate's recommendation during the negotiations in the Council of Ministers, the answer is: in fact nothing, because it is only recommendation, which is not legally binding, it is only politically binding. About the ongoing and post – information responsibility of the government the senate usually received written information about the agenda and results of all forms of Councils (for finance, agriculture etc.), before and after European Council minister for foreign affairs or prime minister usually give oral information on the plenary session.

Estonia

The view of the Republic of Estonia is, that Estonia can effectively fulfill the expectations of its citizens only by defending coherent positions at all levels of decision-making in the EU, while actively and proficiently presenting them to the institutions as well as in other Member States. In order to compensate for transfer of legislative power, the parliament adopted an amendment to the Rules of Procedure Act in March 2004. The amendments gave the parliament means to exercise parliamentary scrutiny of the actions of the executive on the EU level. It also provided for the inclusion of the legislative power into the EU decision-making process and internal EU co-ordination system of Estonia. To achieve this goal, the relationship between the executive and the legislative power in European Union matters is laid down particularly in the Rules of Procedure of the parliament. Estonia has an unicameral parliament, named Riigikogu.³⁷

The parliament exercises its European responsibilities through its European Union Affairs Committee. A Riigikogu committee dealing with EU issues was first formed in 1997. (European Affairs Committee - mandate of the EAC as well as the parliament in general was not stipulated in legal acts, the scrutiny then relied primarily on good practices and customs). After the 2003 elections, the parliament formed new committee: the European Union Affairs Committee (EUAC) was formed in March 2004 pursuant to the amended Rules of Procedure Act of the parliament. This act was amended in order to ensure an efficient participation of the parliament in the EU decision-making process. The EUAC has a decisive and coordinative function for dealing with the EU affairs within the Estonian parliament. The Committee gives the government its positions (mandate) regarding the draft EU legislative acts as well as Estonia's positions for the Council of the European Union meetings (with the exception of the CFSP, where such functions are performed by the Foreign Affairs Committee).

³⁶ Thanks to Ms. Štěpánka Götthansová for answering my questions

³⁷ <http://www.riigikogu.ee/>

Hence, the committee's work is following two main lines: the Council of European Union meetings (and the European Council) and the legislative proposals by the European Commission. The EUAC is responsible for:

- Systematically monitoring the impact of the EU initiatives and of the government's policy towards the EU
- Forming the position of the parliament on EU draft legislation and giving its opinion on other issues of interest to the parliament
- Ensuring the widest possible social and political support to Estonia's positions presented in the EU.

The timing and scope of information by the government

According to the Rules of Procedure³⁸ of the parliament, the government forwards the following EU documents to the parliament:

- Draft legislation which requires, pursuant to the constitution of Estonia, the passage, amendment or repeal of an act or a resolution of the parliament
- Draft legislation the passage of which would bring about a significant economic or social effect
- Other EU affairs of significance to the parliament for an opinion – on the initiative of the government itself, or at the request of the EUAC or the Foreign Affairs Committee (FAC)

The government forwards these documents at the earliest opportunity after receipt of the draft legislation to the Board³⁹ of the parliament. The Board promptly sends them to the EUAC or to the FAC (in the case, that the draft legislation concerns common foreign and security policy of the EU). The members of the parliament are notified of forwarded draft legislation and the committees which were designated to provide an opinion thereon.

Taking national position

The government attaches to the draft EU legislation an explanatory memorandum including the following data:

- The purpose of the EU legislation
- The procedure and schedule for proceedings regarding the draft legislation in the institutions of the EU
- An overview of the effects related to passage of the draft legislation as legislation
- The opinion of the government on the draft legislation.

A standing committee which has been designated by the Board of the parliament to provide an opinion on draft legislation, submits its opinion to the EUAC or the FAC by the same time specified by the Board of the parliament. After expiry of the term specified by the Board, the EUAC or the FAC enters the draft legislation on the agenda for a sitting. The EUAC or the FAC then forms a recommendation regarding the draft legislation on behalf of the parliament.⁴⁰ The committee informs the government of its recommendation or of its having declined to form a recommendation. The government is required to adhere to the recommendation of the parliament.

The detailed schedule of the work of the EUAC:

Monday

³⁸ Riigikogu Rules of Procedure Act [Chapter 18¹: Procedure for Proceedings regarding European Union Affairs]

³⁹ The Board of the Riigikogu is a body directing the work of the Riigikogu and consists of the president and two vice-presidents elected from among its members.

⁴⁰ The recommendation is indicated in the minutes of the sitting of the committee.

EUAC meeting: ministries send their (the latest deadline) materials for the government meeting/the same documents are sent to the EUAC

Wednesday

Council of Senior Civil Servants meeting: discussion of EU-related items on the government session agenda, information regarding Commission legislative initiatives, etc - the EUAC Secretariat is provided with updated information

Thursday

Government meeting: Estonia's positions for the Council of the European Union meetings (next week) and the EU legislative proposals are decided. The EUAC obtains the electronic documents from the government session in relation to the Council of the European Union meetings next week and government positions in respect of EU legislative proposals (finalized).

Friday

EUAC meeting: minister (-s) appear before the committee explaining the government's position (-s) for the next weeks Council of the European Union. Committee recommendations (extracts from the minutes) are sent to the government and respective copies to the relevant ministries by e-mail.

Ongoing and post-information responsibility of the government

If the government has failed to take into attention the recommendation of the parliament during the negotiations and the decision-making in the Council of the European Union, is obliged to provide justification therefore to the EUAC or the FAC at the earliest opportunity. The relevant ministry provides the EUAC with a memorandum containing the proceedings of the Council of the European Union meeting as a follow-up of the proceedings cycle.

In addition, at least once a year the prime minister (on behalf of the government) presents to the parliament an overview of the activities of the government in implementing EU policies. Furthermore, during this presentation the EUAC initiates the deliberation in the plenary.

Hungary

In the Republic of Hungary the legislative power is exercised by the unicameral National Assembly.

The parliament of Hungary on 17th December, 2002, with 361 (from 365 deputies) supporting votes adopted the amendment of the Constitution that in view of public law allows for the Republic of Hungary the accession to the European Union. According to the constitution: the Republic of Hungary, in its capacity as a member state of the European Union, may exercise certain constitutional powers jointly with other member states to the extent necessary in connection with the rights and obligations conferred by the treaties on the foundation of the European Union and the European Communities; these powers may be exercised independently and by way of the institutions of the European Union.⁴¹

The relationship between the parliament and the government is laid down in the constitution: in all matters in connection with European integration, the detailed rules governing the oversight powers of parliament or its committees, the relationship between parliament and the government, and the government's obligation to disclose information shall be enacted by a two-thirds vote of those members of parliament present. The government shall present to parliament the motions that are on the agenda of the decision-making mechanism

⁴¹ The Constitution of the Republic of Hungary [Art. 2/A]

of those institutions of the European Union that require government participation.⁴² The cooperation, according to the constitution, between the legislative and the executive is detailed more in a separate act adopted on 17th May, 2004.⁴³ and specified in the standing orders of the parliament. The parliament empowers the standing committee dealing with European Union issues (Committee on European Affairs⁴⁴) to have the power to decide matters in the procedure concerning draft legislative proposals of the European Union.

The timing and scope of information by the government

- According to the act, the government forwards all draft legislation, proposals and documents being on the agenda in the decision-making procedures of the institutions of the European Union operating with governmental participation. In addition, the government sends any other clearly specified document if and when requested by the parliament. The executive forwards these documents immediately after their receipt.

Taking national position

Taking the European Union's agenda for decision-making into account, the government with an explanation indicates the draft legislative proposals of the European Union that believes belong to the legislative authority of the parliament, and those which have extraordinary importance for Hungary, particularly the following EU proposals which:

- Refer to a subject that is provided for by an act passed by qualified majority by the virtue of the constitution or by special act
- Refer to the definition of the contents of fundamental rights and obligations and the essential guarantees of their enforcement, or
- Include any provision conflicting with legislation in force.

The government may send its standpoint – at a date enabling the consultation in merit considering the European Union's agenda for decision-making⁴⁵ – to the parliament concerning any draft legislative proposal, and may initiate a consultation thereof and, the parliament also may request information on the standpoint that the government intends to represent concerning any draft legislative proposal. The government's standpoint includes the following data:

- A summary of contents of the draft legislative proposal
- An indication of the decision-making process applicable in the course of the decision-making by the European Union
- The expectable schedule of the adoption of the draft legislative proposal and possibly the starting date of the discussion of the draft by the Council of the European Union
- The standpoint of the government concerning the draft legislative proposal, the objectives to be achieved in the decision-making process of the European Union and their reasons
- The presentation of possibly legislative tasks stemming from the draft legislative proposal

⁴² The Constitution of the Republic of Hungary. [Art. 53/A]

⁴³ Act LIII. of 2004 on the cooperation of the Parliament and the Government in European Union affairs. Official translation: Department of the European Union of the Parliament

⁴⁴ The predecessor of the present committee was established in June 1992 by parliamentary resolution. That body had a special committee status but its authority was practically identical with the competencies of other committees. Since 1994 the committee has been operating as a standing committee as the Committee on European Integration Affairs. The committee powers are based on the constitution and the standing orders of the parliament. Its name has changed after the accession to the European Union, since then it operates as Committee on European Affairs.

⁴⁵ In line with the protocol attached to the Treaty of Amsterdam on the role of national parliaments in the European Union

At the request of the parliament, the government attaches to its standpoint in addition the following data:

- The indication of the legislation including the effective regulation applicable in Hungary and in the European Union on the subject of the draft legislative proposal
- Brief presentation of the expectable economic, budgetary and social impacts of the draft legislative proposal on Hungary
- The opinions of institutions of the European Union and member states concerning the draft legislative proposal, that were known to the government when its proposed standpoint was prepared.

The parliament may adopt recommendation concerning the draft legislative proposal within reasonable time, considering the European Union's agenda for decision-making. In its recommendation the parliament indicates the viewpoints that it considers necessary to enforce in the decision-making process of the European Union. The government when elaborates its standpoint to be represented during the negotiations in the Council of the European Union, takes the recommendation of the parliament as a basis.

Prior the Council meeting the responsible minister or other member of the government appears before the Committee on European Affairs at its request and expounds the position the government intends to represent at the Council of the European Union meeting. And, in the case, that the draft legislative proposal covers subject whose regulation requires a qualified majority vote of the parliament by virtue of the constitution, the member of the government may deviate from the recommendation of the parliament in justified cases only.

In the case that the parliament fails to adopt a recommendation concerning the standpoint of the government by the deadline required by the European Union's agenda for decision-making, the government will decide in its absence on the position to be represented during the decision-making process in the European Union.

Ongoing and post-information responsibility of the government

The government is obliged to inform the parliament regularly on significant changes in the contents of draft legislative proposals or if the government modifies its proposed position taking into consideration the decision-making process of the European Union. The parliament may also amend its former recommendation on that basis.

After the decision made by the Council of the European Union or other institution of the EU operating with governmental participation, the government informs the parliament in writing on the decision:

- Concerning which the parliament adopted a recommendation, or
- Which is specified by the parliament.

If the position represented by the government differs from that of the parliament, the government is obliged to give a verbal justification after the decision made in the European Union. If the divergence concerns a subject whose regulation requires a qualified majority vote of the parliament by virtue of the constitution, the parliament will decide on the acceptance of the justification.

Other information responsibilities of the government:

- Prior to the European Council meetings and other events of strategic importance, and on the initiative of the Speaker of the Parliament, the Prime Minister informs the parliament on the position to be represented by the government
- The government regularly informs the parliament on political events of strategic importance concerning integration
- The Prime Minister orally informs the plenary on the European Council meetings, and

- The government informs the plenary on questions concerning the membership of Hungary in the European Union and the status of European integration.

Latvia

Latvia with the amended constitution regulates the accession to the European Union with the Europe – article⁴⁶ that defines the share of Latvia’s competences into international level, and particularly the following: substantial changes in the terms regarding the membership of Latvia in the European Union is decided by a national referendum if such referendum is requested by at least one-half of the members of the parliament and all international agreements, which settle matters that may be decided by a legislative process, requires ratification by the parliament.

The legal basis of the relationship between the executive and the legislative is on the one hand in the Rules of Procedure of the parliament⁴⁷, and under the Regulations of the Cabinet of Ministers of the Republic of Latvia⁴⁸ on the other, and the instruction of the Cabinet of Ministers on the formation procedure of Latvia’s positions and movement of information on the third.⁴⁹

The European Affairs Committee (EAC)⁵⁰ has the following competencies connected to European Union issues:

- The parliament exercises its involvement in EU matters through the EAC
- The EAC reviews and approves the official positions of the Republic of Latvia prior to their submission to European Union’s institutions
- At least twice a year, the prime minister or a member of the cabinet (authorized by prime minister) reports to the parliament on the government’s accomplishments and on intended future actions regarding EU matters. Parliamentary debates may be hold about this report.

In general, the most important tasks of the EAC can be divided into four categories: legislation, scrutiny, training and information.

In Latvia line ministries are responsible for a continuous supervision of the EU matters in the fields of their competence. The recognition of EU legislative initiatives important for Latvia is largely dependent on the work of ministries. Each ministry has its own EU department or at least a division of a department. Ministries also have their permanent representatives in Brussels who provide information on the most significant legislative initiatives.

Timing and scope of information by the government

The constitution, nor the rules of procedure of the parliament does not specifies the scope of EU documents to be forwarded by the executive to the parliament and/or to the EAC. The only thing is, that the government has to laid the prepared national position before the EAC for approval.

Taking national position

⁴⁶ The Constitution of the Republic of Latvia. Last amended on 23rd September, 2004. [Art. 68.]

⁴⁷ Participation of the Saeima in EU AFFAIRS [185: 1-4.]

⁴⁸ Temporary procedure of the coordination of the formation, approval and representation of Latvia’s national positions on the European Union affairs. [Regulation No. 286. (3rd June, 2003)]

⁴⁹ Neither the instruction, nor the regulations have been translated into English so far.

⁵⁰ The EAC was established in 1995 and was the first committee whose competences were defined in the Rules of Procedure.

The Ministry of Foreign Affairs has a vital role in timely supply of information on the most important pieces of EU draft legislation. Its EU coordination department has prepared an overview on the pieces of EU draft legislation significant for Latvia. The Ministry of Foreign Affairs reminds the line ministries to prepare its primary positions according to this overview. The line ministry has to prepare its primary position as soon as the European Commission has submitted a new proposal to The Council of the European Union and the European Parliament. The issue is discussed in the meeting of an interinstitutional working group summoned up by the ministry. The line minister approves the primary position, and it has to be ready before the particular issue is discussed in the working group of the Council in Brussels.

In the meetings of the Permanent Representatives Committee or COREPER, which is the next level for discussion of EU matters, the interests of Latvia have to be defended following the priorities of the primary position, as well. The particular ministry and the Ministry of Foreign Affairs work out an instruction for Latvia's representative in the meeting of COREPER in compliance with these priorities.

The particular line ministry has to prepare Latvia's national position before the issue is discussed in the highest level, which is the meeting of the European Council. Then the ministry has to submit the position for approval of the government, which also appoints the representative of Latvia (usually- the responsible minister) for the following meeting of The Council of Ministers. Under The Rules of Procedure of the parliament, the national position has to be reviewed and approved by the European Affairs Committee. The government is obliged to present its positions to EAC before going to Council negotiations in order to get mandate to defend Latvia's position in the Council of the European Union. Accordingly, the EAC examines the official positions of Latvia prepared in accordance with the procedure set by the Cabinet of Ministers and rules on them, before they are communicated to European Union institutions. In addition, the EAC may forward the official positions of Latvia and EU-related legislative initiatives, as well as other documents of EU institutions to other committees of the parliament to be examined and commented upon.⁵¹

Ongoing and post-information responsibility of the government

According to the rules of procedure of the parliament, at least once in six months the prime minister or other member of the Cabinet of Ministers reports to the parliament on the government's performance and its planned future activities pertaining to EU affairs. This report may be followed by a debate.

Lithuania

The relationship between the parliament (Seimas – Lithuania has an unicameral parliamentary system) and the government in European affairs basically is laid down in the Constitutional Act on Membership of the Republic of Lithuania in the European Union⁵² and detailed in the rules of procedure of the parliament (Seimas of the Republic of Lithuania – Statute).⁵³ In the Statute the cooperation between the two authorities is elaborated in a very good manner and it has well and carefully thought-out paragraphs connected to the relationship in EU matters. And in the Law on the Government⁵⁴ there is further specified the responsibility of the executive on debate and resolution of European Union matters.

⁵¹ Information received from Māris Ozols, Saeima EU Information Centre [<http://www.eiroinfo.lv>]

⁵² [No. IX – 2343. (13th July, 2004)]

⁵³ Seimas of the Republic of Lithuania – Statute as amended by 2nd December 2004. [No. X-25]

⁵⁴ The Republic of Lithuania. Law on the Government [No. IX-2576 (11th November, 2004)]

The constitutional act defines the responsibilities of the government mainly. As provided in the constitutional act – besides the delegation of part of the state’s sovereignty to the European Union – the government informs the parliament about the proposals to adopt legal acts of the European Union. If the proposals fall under the spheres which – under the constitution of the republic – are related to the competencies of the parliament, the government consults the legislative. The parliament may recommend to the government a position of the Republic of Lithuania in respect of these proposals. The two specialised committee (European Affairs Committee, Foreign Affairs Committee) may submit to the government the opinion of the parliament concerning the proposals concerning the adoption of legal acts of the EU. The government assesses these recommendations or opinions and informs the parliament about the enforcement following the procedure prescribed by legal acts. In addition, the government considers the proposals relating to the adoption of the legal acts of the EU following the procedure prescribed by legal acts. The government may adopt decisions or resolutions concerning those proposals.

Principles of the involvement of the parliament in the European decision making in Lithuania:

- The parliament regularly receives early information on EU matters
- The parliament powers cover most issues debated in the EU
- All parliament members participate in deliberations on EU matters (in competent specialised committees)
- The parliament not only deliberates the national position, but is also involved in shaping it
- The Parliament seeks broad consensus while shaping Lithuania’s position on EU matters
- The parliament scrutinises the government while adopting decisions in the EU as well as implementing them in Lithuania.

In the process of examination EU issues participate the standing committees of the parliament and particularly two standing committees, the Committee on European Affairs and the Committee on Foreign Affairs.

The parliamentary scrutiny work is specified in the Statute of the parliament under the chapter Debate and Resolution of European Union Matters.⁵⁵ The rules of procedure in 13 points defines the trends and activities of the Committee on European Affairs⁵⁶ but more precisely – in view of the scrutiny – is specified within the scrutiny mechanism of the parliament:

- The Committee on European Affairs debates European Union matters which are within the framework of the parliament competence and if necessary, make decisions on behalf of the parliament
- The Committee debates whether proposals to adopt legal acts of the European Union conform to the principle of subsidiarity
- Examines other documents of the European Union and, when necessary, present conclusions regarding such documents
- Considers proposals to adopt legal acts of the European Union and, when necessary, express the parliament’s opinion to the government
- Considers government addresses sent to the parliament at its own discretion and, when necessary, present conclusions on them
- Joint meetings of the Committee on European Affairs and the Committee on Foreign Affairs is convened, if necessary.

⁵⁵ Seimas of the Republic of Lithuania – Statute [Chapter XXVII.]

⁵⁶ Trends and Activities of the Committee on European Affairs. [Article 61.]

The timing and scope of information

The government informs the parliament about proposals to adopt legal acts of the European Union and other documents of the EU. The government forwards these documents immediately and in writing or through the Lithuanian-EU legislative information system. Having decided to prepare a position on a proposal to adopt legislative acts of the EU or on other documents of the European Union pertaining to the spheres which under the constitution of Lithuania fall within the competence of the parliament (it will be necessary to pass a law), it draws attention of the parliament to this fact and does it as soon as possible by presenting the position of Lithuania. In addition, the committees of the parliament and other members may at any time request the government to present additional information about the proposals and other documents of the EU. Furthermore: in January 2002 the parliament established its office in the European Parliament. Its representative on a regular basis informs the parliament, its committees, political groups, and the Seimas Board about the activities of the European Parliament, especially about the debate on very relevant and relevant to Lithuania proposals to adopt EU legal acts, as well as on other documents of the European Union in the European Parliament.

Taking national position

After the receipt on an annual legislative and work programme of the European Commission, the secretariat of the parliament forwards it to the committees which within one month debate it and submit their reasoned conclusions regarding the relevance to Lithuania of the proposals presented in this programme to the Committee on European Affairs (CEA) and the Committee on Foreign Affairs (CFA). The committees (not CEA or CFA) assign the proposals to one of the following categories: very relevant, relevant and moderately relevant. The CEA and the CFA summarise the conclusions of the committees of the parliament and communicate to the government. The CEA and the CFA may assign further documents to the categories very relevant or relevant. The government draws the attention of the parliament to very relevant and relevant proposals and may propose to the CEA or the CFA to change the assignment of the proposals to the categories defined above. In addition, the government may propose to the CEA or the CFA to assign further documents to the first two categories.

An institution (authorized by the government) responsible for the preparation of a Lithuanian position submits it to the parliament right after its preparation, not later than 3 days prior to the debate on the position at the EU institutions.⁵⁷ The position contains:

1. Title and number of a draft legal act,
2. Opinion on its conformity with the principle of subsidiarity,
3. The essence of a draft legal act and the process of its consideration,
4. Present legal regulation in Lithuania,
5. Basic evaluation of impact,
6. Proposed position and the process of its consideration,
7. Positions of other EU member states,
8. Proposals concerning the amendment of national legal acts,
9. Enclosed additional information,
10. Drafter of a position,
11. Head of the subdivision of the institution responsible for the preparation of the position.

The institution responsible for very relevant and relevant proposals, within 15 days from the receipt of the proposal submits to the parliament a position with filled-in points 1, 2, 3, 9, 10

⁵⁷ The special information system shows the changes of the position made in the course of its preparation.

and 11. The position is registered by the secretariat of the parliament plenary sittings and forwarded to the specialised committee of the parliament, the CEA or the CFA. The specialised committee, the CEA, the CFA may hold readings concerning to proposals and concerning the position (in this case the reading of the specialised committee is closed).

Procedure of the examination

The specialised committee members, the government and the office of the president of Lithuania is informed no later than 2 working days prior to the committee meeting about the venue of the debate on a position. During the debate, the following is decided:

- To approve of the position
- To propose amendments and corrections of the position.

Following the debate the conclusion (with all separate opinions⁵⁸) is forwarded to the chairman of the CEA and/or to the chairman of the CFA within 1 working day before the meeting in these committees as well as to the head of the institution responsible for the preparation of the position. The position may be debated in the committee meeting without the conclusions of the specialised committee.

The position is debated in the CEA or the CFA meeting in the following manner:

1. The prime minister or the minister presents the position and answers the questions of the committee members,
2. The presiding officer of the meeting presents the conclusions of the specialised committee,
3. General discussion regarding the essential provisions of the position.

The CEA or the CFA may communicate the opinion of the parliament on the proposals to the prime minister and the ministers. Having decided to prepare the position of Lithuania on the proposal of the European Union or other documents of the EU, the government may at its own discretion address the parliament, requesting to submit conclusions or proposals with regard to the position.

Following the discussion it is decided whether the committee expresses its opinion about the said position on behalf of the parliament.

The CEA or the CFA may obligate the minister to express the parliamentary reservation with regard to the issues marked as very relevant or relevant.

If the CEA, the CFA or the specialised committee does not submit proposals concerning the position within 15 working days from the communication of the position in the information system, but no later than 3 working days before the submission of the position in the meetings of the Council of the European Union, its working groups or committees, it is deemed that the parliament assents to the position.

In general, the committee meetings are closed. The committee decisions are taken by common agreement, in the event of failure to take a decision by common agreement, such decision is put to the vote (by a simple majority).

Ongoing and post-information responsibility of the government

According to the Statute, the prime minister, the minister, other representatives of the government submit in the meeting of the CEA or the CFA oral and written reports about the participation in the negotiations of the European Council and the Council of the European Union. On very important issues relating to the European Union, the members of the government may – on the proposal of the chairman of the parliament, the CEA or the CFA – report about the participation in the sittings of the European Council and the Council of the European Union during the plenary sitting.

⁵⁸ These opinions are discussed as an alternative in the CEA, the CFA or the plenary.

Malta

The relationship between the Maltese parliament and the government is laid down in the so called European Union Act⁵⁹ and in the standing orders of the house of representatives. The European Union Act specifies that a resolution for the approval of any draft shall be submitted for examination by the standing committee on foreign affairs or any such standing committee which shall meet on such motion within fifteen days of the tabling of the said motion within which term a report shall be made to the house on such motion and the debate thereon in the committee by the chairman. The house shall, upon the presentation of the report of the standing committee proceed immediately to vote on the motion without debate.

The responsible standing committee in the parliament is the Standing Committee on Foreign and European Affairs. This committee is set up in October, 2003., by way of Motion 67 (2003) had amended the setting up of The Committee on Foreign Affairs to setting up The Committee on Foreign and European Affairs.

According to the chapter 120F of the standing orders of the house of representatives, the committee has the following functions:

- To deal with matters relating to foreign and European Union affairs which may be referred to it by the House or by the Standing Committee on House Business
- In the context of European Union issues and measures to be taken by the Council of Ministers, to scrutinize on its own initiative –
 - any proposals under the Community treaties for legislation by the Council or the Council acting jointly with the European Parliament
 - any document which is published for submission to the European Council, the Council or the European Central Bank
 - any proposal for a common strategy, a joint action or a common position under Title V of the Treaty on European Union which is prepared for submission to the Council or to the European Council
 - any proposal for a common position, framework, decision or a convention under Title VI of the Treaty on European Union which is prepared for submission to the Council
 - any other document which is published by one Union institution and which does not relate exclusively to the consideration of any proposal for legislation
 - any other document relating to European Union matters placed on the table of the House by any minister
- to represent the house of representatives at the COSAC.

The scrutiny process adopted by the Maltese parliament is closely modelled on the scrutiny system of the United Kingdom. The Maltese parliament studied the Danish system too, but according to the opinion of the parliament, the Danish system, in contrast with the UK model, concentrates on Council meetings rather than documents. Consequently, the Maltese mechanism is document-based and there are working groups within the committee which help the work of the committee.

The timing and scope of information by the government

As mentioned above, the scrutiny process in the House of Commons is document-based and includes all proposals or recommendations for legislation by the Council, and any document

⁵⁹ European Union Act - To provide for Malta's accession to the European Union and to make provision consequent and ancillary thereto. [Act V of 2003 (16th July, 2003; 1st May, 2004.)]

submitted by one institution to another, thus bringing in Commission Green and White Papers, reports, EP amendments, Council Decisions and Recommendations. It also includes intergovernmental activity under the Common and Foreign Security Policy and on Justice and Home Affairs.

Documents are received by the Cabinet Office of the Maltese government and are distributed to the relevant ministry to prepare an explanatory memorandum. The lead ministry has two weeks (10 working days) to prepare an explanatory memorandum. Once prepared, these are forwarded directly to the Standing Committee on Foreign and European Affairs.

Taking national position

Draft EU documents are scrutinized and filtered by Working Group I (Scrutiny Committee) of the standing committee. Research analysts prepare a report on all documents received irrespective of their perceived legal or political importance. An opinion whether to clear a document or refer it for debate is included in the conclusion. The Working Group I, which examines the *acquis* in preliminary scrutiny, may either

- clear a particular document without reserve
- retain pending receipt of further information or developments
- refer the document to Working Group II⁶⁰, or III⁶¹, or to the Social Affairs Committee (SAC)
- refer to the floor of the House

Once a document is referred to Working Group II or III or the SAC, the chairman of the respective Working Group has a right to call a meeting which the minister responsible for the document is expected to attend so as to answer any queries the committee may have on the particular document or any other document that falls under its scrutiny. The minister is encouraged to bring along experts from his ministry when attending such meetings. As soon as the documents have been cleared, the chairman of the standing committee tables all the documents in parliament and thus are made publicly available. This is further indication of the transparency of the committee's work.

After the meeting of the relevant Working Group, the chairman, on the basis of the discussion / consultation within the Working Group, declares either that:

- a document is Cleared. That is to say, the members of the Working Group are of the opinion that the queries or clarifications sought by the committee were satisfactorily answered and that, consequently, there is no scope for further discussion / consultation relating that particular document. This means that the committee has finished considering that document.
- Alternatively, the committee may decide to retain a parliamentary scrutiny reservation.

The registration of a parliamentary scrutiny reservation obliges the minister to:

- provide supplementary explanatory memoranda
- keep the committee continually informed of any developments
- and answer any queries that may arise in connection with the document under study.

The parliamentary scrutiny reservation also constrains ministers from giving agreement to proposals or recommendations for European Community legislation or major decisions under the Common Foreign and Security Policy or in intergovernmental cooperation on justice and home affairs, which the Standing Committee on Foreign and European Affairs has not cleared except for "special reasons".

⁶⁰ The areas of responsibility of the Working Group II: economic and monetary affairs, taxation, research, employment, education and culture, transport and energy, budget, regional policy, internal market, customs union.

⁶¹ The areas of responsibility of the Working Group III: health and consumer protection, development and humanitarian aid, agriculture, rural development, fisheries, justice and home affairs, environment

After every meeting of the responsible Working Group a letter in respect of each document cleared is sent to the lead minister informing him of the committee's recommendations. This happens also when a scrutiny reserve resolution is retained in one of the Working Groups.

It is strongly recommended that, while negotiating, the minister takes into account the committee's recommendations relating to a particular document.

In 2004 in the committee all decisions were taken by consensus without the need for a vote to be taken on any issue.

Ongoing and post-information responsibility of the government

As it mentioned above, the parliamentary scrutiny reservation constrains ministers from giving agreement to proposals or recommendations for European Community legislation or major decisions on the second and third pillars except for special reasons. But the minister must explain those reasons to the Scrutiny Committee at the first opportunity after deciding to give agreement.

The introduction of pre-and post-Council scrutiny, the control of the effectiveness of the work of the committee and which will also help to ensure that all relevant documents are being deposited for scrutiny and dealt with as appropriate.

Poland

The Republic of Poland has a bicameral parliamentary system. The chamber of deputies (Sejm⁶²) and the Senat⁶³ and each chamber has its own committee for European affairs.

According to the constitution of the state (1997), it vests legislative power in the Sejm and the Senate, executive power in the President and the Council of Ministers, and judicial power - in courts and tribunals. Thus the Sejm shares its legislative function with the Senate; simultaneously, it is part of the governmental system in Poland. The legislative competence of both Chambers is not symmetrical. The Constitution provides the Sejm with a dominant role in the legislative process. The inequality of the two Chambers of the Polish parliament is also expressed in the fact that only the Sejm is vested with the right to control the Council of Ministers. The Sejm and the Senate, sitting jointly in the instances provided for in the Constitution, act as the National Assembly.

The constitution defines the delegation of competence to European Union level. Accordingly, Poland may by virtue of international agreements, delegate to an international organization or international institution the competence of organs of state authority in relation to certain matters. The statute, granting consent for ratification a such agreement is passed by the chamber of deputies by a two-thirds majority vote, and by the senate by a two-thirds majority vote.⁶⁴

The cooperation between the government and the parliament in European issues is laid down by an act⁶⁵ that specifies the responsibilities of the government towards the chambers. In addition the two chambers defines the powers and responsibilities of the European Union committees in their rules of procedure.

⁶² <http://www.sejm.gov.pl>

⁶³ <http://www.senat.pl>

⁶⁴ Constitution of Republic of Poland. [Art. No. 90.]

⁶⁵ The Act of 11 March 2004 on Co-operation of the Council of Ministers with the Sejm and the Senate in Matters Related to the Republic of Poland's Membership in the European Union. Entered into force on 31st March, 2004.

The cooperation between the government and the parliament

The timing and scope of information by the government

According to the above mentioned act, the council of ministers transfers to the parliament documents of the European Union which are subject to consultation with member states, including in particular White and Green Papers and Communications of the European Commission and the appraisals thereof formulated by appropriate institutions of the European Union. Furthermore, the government forwards operational programmes of activities of the Council of European Union, the European Commission's annual legislative plans and appraisals of annual legislative plans made by the European Parliament and the Council of European Union. The council of ministers transfers the draft legislative acts such as the following documents:

- Draft international agreements to which the European Union or the member states are to be the parties
- Draft decisions by representatives of the governments of the member states, gathered in the Council of the European Union
- Draft acts of the European Union, which have no legal effect, particularly proposals for guidelines adopted in the sphere of economic and monetary union and in that of employment
- European Union acts important to the interpretation or application of the European Union law.

These documents the government forwards to the chambers of the parliament immediately after their receipt.

Taking national position

Together with the legislative proposals of the European Union, the government sends the council of minister's draft positions, taking into account the time limits arising from European Union law, but no later than the 14th day following the day of receipt of proposals. To this document the council of ministers appends the statement of reasons, including an appraisal of anticipated legal consequences of the legislative act for Polish legal system and of social and economic and financial implications for Poland. In addition the government attaches the information about the procedure for adoption of the legislative act and the procedure for vote in the bodies of the European Union. The Sejm and the Senate (through their competent body) may express opinion on draft legislative proposals within 21 days of the day of transfer of the draft position of the council of ministers. If the time limit specified by the European Commission for expressing an opinion is shorter than 42 days, the council of ministers presents immediately a legislative proposal together with the government's draft position, so that the period available to the bodies of the parliament for expressing their opinion would, at least, be equal to a two-thirds of the period specified by the European Commission for the member states. The failure to express an opinion within the time limit is considered as the absence of comments to the proposal.

If the Sejm has taken a decision on a draft legislative act, such decision constitutes a basis for the position of the council of ministers.

Prior to consideration of a legislative proposal in the Council of European Union, the council of ministers gets an opinion from the chamber of deputies (through the competent body) at the same time presenting information about the position the council of ministers intends to take during the negotiation of the legislative proposal in the Council of the European Union.

If the position of the government does not comply with the opinion of the Sejm, a representative of the council of ministers is obliged to explain to the Sejm (the competent body) the reasons for such difference.

For reasons of work of the bodies of the European Union, with the exception of matters in which the Council acts unanimously and matters that entail excessive burdens on the state budget, the government may take a position without seeking an opinion from the parliament. In such case, a representative of the council of ministers is obliged to present to the Sejm (the competent body) the position taken and to explain the reasons for failure to seek an opinion.

Ongoing and post-information responsibility of the government

The government informs both chambers in writing about the progress achieved in the process of making EU law and the positions taken by the council of ministers during this process.

At the request of the chambers of the parliament or their competent bodies, the council of ministers presents information on any matter related to Poland's membership in the European Union. In addition, the council of ministers, at least every six months presents information about the participation of the state in the activities of the European Union.

Special definitions of the chamber of deputies in connection with EU matters

The rules of procedure of the Sejm specifies the responsibilities of its own standing European committee, the European Union Affairs Committee.⁶⁶ The rules of procedure defines in detail the composition of the committee and afterwards its work in connection with making opinion on the draft legislative acts of the European Union.

According to the rules of procedure, the marshal of the chamber forwards to the committee the following documents:

- Documents of the European Union, which are subject to consultation with member states, and their appraisal by appropriate institutions or other EU bodies
- Operational programmes of activities of the Council of European Union, the European Commission's annual legislative plans and appraisals made by the European Parliament and the Council of European Union
- European Union's legislative proposals
- Information from the council of ministers about the progress in proceedings aimed at making EU legislation, and about the positions taken by representatives of the council of ministers in the course of those proceedings
- Information from the council of ministers about the position that the government intends to take during the consideration of in the Council of European Union, together with the statement of the government's reasons, and also with the evaluation of legal consequences of a given legislative act for the Polish system of law and of social and economic consequences and financial implications for Poland
- Draft international agreements to which the European Union or the member states are to be parties
- Draft decisions by representatives of the governments of the member states, gathered in the Council of the European Union
- Draft acts of the European Union which have no legal effect
- European Union acts important to the interpretation or application of the European Union law
- Proposals for candidatures for seats of a member of the European Commission, Court of Auditors, judges of the European Court of Justice and the Court of First Instance, members of the Economic and Social Committee, the Committee of the Regions, a director in the European Investment Bank, directors general and their deputies in the

⁶⁶ The Standing Orders of the Sejm of the Republic of Poland. Newly amended in 2004. [No. 12. (Art. 148a-e.)]

European Commission and a representative of Poland to the Committee of Permanent Representatives of the European Union

- Information from the council of ministers about the participation of Poland in the work of the European Union
- Other documents related to the subject matter of the activity of the European Union Affairs Committee.

The marshal of the Sejm forwards these documents to the committee immediately after their receipt. The marshal establishes the schedule of the Sejm work on documents of the European Union, which are subject to consultation with member states; legislative proposals of the European Union; information from the council of ministers about the positions the council of the ministers intends to take during the negotiations of the proposal in the Council of European Union and finally proposals of candidatures in those European Union bodies in which Poland is represented.

Concerned taking national position, the committee may adopt an opinion on the information from the council of ministers about the position the council of ministers intends to take during the consideration of the proposal in the Council of European Union. The opinion includes the committee's position on the matter, expressed in the form of either acceptance or non-acceptance of the position of the government. In such an opinion, the committee may formulate recommendations to the council of ministers.

Special definitions of the Senate in connection with EU matters

As the chamber of deputies has its own committee for European matters, the Senate established its committee too, namely the European Union Affairs Committee (EUAC). The rules of procedure specifies its responsibilities.⁶⁷

Accordingly, the marshal of the senate forwards to the EUAC all documents submitted in matters concerning the membership of Poland in the European Union.

The opportunities for the EUAC: to endorse a position on a draft legislative proposal or to turn to another committee for a opinion on the matter deliberated at its sitting. The EUAC may request the council of ministers to present to the senate information on matters concerning the membership of Poland in the European Union. And, upon a motion by the EUAC, the marshal of the senate adds to the agenda the relevant council of minister's information in a matter concerning the membership of Poland in the European Union.⁶⁸ The EUAC – concerning the membership of Poland in the European Union, particularly assumes positions and expresses opinions on draft legal acts of the EU or draft international agreements to which the EU or its member states may be party, as well as work programmes of the European Commission, and examines information and other documents submitted by the council of ministers.⁶⁹ During the examination a bill which implements the law of the EU, the appropriate committee may ask the EUAC to express an opinion relative to the whole bill or a part thereof. After considering the bill, the committees propose within no longer than 18 days, and in the case of urgent bills and those implementing the law of the EU – by deadline set by the marshal of the senate, a draft senate resolution on the bill passed by the chamber of deputies, in which they recommend:

- To accept a bill without amendments, or
- Enter amendments into its text, or
- Reject the bill.

⁶⁷ Resolution of the Senate of the Republic of Poland. Rules and regulations of the Senate. Last amended: 2004. [No. 18, item 302. (Art.67a-d.)]

⁶⁸ Rules and regulations of the Senate. [Art. 34(2a)]

⁶⁹ Appendix to the resolution of the Senate of the Republic of Poland. The Subject matters of Senate Committees. [Art. 11(a)]

A resolution on an act passed by the chamber of deputies is passed by the senate within 30 days of the date of its transmittal.⁷⁰

Slovakia

The National Council⁷¹ of the Slovak Republic is the sole constitutional and legislative body of the Slovak Republic. It is the body of state authority and the status of other state bodies in Slovakia is derived from its primary status. As an elected body it represents the sovereignty of the state and of the citizens. It has an important role in the formation of the Slovak Republic as a modern and democratic state, as well as in the implementation of social and ecologically oriented market economy. Members of the parliament are elected by universal, equal and direct suffrage by secret ballot. There are 150 Members of Parliament elected for a four-year term. Powers of the National Council are determined by its constitutional status within the system of exercise of power. It is divided into

- Legislative power
- Power of scrutiny
- Power to create state bodies
- Domestic and foreign policy powers

National Council also discharges its power through elections, which is assigned to it by respective laws.

From the view of the paper, we may have a look, how the legislature process and the scrutiny works in the Slovak Republic.

The legislative power: The National Council considers and approves the Constitution, constitutional statutes and other laws and it controls their upholding. Its legal acts regulate relationships that arise in all spheres of social, political and economic life of the Slovak Republic. Draft laws may be introduced by committees, members of parliament and the government. The legislative process in the Parliament is carried out in three readings.

The power of control: The Parliament exercises its power of control primarily towards the Slovak Government and its members. It endorses the Programme Proclamation of the Slovak Government, which is a pre-requisite of its continuing operation, and supervises its implementation, approves state budget and final state budgetary account, including control reports and discusses the expression of confidence in the cabinet or its members.

The relationship between the National Council and the government in European Union affairs In Slovakia there is adopted a constitutional law on the cooperation between the National Council and the government in European issues.⁷²

The timing and scope of information by the government

⁷⁰ Rules and regulations of the Senate. [Art.68(1a-4)]

⁷¹ <http://www.nrsr.sk>

⁷² Constitutional law On the cooperation between the National Council of the Slovak Republic and the Government of the Slovak Republic in the affaires concerning the European Union. Adopted on 24th June 2004. This constitutional law is effective as from 1st August, 2004.

According to the Act, the government provides the National Council with proposals of legally binding and other acts of the European Union as well as to inform it on all issues concerning the state's membership of the European Union. Besides that the government is due to provide the National Council sufficiently in advance the national standpoint on the proposals of acts forwarded before with an assessment of their effects on the state.

Taking national position

The National Council may authorize by law its committee to exercise the powers on the issues connected to the European Union. This committee is the Committee on European Affairs of the National Council. (The Rules of Procedure regulating the position and powers of the EU committee failed to be adopted in November. The new draft law was submitted and it is expected to be debated in the parliament during January and February plenary session.) According to the constitutional act, the National Council has the power to approve the positions of the republic concerning the proposals of legally binding acts and other acts of the European Union as well as other issues of the European Union if asked by the government or by at least one fifth of the members of the National Council.

The National Council provides its own recommendation within two weeks of the receipt of the draft legislative proposal, if fails to do it in this interval or if the National Council fails to adopt an approval while at the same time not proposing and adopting any other position on the matter, the member of the government acts on the original position of the republic.

The approved national position is binding for the member of the government during the negotiations in the Council of Ministers.

The newly prepared act: according to the information received by Eva Kicinová, the director of Department for European Affairs, the Committee on European Union will have strong position such as it will be enabled by the act to approve the mandate (the position of the Slovak Republic) with which the respective minister of the government advocates the interests of the Slovak Republic in the Council of Ministers. The government will also be obliged to send to the parliament the so called preparatory position to draft EU legislation within the period of three weeks after it is being sent by the Council.

Ongoing and post-information responsibility of the government

The member of the government may divert from the national position during the negotiations in the Council of Ministers but only in an inevitable instance and with due consideration for the interest of the Slovak Republic. In this case the minister or the authorized member of the government without delay informs the National Council of his/her action and explain the reasons for it. The member of the government may ask the National Council to alter the national position.

The government also has to forward annual reports to the parliament – based on them the National Council at least once a year discusses the issues relating to Slovak Republic's membership of the European Union and approves its recommendations for the government to follow in the forthcoming period.

Slovenia

The Slovene constitutional system is based on the parliamentary form of government. This originates in the separation of legislative, executive and judicial powers. The Slovenian

parliament consists of two chambers: the National Assembly⁷³ of the Republic of Slovenia and the National Council.⁷⁴

The National Assembly has a scrutiny and electoral functions and is the bearer of legislative power and the government is accountable to the National Assembly for its work and enjoys support in the National Assembly reflected in the votes of confidence, votes of no confidence or interpellations. The National Assembly was also a decisive player in the negotiations for Slovenia's accession to the European Union – in fact, every negotiating position presented by the government had to be confirmed by the parliamentary committee on Foreign Policy.

The National Council is, in accordance with the constitution, the representative of social, economic, professional and local interest groups. The influence of political parties is weaker within the National Council. Parties can only become involved in the election of representatives of the local interest groups. The upper house does not have equal competences with the lower chamber but instead has less authority, yet it enjoys certain competences that some of the more powerful upper chambers in Europe do not have at their disposition.

The relationship between the government and the parliament (The National Assembly) firstly, is laid down in the new article 3a [European Union] of the constitution which also defines the transfer of part of the state's sovereign rights to the European Union and its institutions. For the cooperation between the parliament and the government in the conditions of EU membership the abovementioned article specifies that in the procedures for the adoption of legal acts and decisions, the government shall promptly inform the National Assembly of proposals for such acts and decisions as well as of its own activities. The National Assembly may adopt positions thereon which the government shall take into consideration in its activities.⁷⁵

According to the constitution the relationship between the government and the National Assembly is regulated in detail by a law adopted by a two-thirds majority vote of deputies present. The manner of the cooperation is defined by the Act on Cooperation between the National Assembly and the Government in EU Affairs.

The act provides that the National Assembly shall participate in the formulation of positions of the state in relation to those EU affairs that given their subject matter would come under its jurisdiction in accordance with the constitution and laws. These EU affairs shall be discussed and the positions of Slovenia thereon taken by the working body competent for European affairs (Committee on EU Affairs), while the affairs concerning foreign and security policy shall be discussed and the positions thereon taken by the working body competent for foreign policy (Committee on Foreign Policy).

Timing and scope of information by the government

The government promptly forwards to the national assembly the EU affairs that given subject matter would come under its jurisdiction together with the following information:

- The procedure for the adoption of the act in the EU
- The basic solutions and objectives of the draft act
- The expected date of the beginning of discussion and adoption of the regulation in the EU

The government forwards also the standpoint of the government concerning to the EU matter including an assessment of the impacts and implications of the draft EU affair for Slovenia. The document is forwarded to the national assembly no later than within five weeks from receiving the EU affair. The assessment of the impacts and implications comprises the following aspects:

⁷³ <http://www.dz-rs.si>

⁷⁴ <http://www.ds-rs.si>

⁷⁵ Constitution of the Republic of Slovenia. [Article 3a(4)]

- The necessity of amending the regulations
- The implications for the budget
- The impact on the economy
- The impact on public administration
- The impact on the environment.

The government informs the national assembly also of other documents that are relevant for the exercise of its constitutional powers and concern the political and programme aspects of the activity of the European Union.

Taking national position

As a general rule, the Committee on EU Affairs and the Committee on Foreign Policy, when deciding on EU affairs, take decisions on the basis of the opinions delivered by the specialized parliamentary committees. The recommendation must be immediately forwarded to the government which takes them into account in its work in EU institutions. The government also has regulation in its Rules of Procedure on formulation of positions on legislative proposals of the European Union.⁷⁶ Accordingly, the government debates positions on legislative acts of the European Union whose implementation falls within the responsibility of the government or the national assembly, or for which any member of the government proposes debate. The standpoint of the relevant ministry or government service is published on the central national portal (EU portal).⁷⁷ The material shall be deemed to be the official position if after three days have passed since its publication on the EU portal no comments have been made on the material and no member of the government has opposed the published material or requested a debate at a session of the government or a session of one of its working bodies.⁷⁸ The government then passes on for discussion by the national assembly, with the exception of issues relating to the EU's common foreign and security policy, and taking part in the debate on these materials.

The act provides that EU affairs may also be discussed at plenary sessions. Accordingly, at the request of one quarter of the deputies or at the request of the competent working body or the working body responsible for foreign policy, or if so decided by the bureau of the president of the national assembly an EU affair may be discussed and the positions of Slovenia thereon taken by the national assembly. Furthermore, the national assembly holds a debate and takes a position prior to deciding on the amendment to EU Treaties.

Ongoing and post-information responsibility of the government

If the government decides to act differently, that the enforcement would not be possible or in favour of Slovenia, has to immediately inform the national assembly and state the circumstances and reasons that have led to such decision.

At least once a year the national assembly holds a debate on the state of affairs in the EU and on the position of Slovenia therein on the basis of an introductory presentation given by the president of the government.

⁷⁶ Rules of Procedure of the Government of the Republic of Slovenia. [Article 49a.]

⁷⁷ The EU portal is an integral part of the government information system for receiving, recording, classifying, signing and disseminating documents exchanged between the republic and the EU and for receiving official positions.

⁷⁸ In the Prime Minister's Office there is the Office for European Affairs which main activities after the accession to the EU are: 1. co-ordination of the activities of Slovenia as an EU member state and of its representatives in the work of the EU institutions and bodies, 2. co-ordinating Slovenia's activities related to EU technical assistance to third countries, 3. on behalf of the government, supervising the preparation of materials related to European affairs, which the government then passes on for discussion by the national assembly, with the exception of issues relating to the EU's common foreign and security policy, and taking part in the debate on these materials, 4. providing the appropriate conditions for the involvement of non-governmental organizations in the debate on issues that fall within the area of EU activities.

The National Council and the European Union

The Slovenian national council has its own institute connected to European Union issues: the International Relations and European Affairs Commission. This commission drafts requests, proposals and opinions regarding the statutes and other acts being debated by the national council relating to the following areas:

- Political, economic, cultural and other relations with other countries and international organizations
- Protection of the interests of the state, its citizens and legal entities abroad
- Position of the Slovene minorities in Italy, Austria and Hungary and the position of Slovenes abroad
- External economic relations
- Before becoming a member state: monitoring the programme of Slovenia's accession to the European Union
- Co-operation with foreign parliamentary institutions

The commission debates initiatives and questions by national council members pertaining to matters the commission is dealing with and other matters as authorized by the national council.

Conclusion

The key element for the developing of the role of national parliaments in the European decision-making on the European level is certainly the Constitution of Europe. On national level there is a need for an ongoing monitoring procedure of the parliamentary scrutiny system above the government. The possibility of parliamentary involvement in the state's EU affairs depends on certain aspects. Firstly, there is a power of willingness of the parliament and its main body, the European Affairs Committee to do so. Is there a possibility in the future in the European Union to establish a so called second chamber, where the national parliaments would have take a seat? Should be strengthened the power of the COSAC (to have a greater role) or is it possible to make joint committees with the European Parliament? Secondly, how can the executive and the legislative cooperate with each other in European issues: how strong is the model of the control above the government? Do the responsibility committees work with the early warning system, do they use the parliamentary reservation procedure or do they mandate their governments? How are they interested in EU affairs? And: would have the parliament right to nominate the member(s) of the European Commission?

To answer these questions, there is a need to make studies of the parliaments in the EU-25. Because the legislative powers differ from each other in their political power, in coordination and compatibility and in their political tradition and culture. There is a general agreement to make the parliaments play a greater role in the EU that would lead to the correct or decrease of parliamentary deficit, but there does not exist a uniform agreement, how can they do that, how they can be involved on EU level. The task for the parliaments is a wish to have greater role in EU matters in national level through their European Affairs Committees, to increase their power in the decision-making in the institutions of the European Union.

Parliaments and working bodies for European affairs of the new member states of the EU

Member State	Name of the parliament	Name of the body for European issues
Cyprus	House of Representatives (ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΙΩΝ) http://www.parliament.cy/www_START/index.asp	Committee on European Affairs
Czech Republic	Chamber of Deputies (Poslanecká Sněmovna) http://www.psp.cz	Committee for European Affairs
	Senat (Senát) http://www.senat.cz	Committee on EU Affairs
Estonia	Parliament of the Republic of Estonia (Riigikogu) http://www.riigikogu.ee	European Union Affairs Committee
Hungary	National Assembly (Országgyűlés) http://www.mkogy.hu	Committee on European Affairs
Latvia	Latvian Parliament (Latvijas Republikas Saeima) http://www.saeima.lv	European Affairs Committee
Lithuania	Seimas of the Republic of Lithuania (Lietuvos Respublikos Seimas) http://www.lrs.lt	Committee on European Affairs
Malta	House of Representatives http://www.parliament.magnet.mt	Standing Committee on Foreign and European Affairs
Poland	Sejm of the Republic of Poland (Sejm Rzeczypospolitej Polskiej) http://www.sejm.gov.pl	European Committee
	Senate of the Republic of Poland (Senat Rzeczypospolitej Polskiej) http://www.senat.gov.pl	European Union Affairs Committee
Slovakia	National Council of the Slovak Republic (Národná Rada Slovenskej Republiky) http://www.nrsr.sk	Committee for European Affairs
Slovenia	National Assembly (Državni Zbor) http://www.dz-rs.si	Committee on EU Affairs
	Conseil national (Državni Svet) http://www.ds-rs.si	International Relations and European Affairs Commission

Kun Attila:

A japán vállalatok társadalmi felelősségi politikájának jellegzetességei – avagy a japán tradíciók és a „CSR-boom”

1. Bevezetés

A vállalatok társadalmi felelősségének koncepciója (*Corporate Social Responsibility* – továbbiakban CSR) az olyan üzleti magatartások és felfogások gyűjtőfogalma és ötvözete, amelyek a fenntartható fejlődés és az üzleti etika szellemében a tisztán gazdaságossági szempontokon túl a környezetvédelmi, szociális, emberjogi megfontolásokat is szervesen integrálják. A CSR megköveteli a vállalati működés átláthatóságát, etikusságát és az összes érintett (stakeholder) – részvényesek, alkalmazottak, fogyasztók, beszállítók, helyi és a tágabb társadalmi közeg stb. – érdekeinek széleskörű figyelembevételét az üzletmenet kialakításakor.

A globalizálódó gazdaság mindennapjaiban és szinte minden szegmensében egy ideje egyre gyakrabban felmerülő CSR-terminológia valójában *régi tartalmat fed*: a gazdaság elméleti megközelítései mindig is hordoztak erkölcsi megfontolásokat, társadalmi értékeket. Változnak és erősödnek ugyan a hangsúlyok, napjainkra egyre strukturáltabbá, szisztematikusabbá, szélesebb körűvé és – ehelyütt nem részletezendő okokból – egyre sürgetőbbé is válik a vállalatok társadalmi funkciójáról folytatott vita, ám lényegében éppen csak a téma egyre fokozódó – az elmélyülő globalizáció kiváltotta – aktualitása és maga a „CSR” kifejezés az, ami többé-kevésbé új, nem az eszme.

Különösen igaz ez Japánra, ahol az ezzel kapcsolatos koncepcionális vita – még ha nem is oly nyíltan, strukturáltan és „nevén nevezve” – mintegy 50 éve jelen van a gazdasági-társadalmi közbeszédben.¹ Mindamellert könnyen belátható, hogy a CSR valójában mélyen és alapvetően ekvivalens az üzleti etika tradicionális (klasszikus) japán modelljével² (amely – mint látni fogjuk – ma már számos kihívással küzd). Érdeemes utalni arra is, hogy etimológiai vizsgálódások arra is rámutattak, hogy a japán nyelv a gazdaság és az üzlet szónak eleve erkölcsi töltetet tulajdonít.³ Mindennek ellenére Japánban is az elmúlt éveket bélyegzik az igazi „CSR-boom” időszakának, amely azonban elsősorban immár nyugati hatásokra és nyomásra jelentkezik a mai formájában, tekintve, hogy Japán mára már olymértékben bekapcsolódott a globális gazdasági vérkeringésbe, hogy nem vonhatja ki magát az olyan – már-már „divatos” – üzleti tendenciák hatása alól sem, mint például a kiteljesedésben lévő CSR-dialógus.

¹ Masahiko Kawamura: *The Evolution of Corporate Social Responsibility in Japan – Parallels with the History of Corporate Reform*, Social Development Research Group, NLI Research, 2004, 1. p.

² Hasonlóan nyilatkozott például Yotaro Kobayashi, a Fuji Zerox elnöke, illetve az egyik legnagyobb Japán munkáltatói szervezet képviselője is a Nikkei Ecology magazin 2004 júniusi számában.

³ Említi: Győriványi Gábor: *Japán üzleti etika*, Vezetéstudomány XXIX. Évf. 1998. 09. szám, 8. p.; Ugyanezen szerző idéz egy 1997-es felmérést, amelynek eredményei között szerepel az a megállapítás is, hogy „a japán üzletemberek alapvetően elfogadják a magasabb értékek üzleti életben történő alkalmazásának szükségességét”, és különösen ilyen érték a szociális egyenlőség, melyet a válaszadók 97%-a tartott fontosnak.

2. Háttér: A japán tradíciók

2. 1. Kulturális és vallási tradíciók

Győriványi Gábor mutatta ki, hogy a japán társadalom értékmeggyőződését tradicionálisan formáló mindhárom vallás (sintoizmus, konfucianizmus, buddhizmus) tanításából levezethetők olyan elvek és értékek, amelyek a japán gazdasági és vállalati szféra főbb specifikumait determinálják. Az 1945-ig lényegében államvallásnak számító *sintoizmusban* az alapvető császár iránti feltétlen tisztelet, és az ehhez kapcsolódó merev alá- és fölérendeltségi viszonyok kulturális hatásai a japán vállalatkezelési technikákban is felfedezhetők. A szintén sintoista vonású természetkultusz pedig fontos elvi gyökere lehet a környezettudatos vállalati magatartás kialakításának. A japán mintájú *buddhizmus* legfőbb – gazdasági szempontból is releváns – tanítása ugyanakkor a felebaráti szeretet passzív formája: béketűrés, ártani nem akarás, lemondás, aszkétizmus stb. Az eredetileg sem pusztán vallási, hanem erkölcsi, filozófiai, sőt politikai-társadalmi tanításokat is elegyítő *konfucianizmus* pedig az engedelmesség, igazságosság, méltányosság, kötelességtudás, továbbá az erkölcsi normák és a szokásjog szentesítette társadalmi kötöttségek megtartásának értékeit hirdette. Ezen eszmék gazdasági hatása oly erős és máig ható, hogy többen „konfucianista kapitalizmusnak” nevezik a japán és kelet-ázsiai gazdasági modellt, különösen mióta Shibusawa Eiichi a XIX. és a XX. század fordulóján egy sajátos, a közjót szolgáló üzleti etikai modellt teremtett a konfucianista tanítások és a modern kapitalizmus elméletének egymásra vetítéséből.⁴

A japán életszemléletet átható erkölcsi és szociális motívumoknak, valamint a hagyományosan erős közösségi érzésnek és filantrópiának a kialakulását a vallási motivációk mellett sokan egyéb okokkal is magyarázzák: így például az ország földrajzi fekvéséből adódó elszigeteltségnek és egymásrautaltságnak a következményeivel.

2. 2. Munkaügyi „hagyományok”

Noha a 90-es évek óta gyakran már inkább kérdésként merül fel, hogy meddig tartható fenn a munkaügyi kapcsolatok japán modellje a globalizáció újabb kihívásai közepette, mégsem lehet figyelmen kívül hagyni a CSR japán megközelítésének vizsgálatánál sem azokat a sajátos munkaügyi elemeket, amelyek nagyban hozzájárultak az ország háború utáni mintaértékű talpra állásához, és kiemelkedő növekedési, innovációs és munkaerőpiaci (pl. alacsony munkanélküliség) teljesítményeihez. Ezek az elemek mind-mind tükrözik a vállalatok hagyományosan és sajátosan mély társadalmi beágyazottságát, illetve a dolgozók iránti megbecsülését (mely utóbbi egyébként éppen a CSR vállalaton belüli dimenziójának leghangsúlyosabb eleme). A japán munkajogi gyakorlat egyes klasszikusan munkavállaló-barát elemeit egyesek egyenesen ellentétesnek tartják a piaci és verseny szempontokkal.⁵ Egyébként a munkaügyi kapcsolatokra jellemző hagyományos paternalizmus visszaköszön a modern japán menedzsment elméleteiben is.⁶

A japán munkajog *alapvető forrásai* a következő, számos alkalommal módosított törvények: a Szakszervezeti Törvény (TUL, 1949), a Munkaügyi Kerettörvény (LSL, 1947) és a Munkaügyi Konfliktusok Rendezésének Törvénye (LRAL, 1946).

⁴ Győriványi Gábor: Japán üzleti etika i. m. 10-11. p.

⁵ Ilyen nézeteket említ: Naohiro Yashiro: Changes in the Japanese Labour Market: Population Ageing and Technological Progress, in: Global Employment: An International Investigation into the Future of Work – Volume 2 (ed. Mihály Simai), The United Nations University 1995, 136. p.

⁶ Bevezetés a munkaügyi kapcsolatokba, szerk.: Tóth Ferenc, Gödöllő, Jegyzet, é. n. , 61.p.

Az *individuális munkajogi sajátosságok* közül a következők a legfontosabbak⁷ (melyek a CSR ideológiájával is összefüggésbe hozhatók):

- A hosszú távú, életpálya-modell jellegű foglalkoztatás dominanciája: a vállalatok ennek megfelelően tipikusan a frissen végzett pályakezdők köréből rekrutálják alkalmazottaikat, és gyakran egészen a kötelező nyugdíjkorhatárig foglalkoztatják őket (még válságok alkalmával sem felmondva nekik). Az ilyen „reguláris” alkalmazottak még 2000-ben is az összes foglalkoztatott mintegy háromnegyedét tették ki.⁸ Ez a modell egy sajátos egymásrautaltságot teremt vállalat és dolgozója között. Japánban hagyományosan a munkáltató viseli a létszámcsökkentéssel járó komplex terheket is.
- A szenioritás alapú bérrendszer, amelynek értelmében a bér az alkalmazottnak az adott vállalatnál eltöltött évei, részben pedig életkora és képzettsége alapján emelkedik. Ennek szellemében az ifjabb dolgozók eleinte alacsonyabb bért kapnak, mint amit teljesítményük egyébként diktálna, ezzel „megfizetve” a vállalat-specifikus képzések költségeit, és közvetve az idősebb dolgozók magasabb bérét. Ez a rendszer egy sajátos szolidaritást „kényszerít ki” a dolgozók között, amit erősít az is, hogy az ifjak képzéséért általában egy idősebb közvetlen kolléga felel.
- A bérmegállapítás egyébként is jellemzően hordoz szociális irányultságot: a rendszeres havibér fő komponense – a munka- és képzettség specifikus illetmény – mellett az alapbér másik tipikus komponense az adott munkavállaló sajátos élethelyzetét igyekszik értékelni (pl. ingázásának költségei, egyéb térítések).
- A vállalaton belüli képzés („on-the-job basis”), továbbképzés kiemelt szerephez jut. Mindemellett jelentős a rendszeres munkakör-rotáció, ami azt jelenti, hogy az adott munkavállaló a cégen belül hosszabb-rövidebb ideig különböző posztokon dolgozhat. Ez lehetőséget ad a motiváltság erősítésére, új képességek kifejlesztésére, a folyamatos szakmai továbbképzésre és a vállalat tevékenységének átfogó megismerésére. Tulajdonképpen ez nem más, mint a CSR európai modelljében hirdetett „élethosszig tartó tanulás” Japánban régóta alkalmazott egy lehetséges formája.
- Kiemelendők a vállalati profit megosztására irányuló rugalmas bérezési mechanizmusok, amelyek lehetővé teszik, hogy az alkalmazottak is rendszeresen (általában évente kétszer) részesüljenek „bonus” formájában a cég profitjából.
- A japán munkavállalókra – részben a fentiek miatt is – hagyományosan jellemző a magas fokú motiváltság, a távollétek ritkasága, a munkával töltött idő magas volta és a túlórák magas száma. Mindez a kölcsönösségen alapuló erős köteleességtudatból (giri) is levezethető.

A *kollektív munkaügyi hagyományok* főbb jellegzetességei⁹:

- A szakszervezetek szerveződésének domináns színtere a vállalati, decentralizált „mikro” szint (nem pedig az Európában jellemzőbb ágazati vagy szakmai „mezo” szint), és az érdekképviseleti pluralizmus sem jellemző a vállalaton belül („ahány vállalat, annyi szakszervezet”). A szakszervezeti szervezettség rátája az utóbbi 50 évben csökkenő tendenciát mutat (1997-ben ez az adat pl. 22, 6% volt¹⁰).

⁷ Az ismertetés a következő forráson alapul: Naohiro Yashiro: Changes in the Japanese Labour Market: Population Ageing and Technological Progress i. m. 131-141. p.

⁸ National Labour Law Profile (ILO): Japan, Contributed by Liliane Jung, Last Updated 31 May 2002, 5. p. <http://www.ilo.org/public/english/dialogue/ifpdial/ll/observatory/profiles/index.htm>

⁹ E részhez lásd még: Bevezetés a munkaügyi kapcsolatokba, szerk.: Tóth Ferenc i. m. 61. p.

¹⁰ National Labour Law Profile (ILO): Japan i. m. 11. p.

- A kollektív alku és a béralku szintén túlnyomórészt a vállalati szinten, bipartit alapon zajlik (ez az ún. tavaszi „shunto”), ami fontos abból a CSR elvnek a szempontjából is, hogy a dolgozók részt vehessenek az őket érintő munkafeltételek, bérek stb. kialakításában. A vállalati szakszervezetek útján ezt itt elvileg megtehetik.
- Noha a klasszikus participációs intézmények nem kimondottan erősek Japánban, a különböző informális dolgozói önszerveződéseknek hagyományosan nagy a szerepe, ám ezek elsősorban inkább a termelés fokozására, és az emberi kapcsolatok ápolására koncentrálnak (pl. vállalati klubok, az ún. „J-K” csoportok, minőségi körök stb.). A japán vállalatoknál a részvételi jogok megnyilvánulásának másik fontos terepe a konzultáció: a 10 munkavállalónál többet foglalkozató vállalatoknál már kötelezően elfogadandó „munkaszabályzat” – amely az általános vállalati munkafeltételeket tartalmazza – a dolgozókkal lefolytatott konzultáció útján kell, hogy megszülessen. E szabályzat ugyan nem ütközhet kollektív szerződésbe, ám a vállalaton belüli normativitásnak mégis olyan fontos forrását jelenti, amelynek konzultációs megalkotási folyamata Japánban sokkal inkább elfogadottabb, mint az inkább konfrontatívnak tartott kollektív alkurendszer. Mindez CSR szempontból fontos érték.
- A világon talán Japánban a legalacsonyabb a sztrájk statisztikai mutatója¹¹, ami részben magyarázható a „békés”, „társadalmilag megfelelő” munkaügyi kapcsolatok rendszerével.

A japán munkaügyi sajátosságok azonban természetesen hagyományosan hordoznak bizonyos jellemző *hiányosságokat*, kevésbé szimpatikus, ha úgy tetszik kevésbé CSR-konform jellegzetességeket is: ilyen a szigorú alá-fölérendeltségi szervezet, az egyéni kreativitás és felelősség bizonyos mérvű elfojtása, a feszített munkatempó, illetve az egyenlő bánásmóddal (nők, részfoglalkozásúak¹², külföldiek stb.) kapcsolatos elvárások betartásának komoly fogyatékoságai.

2. 3. Hagományok a „vállalatkormányzásban”(Corporate Governance)

A II. világháború utáni gazdasági újjáépítés évei alatt a japán vállalatok kialakították a maguk kivételes vállalatkormányzási modelljüket, amelynek a *legfőbb jellegzetességei* a következők: erős állami beavatkozás, szabályozás és kontroll (különösen a bankok révén); a különböző partnerségi, társulási és kereszttulajdonlasi technikák kialakulása a vállalatok között (ld. „keiretsu”-rendszer)¹³; az üzleti és a kormányzati-politikai szféra összefonódásai (magukban hordozva a korrupció veszélyét); növekedésorientáltság és a piaci részesedés fokozásának prioritása, és kevésbé a részvényesek visszatérítési igényének kiszolgálása stb.¹⁴

Ennek megfelelően eleinte is léteztek olyan „*ortodox*” *nézetek*, miszerint a menedzsereknek mindenek felett a profit növelésén kell munkálkodniuk, hiszen szükségszerűen ez a vállalat fő célja, illetve egyben a profit a „jutalma” mindannak, amit egy vállalat a társadalom irányában tesz (Hosai Hyuga nyilatkozott így 1966-ban, mint a Keizai Doyukai – az egyik

¹¹ Nakayama, Kazuhisa: A japán munkajog jellegzetességei és problémái, Magyar Jog 8/1997, 497. p.

¹² Egy 1996-os ügy („Maruko Keiho-ki-case”) óta különösen heves szakmai viták dúlnak az „*egyenlő munkáért egyenlő bér*” elv alkalmazhatóságáról a nem standard munkaviszonyban (pl. részmunkaidő, határozott idejű foglalkoztatás) foglalkoztatottak tekintetében, ugyanis ez az elv Japánban közel sem olyan magától értetődő ebben a tekintetben (sőt expressis verbis nem is szabályozott), mint például a fejlett európai államok munkajogában. One example of CSR in Japan – CSR toward part-time workers, Conference Paper, Bordeaux, 5-16 July 2004, 1-2. p.; Ugyanezen hiányosságokra az ILO ellenőrző bizottságai is többször rámutattak (noha magáról a „Részfoglalkoztatásról” például 1993 óta külön törvény – PTWL – is rendelkezik). Ld. ehhez: Nakayama, Kazuhisa: A japán munkajog jellegzetességei és problémái i. m. 497. p.

¹³ Csak egy példa: az 1870-ben alapított Mitsubishi (eredetileg szállítványozó cég) 1947 óta több cég formájában működik egy hatalmas vegyes profilú konszernként, amelynek nincs egyetlen, az összes céget átfogó anyavállalata és központi irányítása, ám gazdaságilag részesednek egymásból.

¹⁴ Robert A. G. Monks – Neil Minow: Corporate Governance, Blackwell Publisher Ltd. 1995, 271-272. p.

legjelentősebb vállalatvezetői szervezet – elnöke). Ugyanakkor már a kezdetekkor megfogalmazódtak ennél jóval *CSR-töltetűbb álláspontok* is: „a vállalatoknak megfelelő társadalmi távlatokban is gondolkodniuk kell” (Konosuke Matsushita, a Matsushita elektronikai vállalat alapítója); „ahelyett, hogy a társadalmat lássuk a vállalatok perspektívájából, sokkal fontosabb, hogy a vállalatok gondolják át szerepüket a társadalom perspektívájából” (Kazutka Kikawada, a Keizai Doyukai egy másik elnöke); „a profit ugyan értékes cél, ám az ahhoz vezető módszernek is értékesnek kell lennie” (Sadatsune Iba, a Sumitomo-csoport vezetője); illetve hogy a „vállalatoknak olyan társadalmi küldetése van, amely magasabb rendű a profittermelésnél” (Tomiro Nagase, a Kao vállalat alapítója).¹⁵

A *senioritás elve az előmenetelben* is érvényesül, mégpedig olyannyira, hogy a vállalati vezetők, igazgatótanácsi tagok, menedzserek több mint háromnegyede is a „szamárletrát” végigjárt alkalmazottak köréből kerül ki (ez az arány az USA-ban nem több 35%-nál). Ez részben megmagyarázza azt, hogy miért oly harmonikus a menedzsment és a vállalati szakszervezet kapcsolata a legtöbb japán vállalatnál, hiszen a munkavállalók céljai többé-kevésbé azonosak, és nem szélsőségesen eltérő társadalmi osztályokból származnak.¹⁶ Mindez a gyakorlatban azt az általános következményt is maga után vonja, hogy a vállalati igazgatóság is sokkal inkább a vállalat egészének és a dolgozói kollektívának az érdekeit reprezentálja, sem mint a részvényesek érdekeit (akik Japánban jellemzően inkább passzív tulajdonosok).¹⁷ Ez már önmagában is fontos érték a CSR-szempontról, noha valóban hordoz bizonyos idejétmúlt paternalista vonásokat az a felmérések útján kimutatott tény, hogy még ma is viszonylag kevés vállalat folytat objektív, teljesítményértékelésen alapuló politikát a vezetők kinevezése, értékelése és elbocsátása tekintetében.¹⁸

Meghatározó CSR-értéket kell látnunk abban a hagyományosan általánosnak tekinthető Japán vállalati *döntéshozatali technikában* (ringi – ringisho, vagy nemawashi)¹⁹ is, amely a széleskörű konszenzusra („bottom-up consensus”) épít. Amíg az általános irányok meghatározása természetesen a „csúcson” történik, addig a megvalósítási javaslatok és nézetek alulról, sokszor az egyes érintett munkavállalók széleskörű konszenzusából táplálkoznak. Ennek a participatív vezetési stílusnak a hátulütője az időigényes volta, éppen ezért az utóbbi években egyes nagyvállalatok (pl. Honda, Nippon) eltávolodni látszottak e technikától a rugalmasság irányába.²⁰ A CSR elvek tudatosításának új hulláma talán segíthet legalább részben tartalommal kitölteni ezt az értékes hagyományt, hiszen a dolgozók szempontjából talán éppen az a legfontosabb általános CSR-elv, hogy a munkahelyi döntéshozatal minél fokozottabb demokratizálása útján biztosítható legyen az, hogy a dolgozók artikulálni tudják „szociális” érdekeiket az egyes munkáltatói, gazdasági döntések meghozatalánál.²¹

A *vállalatokat Japánban hagyományosan társadalmi tényezőnek tekintik*, éppen ezért a cégek gyors egyesüléseit, szétválásait, mélyebb strukturális változásait a közvélemény általában bizalmatlanul szemléli. Ehhez hozzátartozik az is, hogy a klasszikus Japán felfogás szerint a

¹⁵ A fentieket idézi: Masahiko Kawamura: The Evolution of Corporate Social Responsibility in Japan – Parallels with the History of Corporate Reform i. m. 3. p.

¹⁶ Naohiro Yashiro: Changes in the Japanese Labour Market: Population Ageing and Technological Progress i. m. 137. p.

¹⁷ Robert A. G. Monks – Neil Minow: Corporate Governance i. m. 272-273. p.

¹⁸ Keizay Doyukai: CSR Survey 2003 – Current Status and Future Challenges, Jan 2004, 2. p.

¹⁹ A japán kifejezést idézi többek között: Győriványi Gábor: Japán üzleti etika i. m. 12. p.

²⁰ Robert A. G. Monks – Neil Minow: Corporate Governance i. m. 277-278. p.

²¹ Ld. ehhez: Kun Attila: A vállalatok szociális felelőssége – Egy munkajogi konferencia tanulságai, Munkaügyi Szemle 2004/12.

vállalat *fő társadalmi funkciója, felelőssége* éppen az, hogy munkahelyeket kreáljon a társadalom minél több tagja számára, és hogy ezeket az állásokat megfelelő színvonalon, minél tovább kiszámíthatóan fenntartsa. Ez az alapvetés a háború utáni gazdasági újjáépítés évtizedeiben kristályosodott ki, és lényegében meg is valósult, amit a szenioritás modelljének kialakulása, és az alacsonyan tartott munkanélküliség jelez.²² Napjainkra ezt a felfogást számos kihívás érte (ld. később), illetve új értékek is megerősödtek (pl. környezetvédelmi, egészségvédelmi elvárások), de a japán társadalomban a fenti meglátás még mindig általánosan respektált. Mindez jó alapot teremt a CSR újabb („modern”) dimenzióinak felvállalására és kiteljesítésére.

3. A CSR történeti fejlődése Japánban

Lényegében amióta Japánban szervezett munkavégzésről beszélhetünk (de a XIX. sz. óta mindenképpen) tarja magát az a „paternalista” felfogás, hogy „maga a munkáltató biztosítja a munkavállalók igényeit teljes mértékben kielégítő, családi és jó munkafeltételeket”.²³ Amint már említésre került, a CSR – vagy legalábbis a vállalatok társadalmi szerepéről folytatott szerteágazó polémia – tulajdonképpen jó 50 éve, azaz a háború utáni újjáépítés megindulásától fogva van igazából jelen Japánban. A CSR szempontjából ezt az időszakot a különböző szerzők²⁴ többé-kevésbé egységesen hat szakaszra bontva vizsgálják. A következőkben e szakaszokat tekintjük át.

3. 1. Az 50-es évek

Szinte már a háború befejeztével megindultak a vállalatok társadalmi felelősségének terjedelmével kapcsolatos viták. Ebben mérföldkövet jelentett a Keizai Doyukai – a már említett vállalatvezetői szövetség – 1956-ban született határozata („Awareness and Practice of the Social Responsibilities of Businessmen”), amely kritika alá vetette az olyan vállalati taktikákat, amelyek kizárólag a profit hajhászást tartják szemük előtt. A Keizai Doyukai kiállt a társadalom és a gazdaság harmóniája mellett, és tulajdonképpen felvázolta a CSR elemi koncepcióját. Segítette e nézetek terjesztését az is, hogy 1960-ban japánra fordítottak egy, a témával foglalkozó amerikai alapmunkát is (Howard R. Bowen: *Social Responsibilities of the Businessman*). Szükség is volt minderre, hiszen a háború utáni újjáépítés első éveiben a figyelem kizárólag a növekedésre és a fejlődésre vetült.

3. 2. A 60-as évek

Ezek az évek a gyors gazdasági növekedés évei, és ebből kifolyóan a profitfaktor túlsúlya jellemző a vállalati stratégiákra. Az egyoldalú üzleti beállítódás azonban káros társadalmi hatásokat generált: környezeti katasztrófák (a „négy nagy esetként” elhíresült 2 higanymérgezés, a toyamai kadmium mérgezés és a yokkkaichi légszennyezés) és egyéb szociális problémák (egy nyugtató okozta torzszülések, ételmérgezések stb.) jelentkeztek. Mindezek bizalmatlanságot keltettek a vállalatok irányába, sőt már-már üzlet- és profitellenes közhangulatot indukáltak, erőre kaptak a civil megmozdulások és vállalatellenes kampányok. E társadalmi nyomásnak is köszönhető, hogy

²² Robert A. G. Monks – Neil Minow: *Corporate Governance* i. m. 274-275. p.

²³ Hajdú József: A japán, országos szintű munkáltatói érdekképviseleti szervek kialakulása és szerepe a munkaügyi kapcsolatokban, *Munkaügyi Szemle* 12/1997, 25. p.; A szerző ugyanitt említi azt is, hogy például ugyanennek a paternalista típusú munkaügyi kapcsolatrendszernek lett támogatója az 1920-as évektől a Japán Gazdasági Szövetség, sőt még a 30-as, 40-es évek militáns, kormány által támogatott „sampo”-i is e munkaszervezeti egységekre alapoztak.

²⁴ Taka Iwao (Taka Iwao – Dunfee Th.: *Japanese Morality as Business Ethics*, *Journal of Business Ethics* 1997/5) nyomán Györiványi Gábor: *Japán üzleti etika* i. m. 8-10. p.; Masahiko Kawamura: *The Evolution of Corporate Social Responsibility in Japan – Parallels with the History of Corporate Reform* i. m. 4-7. p.; Kee Beom Kim: *CSR in Japan*, *ILO Standards and Supply Chain*, Conference Paper, July 21, 2004, ILO – Tokyo Forum on CSR, 4. p.

1967-ben megalkotásra került a „Környezetszennyezések ellenőrzésének alaptörvénye”, majd 1971-ben felállításra került a „Környezetvédelmi Ügynökség”. A japán környezetjog már ekkor felfeslő – majd az 1993-as Környezeti Alaptörvény által megerősített – alapelve az együttműködés elvárása: mindkét alaptörvény előírja ezt a vállalatokra és állampolgárokra nézve egyaránt. Az együttműködés – mint lojalitás, vagy aktív identifikáció –megkívánása „több annál, hogy az érvényes jogszabályokat meg kell tartani”.²⁵ A jogon túli, jog feletti önkéntes elköteleződésre építő CSR-elmélet számára példamutató lehet ez a megfontolás. Egyebekben már ezek a folyamatok is jelzik a japán mintájú CSR-nek azt a jellegzetességét, hogy itt sokkal erősebbek a környezetvédelmi hangsúlyok a vállalati stratégiákban, mint az emberi jogi, vagy szociális célok.

3. 3. A 70-es évek

A 60-as évek végére lassan meginduló, a vállalatok társadalmi felelősségének irányába ható törekvések az új évtized elején ismét megtorpantak, és újra felerősödtek az üzletellenes megfontolások. A japán vállalatok nagymértékben függtek az importált kőolajtól, így az 1973-as olajválság óriási károkat okozott a vállalati szférában, a társadalom pedig kénytelen volt elszenvedni az ennek folyományaként elszabaduló inflációt és áremelkedéseket. Az ennek nyomán kialakult közhangulaton csak tovább ronthattak az olyan, ekkor kipattant vállalati botrányok, mint például az olyannyira nevezetes Lockheed-eset, amely a repülőgép-értékesítési panamával mind a vállalati, mind a politikai szféra hitelét aláásta.

Amellett, hogy a társadalmi „sokk” ezen nehéz éveiben ellenséges hangulat övezte a vállalatokat, ez előbb-utóbb kezdett átfordulni abba az irányba, hogy növekedtek a társadalom elvárásai a vállalatokkal szemben, hiszen az emberek így kívánták „megtéríttetni” a vállalatokkal a nekik és a piacnak tulajdonított hátrányokat. A profit bővületéből szükségszerűen kiköszentett vállalatok is kezdtek hajlandóságot mutatni bizonyos etikus attitűdök felvállalására: sok vállalat komolyan kezdett törődni az ipari szennyezések visszaszorításával, még több vállalat tett különböző karitatív felajánlásokat, céges alapítványok jöttek létre stb. A CSR elvei tehát legalább már a felszínre kerültek, és lassan a vállalatok is kezdetek kikecmeregni a korábbi gyors gazdasági növekedés keltette „önzőség” és társadalmi vakság tarthatatlan helyzetéből.

Ugyan inkább szimbolikus, ám ezekben az években a CSR-szemponatok elsőként megjelentek például egy, a japán Kereskedelmi Kódex 1974-es revíziójához kapcsolódó jogi normában (parlamentari határozat) is. A Keidanren (japán gazdasági szervezetek szövetsége) pedig az etikusabb vállalati magatartást megcélzó elvi ajánlásokat tett a tagvállalatai részére, illetve megemlíthető, hogy a japán kortárs kifejezések enciklopédiájában ekkoriban szerepelt először a CSR-fordulat.

3. 4. A 80-as évek

A vállalatok fent említett önkéntes társadalmi teljesítményei ismét kifogták a szelet egy időre a társadalmi CSR-vita hevességéből. Ekkoriban ismét a piaci értékek kerültek túlsúlyba: az állam neoliberais elvek mentén határozott gazdaságélénkítő politikába kezdett, és részben ennek következményeként is a jen nagyon megerősödött az évtized közepére, nőtt a fizetőképesség, szárnyaltak a földárak. E pozitív gazdasági folyamatok felbátorították az átstrukturált japán vállalatokat arra, hogy tengerentúli befektetéseik megkezdésével fellépjenek a globális világgazdaság porondjára. Mindez számos hatással járt: egyrészt megindult a tradicionális japán menedzsmentmodell „exportja”, másrészt pedig a nyugati – elsősorban amerikai – üzleti etikai

²⁵ Ld. ehhez bővebben: Tamás András: Japán környezeti alaptörvény, Magyar Közigazgatás 3/1995, 183-185. p.

filozófiák „importja”.²⁶ Amíg nyugaton szinte csodálattal tekintettek a kulturális és erkölcsi elveken felépülő, sajátosan japán üzleti módszerekre, addig „belül” az eddig még nem tapasztalt „kulturális sokk” elbizonytalanította a japán vállalatokat. Egy részük – a pozitív külföldi elemzések hatásaként – kissé talán elbizakodva kezdte azt elkönyvelni, hogy az ő saját, japán mintájú menedzsment stílusa egyszerre hatékony és felelős is. Más vállalatok pedig a nyugati mintákat is követve kezdték meg, vagy éppen folytatták a társadalmi felelősség irányába ható tevékenységeiket: támogatták a tudományokat, a művészeteket, jóléti politikákat tételeztek, karitatív akciókba bocsátkoztak, mecenatúrát folytattak stb. (1988-ban törvény is született a civil társadalom és egyes non-profit tevékenységek népszerűsítése, támogatása végett²⁷). Mindezek a folyamatok tehát – legalább átmenetileg – ismét kedveztek a CSR-nek.

Ugyanakkor a globális fellépés idővel szembesítette a japán vállalatokat azzal is, hogy a jelenlegi túlhajtott gazdasági fellendülés olyan, mint egy „buborék” (a szakirodalomban általánosan elterjedt megjelölés a korszakra vonatkozóan a „buborékgazdaság” kifejezés), amely gyorsan kipukkadhat. Hiszen amíg az erős jen financiaális befektetésekre ösztönzött a globális szintéren, addig fájdalmasan kínzó felismerést jelentett – különösen a nyugati országok megtapasztalt életszínvonalához képest – , hogy „otthon” milyen mély szociális problémákkal kell szembenézni: alacsony életszínvonal (ld. az ún. „nyúlketrec” lakásokat), hosszú munkaidő, agyonhajszolt munkaerő, a nők hátrányos munkaerőpiaci megkülönböztetése stb. A CSR szemüvegén át az évtized legfontosabb hozadéka tehát talán éppen az, hogy a nemzetközi piacra lépés következtében immár kitágult látókörű vállalatok kénytelenek lesznek belátni, hogy a valós társadalmi felelősség megteremtése még rengeteg erőfeszítést igényel.

3. 5. A 90-es évek

A 90-es évekre tehát a 80-as évek fellendülése nyomán megerősödött nagyvállalatok többsége immár valóban elkötelezte magát a társadalmilag felelős üzleti szemlélet mellett, és ezek után már az évtized közpolitikai változásokkal²⁸, makrogazdasági recesszióval, vállalati csődökkel, az adósságszpirál kijátszására irányuló spekulációs panamákkal és botrányokkal tarkított mozgalmas éveiben sem lehetett negligálni az etikai szempontokat. A „buborékgazdaság” tehát a 90-es évekre „kipukkadt” ugyan, ám már csak a megtört bizalom helyreállítása végett is kénytelenek voltak a vállalatok szociális érzékenységüket demonstrálni és belátni, hogy a tartós üzleti siker sem csak financiaális számításokon, hanem az etikai beállítódáson is múlik.

A globális felmelegedés problémáinak nemzetközi felismerése (ld. pl. az 1992-es ENSZ UNCED-konferenciáját, vagy az ISO 14001 környezeti menedzsment standardjának 1996-os bevezetését) Japán figyelmét is ismét fokozottan ráirányította a környezettudatos vállalati kultúra kiépítésének alapvető fontosságára.

²⁶ Az amerikai „üzleti filozófiák” hatása többször egészen direktén is jelentkezett, hiszen immár a globalizálódó japán vállalatok is számíthattak a nyugaton még erősebb, gyakran radikális (akár antikpaitalista) civil szervezetek kritikájára, akcióira. Csak két példa álljon ehelyütt: A „Rainforest Action Network” nevű amerikai mozgalom környezetvédő aktivistái 1989-ben a Mitsubishi termékeinek bojkottjára kezdtek buzdítani, mert állításuk szerint a vállalatóriás nagymértékben felelőssé tehető a délkelet-ázsiai, dél-amerikai, észak-amerikai és szibériai esőerdők pusztításáért. A bojkott egészen 1998-ig tartott, rontva ezzel az egyik legnagyobb tokiói bázisú multinacionális konzern piaci esélyeit. Ld. ehhez: Klaus Werner – Hans Weiss: Márkacégek feketekönyve, Art Nouveau 2004, 282-283. p.; Másik hasonló eset: a Honda új Ohio állambeli gyárában a nők munkahelyi szexuális zaklatása miatt robbant ki botrány. Utóbbit idézi: Győriványi Gábor: Japán üzleti etika i. m. 10. p.

²⁷ Kee Beom Kim: CSR in Japan, ILO Standards and Supply Chain i. m. 6. p.

²⁸ A 90-es évek elején (1993) ért véget az LDP (liberális demokrata párt) 1955 óta tartó egypárti kormányzása.

CSR-témában a törvényhozás is fontos normákat fogadott el ebben az évtizedben, így az új Környezeti Alaptörvényt, a Termékfelelősségi Törvényt, új Versenytörvényt, továbbá folytatódott a Kereskedelmi Kódex felülvizsgálata.

Fontos előrelépést jelentett a Japán vállalati CSR-kultúrában, hogy – részben a közelmúlt nagy botrányainak mélyebb hátrányos következményeit kivédendő – a japán gazdasági vállalkozások és munkáltatók egyik legnagyobb szövetsége (Keidanren) 1991-ben kiadta „A helyes vállalati viselkedés chartáját”, amely az etikus vállalati működés főbb elveit rögzítette tagszervezetei számára 15 ajánlás formájában.²⁹

3. 6. Az ezredforduló kihívásai

Átgyűrűzve az új évezredbe is, immár a 90-es évek óta olyan új és súlyos kihívások, hatások érik Japán egész társadalmi, gazdasági, politikai berendezkedését, amelyeket a vállalatok – mint meghatározó társadalmi szereplők – sem hagyhatnak megfelelő válaszok nélkül.

Elemzések szerint a Japán gazdaság megindult globalizálódási folyamata, a kiéleződő világgazdasági verseny, a lelassult gazdasági növekedés illetve a népesség csökkenése és elöregedése már önmagukban is „*diszkontinuitási*” problémákat³⁰ vetnek fel a hagyományos társadalmi szervezőelvek tekintetében. A tradicionális közösségi értékek fennmaradására veszélyt jelenthet az urbanizáció felerősödése is. Ami a népesség elöregedését illeti, valóban, ha hinni lehet a prognózisoknak, akkor az időseknek a teljes népességhez viszonyított aránya 2020-ra elérheti a 25%-ot (ez az arány 1990-ben még csak 12 % volt).³¹ Ennek főbb okait egyrészt a társadalmi változások kiváltotta termékenységi-ráta csökkenésben, másrészt a fejlődés következtében megnövekedett várható élettartamban kell keresni. Mindezen hatások kikezdehetik a tradicionális CSR-modell alapjait is, hiszen az elhúzódó gazdasági recesszió visszafoghatja a vállalatok humántőke ráfordításait, az elöregedési tendenciák pedig alááshatják a hagyományos „életpálya”-modellt és a szenioritás szisztémáját, másik oldalról viszont fokozhatják az „elöregedő” társadalom szociális elvárásait. Átalakulóban van a foglalkoztatottság szerkezete is: egyre több időskorú és nő jelenhet meg a munkaerőpiacon, míg általában véve (és a fiatalok között különösen is) nő a munkanélküliség (a jelenlegi 5% körüli munkanélküliségi ráta Japánban már kimagaslónak számít), aminek hátrányait csak felerősíti a munkanélkülieket stigmatizáló tradicionális kötelességtudatból építkező negatív társadalmi attitűd.

A *mikroelektronika* terjedésének lényegében kétirányú hatása van a munkaerőpiacra: egyrészt növeli a termelő munka produktivitását, csökkentve ezzel az élő munka iránti igényt, azaz tovább gerjesztve a munkanélküliséget; másrészt bizonyítottan pozitív hatással van a termékminőségre, illetve a munkahelyi egészségre és biztonságra.³² Mindez CSR-szempontról is ambivalens, hiszen a tágabb társadalom irányában negatív hatást jelent a munkaerő iránti csökkenő szükséglet, míg a fogyasztók és a meglévő dolgozó élethelyzete könnyebbé válhat.

A *globalizáció* Japánt is érintő fontos hatása, hogy a vállalatok – rentabilitási szempontokból – a termelő tevékenységeik jelentős részét kihelyez(het)ik az alacsonyabb munkabérekkel rendelkező országokba (Japán különösen Kelet-Ázsiába). Ezzel párhuzamosan szinte átláthatatlan beszállítói hálózatok alakulnak ki a vállalatok körül. Mindez kikényszeríti a munkaügyi kapcsolatok fogalmának az átgondolását, illetve számos – ehelyütt nem tárgyalandó

²⁹ Ld. ehhez: <http://www.keidanren.or.jp/CBCC/english/profile/index.html>

³⁰ Mallen Baker: Corporate Community Investment in Japan, Business Respect, Issue No. 58, dated 22 Jun 2003

³¹ Naohiro Yashiro: Changes in the Japanese Labour Market: Population Ageing and Technological Progress i. m. 144. p.

³² Naohiro Yashiro: Changes in the Japanese Labour Market: Population Ageing and Technological Progress i. m. 141-153. p.

–emberi jogi dilemmát is felvet. A vállalat társadalmi felelősségének lehetséges és szükséges köre ezzel hihetetlen mértékben kitágul, és szerencsére a jelenlegi globális társadalmi nyomás (emberi jogi, civil, szakszervezeti, fogyasztói stb.) közepette már a konszernnek sem hagyhatják figyelmen kívül ezeket a megfontolásokat. Természetesen a Japán vállalatok is mind inkább szembesülnek ezekkel a problémákkal, és mind nekik, mind az egyéb érintett aktoroknak (államok, érdekképviseltek, NGO-k stb.) ki kell dolgozniuk az e megfontolások érvényesítésére alkalmas CSR-standardok rendszerét, illetve azok ellenőrzésének és betartatásának adekvát és hiteles mechanizmusait.

Szintén markáns hatást gyakoroltak a japán vállalatok üzletpolitikáira a közelmúltban a közbizalmat is megrengető, nagy visszhangot kapott *vállalati botrányai* (pl. a „Snow Brand” tejmérgezési botránya, a „Nippon Meat Packers”, a „Yuki-zirushi” vagy a „Tepco” botrányai). A bizalmatlanság így kialakuló légköre motiválhatja a vállalatok társadalmi „megfelelőségének” még hangsúlyosabb követelését és kikényszerítését.

Számos *egyéb*, a fentiekkel összefüggő új jelenség is változásokat rejt magában: új gazdasági versenytársak jelentek meg az utóbbi években (ld. Kína); növekedett a szolgáltatási szektor súlya a munkaerőpiacon; az információs technológiák egyre fokozottabb alkalmazása immár magától értetődő tényné vált; átrendeződött és instabilabb lett Japán politikai erőtere (ld. az LDP visszaszorulását) stb.

A „*vállalatkormányzási*” *stratégiákat* is formálják új jelenségek. Japán pénzügyi piacainak nemzetközi „kitárlkozása” és liberalizációja azzal a következménnyel járt, hogy a korábbi bürokratikus („gyosei shido”), állami beavatkozással terhelt és a banki finanszírozás útján fenntartott vállalatkormányzási modell immár alkalmazhatatlan, egyre nagyobb lett a súlya a részvény alapú és egyéb „külső” finanszírozási technikáknak. A japán kormány egyébként 1996-ban indította meg a japán pénzügyi szektor reformjának programját („Financial Big Bang program”).

A japán vállalatokra korábban kissé talán jellemző „*belterjesség*” szükségzerű *feloldódásának egyéb jelei* is megmutatkoznak: a kereszttulajdonlasi, szövevényes „keiretsu” rendszer immár sok esetben fenntarthatatlan (főként pénzügyi okokból); a Kereskedelmi Kódex többszöri módosítása (pl. 1993) pedig megerősítette a részvényesek jogait és mind a belső, mind a külső audit mechanizmusait. Sokak szerint e változások az amerikai mintájú vállalatkormányzás irányába való elmozdulást jelenthetnek.³³

Japánban eleddig viszonylag kevés feszültséget okozott a profit iránti igény, hiszen a gyors gazdasági növekedés „kiszolgálta” ezeket a részvényesi igényeket, és az adminisztratív irányítású vállalati kultúra sem kezelte kiemelkedő hangsúllyal a profit- visszatérítés kérdését. Az utóbbi időben azonban – ha lehet ezt mondani – kvázi „*profitéhség*” alakult ki a Japán gazdaságban, és ez a jövőre nézve is erősödhet. Ennek okai sokrétűek: egyrészt a társadalom elöregedése folytán megnövekedtek (és a jövőben még inkább növekedni fognak) a társadalom (és a nyugdíjalapok) szociális kiadásai, ami elnyomhatja az alapokban érdekelt részvényesek (Japánban különösen a biztosítótársaságok) profitigényét. Másrészt a 80-as évek „buborékgazdaságának” befektetései (jellemzően elkapkodott, alacsony megtérülésű, hosszú távú tőkeberuházások voltak ezek) sem termelték ki napjainkra a remélt profitot, holott a globális piacokon való megmaradás rendkívüli módon igényelné a magas hozamokat. Napjainkra tehát már illúzió a Japán gazdaság magas

³³ Masahiko Kawamura: The Evolution of Corporate Social Responsibility in Japan – Parallels with the History of Corporate Reform i. m. 7. p.

profitabilitása, mindez pedig CSR-szempontról sem jó jel, hiszen ha a külső nyomásra a profit-centrikus gazdálkodás erősödik, az szükségszerűen háttérbe tolhatja a szociális megfontolásokat.³⁴

Az összes fentebb számba vett kihívás a CSR-re is mély hatást gyakorol. A legfontosabb lenne annak az egyszerű ténynek a felismerése, hogy a fenti komplex folyamatokkal a hagyományosan centralizált, ám mára már átalakulóban lévő japán kormányzat immár képtelen önállóan megbirkózni, így a pozitív irányú társadalmi-gazdasági változások bekövetkezéséhez elengedhetetlenül szükséges a vállalati szféra – CSR szempontok is motiválta – szemléletváltása, társadalmi szerepének átgondolása és megerősítése.³⁵ Amikor a japán vállalatok bekapcsolódtak a globális piacok vérkeringésébe, akkor egy olyan, a tradicionális kulturális, társadalmi, gazdasági és menedzsment elvek és értékek talaján felépülő kompetitív előnnyel rendelkeztek, amely – ha úgy tetszik, az „újdonság varázsa” – mára számos okból kifolyólag kissé megkopott. Ennek visszanyerése, és egyben a „japán-modell” alapjellegzetességeinek fenntartása immár csak új, folyamatosan változó utak kitaposása útján valósulhat meg³⁶, amelyben bizonyosan egyre nagyobb szerepe kell, hogy legyen a vállalatoknak és a CSR eszközeinek.

4. A CSR eredményei és aktualitásai Japánban

A globalizáció következtében, Japán jelenlegi CSR-hozzáállásának („CSR-boom”-jának) formálásában – a fentebb már vázolt belső tényezők és hagyományok mellett – egyre meghatározóbb szerepe van a *külső, nemzetközi hatásoknak és elvárásoknak*, amelyek a nyugati mintájú CSR-megközelítés szisztematikusabb követésére sarkallnak. A legfontosabb ilyen külső hatások – a teljesség igénye nélkül – a következők:

- A fenntartható fejlődés ideológiájának népszerűsödése (ld. pl. ENSZ: Global Compact).
- Fokozódó társadalmi (civil, fogyasztói, szakszervezeti stb.) nyomás a CSR irányába, illetve a fogyasztók növekvő igénye a tájékoztatásra. (A Japán Nemzeti Fogyasztóvédelmi Központ felmérései is rámutatnak egyébként az „etikusabb” irányba változó fogyasztói szokásokra, attitűdökre³⁷).
- A szociális és környezeti szempontú elszámolási, jelentési, tanúsítási és audit szabványok (pl. ISO, Global Reporting Initiative, az OECD multinacionális vállalatokra vonatkozó Irányvonalai stb.) elterjedése.
- A nyugati befektetők mindinkább számításba veszik befektetési döntéseik meghozatalánál a szociális, környezeti és etikai megfontolásokat (SRI³⁸), mi több, ilyen tematikus elvárásokat (pl. „indexek”) támasztanak a japán partnereik irányában is, befektetéseik előtt kérdőíveket töltenek ki velük, számon kérve az előbb említett szempontokat.
- A külső üzleti partnerek elvárják a vállalatoktól a különböző vállalatvezetési kódexek („codes of conduct”) és társadalmilag felelős vállalatvezetési standardok elfogadását és követését.
- Az információ-technológia fejlődése lehetővé teszi, hogy egyes vállalatok botrányait, társadalmilag kevésbé akceptálható megmozdulásait a média és az internet világszerte azonnal kommunikálja, rontva ezzel a vállalat hitelét. Immár a japán vállalatok sem bújhatnak ki a társadalmi érzékenység és nyomás diktálta felelősség alól.

³⁴ Robert A. G. Monks – Neil Minow: Corporate Governance i. m. 279- 286. p.

³⁵ Mallen Baker: Corporate Community Investment in Japan, Business Respect, Issue No. 58, dated 22 Jun 2003

³⁶ Hasonló következtetésre jut: Naohiro Yashiro: Changes in the Japanese Labour Market: Population Ageing and Technological Progress i. m. 151. p.

³⁷ Kee Beom Kim: CSR in Japan, ILO Standards and Supply Chain i. m. 6. p.

³⁸ „Socially Responsible Investment”

- Japán is rákényszerül, hogy lépést tartson a nyugati államok CSR-megfontolású vívmányaival és jogalkotási eredményeivel.

A *társadalmilag felelős beruházás (SRI)* első csírái 1999 nyarán érték el Japánt, ekkor jött létre az első SRI-befektetési alap (Nikko Cordial Securities Inc.), és ekkortól nőtt rohamosan a külföldi partnerek irányából érkező SRI-kérdőívek száma. A japán SRI-alapok eleinte kizárólag környezeti szempontokra fókuszáltak („öko-alapok”), ám mára jelentősen szélesedett a vizsgált tényezők köre.³⁹ 2003 végén már mintegy 16 jelentősebb SRI-befektetési alap létezett Japánban (számuk azóta csak növekedett), és ezek összvégyona akkor elérte a 770-870 millió USD-t, ami valójában csak 0,3%-a az összes japán befektetési alap vagyonának.⁴⁰ Európa és az USA prosperáló SRI-piacaihoz viszonyítva ez rendkívül alacsony arány, ám ha úgy tetszik, „kezdetnek nem rossz”. Egy másik felmérés (a Japán Környezetvédelmi Minisztériumé) azt is kimutatta, hogy a japán beruházók 85%-a valamelyest érdekelt az SRI-ben. A főbb SRI-prioritások pedig a következők: hogyan fogja egy adott termék érinteni a fogyasztó egészségét, biztonságát; hogyan áll az adott vállalat a környezeti kérdésekhez; melyek a fogyasztóvédelem hangsúlyai.⁴¹ További felmérések is rámutattak arra, hogy a japán SRI-alapok sokkal inkább fogyasztó-orientáltak, mint amerikai vagy európai társaik, melyeknél jóval hangsúlyosabbak az emberi jogi, munkaügyi megfontolások. Ez abból adódik, hogy Japánban hagyományosan erős a fogyasztók, mint individuumok nagyra értékelése, illetve az erős márkajegyek (ld. pl. Sony, Toyota) kiemelt súlya és reputációja.⁴²

Az *SRI nemzetközi alkalmazása* Japán számára is éppen olyan komoly problémákat vet fel, mint amelyekkel az USA vagy az EU konzernjei kénytelenek szembenézni globális fellépésük alkalmával. Mindennek ellenére a CSR-nek (SRI-nek) kiemelkedően fontos aspektusa az, hogy az erősebb vállalatok a kiszervezés, beszállítói láncolatok, FDI (külföldi direkt beruházások) vagy hosszú távú kereskedelmi kapcsolatok útján lehetőséget teremtsenek a szegényebb országok helyi termelőinek, munkavállalóinak arra, hogy bekapcsolódjanak a nemzetközi gazdaság folyamataiba. Ez is egy aspektusa a tágabb értelemben vett társadalmi felelősségnek, hiszen az ilyen beruházások hosszabb távon csökkenthetik a globális szegénységet, ugyanakkor közvetlenül nyilván rengeteg veszéllyel is járhatnak (pl. gazdasági előnyök motiválta emberi jogi visszaesések, a munkaügyi standardok megsértései – pl. kényszer- vagy gyermekmunka, szervezkedés tiltása, diszkrimináció, a munkavédelem hiányosságai, „race to the bottom” a bérekben is stb.). Talán a CSR legkomolyabb kihívása éppen ez, hiszen a gazdasági kérdések itt automatikusan szociális, emberi jogi dilemmákká transzformálódnak. Japán egyébként a kelet-ázsiai fejlesztési stratégiáiban már jó ideje – tudatosan, avagy kevésbé tudatosan – CSR–SRI szempontokat érvényesít. Emellett is jelentősek egyes Japán vállalatok erőfeszítései a szegényebb országokban (pl. a Toyota szociális beruházásai Észak-Pakisztánban), ugyanakkor aránylag kevés japán vállalat került magyarizációs kényszerbe amiatt, mert emberi jogi, munkajogi visszaéléseket követett volna el beruházásai, nemzetközi kapcsolatai alkalmával.⁴³

A *vállalati önkéntes CSR-kezdemenyzések* között is találunk figyelemreméltó eredményeket: a Ricoh volt az egyik első azon vállalatok közül, amely önálló CSR-részleget állított fel 2003-ban a cégen belül, illetve korábban szintén ők publikálták az első eredendően japán

³⁹ Masahiko Kawamura: The Evolution of Corporate Social Responsibility in Japan – Parallels with the History of Corporate Reform i. m. 7. p.

⁴⁰ Hiroyuki Tada: Development Of CSR Management Systems In Japan (www.via3.net)

⁴¹ Hiroyuki Tada: u. o.

⁴² Arif Zaman: Corporate Social Responsibility and Socially Responsible Investment, Japanese-style, April 13, 2004, www.rieti.go.jp/cgj/en/columns/columns_014.htm

⁴³ Arif Zaman u. o.

vállalati CSR-chartát.⁴⁴ A Kirin Brewery példamutató kampányt folytatott az alkohol felelős használatának népszerűsítésére, míg a Nissan a non-profit szervezetek támogatására hozott létre ösztöndíj-programot nemrégiben.⁴⁵

A *környezeti és társadalmi beszámoló* terén a japán vállalatok nemzetközi viszonylatban is kimagasló eredményeket értek el: a vezető vállalatok mintegy 70%-a produkál ilyen beszámolókat.⁴⁶ A GRI (Global Reporting Initiative) szempontjai mentén a világon mintegy 200 vállalat publikál „fenntarthatósági beszámolókat” („sustainability reports”), amelyek közül kb. 40 (mintegy 20%-nyi) a japán vállalat, ami különösen figyelemre érdemes adat.⁴⁷ 2002 volt az első év, mikor a „fenntarthatósági beszámoló” is nagyobb mennyiségben elkezdtek megjelenni Japánban, és ugyanebben az évben alakult meg a japán GRI-Fórum (GRI-FJ) is. A beszámolási tevékenység előmozdítására „díjak” is létrejöttek (az Environmental Report Awards 1997-től a Környezetvédelmi Minisztérium berkeiben, illetve 2002-ben elindult egy másik díj a „fenntarthatósági beszámoló” értékelésére –Award for Encouraging Sustainability Reports).⁴⁸

A *környezeti menedzsment* elterjedésének hagyományaira már utaltunk. Ennek egyenes folytatása, hogy a 90-es évek közepétől mind több vállalat kötelezte el magát a hasonló szempontrendszer követő ISO14001 mellett, illetve mind több vállalat tesz közzé környezeti beszámolókat. Utóbbi népszerűsítésében komoly szerepet vállal –nemcsak Japánban – egy japán multi-szektorális NGO, a NER (Network for Environmental Reporting).⁴⁹ Ugyanakkor minden elemzés rámutat, hogy a környezeti szempontok mellett a szociális megfontolások háttérbe szorulnak mind a vállalati beszámolóknak, mind a menedzsment trendjeiben.⁵⁰ Ebben a tekintetben jelzésértékű és biztató adat, hogy míg 2001-ben a CSR kezelése a vállalatok 74,1 %-ánál még a környezeti részleg feladata volt, addig 2002-es adatok szerint ez az arány már csak 52,3%, azaz a tendencia az, hogy a CSR szervezeti szinten is mindinkább a stratégiai prioritások közé emelkedik a vállalatoknál.⁵¹

Említésre került, hogy a japán gazdasági vállalkozások és munkáltatók egyik legnagyobb szövetsége (*Nippon Keidanren*) 1991-ben kiadta „*A helyes vállalati viselkedés chartáját*”, amely az etikus vállalati működés főbb elveit rögzítette tagszervezetei számára, eredetileg 15 ajánlás formájában. Ezt a chartát 2002-ben, majd legutóbb 2004-ben is korszerűsítették.⁵² A neve is megváltozott (jelenleg: „Charter of Corporate Behaviour”), illetve jelenleg 10 elvet tartalmaz. Bevezetőjében a hangsúlyt a vállalatok jogi kiszámíthatóságára helyezi és egy fogadalomszerű elköteleződést tételez, majd 10 jól megfogalmazott, pozitív, orientáló szerepű pontban tematizálja a vállalatoknak a fogyasztók, részvényesek, tulajdonosok, alkalmazottak és egyéb érdekelt („stakeholder”) irányában fennálló felelősségét. A dolgozók iránti felelősség megközelítésében a végrehajtási útmutató olyan érzékeny kérdéseknek is teret enged, mint például a munkahelyi szexuális zaklatások kezelése, vagy az idegen országokban foglalkoztatottak munkabiztonságának

⁴⁴ Masahiko Kawamura: The Evolution of Corporate Social Responsibility in Japan – Parallels with the History of Corporate Reform i. m. 7. p; Továbbá: www.ricoh.com/about/pdf/charter.pdf

⁴⁵ Mallen Baker: Corporate Community Investment in Japan, Business Respect, Issue No. 58, dated 22 Jun 2003

⁴⁶ Mallen Baker: Corporate Community Investment in Japan, Business Respect, Issue No. 58, dated 22 Jun 2003

⁴⁷ Hiroyuki Tada: Development Of CSR Management Systems In Japan (www.via3.net)

⁴⁸ Toshihiko Goto: CSR in Japan , in: SustainAbility Radar www.sustainability.com/news/articles/core-team-and-network/goto-csr-japan.asp

⁴⁹ Toshihiko Goto: CSR in Japan u. o.

⁵⁰ Ld. ehhez például: Japan Research Institute, www.csrjapan.jp/research/trend/pdf/csr2003_summary.pdf

⁵¹ Toshihiko Goto: CSR in Japan i. m.

⁵² Ld.: Corporate Social Responsibility and Decent Work, Conference Paper, Tokyo, 21 July 2004 (E jelentős CSR-fórumot az ILO Hivatala szervezte meg Tokyoban)

garantálása.⁵³ A Charta legutóbbi módosításainak a célja egyébként az volt, hogy a tagvállalatok felső vezetésének figyelmét még inkább ráirányítsa az etikai szempontok fontosságára.

A Nippon Keidanren 1989-ben hozta létre fiókszervezetét, a CBCC-t (*Council for Better Corporate Citizenship*), amely a társadalmi felelősség kérdését kezeli kiemelt hangsúllyal (CSR-képzéseket vezényel, beszámolókat tesz közzé stb.). 2002-es beszámolójában (2003-ban felülvizsgálva) a CBCC összefoglalta a legfontosabb CSR-kezdeményezéseket, és ajánlásokat tett a japán vállalati szféra számára. Legfontosabb megállapításai a következők⁵⁴:

- Fokozni kell a menedzsmentek elszántságát, odaadását a CSR-kérdések irányában.
- A vállalaton belüli struktúrákat úgy kell új alapokra helyezni, hogy szabad legyen az áramlása a szerteágazó CSR-információknak.
- Minél több információt kell a vállalatoknak közzétenniük CSR-tevékenységeikről (transzparencia).
- A nemzetközi CSR-standardok kiválasztása és alkalmazása szervesen össze kell, hogy kapcsolódjon a bevett, vállalat-specifikus CSR-megközelítésekkel.
- A japán nagyvállalatoknak szerepet kell vállalniuk az újabb, egységesebb nemzetközi CSR-standardok kidolgozásában (pl. az ISO tervbe vett CSR-standardjának előmunkálataiban a japán vállalatok és a CBCC is részt vesznek 2002 óta).

Egy másik nagy üzleti szervezet (kb. 870 tag), a *Keizai Doyukai* 2004 elején publikálta a nagy hatást kiváltó CSR felmérését és beszámolóját (*Keizai Doyukai: CSR Survey 2003 – Current Status and Future Challenges*). Ez a dokumentum felvázolja a CSR fogalmát és eszközeit, ugyanakkor kritikusan rámutat a japán vállalatok számára még kevésbé felismert szempontokra (pl. a munkahelyi és családi élet összehangolását vagy a munkahelyi "sokféleséget és diszkriminációmentességet" célul tűző stratégiák fontosságára, továbbá a beszállítók irányában felállított CSR-standardok még alacsony hatásfokára, vagy a szellemi tulajdon és az adatvédelem kérdéseinek fontosságára).⁵⁵

Mindezeket túl nemrégiben két japán non-profit *CSR-információs fórum* is megkezdte működését: a Japan for Sustainability (JfS)⁵⁶ és a CSR Archives⁵⁷.

Ami a japán vállalatok *belső szabályzatait* illeti, azok is hordoznak speciális jellemvonásokat. „Az *etikai kódexen* a japán menedzserek mást értenek, mint amit az európai és főleg az amerikai gyakorlat mutat.” A japán etikai kódexek hagyományosan egybefonódnak a vállalati filozófiával, és a vállalat tevékenységét meghatározó azon általános elveket tartalmazzák, „amelyek alkalmazási területeit és értelmezését az oktatások és továbbképzések során kell megadni”.⁵⁸ A *vállalatvezetési kódexekbe* („*codes of conduct*”) a Japán vállalatok jóval ritkábban emelnek be szociális és munkaügyi elvárásokat (pl. esélyegyenlőség, szervezkedési szabadság, kollektív alku szabadsága, munkahelyi és a családi élet összehangja, gyermek- és kényszermunka tilalma stb.), mint amennyire ez általános a nyugati vállalatok hasonló szabályzataiban.⁵⁹ Abban azonban hasonlóságot mutat a japán és a nyugati mintájú „*codes*”-ok gyakorlata, hogy hiába

⁵³ Györiványi Gábor: Japán üzleti etika i. m. 14. p.

⁵⁴ CBCC: International CSR Standards and Norms: Present Situation, Future Challenges, May 21, 2002 (Revised January 14, 2003) 11-13. p.

⁵⁵ Keizai Doyukai: CSR Survey 2003 – Current Status and Future Challenges i. m. 2-4. p.

⁵⁶ www.japanfs.org

⁵⁷ www.csrjapan.jp

⁵⁸ Györiványi Gábor: Japán üzleti etika i. m. 8. p.

⁵⁹ Kee Beom Kim: CSR in Japan, ILO Standards and Supply Chain i. m. 11-13. p.

formálódnak ezek egyre gyakrabban széleskörű „stakeholder-dialógusok”⁶⁰ keretei között, még messze nem megoldott és tisztázott jogi (munkajogi) szerepük, legtöbbször nem szólnak a teljesítményértékelés, illetve a külső (független) ellenőrzés és elismerés metodikájáról, tovább nem tisztázott a beszállítói hálózatokra irányuló kikényszeríthetőségük.

Japán elkötelezte magát az *OECD Irányvonalainak*⁶¹ betartása mellett, ami a multinacionális vállalatok irányításának alapelveit összefoglaló egyik legalapvetőbb nemzetközi szabályrendszer. A végrehajtást felügyelő ún. „nemzeti kapcsolattartó pontként” Japán a Külügyminisztériumát jelölte meg.

A japán *kormányzat* eleddig a CSR fogyasztó-orientált aspektusainak megerősítéséért tett legtöbbet (természetesen a hagyományosan erős környezeti dimenzió mellett): 2001-ben új törvény is született CSR elemekkel (Consumer Contract Law), illetve 2002-ben egy illetékes kormányzati munkacsoport útmutatót fogadott el a vállalatok önkéntes vállalatvezetési kódexre nézve, fogyasztóvédelmi szempontból (Building Up Consumer Confidence in Business: Guidelines for Corporate Codes of Conduct).

Mindezek mellett értékes CSR-aspektusok fedezhetők fel az 1986-ban megalkotott Foglalkoztatási esélyegyenlőségi törvényben (*EEDA*): a törvény megsértésének szankciói között szerepel, hogy a megsértés tényét az illetékes minisztérium nyilvánosságra hozhatja, „kihirdetheti”, és mint tudjuk a transzparencia, a nyilvánosság és a társadalmi elszámolás fontos – ha nem a legfontosabb – CSR-alapelv. Ugyanez a törvény a munkahelyi szexuális zaklatásoknak – mint az egyik legérzékenyebben és legnehezebben kezelhető munkajogi jogsértésnek – a felügyeletének felelősségét a munkáltatókra telepíti.⁶²

Japánban is szinte a CSR megjelenésétől fogva jelen van az a vitapont, amely világszerte a legnagyobb kihívást jelenti ebben a tekintetben: *az állam, a törvényhozás és a CSR kapcsolata*, azaz annak dilemmája, hogy a CSR standardjai mennyire ragadhatók meg és általánosíthatók jogi szabályozás útján. Avagy másik oldalról nézve: mennyire engedhető „szabadjára” a vállalati szféra a társadalmi felelősség tematizálásában, és mindez a dereguláció, liberalizáció és diverzifikáció milyen kihívást jelent a hagyományos védelmi jellegű szabályrendszerekre (ld. környezeti jog, munkajog, szociális jog, társasági jog, alapjogok).

Mint bárhol a világon, az *üzleti szféra* saját jól felfogott érdekeiből és hatalmi helyzetéből adódóan ellenzi a CSR bármiféle általánosítását, absztrahálását, standardizálását és jogi szabályozását. A Keidanren 2004 februári állásfoglalása (Basic Approach to the Promotion of CSR) is kiáll a CSR tisztán önkéntes jellege mellett, visszautasítja a kormányzat bármiféle direkt beavatkozását.⁶³ Ugyanakkor vannak olyan álláspontok is, amelyek a hagyományos, kikényszeríthető jogi eszközöknek határozottabb szerepet szánnak a CSR tekintetében is, ezek hiányában ugyanis a CSR kiszámíthatatlan, ellenőrizhetetlen és önkényes lehet, mi több a hagyományos jogi struktúrák megkerülésére, szerepének aláásására is vezethet. Utóbbi álláspontot Japánban is hagyományosan az érdekvédelmi szféra, különösen pedig a *szakszervezetek* képviselik.

⁶⁰ A japán „stakeholder-dialógusok” 3 formáját különbözteti meg Toshihiko Goto: 1. Egy vállalatnak a környezeti vagy „fenntarthatósági” beszámolójának elfogadására irányuló, átlagosan 50 körüli résztvevős szűkebb fórum (ld. Toyota); 2. Egy vállalat szélesebb körű, tágabb tematikájú, koncepcionálisabb, gyakran multi-szektorális „stakeholder-fórumai” (ld. Osaka Gas Co.Ltd., Tokyo Electric Power Company Inc.); 3. Több vállalat együttes, a beszámolók megvitatása végett rendezett nyilvános fórumai (ld. Matsushita Electric Co. Ltd. –Suntory, Sampo – Nissan). Toshihiko Goto: CSR in Japan i. m.

⁶¹ OECD Guidelines for Multinational Enterprises, www.oecd.org

⁶² National Labour Law Profile (ILO): Japan i. m. 11. p.

⁶³ Masahiko Kawamura: The Evolution of Corporate Social Responsibility in Japan – Parallels with the History of Corporate Reform i. m. 8. p.

Ennek az álláspontnak adott szimbolikus hangsúlyt az, hogy a Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége (ICFTU⁶⁴) 2004 decemberében tartotta 18. kongresszusát Miyazaki-ban a japán tagszervezete, a RENGO⁶⁵ vendéglátásában. A kongresszus szorgalmazza, hogy a multinacionális vállalatok minden országra kiterjedő egységes szabványokat és irányelveket alkalmazzanak a munkavállalóikkal való együttműködésben. A kongresszus mottója már önmagában állásfoglalást jelent ("Globális szolidaritást - Globális szakszervezeti mozgalmat a jövőért"), ám CSR-témában külön határozat⁶⁶ is született a mijadzaki konferencián, amely többek között alapjaiban elveti a CSR önkéntes koncepcióját, leszögezve, hogy az üzleti szférának nincs semmiféle politikai legitimitációja arra nézve, hogy meghatározza ön maga számára saját társadalmi felelősségét. Az ICFTU a CSR kikényszerítésében is a hagyományos eszközöknek (nemzeti és nemzetközi jogalkotás, kollektív alku stb.) szánna nagyobb jelentőséget.

5. Befejezés, konklúziók

A kulturális, vallási és történelmi okok fentebb vázolt kölcsönhatása a szociális kérdéseket különösen bonyolulttá teszi Japánban, így a CSR megközelítései is komoly kihívásokkal küszködnek. Talán ebből is adódik, hogy a japán vállalatok jó része úgy érezheti, hogy a tradicionálisan felvállalt társadalmi funkcióik elégségesek, és nincs szükség arra, hogy nyugati mintára szisztematikusabban kezeljék a „*CSR-boom*” kapcsán újonnan beszivárgó CSR-stratégiákat.

Valóban, a *CSR japán megközelítése* több ponton is eltér a nyugati (USA, EU) modelltől. Összefoglaló jelleggel – a teljesség igénye nélkül – tekintsünk át néhány ilyen szempontot:

- A CSR Japánban mély kulturális, vallási, történelmi, munkaügyi és menedzsment hagyományokon alapul, így az sok vállalat számára természetes, integráns része üzletfilozófiájának. Ebből adódóan érthető a bizalmatlanság és a nem ritka ellenszenv a „direktebb” nyugati CSR-eszközök irányában.
- Japán számára egyszerre jelent – a CSR szempontjából is – helytállási nehézséget („terhet”) és fontos, megőrzendő kulturális hagyományt, értéket az a történelmi örökség, hogy ez az ország anno lényegében „anélkül lépett be az iparosodás folyamatába, hogy átélte volna a klasszikus liberalizmus fejlődési stádiumát”.⁶⁷ Ez teremtett lehetőséget arra, hogy egyes tradicionális társadalmi értékek egészen a CSR-t is orientáló modern menedzsment-stratégikba is átörökítésre kerülhettek.
- Gyakran megemlítik, hogy míg a nyugati vállalatok absztrakt ideákból és állásfoglalásokból dedukálják konkrét (mesterséges?) társadalmi felelősségi stratégiájukat, addig a japán vállalatok „in medias res”, a vállalati struktúra, forma és filozófia kialakításának szerves következményeként szentelnek magától értetődő figyelmet az etikai megfontolásoknak (sőt valóban jellemző, hogy külön CSR részlegeket is alapítanak, Ld. Ricoh, Matsushita, Sony).⁶⁸

⁶⁴ Az 1949-ben alapított, 234 tagszervezetet tömörítő, 148 millió munkavállaló képviselőjében fellépő világméretű szövetség az emberi jogok és a szakszervezeti jogok érvényesítéséért, a női egyenjogúság megteremtéséért és a gyermekmunka megszüntetéséért lép fel. Az ICFTU négyévente tartja kongresszusait.

⁶⁵ Nemzeti jelentőségű, 1989-ben alapított országos japán szakszervezeti szövetség.

⁶⁶ Final Resolution – The Social Responsibilities of Business in a Global Economy ICFTU, Eighteenth World Congress, Miyazaki, 5 – 10 December 2004

⁶⁷ Hajdú József: A japán, országos szintű munkáltatói érdekképviseleti szervek kialakulása és szerepe a munkaügyi kapcsolatokban i. m. 24. p.

⁶⁸ Ld. ehhez: Toshihiko Goto: CSR in Japan i. m.

- A japán mintájú CSR hangsúlyai leginkább a jogkövetésen, továbbá a környezeti, fogyasztói és etikai szempontokon vannak. Az USA inkább az emberi jogi, „vállalkormányzási” és piaci dimenziókon orientálódik, míg az EU-nak az önkéntességi princípium által átszőtt CSR-modelljében olyan témák a legfontosabbak, mint az esélyegyenlőség, a munkahelyi és munkaügyi kapcsolatok és a foglalkoztatás.⁶⁹
- A japán környezetjog értékelése kapcsán emeli ki Tamás András, hogy az e jogterület japán felfogásában olyannyira fontos együttműködési elvnek általában is „Japánban van jelentése az emberek számára, ha megmagyarázzák valamiről, hogy annak mi az értelme”.⁷⁰ Ez a pozitív attitűd jó alapot teremt általában is a CSR-nek, ahol bizony alapelv, hogy a társadalom, az állam és a vállalatok is együttműködve elfogadják azt az új paradigmát, hogy a vállalatok is felelősek a társadalomért és rájuk szociális funkciók is telepíthetők.
- A CSR egyes dimenzióinak kialakulását fékezheti az a hagyomány, hogy a japán vállalatok az üzleti partnereik felé sokkal inkább tisztán üzleti, minőségi, precizitási, bizalmi és esetleg környezeti elvárásokat támasztanak, kevésbé orientálódnak szociális szempontok mentén.⁷¹ Másképpen: amíg a tőkepiaci viselkedésükben a japán vállalatok éppen olyan célracionális, egoista viselkedést tanúsítanak, mint a többi országoknak a fejlett piacgazdasági környezetben működő vállalatai, addig a japán vállalatok munkapiaci viselkedése hagyományosan támaszkodik a társadalom erkölcsi tradícióira.⁷² Természetesen – részben a CSR hatására is – a 90-es évektől már a tőkepiaci viselkedést is kezdik áthatni bizonyos üzleti etikai megfontolások, míg a munkapiacra sok tekintetben pedig éppen lazulni látszanak a hagyományos modell egyes elemei.
- Győriványi Gábor emlékeztet arra, hogy a hagyományos japán erkölcsi értékeknek egyik fontos következménye a „feltétlen harmóniára törekvés, akár a kudarcok leplezése árán is”.⁷³ Ez pedig a transzparenciát és minél teljesebb körű beszámolást követelő CSR-modellben tarthatatlan. Ez csak egy példa arra, hogy a CSR egyszerre követeli meg egyes japán tradíciók átörökítését (ld. paternalizmus, életpálya-modell, környezettudatosság stb.), illetve más, az utóbbihoz hasonló „beidegződések” átértékelését.

Japán jelenlegi helyzete tehát a CSR szemüvegén át sem bélyegezhető egyszerűnek: egyszerre kell szembenéznie a CSR hagyományaival, és megfelelni a nyugati eltérő orientációjú értékeinek, szempontjainak és standardjainak. Ha Japán kimaradna a nyugati mintájú CSR trendjeiből, az behozhatatlan hátrányokat jelentene számára a globális világpiacon. Ugyanakkor óriási, még kiaknázatlan gazdasági és társadalmi *potenciál* rejlik Japán – talán egyetlen másik országhoz sem mérhető – CSR-tradícióiban: ha ezeket még időben sikerül a nyugati „mainstream” CSR-elvárások szellemében mobilizálni, kommunikálni, megerősíteni és a jelenleginél strukturáltabban, tematikusabban kezelni, akkor mindez újra kompetitív előnyökhöz is juttathatja Japánt a globális versenyben, ahol a CSR ma már meghatározó szempont.

⁶⁹ Ld. ehhez: Hiroyuki Tada: Development Of CSR Management Systems In Japan (www.via3.net)

⁷⁰ Tamás András: Japán környezeti alaptörvény i. m. 184. p.

⁷¹ Kee Beom Kim: CSR in Japan, ILO Standards and Supply Chain i. m. 9. p.

⁷² Győriványi Gábor: Japán üzleti etika i. m. 11. p.

⁷³ Győriványi Gábor: Japán üzleti etika i. m. 12. p.

Irodalomjegyzék:

- *Bevezetés a munkaügyi kapcsolatokba*, szerk.: Tóth Ferenc, Gödöllő, Jegyzet, é. n.
- *CBCS: International CSR Standards and Norms: Present Situation, Future Challenges*, May 21, 2002 (Revised January 14, 2003)
- *Corporate responsibility and labour rights: codes of conduct in the global economy*/edited by Rhys Jenkins, Ruth Pearson and Gill Seyfang, Earthscan Publications Ltd. 2002
- *Corporate Social Responsibility and Decent Work*, Conference Paper, Tokyo, 21 July 2004
- *Final Resolution – The Social Responsibilities of Business in a Global Economy* ICFTU, Eighteenth World Congress, Miyazaki, 5 – 10 December 2004
- Goto, Toshihiko: CSR in Japan, in: SustainAbility Radar www.sustainability.com/news/articles/core-team-and-network/goto-csr-japan.asp
- Györiványi Gábor: Japán üzleti etika, *Vezetéstudomány* XXIX. Évf. 1998. 09. szám
- Hajdú József: A japán, országos szintű munkáltatói érdekképviselői szervek kialakulása és szerepe a munkaügyi kapcsolatokban, *Munkaügyi Szemle* 12/1997
- Iwao, Taka – Dunfee Th.: Japanese Morality as Business Ethics, *Journal of Business Ethics* 1997/5
- Kawamura, Masahiko: The Evolution of Corporate Social Responsibility in Japan – Parallels with the History of Corporate Reform, Social Development Research Group, NLI Research, 2004
- *Keizay Doyukai: CSR Survey 2003 – Current Status and Future Challenges*, Jan 2004
- Kim, Kee Beom: CSR in Japan, ILO Standards and Supply Chain, Conference Paper, July 21, 2004, ILO – Tokyo Forum on CSR
- Kun Attila: A vállalatok szociális felelőssége – Egy munkajogi konferencia tanulságai, *Munkaügyi Szemle* 2004/12
- Kuszewski, Judy: Corporate Community Investment in Japan, SustainAbility Radar, May 2003
- Kuwahara, Masahiro Ken: Japanese labour law cases dealing with foreign multinational corporation in Japan, Szeged, Officina ny., 1998
- Mallen Baker: Corporate Community Investment in Japan, *Business Respect*, Issue No. 58, dated 22 Jun 2003
- Monks, Robert A. G. – Minow, Neil: *Corporate Governance*, Blackwell Publisher Ltd. 1995
- Nakayama, Kazuhisa: A japán munkajog jellegzetességei és problémái, *Magyar Jog* 8/1997
- *National Labour Law Profile (ILO): Japan*, Contributed by Liliane Jung, Last Updated 31 May 2002
<http://www.ilo.org/public/english/dialogue/ifpdial/ll/observatory/profiles/index.htm>
- *One example of CSR in Japan – CSR toward part-time workers*, Conference Paper, Bordeaux, 5-16 July 2004
- Tada, Hiroyuki: Development Of CSR Management Systems In Japan (www.via3.net)
- Tamás András: Japán környezeti alaptörvény, *Magyar Közigazgatás* 3/1995
- Werner, Klaus – Weiss, Hans: *Márkacégek feketekönyve*, Art Nouveau
- Yashiro, Naohiro: Changes in the Japanese Labour Market: Population Ageing and Technological Progress, in: *Global Employment: An International Investigation into the Future of Work – Volume 2* (ed. Mihály Simai), The United Nations University 1995
- Zaman, Arif: Corporate Social Responsibility and Socially Responsible Investment, Japanese-style, April 13, 2004, www.rieti.go.jp/cgj/en/columns/columns_014.htm

Nagy Zsolt

Korunk jogászképzési rendszerei

“Amilyenek a jogászok, olyan a jog, s mindkettőt a jogi oktatás alakítja.”¹

“Globalizáció”, “globális gazdaság”, “globális jog”² mind olyan kifejezések, melyek a közelmúlt, illetve napjaink társadalmi, ökonómiai, illetve jogi diskurzusaiban időről időre felbukkannak, s egyre többször azok magvát képezik: egyes nézetek szerint kezelendő problémával állunk szemben, más álláspontok csupán egy szükségszerűen bekövetkező jelenségről beszélnek, megint mások megpróbálnak a folyamatok erősítésén fáradozni. A kifejezések olyan társadalmi mechanizmusokat takarnak, melyek egymással szoros összefüggésben állnak, nem lehet egyiket a másik nélkül megérteni, s az élet szinte minden területére jelentős, vagy kevésbé jelentős hatásai kimutathatóak. Jelen tanulmány – mint ahogy a globális kérdésekkel foglalkozó munkák általában – a jelenségnek csupán egyik szegmensét hivatott mélyebben megvizsgálni: a jogi oktatás témakörét, mindenek előtt a világ különböző jogrendszereiben, jogcsaládjában, jogi kultúráiban működő jogászképzés formáit, diverzitását, uniformitását, végül a társadalom és a jog globalizálódásának jogtanításra gyakorolt hatását. A tanulmány kereti közt elemeznénk, és klasszifikálnánk a különböző jogi felsőoktatások struktúráját, illetve jogászképzési módszereket, azok jogi, esetlegesen társadalmi háttérét, a jogi oktatásban a közelmúltban bekövetkezett, és napjainkban is tartó folyamatokat, melyek meghatározhatják e kérdéskör jelenét és jövőjét. Az elméleti keretek között először egy hagyományos, a történeti aspektusokat sem nélkülöző, illetve a közelmúlt folyamataira tekintettel lévő klasszifikációs modellt ismertetünk, majd az egyes képzési struktúrák áttekintése következik, végül pedig a jogi oktatás jövőjére vonatkozó prognózisok kerülnek elemzésre.

Elméleti keretek:

(A jogi oktatás klasszifikálása)

A jogrendszer, mint az adott állam hatályos jogszabályainak meghatározott elvek szerint rendszerezett összessége, országonként, társadalmanként különbözik, minden egyes régióknak megvan a sajátossága, kizárólag az adott területre jellemző speciális vonása. A jogi oktatás, és ezen belül a felsőfokú jogászképzés osztályozásánál - mint elsődleges determináló tényező - kézenfekvőnek tűnik a jogrendszernek megfelelő tagolás, ami azt jelentené, hogy szükséges minden ország oktatási struktúrájának és mechanizmusainak reflexió alá vonása, s az országok közti ilyen tekintetű diverzitás ezt indokoltnak is mutatja. A társadalmi és ezen belül az oktatási folyamatok dinamizmusa, állandó változásaira való reflektálás azonban elengedhetlenné teszi a klasszifikációt, és a közös jellemzők kimunkálását; ugyanakkor figyelemmel kell lenni a releváns különbségekre, azok okaira s esetleges következményeire.

¹ Letter from Frankfurter to a Mr. Rosenbaum (May 13, 1927) In: Paul D. Carrington: Butterfly Effects: The Possibilities of Law Teaching in a Democracy. 41. Duke Law Journal. 741. 1992. 741-742. p.

² John J. Costonis: Introduction: Global Law and Law School Curriculum. The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference. November 2001. 52. Journal of Legal Education. 1. 2002.

(A jogászképzést meghatározó tényezők vizsgálatánál számba jöhet az oktatási rendszer is, ami a társadalmi értékekkel, kulturális tényezőkkel mutat szoros korrelációt. Az oktatási rendszerek alapján elkülöníthető – angolszász, illetve abszolutista, dirigista szisztéma – felsőfokú szakképzés alapján való elkülönítését bármely tudomány tekintetében meg lehet tenni, ebből pedig már önmagában következik, hogy a jogi diszciplínákban felhalmozott tudás átadási formáinak meghatározásakor magára a tudományterületre szükséges koncentrálni. A történelem során oly hosszú ideig fennálló oktatási módszertani, illetve pedagógiai elkülönülés fokozatosan vesztett jelentőségéből, sőt egyre gyorsuló ütemben “halványodik”, s így napjainkra az ennek alapján történő megkülönböztetés már ennek okán is kétséges lehet.)

Ha részletesen, jogrendszerenként megvizsgáljuk az egyes társadalmak, országok jogi oktatását, akkor a különbségek ellenére rengeteg hasonlóságot is találhatunk. Bizonyos intézmények hasonló oktatási, illetve értékelési módszereket alkalmaznak, hasonló az oktatói társadalom vagy a jogászai professzió struktúrája, sőt még az oktatott tárgyak (kurrikulum), és a tananyag tartalma is közel állhat egymáshoz. Kézenfekvőnek tűnik az azonosságok szerinti csoportosítás, és ennek megfelelő vezérlő elvek, fogalmak kialakítása, mely nemcsak a hasonlóságokra mutatna rá, hanem egyúttal viszonylag egzaktan feltárná azok okait, esetleg a különbségek mibenlétére, okaira is rámutatna. A gondolatmeneten továbbhaladva – mivel egyetlen közös tényező mindenképpen megtalálható az összes jogi oktatási rendszerben: nevezetesen, hogy jogot tanítanak – úgy tűnik, hogy a különböző összehasonlító jogi klasszifikációs elvek segítségével szorulunk; azonban az összehasonlító jog tudománya önmagában is – *Christopher St. Germain*től egészen *Jaakko Husaig* - sokféle csoportosítási elvet ismer. A korai összehasonlító jogi csoportosítások többnyire a római jog recepciója, illetve annak hiánya alapján készültek; így olyan országokra osztották a jogrendszereket, ahol a római jog alapvető hatása kimutatható: Olaszország, Spanyolország, ahol a római jog hatása nem, vagy alig mutatható ki: Anglia, Skandináv államok, s végül ahol körülbelül egyenlő a római és a germán jogi hatás: Franciaország, Németország.³ Jelen tanulmány kereteiben csupán két elfogadottabb, legismertebb s egyúttal legelterjedtebb csoportosítást emelnénk ki. Az egyik *René David* elmélete a különböző jogcsaládokról; a pozitív jogszabályrendszerek között kimutatható hasonlóságok alapján kezelhető és vezérfonalul szolgáló elveket állított össze. *René David* három jogcsaládot különböztetett meg: a római-germán családot, melyhez tartozó országokban “a jogtudomány a római jog alapján fejlődött ki..., s a jogszabályokat ... magatartási szabályoknak fogják fel”;⁴ a *common law* családot, mely országokban lévő jogot “a bírák alkották az egyes jogviták során hozott döntéseikkel”;⁵ illetve a mára csupán történeti jelentőségűvé vált szocialista jogok családját, ahol a “marxista-leninista elméletnek megfelelően, elsősorban az új gazdasági struktúra megalkotására törekszenek”.⁶ Az előbbieken túl elkülönítette a muzulmán, hindu és zsidó jogot, ahol a jogot elfogadják egyfajta vezérlő elvként, csupán annak szabályai jobban kötődnek a kulturális, illetve vallási tradíciókhoz, a Távol-Kelet, Fekete-Afrika és Madagaszkár jogától, mely régiókban alternatív társadalmi kohéziós erők működnek.⁷ A másik jelentős és igen elterjedt klasszifikációs rendszer a *Zweigert-Kötz-féle* történeti, ideológiai és jogi kultúrában gyökerező különbségekre visszavezetett jogkörök (*Rechtskreis*) alapján történő tipizálás: 1. román jogkört (Franciaország), 2. német jogkört (Németország), 3. anglo-amerikai jogkört (*common law* országok), 4. északi jogkört (Skandinávia), 5. szocialista jogkört, 6. távol-keleti, iszlám, és

³ A csoportosítás ismérveit és kritikáját ld.: Badó Attila: Az összehasonlító jog tudományának kialakulása. A klasszifikáció problémái. In: Badó Attila – Loss Sándor (szerk.): Bevezetés a jogrendszerek világába. Nyitott Könyv. Budapest. 2003. 8-19.

⁴ René David: A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1977. 27. p.

⁵ Uo. 28. p.

⁶ Uo. 30. p.

⁷ Lásd uo. 31-34. p.

hindu jogkört különböztettek meg.⁸ Az említetteken kívül nagyon sokféle értékes csoportosítási módszer létezik, melyek önmagukban külön tanulmány keretében lennének vizsgálhatóak,⁹ azonban a jogi oktatási rendszerek osztályozása szempontjából – melyre jelen munka vállalkozott – más problémák áttekintése is szükséges.

A jogcsaládok alapján distinkcionált oktatási struktúrák mutatnak jelentős különbségeket, mégis ezt a fajta tipizálást a közelebről megvizsgált jogászképzési realitás sok esetben “áttöri”: az angolszász jogon belül például az Egyesült Államok néhány államában lévő jogászképzési rendszer sokkal távolabb áll az angol jogi oktatástól, mint a németországi helyzettől, pedig mindkét ország a *common law* család tagjának tekinthető, vagy az orosz (egyes elemzések szerint poszt-szovjetnek tekintett) jogászképzés sokkal közelebb áll az osztrák, vagy akár a néhány évtizeddel ezelőtti német oktatási rendszerhez, mint az a szocialista jogcsalád mintáját adó, továbbörökített rendszer állapotából következne. Más szavakkal a jogcsaládok, vagy jogkörök (mely fogalmak az alapkérdések tekintetében megegyezést mutatnak) szerint distinkcionált jogi oktatási rendszerek erősebb diverzitást, illetve több hasonlóságot mutatnak, mint azt a jogrendszerbeli különbség vagy azonosság indokolná, következésképpen egy ilyen fajta klasszifikáció – legalábbis önmagában – nem elégséges.

A “jogkörök, jogcsaládok” mellett más típusú osztályozást is ismerünk, nevezetesen a jogi kultúrák szerinti megkülönböztetést, mely bizonyos szempontokból megegyezést mutat az előbbi kategóriák tartalmával, azonban szélesebb spektrumon mozgó vizsgálódást tesz lehetővé. Többek között az ilyen irányú vizsgálatot indokolja, hogy a jogászképzésre vonatkozó jogtudományi irodalom jeles képviselője *Nicholas Kasirer* elemzése szerint a jogi kultúra és a jogi oktatás szervesen összefügg: a különféle - bármely kategorizálás alapján elkülönített – jogrendszerekben működő jogászképzési intézményeket a látszat ellenére nemcsak az adott jogrendszer szabályainak összességét átadó szervezetként, hanem intellektuális közegként, kulturális szféraként, mentalitásként lehet értékelni; az oktatás a jogászi hivatás “jogi tudattartalmaként”, belső értékeinek átadásaként is felfogható.¹⁰ *A laikus, de különösen a professzionális jogi kultúra* fogalmi elemeinek – a kodifikált és érvényes jog, az intézményi struktúra, a jogilag releváns magatartási modellek, a jogtudat, a társadalom joggal kapcsolatos attitűdjei, a jog működésével összefüggő társadalmi tapasztalatok,¹¹ – a jogi oktatásra gyakorolt hatása megkérdőjelezhetetlen; noha ez nem jelenti, hogy a jogcsalád szerinti tipológia elhanyagolható, irreleváns szempont lenne. A hagyományos felosztásnak megfelelően *a regulatív (korábban legálisnak nevezett) jogi kultúrában* a jog (legalábbis némi leegyszerűsítéssel) normatív értelemben magatartásirányító szabályok összességének

⁸ Konrad Zweigert – Hein Kötz: *Introduction to Comparative Law*. Third Revised Edition. Oxford University Press. Oxford. 1977. 1998. Legutóbbi kiadásában a szocialista jogkör már nem szerepel.

⁹ Ld.: Badó Attila i.m. 12-19. p.; továbbá Varga Csaba: *Theatrum legale mundi* avagy a jogrendszerek osztályozása. Kézirat.

¹⁰ Kasirer feltehetően nemcsak a jogi oktatásra, de magára a jogra is így tekint. Vö.: *Nicholas Kasirer: Bijuralism in Law's Empire and in Law's Cosmos*. 52. *Journal of Legal Education*. 29. *Nicholas Kasirer a kanadai McGill Egyetem Jogi Kara Összehasonlító Jogi Intézetének professzora*, továbbá *Quebec* Magán- és Összehasonlító Jogi Kutató Központ igazgatója.

¹¹ Kulcsár Kálmán: *Politikai és jogszociológia*. Kossuth Könyvkiadó. 1987. 526. p. *Lawrence M. Friedman* a következőképpen határozza meg a jogi kultúrát: a jogi kultúra meglehetősen képlékeny fogalom; a legjobb volna magát a kultúra kifejezést elkerülni, de az túlzottan is részét képezi a fogalomnak. A kultúrának antropológiai sajátossága van: egy komplex viselkedési minta, szokások összessége, életmód, melyek összefüggésben vannak egymással; a kultúra a társadalom, vagy egyes közösségek koherenciáját a magatartásokon keresztül biztosítja. *Lawrence M. Friedman: Some Thoughts on Comparative Legal Culture*. In: David S. Clarke: *Comparative and Private International Law: Essays in Honor of John Henry Merryman on His Seventieth Birthday*. Duncker and Humblot. Berlin. 1990. 49-57. 52-53. p. A jogi kultúra a közösségnek, vagy annak egy részének a jog, illetve jogintézmények iránti ideáinak, értékeinek, elvárásainak és attitűdjeinek összessége. *The Concept of Legal Culture: A Reply*. In: David Nelken: *Comparing Legal Cultures*. Dartmouth Publishing. Aldershot. 1997. 33-39. 34. p.

tekinthető, míg az *orientatív jogi kultúrákban* a jognak inkább orientáló szerepet tulajdonítanak, sok esetben a szabályokat csupán szimbolikus, mintajelentőségűnek felfogó társadalmi attitűd vált uralkodóvá.¹² A kialakult jogi kultúrák a társadalmi-történelmi fejlődés eredményei, az adott társadalmi szituációval szoros korrelációt mutatnak, s befolyásolják más társadalmi intézmények, így a jogi oktatás struktúráját is. A legális kultúrákban a jog ismertetésére kifejezetten elkülönült szervezetekkel szemben az orientatív kultúrákban hagyományosan a jogi oktatásnak és magának a jognak nem tulajdonítottak különleges szerepet; az igazgatási funkciók ellátására más társadalmi mechanizmusok alakultak ki. (Például Kínában hagyományosan az igazgatási, adminisztratív, illetve igazságszolgáltatási feladatok végzésére hivatott rétegek “mandariniskolákban” tanultak, ahol elsősorban szakmai szempontból irreleváns, irodalmi ismerteket adtak át, semmiféle jogi, vagy akár igazgatási szaktudást nem oktattak; a jognak marginális szerepet tulajdonítottak, s a társadalmi ellentéteket konfliktuskerülő, megegyezésre törekedő eljárással oldották fel. Ez a fajta társadalmi attitűd továbbélt s napjainkban is továbbél, a Kínai Népköztársaság szovjet típusú jogszemléletét rövid időn belül a hagyományokhoz való visszatérés követte, s a mai napig is a jogászképzés a kínai értelmiségi képzés egészét tekintve elhanyagolható szerepet tölt be.¹³) A legális rendszerekben ennek pont az ellenkezőjét tapasztalhatjuk: a jog önálló szféraként való értelmezése, autonóm rendszerként való felfogása, és az ennek megfelelő szakosodott, kizárólag erre a tevékenységre szerveződött, meghatározott struktúrával rendelkező szervezeti modellek keretében történő szakismeret-átadása jellemző. A jogászképzési klasszifikációs megoldás aspektusából a jogi kultúrák szerinti felosztás sem problémamentes, ugyanis a különböző jogi kultúrák a társadalmak - infrastrukturális, ökonómiai, szociális, etc. okokra visszavezethetően - egymáshoz való közeledésével keveredtek, egyre erősebb egymásra hatással lehet számolni; egyes jogi kultúrák bizonyos területeken jobban, míg mások kevésbé terjedtek el, átalakítva a tradicionális kulturális értékeket, attitűdöket, de a hagyomány (például az orientatív szemlélet) is sok esetben fennmaradt, s befolyásoló tényezőként figyelembevétele elkerülhetetlen.

Ha figyelemmel vagyunk arra, hogy a jogi oktatás szorosan kapcsolódik egyfelől a jogi kultúrához, elsősorban a jogásztársadalom belső értékeihez, szemléletéhez, Kasirer szavaival mentalitásához, másfelől annak változásaihoz, keveredéséhez, akkor a *jogi kultúrához köthető folyamatok* alapján történő jogászképzési klasszifikáció szolgálhat a komplex rendszerben egyfajta, hangsúlyozandóan nem kizárólagos, nem abszolút értékű vezérlő elvként.¹⁴ Az osztályozási probléma felvázolásának kiinduló pontjaként a több jogrendszerrel tartalmazó, a különböző jogi kultúrákat egybefoglaló gyakorlat ismerőinek *Armand de Mestral, Yves-Marie Morisette*, és főleg *Michel McAuley* ehhez kapcsolódó elméleteit, s az ott használt terminológiákat vehetjük alapul.¹⁵ Morisette megkülönbözteti a helyi jogismeretekre, lokális jogi kultúrára épülő, a jogi fakultások gyakorlatában konvencionálisnak tekinthető *monoszisztémás (unisystemic, asystemic)*, és a kettő, vagy több jogrendszerre, kultúrára épülő

¹² Vö. Kulcsár Kálmán i.m. 470. p., 527. p.

¹³ Ld.: René David, Camille Jauffret-Spinozi: A Távols-Kelet jogrendszerei. In: Badó Attila – Loss Sándor i.m. 319-347. p. 332. p.; René David. i.m. 422-433. p. különösen 425. p., illetve a mandariniskolák megkülönböztető szerepéről ld. Pierre Boudieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat. Budapest. 1978.

¹⁴ Hogy mennyire nem lehetnek sem kizárólagosak, sem abszolút értékűek az operacionalizált fogalmak, illetve kimunkált osztályozási elvek, arra legjobban *Tárkány Szűcs Ernő* hívja fel a figyelmet: “nem lehetünk az elméletek, fogalmak túlzott rabjai, könnyedebben, hajlékonyabban szabad a sok szempontból érzékeny anyaghoz, adatokhoz nyúlnunk”. *Tárkány Szűcs Ernő*: Magyar jogi népszokások. Gondolat. 1981. 28-29. p.

¹⁵ *Armand de Mestral* a montreali Európa Tanulmányok Intézetének professzora; *Yves-Marie Morisette* a kanadai *McGill Egyetem Jogi Kara Összehasonlító Jogi Intézetének* professzora; *Michael McAuley* a Luisianai Jogi Fakultás társprofesszora. Annál is inkább érdemes az elméletek *terminus technicusait* figyelembe venni, mivel a *Luisiana State University* duális képzésről szóló konferenciája általánosan használta azokat.

multiszisztémás, transzszisztémás (multisystemic, cross-cultural) jogi oktatást.¹⁶ Ahol *monoszisztémás* jogi oktatás működik, ott az adott társadalomban nem keveredtek a különböző jogrendszerek, jogcsaládok, a jogi kultúra is többé-kevésbé idegen hatásoktól elzártan alakulhatott ki, s a mai napig is viszonylag “zárt rendszert” alkot, s ennek megfelelően a jogászképzési rendszer sajátos fejlődési útját bejárva viszonylag mentes maradt más jogi értékek hatásától. *Multiszisztémás (bijural, polijural)* képzésnek nevezhető, ahol a jogi kultúra a különböző kulturális hatások eredőjeként definiálható, vagy legalábbis egyik jogi kulturális tényező kimutatható befolyást gyakorolt a másikra, s esetlegesen különböző jogkörök léteznek ugyanabban a társadalomban, így a jogászképzés a jogcsaládok konstellációja alapján realizálódott, illetve racionális megfontolások alapján a fakultások kurrikuluma több jogrendszert foglal magába, más szavakkal több, mint egy jogi tradíció oktatása folyik.¹⁷ Több jogrendszer azonos társadalomban lévő együttélése esetén a multiszisztémás képzés többféle módon történhet: szeparált kurzusok alapján; továbbá elkülönített tárgyak formájában, de az egyes stúdiumokon belül összehasonlító fogalmak bevonásával, alternatívaként a kurzusok egymásra utalásával; végül a rendszerek együtt, azonos kurzus keretében, közös fogalmak szerint.¹⁸ A transzszisztéma inkább a nagyobb egység, a multiszisztémás oktatás részének tekinthető, vagy talán csupán metodikai eltéréseket takar, s ezt McAuley világosan kimutatta, illetve Kasirernél is inkább így jelenik meg. A jog-összehasonlító oktatási technikák decentralizált formájaként, amennyiben azonos stúdium keretében közös fogalmak alapján analizálják a különböző jogrendszerek jogi megoldásait, beszélhetünk *transzszisztémás (transsystemic)* jogi oktatásról.¹⁹ A későbbiekben részletesen elemzett *kettős jogrendszer szerinti (bijural)* jogászképzés két – a kontinentális és *common law* – jogcsalád diszciplínánkénti összehasonlító ismeretátadását jelenti, tehát amennyiben két jogi tradíció kerül a képzés fókuszába; a több jogrendszeren alapuló (*polijural*) képzés pedig több jogrendszer összehasonlításán alapuló oktatásként definiálható.²⁰ A több jogrendszert átfogó jogi oktatás keretei között nemcsak a legális jogi kultúra ismeretanyagának átadása szerepelhet, hanem a tradicionális jogcsaládok joga, eltérő (orientatív) jogi kultúrák, és társadalmi értékek ismerete is fontos szerepet játszhat.²¹ S a kurrikulumban minél nagyobb szerepet játszik az összehasonlító jog, annál inkább multiszisztémás képzésről, illetve a jog-összehasonlítás

¹⁶ A “*multisystemic*” kifejezés, és jelentésének, illetve a mögötte álló oktatási gyakorlatnak körülírására lásd Armand de Mestral: Guest Editorial: Bisystemic Law-Teaching – The McGill Programme and the Concept of Law in the EU. 40. Common Market Law Review. 799-807. 2003. Netherlands.

¹⁷ Uo. Kasirer alapján a “*polijural*” kifejezés a “*bijural*” oktatás kettőnél több jogrendszerre történő kiterjesztését jelenti. Morisette hangsúlyozza, hogy a “*transsystemic*” és a “*bijural*” szavak némely esetben szinonimák lehetnek, ám előbbi előnyösebb jelentéstartalommal bír. Yves-Marie Morisette: McGill’s Integrated Civil and Common Law Program. 52. Journal of Legal Education. 12. 2002. 12. p. McAuley elemzésében két jogrendszert érvényesítő jogalkalmazás koegzisztenciája a “*bijuralism*”, s az ennek megfelelő tudásátadás a “*bijural*” jogi oktatás. Michael McAuley: On a Theme by René David: Comparative Law as Technique Indispensable. 52. Journal of Legal Education. 42. 2002.

¹⁸ Az oktatás módszertana (az elkülönített kurzusok időbeli differenciája) nem befolyásolja az egyes jogrendszerek elsajátításának hatékonyságát, ám az összehasonlítás technikáját igen. Michael McAuley i.m. 45. p.

¹⁹ Uo. 45. p.

²⁰ A “*transzszisztémás oktatás*” kifejezése 1974-ben jelent meg Stanley L. Paulson Tony Honoré tanulmányának recenziójában. 87. Harvard Law Review. 898.; a duális (*bijural*), illetve a jogi kultúrákon átívelő képzésnek pedig rendkívül széles irodalma van: Mark A. Drumbl: Amalgam in the Americas: A Law School Curriculum for Free Markets and Open Borders. 35. San Diego Law Review. 1053. 1998.; Nicholas Kasirer: Lex-icographie mercatoria. 47. American Journal of Comparative Law. 653. 1999.; Jeff Berriman: Teaching Remedies in Canada. 39. Brandeis Law Journal. 565. 2001.; Daniel Jutras: Two Arguments for Cross-Cultural Legal Education. In: Heinz Dieter Assmann, Gert Brüggermeier, Rolf Sethe (hrsg.): Unterschiedliche Rechtskulturen – Konvergenz des Rechtsdenkens: Grundlagen und Schwerpunkte des Privatrechts in europäischer Perspektive. 75. Nomos. Baden-Baden. 2001. *Bi-jural system, bijuralism* kifejezések az 1990-es években jelent meg a jogi oktatást leíró fogalmak között.

²¹ Nicholas Kasirer i.m. 34. p.

oktatása minél inkább az integrált formától decentralizált alapokon nyugszik, annál inkább transzszisztémás képzésről beszélhetünk. (Napjaink jogászképzésének trendjét figyelembe véve a fakultások kurrikulumában egyre gyakrabban jelenik meg a több hagyományos és nem hagyományos kulturális és jogi értékek azonos stúdiumba történő involválása, egyre többször jelennek meg olyan stúdiumok, melyek integrálják a jog különböző karaktereit, elgondolásait.²² A képzésben emellett a két nagy jogi tradíció, a kódexeken, azokban lefektetett értékeken és elveken alapuló kontinentális jog és a *common law* közötti dialógus is gyakoribbá válik.)

A jogi oktatás nemcsak jogrendszerenként, hanem egyes országok szerint, sőt az egyetemek alapján is differenciált; minden jogi felsőoktatási intézményt a fenti kategóriában elhelyezni, úgy, hogy az a definíció elemeinek tökéletesen megfeleljen – már a képzési rendszerek folyamatos változásai, reformjai miatt is - szinte lehetetlen. Az egyes szervezeti struktúra aspektusából azonban kimutatható a meghatározásoknak “jobban”, vagy “kevésbé” jellemző vonása; más szavakkal egy intézmény nevezhető inkább monoszisztémásnak, vagy inkább multiszisztémásnak, esetleg transzszisztémásnak. Az ennek megfelelően osztályozható különféle oktatási intézmények további altípusokba sorolhatók: a monoszisztémás rendszerbe tartozók esetében a jogi kultúrák függvényében elkülöníthetünk, az immár evidensnek számító módszer alapján, angolszász, illetve kontinentális, esetleg tradicionális szisztémához tartozó oktatást; azonban nem hagyható figyelmen kívül, hogy a rendszereken keresztüli képzés is rendelkezhet a jogcsaládok szerinti jellemvonások bizonyos mértékű túlsúlyával. Napjaink reálfolyamataira tekintve általában elmondható, hogy a tradicionális jogkörökben, illetve az orientatív jogi kultúrájú társadalmakban - a korábbi kontinentális, vagy angolszász gyarmati befolyás, vagy a modern gazdasági együttműködés folytán – inkább multiszisztémás oktatást találhatunk; míg néhány kivételtől eltekintve a római-germán, illetve a *common law* országokban a monoszisztémás képzés valamely válfaja érvényesül.

A jogi oktatási rendszerek

A jogi oktatás – mint az már az előbbieken is kifejtésre került - praktikusán nemcsak országokként, de intézményenként is komoly különbségeket mutat, ennek megfelelően szükségesnek mutatkozik a közös jellemzők megtalálása (*genus proximum*) és azok szerinti osztályokba rendezés, kiemelve a releváns specialitásokat (*differentia specifica*). A klasszifikációs kategóriáknak megfelelően az azonosságok ismertetése mellett kitérünk a mintaadó rendszerek külön leírására, illetve az egyes jogrendszerekben érvényesülő változatosságok okainak feltárására; a legtöbb esetben ezért nélkülözhetetlen nemcsak a jogászképzési struktúra, hanem ezzel összefüggésben a jogi kultúra kialakulásának, a jogásztársadalom, vagy a jogalkalmazás bizonyos mértékű áttekintése. Klasszikus didaktikai felépítésnek megfelelően az “egyszerűbbnek mondható”, egynemű rendszerektől fokozatosan a komplexebb, a több tényezőtől befolyásolt struktúrák felépítésének ismertetése felé haladó reflexiót követjük. A leírás során a monokulturális szisztémáktól fokozatosan a különféle jogi kultúrák “amalgámjának” irányába haladunk, mígnem elérünk a tipikusan multiszisztémás rendszerekhez, ugyanakkor ez utóbbiak esetében nem hagyható figyelmen kívül bármely kategóriában a jogi kultúra, vagy éppen a jogcsalád dominanciája. Ennek megfelelően elsőként a kontinentális jogi kultúra oktatási rendszerei közül a felsőfokú elméleti jellegű és a gyakorlati képzés egységes voltára, majd kifejezett elkülönülésére nézünk eklatáns példákat; ezt követően az európai kontinensről távol eső, azonban a civil jog rendszeréhez tartozó kultúrkör jogászképzését tekintjük át; végül – mivel a vizsgált problémakört illetően e régiók többé-

²² Az összehasonlító jog nyitottságának erősödésére példa az afrikai jog, vagy a kanadai bennszülött jog, szokásjog oktatására történő kísérletek. Vö.: Jaques Vanderlinden: *Comparer les Droits*. Editions Story-Scientia. Bruxelles. 1995. Az összehasonlító jog oktatása és transzszisztémás képzés összefüggéseiről ld.: Michael McAuley i.m. 48. p.

kevésbé közös jellemzőkkel bírnak – a poszt-szocialista országok, elsősorban Oroszország jogi oktatásának ismertetése következik. Az angolszász jogászképzés esetében két – elsődlegesen az egyetem és a praxis viszonyából lényeges – példaértékű rendszerrel foglalkozunk (USA, Nagy Britannia). A multikulturális hatásokat mutató jogi oktatás tekintetében a transzdiszciplinaritás, a mobilitás és a jogi pluralitás szempontjait figyelembe véve ismertetünk mintaértékű rendszereket, s az elemzés tárgyát tekintve legérdekesebb transzszisztémás képzés részletes vizsgálatával zárjuk a sort.

Egyetlen jogrendszerhez köthető jogi oktatás

I. A kontinentális jog oktatása

1. A diszciplináris és praktikus képzés egysége: Franciaország, Németország

Mind a francia, mind a német jogászképzés struktúrájának van egy szembevetendő, mi több más európai képzési rendszerektől élesen megkülönböztető sajátága: a diszciplináris, jogi felsőfokú és a praktikus, a gyakorlatban való részvétellel megvalósuló *tudásátadás szervezett, formális keretek közötti, egységes volta*. Másképpen a jogi karokon szerzett diploma után a praktikus oktatás letéteményese nem kizárólag a praxis, s így a joghallgatók az egyes a jogi pályákhoz tartozó ismeretekből egyenlő mértékben részesülhetnek, továbbá nincsenek kitéve a jogásztársadalomban bekövetkező dinamika “hullámvásai” által okozott bizonytalanságoknak. A német és a francia rendszer fő különbsége abban áll, hogy míg Német Szövetségi Köztársaságban a “második államvizsga” letétele után a “*volljurist*” elméletileg bármely jogi pályán elhelyezkedhet, addig Franciaországban jogi pályánként elkülönülő, minden átjárási lehetőséget kizáró “oktatási ágakat” találunk.

Míg az osztrák, német, olasz jogi felsőoktatás a hagyományos jogi pályák tekintetében bármelyik pozíció betöltésére formális elismerést nyújt, addig a francia elsősorban nem jogász hivatás betöltésére készíti fel hallgatóit, és csupán egy részének kínál a klasszikus jogász szakma ellátásához megfelelő további specializálódási lehetőséget. A három részre bontott stúdium mindegyike vizsgákkal végződik: az alapképzés két évig tart, s egy általános felsőfokú diplomára jogosít (*Diplome d'Enseignement Universitaire Généralisé, DEUG*); a főstúdium további két évet vesz igénybe, melynek során az első év után egy általános jogi diploma (*Licence en Droit*), a második év után pedig egy speciális jogi szakképesítésről kiállított (*Maitrise*) bizonyítványra válnak jogosulttá; végül az utolsó, ötödik évben a hallgatók jogismeretének elmélyítésére, szakmai kvalifikációjának emelésére van lehetőség. Az általános képzésben tág, gyenge keretek között hallgathatóak a tantárgyak, azonban három éven belül mindenképpen szükséges a diplomavizsgákat letenni; a második stúdium elsősorban polgári, büntető és közjogon alapul, s a negyedik évben nyílik meg a lehetőség valamely tárgyat speciális képzés keretében hallgatni (a hallgatók jelentős része például a közjog felé orientálódik), az utolsó, harmadik felsőfokú oktatási periódusban választás szerint a praxisra orientált “*Diplome d'Enseignement Supérieur Spécialisé*”, vagy a diszciplinárisabb jellegű “*Diplome d'Enseignement Approfondi*” képzés keretében bővíthető a jogi tudás. Bármelyik diploma után versenyvizsga (*Concour*) letételével nem jogi pályán való elhelyezkedésre nyílik jogosultság, illetve akár a Licence, akár a Maitrise diploma után felvételi-versenyvizsgán való megfelelés teszi lehetővé a hivatás-specifikus továbbképzést. A jogi felsőoktatási képzésben elsősorban az előadás jelegű ismeretátadás dominál, mely többszöri ismétléssel történő diktálást jelent, és a vizsgák is többnyire ezek szövegszerű visszaadását jelentik, ám emellett szemináriumok (csoportmunkával, és esszék írásával) is a törzsoktatás részét képezik.²³

²³ Heiner Baab: Juristenausbildung in Frankreich. Deutsch-Französische Juristenvereinigung. Mainz. www.dfvj.org/sammlung/ausbild.html

A tradicionális jogász pályákra történő képzésnek pályánként elkülönült útjai vannak, melyek között kizárt bármiféle mobilitás: az ügyvédi hivatásra (*Avocat à la Cour*) való felkészítés, a bírói, illetve ügyészképzés (*Magistrat*), végül a közjegyzői (*Notaire*) oktatás, s mindegyik hivatásra felkészítő oktatási intézményhez a versenyvizsgán keresztül “vezet út”. Az ügyvédi professzió választása esetében egy tizenhét hónapos képzésben (*Prestagiaire*) való részvétel szükséges, mely elméleti jellegű kurzusokból (*Centre d'Formation Permanente Professionnelle des Barreaux du ressort de la Court d'Apell*) és ügyvédi, majd bírósági, esetleg közigazgatási gyakorlatból áll. S a mindezek utáni képesítési vizsga letétele (*Certification d'Aptitude pour la Profession d'Avocat*) jogosítja a “várományost” (*Avocat stagiaire*) a két éves ügyvéd melletti gyakorlatra, melyről kiállított elismerés után nyílik lehetőség az “alkalmazott ügyvédi” státuszra. A bírói, ügyészi oktatás többé-kevésbé egységes, s még a képzési intézmény is azonos; a leendő bírák és ügyészek felvételi versenyvizsgát tesznek a Bourdeaux-i “bíróképző főiskolára” (*Ecole National de la Magistrature, E.N.M.*). A felvételt nyertek (*Auditeur de justice*) két éves oktatásban vesznek részt (hét hónapos diszciplináris, 12 hónapos gyakorlatorientált és 4 hónapos bíró, ügyész melletti praktikum), évenkénti kötelező államvizsgákkal, a kurzus végén pedig ún. klasszifikáló vizsgával (*Examen de Classement*). A közjegyzőképzésben a Licence megszerzése után, felvételi versenyvizsga útján három éves stúdium és az azt lezáró sikeres vizsga (*Certification d'aptitude aux fonction de notaire*) után jelentkezhetnek a hallgatók két éves közjegyző melletti gyakorlatra, azonban a praktikus képzési státuszok rendkívül limitáltak, ám a kevés kivétel a közjegyzővizsga letételével szerezheti meg diplomáját (*Diplome Superieure de Notariat*).²⁴

A német jogászképzés rendkívüli diverzitást mutat, nemcsak az erős belső, és külső autonómiával rendelkező egyetemek önállósága folytán, hanem az egyes államok önálló oktatáspolitikájának, végső soron az ország szövetségi státuszának eredményeképpen, ezért elég nehéz, csaknem lehetetlen “a német jogi oktatásról” beszélni. A német felsőfokú jogi oktatást elsősorban az egyes államok több-kevesebb hasonlóságot mutató jogászképzési törvényei, rendeletei (*Juristenausbildungsgesetz, Juristenausbildungsordnung*), másodsorban a jogszabályokból származtatott, de autonóm egyetemi tantervek (*Studienplan*) határozzák meg. A német jogászképzés kifejezetten szakképzés, tehát többé-kevésbé nélkülözi a társadalomtudományi, hétköznapi ismereteket, olyannyira, hogy a határtudományok (például jogszociológia, jogfilozófia) is marginálisan, csupán választható jelleggel jelennek meg; ezzel ellentétben a szakmai, jogi ismeretek részesülnek előnyben, mivel a német jogi oktatás célja “a tudományos szakmai ismeretek átadása”,²⁵ illetve ezen “ismeretek praktikus vonatkozásának biztosítása”.²⁶ Ennek megfelelően a három, illetve négy éves jogi felsőoktatás - különösen a kötelező tárgyak (*Pflichtfächer*) aspektusából tekintve - a professzionális praxist szolgálja, s az egyéb, joghoz kapcsolódó, vagy azzal határos diszciplinák a kötelezően választható (*gebundenen Wahlfächer*), és szabadon választható (*freien Wahlfächer*) tárgyak között jelennek meg. A tárgyak középerős keretekben meghatározottak, vagyis a tárgyakat a hallgatók szabadon választhatják csupán a meghatározott kreditszám, illetve bizonyos stúdiumok kötelező hallgatása erősíti a kereteket; főleg a gyakorlatokon alkalmazott esetmódszer erősíti az ismeretek integrációját, s a tudás mélystruktúrája a második államvizsgára válik láthatóvá, így akkor az ismertek teoretikus és praktikus oldala is megvilágításra kerül.

Az oktatás szerkezetét és módszerét tekintve vegyes jelleget ölt: a diszciplináris előadások mellett egyforma súllyal jelennek meg a különféle, az ismeretek mélyebb elsajátítását szolgáló stúdiumtípusok; kurzusok, szemináriumok, gyakorlatok, szakmai diskurzusok, praktikus gyakorlatok, vizsgafelkészítő órák, diplomamunkára felkészítő közös gyakorlatok.

²⁴ Uo.

²⁵ Mitteilungsblatt der Leopold-Franzens-Universität. Innsbruck. 1§. www.uibk.ac.at/c101/mitteilungsblatt 2000/2001.

²⁶ Ld.: Preamble. Uo.

Az elméleti órákat követően a gyakorlatokon van lehetőség esetmódszer mellett a teoretika gyakorlati relevanciáját áttekinteni; a különféle kurzusokon önálló dolgozatok alapján az egyes tételes jogi intézmények, ezek összefüggéseinek mélyebb elsajátítása diskurzusorientált módszerrel történik; a szemináriumokon már csak egyes tudományos kérdések referátumszerű megvitatása, míg a szakmai diszkuzzsiókon a speciális kérdések további megbeszélése folyik; a szakmai gyakorlatokon a jogászai praxisba való betekintésre nyílik lehetőség; a vizsgákra és diplomamunkára történő felkészítés során egyfelől a tananyag alaposabb elsajátítását, másfelől a szakdolgozatok módszertanának és tudományos színvonalának emelését segítik elő.²⁷ (A számonkérés az egyes szakaszok szerint történik, annak legkorábbi időpontja a részek és szemeszterek függvényében meghatározott; az írásbeli vizsga minden esetben valamilyen praktikus eset, esetleg (amennyiben a tárgy jellegénél fogva szükséges) elméleti kérdés kidolgozásából áll, ennek pozitív értékelése után bocsáthatóak a hallgatók a szóbeli vizsgára.)

A stúdiumot szakaszokra osztják, mely részekben belül találhatóak az oktatási módszerét tekintve különböző típusú tanórák, és tantárgyak: az első szakaszon belül kötelező tárgyak a római magánjog, jogtörténet, gazdasági jog és büntetőjog, illetve büntető eljárásjog; a második szakaszban található a polgári jog, és eljárásjog, nemzetközi magánjog, munka és szociális jog, a közigazgatási és államjogi stúdiumok, melyek egy önálló – mellesleg a legjelentősebb – tömböt képeznek (előadások, gyakorlatok és szemináriumok); a harmadik szakaszban a jogi tárgyakat szintetizáló jogfilozófia oktatása kötelező. A választható tárgyak között a legkiterjedtebb tömböt a közigazgatás, illetve az európai integrációval kapcsolatos joganyag képezi, ám jelentősnek mondhatóak a (polgári és büntető) igazságszolgáltatás, a gazdasággal kapcsolatos joganyag és a szociális jogi tárgyak opciós lehetőségei is. A szabadon választható tárgyak egyrészt a tételes jog egy-egy aspektusának mélyebb elsajátítására adnak lehetőséget, másrészt praktikus előkészítést adnak (mediációs eljárás, etc.), harmadrészt az interdiszciplináris határterületeken meglévő ismereteket szélesítik (pszichológia, retorika, etc.).

A joghallgatók a felsőfokú képzést követően a praktikumban folytathatják tanulmányaikat, egyenlő tanulmányi időt töltve a tradicionális jogi pályákat megtettesítő intézményekben: a bíróságokon, ügyészségeken, ügyvédi irodákban és a közigazgatásban, s végül a második államvizsga letételével válnak a hagyományos pályák státuszainak betöltésére jogosítottá (*volljurist*). A második államvizsga tananyaga az elsőt meghaladóan “helyezi a hangsúlyt” a praxisra, mely a különféle jogi professziókra alkalmazott helyzetekre adaptált vizsgaszituációt alkalmazza és a hozzá kapcsolódó jogi tudást kéri számon; elsősorban civiljogi, büntetőjogi és közigazgatás jogi ismeretekre koncentrálnak.²⁸

2. A diszciplináris és praktikus képzés elválása: Ausztria, Svájc

Az ausztriai és svájci jogászképzésben *élesebben elkülönül az akadémiai, tudományos ismeretátadás és a praktikus, az egyes jogi szakmákhoz kötődő tudás elsajátítása*. Azonban amíg Ausztriában a két képzési forma közé egyfajta “hídként funkcionáló” köztes szakasz épült, addig Svájcban a kétféle oktatás között, egyúttal az akadémiai szféra és a praxis közötti “szakadék nincs áthidalva”; ezért a két ország a differenciált, külön intézmény gondozásában lévő oktatás kétféle megvalósulási módját is mutatja.

Az osztrák a magyar jogászképzéssel közös múltra tekint vissza, többszáz éves hagyományokon alapul, s a tradicionális szokásokon alig fogott az “idő vafoga”, mégis az utóbbi néhány évtizedre visszatekintve az osztrák oktatás közelebb áll saját múltjához, mint a

²⁷ Ld.: Mitteilungsblatt der Leopold-Franzens-Universität. Innsbruck. 4-6. §§

²⁸ Vö.: Berliner Juristenausbildungsordnung (JAO). www.berlin.de/bin/print.php/SenJust/Ausbildung/JPA/jao2003.html. A vizsgák tekintetében továbbá ld.: Varga Csaba: A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztály. Budapest. 1967. 101-105. p.

magyar; s nem a szocialista jogcsaládhoz való több évtizedes tartozás deviálta a magyar viszonyokat, hanem már korábban az első világháború után megfigyelhető volt a fokozatos egymástól való távolodás. Ausztriában az egyetemi jogi oktatás az 1893-as törvények “modernebb” leképezésének tekinthető, ezért a korábban mereven elválasztott jogtörténeti, jogtudományi és államtudományi tanulmányok kontinuitásáról beszélhetünk.²⁹

A hármas elválasztás némileg módosult, s kötelező, illetve választható tárgyak dichotóm rendszerére épülő struktúra valósult meg, ám a tárgyak felépítésében továbbra is érezhető az állam- és jogtudomány szerinti éles elhatárolás. A jogi stúdium három (esetleg kettő) szakaszból (*Studienabschnitt*) áll: történeti, filozófiai, gazdaságelméleti részből; jog-, és államtudományi szaktudás átadásából; s végül a szintetizáló jogelméleti tanulmányok elsajátításából; mindhárom szakasz külön államvizsgákkal (*Diplomaprüfung*) zárul. Az előadások a praktikumra, esetekre koncentráló gyakorlatokkal, szemináriumokkal egészülnek ki. A kötelező tárgyakat kiegészítik a választható tárgyak: a jogi jellegűek a főstúdiumok elmélyítését, illetve szakirányokba orientálódást szolgálnak, a nem jogi jellegűek a társadalomtudományokban való jártasságot biztosítják.³⁰ A professzionális jogi gyakorlat megkezdéséhez a tudományos előképzettséget követően a praxis által irányított további tanulmányok folytatása szükséges. Az ügyvédség esetében kamarai képzés és ügyvédi gyakorlat teljesítése utáni vizsga letétele; a közjegyzői szférában közjegyzői gyakorlat és vizsga; a bírói és ügyészi pályán pályázati úton betölthető bíró-, ügyészjelölti gyakorlat és szakirányú felmérés jogosít a praxisra. Azonban a tudományos és a praktikus stúdium közé ékelődik egy kilenc hónapos 2002-től ügyészségen és igazságügyi hivatalokban is letölthető ún. bírói gyakorlat (*Gerichtspraxis*), ahol a gyakornok (*Rechtspraktikant*) a bírói adminisztrációs feladatok végzése mellett különböző tételes jog kurzusokon való részvételre is kötelezett, s csak ezt követően választható valamely pálya, melyek között a tanulmányi idő alatt a mobilitás biztosított, illetve igen gyakori.³¹

A svájci oktatás relatíve egységesnek mondható, bár egy ponton mégis némi diverzitás érvényesül: két, bizonyos esetben három nyelvi, gondolkodásbeli, kulturális influencia eredőjeként értelmezhető; egyfelől a francia, olasz másfelől a német-osztrák, befolyás, ennek leképezéseként a német anyanyelvű oktatók és hallgatók illetve a francia anyanyelvű oktatók és hallgatók közötti eltérések érvényesülnek. A német anyanyelvű oktatás jobban koncentrált a jogesetekre és elsősorban vitaorientált, míg a francia, illetve olasz nyelvű képzés inkább egyoldalú kapcsolatot jelent oktató és hallgató között, s kevésbé esetekre koncentrált; a különbség informálisan a diplomákban is megmutatkozik, noha formálisan bármely egyetemen szerzett diploma az ország egész területén minden jogász állás betöltésére feljogosít. Minden kanton maga dönti el a különböző státuszok betöltésének feltételeit, azonban az egyik helyen megszerzett jogosítvány az egész államban érvényes; az ügyvédi kamarai tagság a praktizáláshoz pedig nem kötelező.³²

Az egyetemre kerülés feltétele az “érettségi” (*maturitat* vagy *baccalauréat*), s aki rendelkezik a középiskolából szerzett formális elismeréssel minden további rekrutációs vizsga nélkül a felsőoktatási intézmény tagjává válhat. A jogászképzés struktúrája a hallgatókat a hagyományos jogász pályákra készíti fel (bíró, ügyész, ügyvéd, jogtanácsos), bár a

²⁹ Uo. 81-83. p.

³⁰ Ld.: Mitteilungsblatt der Leopold-Franzens-Universität Innsbruck Studienjahr 2000-2001. 716-735. p., összehasonlítva Studienjahr 2002-2003. www.ujbk.ac.at/c101/mitteilungsblatt.; továbbá Law-Schools Europe www.hg.org/euro-schools.html#austria.; Europäische Juristenausbildung: Österreich. www.europaische-juristenausbildung.de/Leander/oestereich.htm.

³¹ Dr. Wolfgang Fellner – Dr. Anton Pauker: Die Organisation der Rechtsberufe in Österreich. Herausgegeben vom Bundesministerium für Justiz. 13. Auflage. September 2002.

³² A nem kötelező jelleg ellenére a Svájci Ügyvédi Kamarának 6200 tagja van, ez a hétmillió lakossághoz viszonyítva azt jelenti, hogy 1100 lakos jut egy ügyvédre. Ld.: Walter A. Stoffel: Legal Education in Switzerland: An Example of the Continental Style. 51. Journal of Legal Education. 413. 2001. 414. p.

jogvégzetek körülbelül fele nem a tradicionális pályáján építi tovább karrierjét.³³ A tárgystruktúrát semmiféle központi előírás nem szabályozza, mégis az egyetemeken többé-kevésbé egységes kurrikulum található: a stúdium elején a római jog, jogtörténet, jogelmélet dominál, később a következők a tételes jogi tárgyak (polgári jog, büntetőjog, alkotmányjog, közigazgatási jog); ezen túl nem a főtárgyak keretében történik a nemzetközi köz és magánjog, szociális jog, összehasonlító jog, illetve európai uniós jog oktatása. Az oktatási módszer a passzív információszerzésre alapozott, minden társadalmi vagy praktikus relevancia nélkül, kizárólag a jogi diszciplínákra koncentrálnak az előadások, amit aktív oktató-hallgató relációt lehetővé tevő szemináriumok egészítenek ki. A nem tárgyanként, hanem jogágankénti vizsgák abszolválásával a formálisan nyolc szemeszterből álló, azonban ezt átlagosan tíz félév alatt teljesített képzés végén a hallgatók diploma (*Lizentiat der Rechtswissenschaft, licence en droit*) átvételére jogosultak; az akadémiai karriert szem előtt tartóknak ezután doktori tézist szükséges prezentálniuk, melynek elkészítési ideje három évig tart. A diploma megszerzése után egy, esetleg két éves – bíróságon, ügyészségen, (bíró, illetve ügyész kontrollja alatt, vagy ügyvédnél, gazdasági társaságnál töltött - gyakorlati idő letöltését követi a tagállami “szakvizsga”, melyet praktizáló és tudományos szakemberek előtt kell letenni. Ez alól csak a közjegyzőképzés jelent kivételt, - a francia oktatási rendszerhez hasonlóan - különálló, versenyszerű képzési szisztémájukkal zárt jogásztársadalmi kategóriát alkotnak.³⁴

3. Kitekintés: Brazília és Latin-Amerika

Az európai kontinenshez nagyon hasonlós, bár más kulturális alapon kialakult jogi oktatási rendszer található Latin-Amerikában: a jogászképzést a kulturális tradíció túl elsősorban a spanyol-portugál gyarmati uralom alatt adaptálódott jogrendszer, illetve a diktatórikus államalakulatok politikai szisztémája határozta meg, noha ez utóbbi tényező hatásai az elmúlt évtizedekben fokozatosan halványulni látszanak. A többtényezős oktatási szisztéma figyelembe vételével is inkább monoszisztémás oktatásnak tekinthető, ugyanis viszonylag zárt fejlődési folyamatnak lehettünk tanúi, s a struktúrát az utóbbi időben erőteljes angolszász befolyás sem képes áttörni.³⁵ A dél-amerikai jogrendszer sajátossága – a kontinentális joghoz hasonlóan, hogy - teoretikusan legalábbis - nem létezik bírói jog, a jogalkalmazó csupán interpretálja a meglévő szabályokat, melyeket az állami (Braziliában szövetségi), illetve önkormányzati jogalkotó testületek hoznak; a törvényhozást az utóbbi időkben esetlegesen alkotmányjogi korlátok közé szorították (a brazil alkotmány például 1998-ban lépett hatályba).³⁶ Speciális jogi szabályok hiányában azonban a bíróságoknak rendkívül tág értelmezési jogkörük van; egyre nagyobb erővel rendelkeznek a legfelsőbb bíróságok “alátámasztó” precedensei, noha ez utóbbiak nem jelentenek jogi kötelezettséget az alsóbb fokú jogalkalmazó szervekre.³⁷ A bírói hatalom – élethossziglan kinevezett bírákkal, kiket sokszor neves ügyvédek, és ügyészek közül választanak - az egyik legerősebb hatalmi centrumnak bizonyul; mindezt kiegészíti a rendkívül széles jogkörrel rendelkező mind civil, mind büntető ügyekben egyaránt komoly szerepet játszó ügyészség: “a negyedik hatalmi ág”. A büntető és

³³ A svájci jogi karokon 2001-2002-ben összesen 10.000 joghallgató tanult, s körülbelül 1400 végzett évente. Uo. 415. p.

³⁴ Uo. 417. p.

³⁵ A dél-amerikai, különösen a chilei diákokkal jogrendszerbeli és nyelvi differenciák miatt történő kommunikációs nehézségekről ld.: Janet Ellen Stearns: Reflection on Teaching in Chile. 48. Journal of Legal Education. 110. 1998. 113-119. p.

³⁶ Brazília a '80-as évek demokratizálódási folyamatainak eredményeképpen fokozatosan vette át és tette belső joggá az emberi jogokkal kapcsolatos nemzetközi szabályokat (The Declaration of Human Rights of the United Nations, Refugee Convention, etc.), s ennek hatására vezették be a méltányos eljárás elvét.

³⁷ Vö. Nadia de Araujo: The Status of Brazilian Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 325. 2001. 325. p.

polgári eljárás német, illetve olasz jog hatása alatt fejlődött, *von Bülow, Liebmann, Carnelutti, Calamandrei* a legtöbbször idézett teoretikusok mind az eljárások során hozott ítéletekben (*argumentum ab autoritate*), mind az egyetemi katedrákon. Az eljárási szabályokban az angolszász és a kontinentális elem is megtalálható: létezik büntető ügyekben esküdszék, azonban a bíró feladata a bizonyítékok felderítése, s ezzel meglehetősen aktív szerepet biztosítottak a jogalkalmazó szerveknek; az eljárás elsődlegesen írott formában történik háttérbe szorítva a közvetlenség elvét – *“quod non est in actis non est in mundo”*.³⁸

A jogi oktatás jelenlegi helyzete a demokratizálódási folyamatok következtében alakult ki, s fő vonalaiban a '80-as, '90-es években stabilizálódott, bár Argentínában 1961-ben volt felsőoktatási reform, Brazíliában 1994-ben hoztak a jogászképzésről törvényt. A képzés többé-kevésbé a kontinentális stílus megfelelője: római jogi, és elméleti megalapozás utáni tételes jogi ismeretek szerepelnek a tanrendben. Az első két évben a jogelmélet, római jog, s a nemzetközi egyezményekben vállalt emberi jogok miatt különös jelentőségre szert tett nemzetközi jog az alaptárgyak között foglal helyet, majd erre épülnek a tételes anyagi és eljárásjogi elemek. Éppúgy, mint *Svédországban*, ahol az ügyvédi praktikumhoz nem szükséges más vizsga, vagy más képzési forma abszolválása, mégis a hallgatók egy jelentős része részt vesz valamilyen formában a praktikus ismeretátadásban, Brazíliában is a hallgatók a praktikumot a diszciplináris stúdiummal párhuzamosan többnyire államigazgatási munka keretében sajátítják el. Az egyetemi struktúrában állami és magánegyetemi rendszer kettőssége létezik, melyből az előbbi az előzetes felvételi szelekció által biztosított elitképzést, míg utóbbi egyfajta társadalmi kiegyenlítő funkciót valósít meg; az állami egyetemeken 35 hallgató jelentkezik egyetlen helyre, ugyanakkor a magánegyetemek, melyek többsége elsősorban esti kurzusokat működtet, “harcolnak” hallgatóikért. Az oktatás a közép-kelet és kelet-európaihoz hasonlóan előadás-orientált, a kurzusok alatti szakmai diskurzus kivételes jellegű, csupán a nemrég bevezetett posztgraduális képzésben használják az angolszász szókratikus módszert, azonban nem ritka, hogy minden tárgyhoz kapcsolódik legalább egy gyakorlati foglalkozás is.³⁹ Többek között az oktatásban egyfelől *az esetjogi megközelítés hiánya okozza a bíráskodásban a precedensek térnyerésének visszafogottságát*, ugyanakkor másfelől *a magas szintű elméleti megalapozás összefüggésben van a jogi eljárásokban a teoretika jelentőségével*.

A korábban marginális jelentőségű poszt-graduális képzés tekintetében mind az akadémiai, mind a gyakorlati szférára az utóbbi évtizedben drámaian megváltozott a helyzet. A hatályos felsőoktatási szabályok szerint minden egyetemnek rendelkeznie kell meghatározott számú doktori címmel rendelkező oktatóval, s a magániskolák, melyek eddig előszeretettel alkalmaztak részmunkaidőben gyakorlati szakembereket, ezentúl a “szűk” tudományos piacról a szakmai professzió számára egyre előnyösebb feltételeket kínálva ajánlanak oktatói státuszokat; ennek pedig egyenes következménye az intézményesített doktori programok kiépülése, következésképpen a jogtudományok ugrásszerű fejlődése, ami *tovább növeli a praxisban a diszciplináris tudás jelentőségét*. A hirtelen történt doktori, és graduális programok kialakulása kaotikus állapotokat eredményezett, továbbá a régióban néhány évtized alatt rendkívüli mértékben megnőtt hallgatói létszám miatt fokozatosan kiépülnek azok az állami-adminisztratív szervek, melyek az egyetemi oktatás minőségét, egyúttal a hallgatói teljesítményeket is megfelelően ellenőrzik. A fokozódó hallgatói mobilitás miatt egyre erősebb követelések jelentek meg – előrevetítve a gazdasági és jogi integrációt - a Latin-amerikai jogi kurrikulum alapjainak egységesítése, és a jog-összehasonlítás előtérbe helyezése érdekében.⁴⁰

³⁸ “Ami nincs okiratba foglalva, nem is létezik.” Uo. 326. p.

³⁹ A posztgraduális képzést az egyes országokban, illetve egyetemeken 1960-tól fokozatosan vezették be, a Rio de Janeiro Állami Egyetemen például 1995-ben. A svéd ügyvédképzési modellhez ld.: Institute of European Law. www.iel.bham.ac.uk 2001.

⁴⁰ 1950-ben 700 ezer hallgató jutott 75 egyetemre, ma 9 millió hallgató tanul 5000 felsőoktatási intézményben. Alfredo Fuentes-Hernandez: Globalization and Legal Education in Latin America: Issues for Law and

4. A poszt-szocialista és az orosz jogászképzés

“Ha az orosz társadalom és jog változásaira tekintünk, szembetűnik a jog “lokális jellege”: egy nemzet jogának, hogy hatékony tudjon maradni, annak kultúrájára kell épülnie.”⁴¹

Az orosz jogászképzés sok tekintetben hasonlít a közép-kelet-európai oktatáshoz, az eltérések gyakorlatilag minimálisnak tekinthetők; emellett *a poszt-szocialista országok közös képzési tulajdonságainak esszenciális formáját adja*. Megtalálhatók mindazon problémák, illetve előnyök melyek ezeket az országokat, illetve jogi oktatásukat jellemzik, ezért érdemesnek mutatkozik külön reflexió alá vonni kiemelve, hogy a hasonló helyzetet nemcsak a szocialista jogcsaládhoz való tartozás, hanem a hasonló történelmi-társadalmi hagyományok közös volta is okozza.⁴² Az egyes országok között egyébként praktikusán irrelevánsnak tekinthető eltérések az utóbbi évtizedben a piaci, illetve nemzetközi hatásokra való különféle reakciók során alakultak ki, ám a legtöbb esetben az oktatás, illetve egyetempolitikai intézkedések ugyanolyan, vagy hasonló eredményekre vezettek.

A szovjet forradalom után kialakult kommunista ország “barátságtalan” volt a joggal, illetve a jogászsággal szemben. Az ideológiává emelt - a társadalom kommunizmus felé tartó útját determinisztikusnak tekintető - marxista elmélet a jogot, mint hatalmi, és társadalmi szervező eszközt hosszú távon meghaladandónak, egyúttal életképtelennek tartotta, s az új államhatalom a folyamat megvalósulását akár mesterségesen is elősegítette. Ugyanakkor az új hatalmi struktúra bizalmatlan volt a korábbi hatalomhoz hű, vagy azt kiszolgáló, illetve a forradalom előtt szocializálódott jogászsággal szemben, ezért a lét minden szférájában igyekezett a számára megfelelő új szakembergárdát létrehozni. (1919-ben minden jogi kart megszüntettek, s csupán az új gazdasági mechanizmus után 1921-ben indították őket újra). A Szovjetunióban, illetve 1945 után a szocialista országokban a köz- és magánjog közti határ elvékonyodott, vagy eltűnt, ezzel szoros összefüggésben az új jogászprofesszióknak már nem a konfliktusfeloldás, és a magánérdekek védelme lett elsődleges feladata, hanem “a kommunizmus építése”,⁴³ a pozitív szabályok érvényesítése.⁴⁴ Az 1960-as évekre változott a szemlélet, s a jogi oktatás elsősorban a politikai elit ideológiai, igazgatási szakmai képzését volt hivatott végrehajtani, melynek közvetett célja a normatív stabilitás biztosítása volt. A politikai

Development in the 21st Century. Penn State International Law Review. Fall. 2002. 39-49. p. 41. p.; Nadia de Araujo i.m. 325-331. p.; Varga Csaba i.m., továbbá Janet Ellen Stearns i.m.

⁴¹ Paul D. Carrington: Butterfly Effects: The Possibilities of Law Teaching in a Democracy. 41. Duke Law Journal. 741. 1992. 745. p.

⁴² Ld.: George A. Critchlow: Teaching Law in Transylvania: Notes on Romanian Legal Education. 44. Journal of Legal Education. 157. 1994.; William D. Meyer: Remnants of Eastern Europe’s Totalitarian Past: The Example of Legal Education in Bulgaria. 43. Journal of Legal Education. 227. 1993.; C. Nicholas Revelos: Teaching Law in Transylvania: Notes from a Different Planet. 45. Journal of Legal Education. 597. 1995.; George A. Critchlow: Comments in Reply. 45. Journal of Legal Education. 604. 1995.; Katalin Kollath and Robert Laurence: Teaching Abroad: “Or What Would That Be in Hungarian?” 43. Journal of Legal Education. 85. 1993.

⁴³ Peter J. Sahlas and Carl Chastenay: The Evolution of Law and Legal Education. Russian Legal Education: Post-Communist Stagnation or Revival? 194. Journal of Legal Education. 1998. 196. p. Oroszországban a bírakat 1864-ig egyszerű hivatalnoknak tekintették, és utána sem sokat változott a helyzet. René David i.m. 216. p.

⁴⁴A “forradalom kardja”, az ügyészség vált a jogász professzió legfontosabb szegmensévé; ennek részletesebb tárgyalását ld.: Bócz Endre: Az ügyészi függetlenség a büntető igazságszolgáltatás rendszerében. In: Nagy Zsolt (szerk.): A bírói hatalom kérdései. SZTE ÁJK Jogbölcseleti és Jogsociológiai Tanszék. 2003. Szeged. 97-108. 97-98. p. Számuk átlagosan 18.000 volt, emellett a jogtanácsosok száma volt a legmagasabb: 1985-ben 125.000. Peter J. Sahlas i.m. 199. p.

rendszerátalakítás és a piaci viszonyok megjelenése után az egyetemi jogászság, ahogy a szovjet érában, úgy napjainkban is, magas presztízzsel rendelkezik, bár a relatív jövedelmük erősen csökkent, ezzel párhuzamosan az ügyészi-bírói szféra presztízse, és relatív jövedelme is negatív módon változott, így az e jogász szférák társadalmának többsége kiegészítő jövedelemforrásként más jogász hivatást is űz.⁴⁵ A presztízsvizonyok és jövedelmi források megváltozása miatt a jogász professzió mintegy fele a magánszférában dolgozik, ahol a jövedelem többszörösen meghaladja az állami szektor nyújtotta lehetőségeket, ezért a végzett joghallgatók inkább elkerülik a közszférát, mely struktúra legmagasabb pozíciója sem kínálja a piaci szféra jövedelem- és karrierlehetőségét.

Oroszországban egyetemi és egyetemen kívüli jogászképzésről beszélhetünk. Az egyetemen kívüli képzésnek is többféle formája létezik: az iskolai struktúra középfokú intézményeiben is lehetőség van jogi tanulmányok folytatására; a tizenegy éves alap és középképzés helyett a kilencedik évben választható a négy éves technikai jogi oktatás. A technikumban elsősorban pozitív szabályok és jogelméleti ismertek átadása történik, és főképpen állami bürokratikus állások betöltésére, illetve közszoálgálati feladatok ellátására hivatott szakembereket képeznek. Továbbá a belügyminisztérium elsősorban a rendészeti szervek rekrutációjának céljából rendészeti főiskolát tart fenn, melyben a technikumhoz hasonló tananyagszerkezet szerint folyik az oktatás. A rendszerátalakítás után megnyíltak a magánegyetemek, s ezek kettő-négy éves tanulmányokat ajánló jogi karai; tantárgyprogramjuk hasonló az állami egyetemekéhez, metodikájuk azonban sokkal inkább az amerikai jogászképzéshez hasonlítható, mivel eset- és diskurzusorientált oktatási technikát alkalmaznak joggyakorlathoz kötődő foglalkozásokkal. Az állami egyetemeken folyó jogászképzés, illetve az azokon szerzett diploma rendelkezik a legmagasabb presztízzsel, noha a megszerzett formális elismerésnek is több fajtája létezik, bármely fokon kilépési lehetőséggel: négy éves alapstúdium után egy éves szakképzés következik, majd még egy év szükséges a mesterfokozat megszerzéséhez. Az egyetemeken a nappali, teljes idejű stúdiumon túl esti és levelező tagozatos képzést is ajánlanak, noha a jogásztársadalom tudatában van a levelezős program alacsonyabb képzési színvonalának, mely a diploma dekválifikációját vonja maga után, azonban komoly bevételt jelent az egyetemeknek, s mindemellett a viszonylag alacsony tandíj miatt a legnépszerűbb oktatási forma napjainkban.⁴⁶

Az egyetemeken nemcsak jogi, hanem társadalomtudományi kurzusok teljesítését is megkövetelik a hallgatóktól, mely utóbbiak az első két évre koncentrálnak, s az egyetemes, illetve orosz történelem képezi sarokkövét; magas óraszámban tanulják a jogtörténetet, később pedig az államigazgatási és alkotmányjogot. Ugyan a római jog a tanrend részét képezi, főleg az igazgatási tárgyakhoz képest viszonylag marginálisan jelenik meg; a civil és büntetőjog pedig csak a stúdium derekán lesz a tananyag része. Az alapképzés utáni szakosodásnak három formája van: választható az igazgatási-állami szakjogász stúdium, a civil-gazdasági tanulmányok, illetve a büntető-szakjogász szak.

Ami az oktatási módszert illeti elsősorban előadás jellegű, egyoldalú ismeretátadásról beszélhetünk, az esetlegesen felmerülő kérdések az órák végén kerülnek megbeszélésre; a "jogász gondolkodás", mint oktatási cél a pedagógiai módszertanban alig jelenik meg, s az

⁴⁵ Legnagyobb részük – ellentétben a szovjet érával, ahol a tudományos karrier szinte kizárólagos volt az egyetemi szféra számára - magánegyetemen is tanít, ügyvédi praktikummal rendelkezik, vagy jogtanácsos egy-egy nagyobb vállalatnál.

⁴⁶ A nevesebb (moszkvai, szentpétervári) jogi karokon - az orosz viszonyokhoz képest különösen magas -250.000-350.000 forintnak megfelelő tandíj fizetése szükséges szemeszterenként. Az oktatási minisztérium a hallgatók meghatározott arányának megfelelő abszolút szám viszonylatában támogatja az egyetemeket, s ezek az alapok a hallgatói tandíjjal együtt képezik a felsőoktatási intézmények fő bevételi forrásait. Ezzel összefüggésben a jogi karok felvételi rendszere kettős jellegű: akik teljesítik a felvételi követelményeket (eléri a tesztpontszámot) költségtérítés nélkül tanulhatnak, aki pedig nem teljesíti a követelményt költségtérítés mellett végezhetik az egyetemet annak egy elkülönített intézményében, azonban a megszerzett diplomák egyenértékűek.

orosz oktatók hangsúlyozzák “az orosz képzés a német-porosz tradíciókon alapul; a civiljog sokkal koherensebb rendszert alkot, mint a *common law*, ezért a hallgatóknak a pozitív jog egységes logikáját kell átadni, s nem némely partikuláris probléma kaotikus áttekintését”.⁴⁷ A gyakorlati foglalkozások szintén szorosan kapcsolódnak az előadásokhoz, bár itt inkább a praktikus kérdések felé orientált módszer figyelhető meg; ezzel kapcsolatosan pedig egyre erősebb kritika fogalmazódik meg: az orosz joghallgatók kevésbé kreatívak, passzívak, s a joggyakorlat is inkább a megfigyelésen, mint a részvételen alapul. A rendkívül “teoretikus” egyetemi képzés okozza a felsőfokú jogi diplomát követő, az egyes szakmák által organizált gyakorlati ismeretátadást, és az ezzel járó stúdiumidő meghosszabbodását, ami talán *Lengyelországban* a leghosszabb: az öt éves egyetemi tanulmányok után három és fél éves praktikus stúdiumot követő vizsga abszolválásával válhatnak a hallgatók gyakorló jogásszá.

Az oktatók nagyobb része a gyakorlatban is dolgozik, ám praktikus tudásukat alig alkalmazzák óráikon, s a tananyagban annak ellenére, hogy az egyetemekre főleg a privátcégek, a civilszféra, a gyakorlati jogásztársadalom felől egyre nagyobb nyomás nehezedik, hogy adaptálják a megváltozott gazdasági-társadalmi viszonyokat mind az oktatási módszerben, mind a kurrikulumban. Mindezek a problémák elsősorban a szocialista éra jogszemléletéből, az ennek megfelelő jogásztársadalmi szocializációból, és a politikai, gazdasági változások, illetve a korábbi professzionális struktúra diszkrepanciájából erednek. Minthogy a felsőoktatási szféra maga is a gyakorlat részévé vált, így a korábbi szisztéma ugyan változóban van, de nem hagyhatóak figyelmen kívül a tradicionális jogi és oktatási intézmények. “A nyugati minták minden bizonnyal befolyásolják az orosz jog fejlődését, de a végeredmény valószínű, hogy egy kevert jogrendszer kialakulása várható reflektálva saját belső kultúrájára.”⁴⁸

II. Az angolszász jog képzési intézményei: Anglia és az Egyesült Államok

A *common law* országokban két tipikus, talán nem túlzással mintaadó jogászképzési rendszerrel találkozhatunk: az angol és az USA oktatásával. Közös vonásuk természetesen az angolszász jog, precedensjog, mint tudásbázis, illetve, hogy mindkét esetben a képzési intézmények hosszú időn át teljes mértékben, s napjainkban is *szinte kizárólagosan a praxis szervezeteinek kezében van*. Azonban egy nagyon fontos eltérés is felkeltheti a figyelmet: míg *Angliában* – noha csupán néhány évtizede – élesen, intézményesített formában *elválik a felsőoktatási és a praktikus tudásátadás*, addig *az USA-ban kizárólag a praxis által ellenőrzött felsőoktatási intézmények a jogi oktatás letéteményesei*.

A jogszociológia és az összehasonlító jogi, sőt a jogelméleti irodalom számára “közönséges” kijelentés, hogy az angol ügyvédség két részre osztott: *barristerekre* és *solicitorokra*; azonban az angol jogásztársadalomban nemcsak formálisan, hanem szociálisan, és gazdasági szempontok szerint is “azok kik a *City*-t és azok között kik az állampolgárokat szolgálják”⁴⁹ rendkívüli megosztottság mutatható ki, s ez kihatással van az értelmiségi képzést folytató egyetemekre is. Míg a társadalmi struktúra felső pozícióiban lévők rendkívül jól tudják hasznosítani az angol graduális és poszt-graduális rendszert, a társadalom többi része kevésbé effektív oktatásban részesül, illetve tudásának elismerése nem nyújt a piacon hatékony elhelyezkedési lehetőséget; ezért az oktatási minisztérium és a Lord Kancellári Hivatal erőteljes reformok bevezetése mellett döntött, s a változtatások - újrastrukturálva és újra szabályozva az oktatást - átalakították a jogászképzést is. A folyamatban lévő az elitképzés dekonstrukcióját célzó felsőoktatási reform hatására kialakult tömegoktatás dekválifikációval járt. Jelenleg a

⁴⁷ Az előadások sokszor csupán a tankönyvben megtalálható tananyag diktálását jelentik, a számonkérés ehhez kapcsolódóan a szöveg hibátlan visszamondásából áll; szinte minden vizsga szóban történik. Uo. 209. p.

⁴⁸ Uo. 215. p.

⁴⁹ Roger Burridge: Landmarks, Signpost, and Directions in Legal Education in the United Kingdom. 51. Journal of Legal Education. 315. p. 2001.

színvonalasítást megakadályozandó különböző bizottságokat állítottak fel, ezáltal ellenőrzik az oktatói munkát, egyúttal meghatározzák a “tudás kulcselemeit”, melyek ismertetése elengedhetetlen a felsőoktatásban; a jogászképzésben éppúgy, mint más tudományágakban, külön szervezet hivatott az előírások érvényesítésére.⁵⁰

Napjainkban a jogi oktatás egy három éves (*undergraduate*) alapképzésre épül, a felsőoktatási intézményekbe való belépés az itt szerzett eredmények függvényében történhet. Az angol *Law Society* és a *General Council of the Bar* 1999-ben közösen kiadott sillabusza (*Joint Statement*) szerint az alapfokú képzésnek tartalmaznia kell a tételes jogi tárgyakat (büntető, civil, közigazgatás, európai jog, etc.).⁵¹ Ezt követi a professzionális képzés, mely egyrészt *solicitor (Legal Practice Course LPC)*, másrészt *barrister (Bar Vocational Course BVC)* oktatási szakosodást teszi lehetővé; mindkét program a praktikum elsajátítására koncentrál, külön hangsúlyt fektetve a tételes jogi praxis és a pénzügyi kérdések oktatására. A nagyobb gazdasági társaságok a leendő *solicitor*okkal szerződést kötnek, és a “jelöltek” a szakképzés után általában további két éves szakmai gyakorlatot folytatnak a szerződő partner által biztosított munkaviszony keretei között. A leendő *barrister*ek oktatási programja csupán a bírósági eljárások megtekintésében, továbbá a számonkérés formájában különbözik: a stúdium elvégzése után a jogászkollégium meghívásához (*Call to the Bar*) kamarai felvételi vizsga letétele szükséges; az *Inns of Court* (a hagyományoknak megfelelő évenként meghatározott számú kötelező vacsorarészvételen túl) további tutori (*pupillage*) rendszerben folytatott egy éves tanulmányokat ír elő, melynek keretei között a hallgató eljárhat a bíróságok előtt, azonban tevékenységét egy tapasztaltabb ügyvéd ellenőrzi. Az alapképzésben elsősorban az előadás-szeminárium kettőssége dominál, a szakképzésben - függetlenül az *LPC*, vagy *BVC* stúdiumtól - már a szimuláció, illetve a diskurzus-orientált oktatási módszer preferenciája érvényesül.

Az Egyesült Királyság uniós tagsága a jogászképzést sem hagyta érintetlenül – európai jog az angol alapprogramban is kötelező tárgy -, mégis a londoni City globális kereskedelmi befolyásának következményeként az oktatási reformok sokkal inkább a nemzetközi trendeket tartják szem előtt, mint az ehhez képest lokálisnak tekinthető európai fejlődést. A hallgatókat elsősorban a nemzetközi piacon való helytállásra készítik fel, s ennek a képzési rendszernek az erősítése jelenleg is folyamatban van, ugyanakkor fokozatosan szerephez jut a jogi oktatás (nemzetközi emberi jogi, gazdasági, kereskedelmi jogi ismeretek közvetítése) olyan szakemberek esetében, akik nem jogi pályát választanak, mégis a jogi felsőoktatásban más karriervonal választása esetén is releváns tudást kapnak.⁵²

Közhelyszerű, hogy az Egyesült Államok joga az angol *common law* rendszerből eredeztethető, és ahhoz – bizonyos eltérő precedensek, illetve kodifikált eljárásjogi kódexek

⁵⁰ A jogászképzés reformját egyfelől a professzió belüli feszültségek, másfelől az egyetemi, felsőoktatási reformok tükrében lehet leírni. Uo. 316. p. A 60.000. *solicitor* és 10.000 *barrister* aktuálisan elegendő ügyvel rendelkezik, azonban az európai jogászságról szóló rendelkezés (*European Lawyers Establishment Directive 98/5/EC*) szerint valamely tagállamban bejegyzett ügyvéd más tagállamban is praktizálhat; a nagyobb ügyvédi irodák konkurenciát jelentenek a tradicionális angol jogászság számára. Ld.: Richard C. Abel: *The Legal Profession in England and Wales*. Basil Blackwell Publishers. Oxford. 1988. Ráadásul míg a '70-es években 1500 hallgató tanult a jogi karokon manapság ez a szám 10.000 körüli évente; a létszámemelkedés pedig tovább növeli az említett professzió belüli feszültséget. Vö.: Roger Burridge i.m. 317. p.

⁵¹ A *Joint Statement* teljes szövegét ld.: www.barcouncil.org.uk.

⁵² Mivel kevesebb *barrister*i státusz van, mint ahányan elvégzik a professzionális képzést, a végzetek többsége nagyvállalatoknál, a közigazgatásban, illetve a bírósági adminisztrációs szerveknél talál állást. Ezzel összefüggésben a brit kormányok folyamatos igazságügyi reformok mellett kötelezték el magukat, melyek elsődleges célja a szélesebb társadalmi rétegek számára jogi segítség biztosítása; a változások pedig a jogászképzésre sem maradnak hatás nélkül, s alternatív karrierlehetőségeket biztosítanak a jogi pályán (jogi asszisztens, helyi jogtanácsos, etc.). Ld.: Modernizing Justice. Lord Chancellor's web site: www.open.gov.uk/lcd/lcdhome.htm.; Roger Burridge: *Legal Education and Development: False Dawns, Fresh Breezes*. In: Julio Faundez, Mary E. Footer, Joseph J. Norton (ed.): *Governance, Globalization and Development*. Oxford University Press. Oxford. 2002. 105-123.

meglétét nem számítva - többé-kevésbé hasonlatos; ez a hasonlatosság azonban a jogászképzésre már korántsem érvényes, sőt a jogrendszer ismeretében meglepő eltéréseket találhatunk.⁵³ A jogi oktatás – az angol oktatással ellentétben – a felsőoktatási rendszer keretei között realizálódott, s azzal minden tekintetben összefonódott: a többlépcsős, modularizált felsőfokú képzési rendszer graduális opciós lehetőségeinek elemeként, kifejezett jogi szaktudás átadására professzionalizálódott struktúra, és az általánosabb jellegű – a társadalmi, gazdasági intézményekre vonatkozó, illetve általában a humán tudományok körébe tartozó -ismereteket tartalmazó tudás megszerzése az alapképzésben (*undergraduate*) valósul meg. (Csak az alapképzésben megszerzett eredmény, illetve a felvételi teszteken elért pontszám (többnyire) együttes értékelése alapján nyerhetnek a jelentkezők felvételt, az intézmények rétegződése szerint kialakított határértékek szerint.)⁵⁴

Noha a jogi karokon oktatott tananyag viszonylag egységesnek mondható, maguk a karok között – főleg a praxisban való tevékenység, rekrutáció szempontjából – komoly differenciák találhatók: a fakultások presztízsét az oktatási tevékenység kvalifikációjától függetlenül a végzett jogászokat alkalmazó nagyobb ügyvédi irodák, és a pénzügyi szféra intézményei, piaci alapokon határozzák meg. Az egyetemi rangsorral korrelációban a jogi fakultások oktatói rekrutációjánál általában fontos szempont a praktikumban s ezen belül is a nagyobb cégeknél, továbbá bíróságokon folytatott előzetes tevékenység, (a rangsorban magasabb helyet betöltő fakultások oktatói nagyobb valószínűséggel rendelkeznek ilyen praxissal, míg a rangsorban hátrább helyet foglaló egyetemek oktatói inkább előzetes oktatási tapasztalattal bírnak), illetve a tudományos publikációk előzetes közlése. Az azonban az ún. “elit” jogi karokban közös, hogy oktatói gárdájuk (és ez alkalmazásuknál a legfontosabb szempont) többnyire szintén hasonló intézményekben végzett jogászokból alakul, s általában előzetes kiemelkedő reputációval rendelkező szaklapnál tudományos tevékenységgel, publikációkkal, illetve kifejezetten rövid szakmai gyakorlattal rendelkeznek; vagyis *Ronald Dworkin* idézve a “jogi karokon két nyomdokon haladva folyik a jogi oktatás: egyfelől a hosszú távú praxis felé, másfelől pedig egy tudományos irányultságú program keretében az akadémiai karrier irányába”.⁵⁵ Az (egyébként magasabb felvételi pontszámot előíró) elit jogi karok között találunk állami intézményeket, mint a talán legnagyobb presztízzsel rendelkező *California at Berkeley, at Los Angeles*, privát karokat, mint a közismert *Harvard, Yale, Columbia, Duke*, és egyházi iskolákat, mint a *Notre Dame*; a rangsor második szintjén magán és állami egyetemek részeként találhatók a nemzeti jogi karok (*national law school*), s a rangsor legalsó fokán egyetlen nagyobb egyetemhez sem tartozó ún. helyi jogi karok (*local law school*) állnak,

⁵³ A kontinentális jog és a *common law* rendszer versengéséből a XVIII.-XIX. században utóbbi került ki győztesen, ám az egységes, áttekinthetőbb eljárásjogi kódexek megalkotásával - egyfajta “kompromisszumként” - elmozdulás történt a kodifikált jog irányába. Vö.: Badó Attila: Bevezetés az USA jogrendszerébe. *Acta Juridica et Politica*. Tomus LII. Fasciculus 1. Szeged. 1997. 3-9. p. A jogi oktatás eltérő irányú fejlődésének okairól pedig ld.: Nagy Zsolt: A jogi oktatás fejlődése: múltjának hagyatéka és lehetséges jövője. *Jogelméleti Szemle*. 2004/2.

⁵⁴ Az alapképzés eredményeit megmutató GPA (*Grade Point Average*) és a logikai, szövegértési analitikai standardizált feladatokat tartalmazó LSAT (*Law School Aptitude Test*) számításaihoz és a felvételi eljárashoz ld.: Howard Abadinsky: *Law and Justice. An Introduction to the American Legal System*. Nelson-Hall. Chicago. 1990. 94. p.

⁵⁵ Az elit jogi karokra rekrutálódott oktatók 78%-a a rangsorban első 12 jogi karon végzett (ebből 40,2% a Harvardon és a Yale-en), míg a többi fakultás oktatóinak csupán 61,3%-a végzett ilyen intézményben (s csak 29,8%-a a Harvardon és a Yale-en). Az elit karokon dolgozó oktatók 57,5%-a volt kiemelkedő reputációval bíró *law review* szerkesztője, vagy főszerkesztője, míg ugyanebben a pozícióban a többi fakultás oktatóinak csak 42,4%-a volt. Vö.: Richard E. Redding: “Where did You Go to Law School?” Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education. 53. *Journal of Legal Education*. 594. 2003. 614. p. Hangsúlyozva, hogy a tudományos eredmények demonstrálása és a professzionális tapasztalat megszerzése után kétséges az egyetemi eredmények relevanciája, a mechanizmus kritikáját nyújtja Richard S. Markovits: *The Professional Assessment of Legal Academics: On the Shift from Evaluator Judgement to Market Evaluations*. 48. *Journal of Legal Education*. 417. 424. p.

melyek az adott régió hallgatóit lokális praxis folytatására képzik.⁵⁶ A jogi karok működéséhez - meghatározott feltételek megléte esetén - az Amerikai Ügyvédi Kamara Jogi Oktatási Tanácsának (*Council of the Section of Legal Education and Admissions to the Bar of ABA*) akkreditálása szükséges.

A Kamara (ABA) és az Amerikai jogi Karok Szövetsége (AALS) által standardizált tantárgyi struktúra szerint az első éves oktatott tananyag tartalmát képezi a polgári eljárásjog, illetve a jogelméleti alapokon nyugvó, a *common law* alapvető eljárási rendelkezéseit ismertető jogi eljárás tárgy; a szerződések joga, tulajdonjog, illetve kártérítési jog; a büntetőjog; az alkotmányjog; a közigazgatási jog; perbeszédtek tartásának és iratok összeállításának, szerkesztésének gyakorlását elősegítő jogi iratszerkesztés. A második, illetve harmadik évben a hallgatóknak lehetőségük van különböző speciálisabb jogi tantárgyak felvételére: például munkaviszonyokra vonatkozóan a munkajog; emellett lehetőség van a jog és a társadalmi folyamatok közötti összefüggések, illetve különböző a joggal összefüggő speciális területek (egészségügyi jog, etc.) megismerésére.⁵⁷ Főleg a jogi realizmus és kisebb részben a progresszivismus hatására a jogi karok többsége szélesítette tanmenetét kiegészítve a tradicionális diszciplínákat, új, többnyire interdiszciplináris tudásbázisra épülő tárgyakkal, mint a jog és a gazdaság, társadalom, politika kapcsolatára rámutató jogi alapismeretek; vagy jogtörténet, jogfilozófia; továbbá lehetőség van a jog és egy másik diszciplínát magába foglaló diploma megszerzésére is, mint jog és újságírás, jog és gazdaság, jog és világpolitika, etc.⁵⁸

A XIX. sz. végére visszanyúló oktatási módszer *Christopher Columbus Langdell* nevéhez fűződik, s a jogesetgyűjtemények alapján jogesetek elemzésével történik;⁵⁹ az esetek analízisa és szintetizálása lehetővé teszi a leendő jogászok számára a jövőbeli bírói döntések "megjósolását", illetve befolyásolására való képességét. Az eseteket egy párbeszédre orientált oktatási metodika, az ún. szókratikus módszer szerint dolgozzák fel, vagyis az oktatók által a kijelölt tananyaggal kapcsolatos kérdésére a hallgatók összefoglalják az adott esetet, a felek érveit, ellenérveit, a bírói döntést, annak jogalapját, majd az oktató hipotetikus, az esethez kapcsolódó változatok felvetése során a hallgatók – az oktató kérdéseivel szemben álláspontja megvédésével - ismét ítélik az adott ügyben.

A jogi karok és a Kamara között a jogászokra vonatkozó *numerus clausus* miatt a XIX. század végén és XX. század elején kiélesedett ellentétek eredményeképpen a felsőfokú jogásképzésben szerzett diploma után a kamarai tagságért elsősorban hipotetikus esetek elemzéséből, megoldásaiból, illetve azok alapjául szolgáló jogszabályok ismertetéséből és értelmezéséből álló felvételi teszten meghatározott eredmény elérése szükséges. (A tesztek anakronisztikusnak mondottan az egyes államok jogrendjéhez igazodnak, azonban némely államban megszerzett eredményt más államok is elismernek.)⁶⁰

⁵⁶ Találhatóak nem akkreditált intézmények, melyekben végzett hallgatók amennyiben a kamarai vizsgát leteszik némely államban folytathatnak praxist. Howard Abadinsky i.m. 94. p.

⁵⁷ First Year Courses at the University of Michigan Law School; Advanced Curriculum, University of California at Los Angeles. Uo. 88-91. p. Az AALS és az ABA kapcsolata később megszakadt, s a mai napig működnek olyan jogi karok, melyeket az ABA akkreditált, ám nem tagjai az AALS-nak.

⁵⁸ *Robert Stover* szerint a tárgyak és az interdiszciplináris diplomák elsősorban a gazdasági és kevésbé a közérdekű, szociális, vagy közszolgálati igényeknek megfelelő tudás átadását szolgálják. Uo. 93. p.; ennek jogszociológiai vizsgálatáról ld.: Badó Attila – Nagy Tamás: Attitűd vizsgálatok az amerikai joghallgatók körében. Jogelméleti Szemle. 2000/3.; továbbá Gregory J. Rathjen: Impact on Legal Education on Beliefs, Attitudes, and Values of Law Students. 44. Tennessee Law Review 85. 1976.

⁵⁹ "Langdell elméletében a jogon kívül más tudományágnak (szociológia, politológia, pszichológia, közgazdaságtan) nem volt helye. "A jogesetek a jogászok munkaeszközei, és a könyvtárak olyanok a jogász számára, mint a vegyésznek, vagy fizikusnak a laboratóriumok, a múzeumok a történésznek, illetve a botanikus kertek a botanikusnak." Howard Abadinsky i.m. 84-85. p.

⁶⁰ A XIX. század végén vezették be fokozatosan a kamarai felvételi vizsgákat, azonban egyes jogi karokon szerzett diploma mentesített az ilyen vizsgák alól (*diploma privilege*), s csak 1917-re a kamarai presszió hatására szűnt meg a jogi karok privilégizált helyzete. Uo. 103. p. Az USA jogi praxisa – elsősorban a több államban

Több jogi kultúrára épülő képzési rendszerek

1. Transzdiszciplináritás a jogi oktatásban: Izrael

Az izraeli jogrendszer történelmi hagyományainál fogva olyan speciális vonásokat mutat, mely nem hasonlítható egyetlen más rendszerhez sem; alapjaiban a *common law* és a kontinentális civil jog együttes kulturális vonásaival rendelkezik, azonban ezt a tradicionális jogi kultúra át és átszövi, így egy "kevert jogrendszer" jött létre: többretegű struktúrát alkotva együtt él a modern és az ősi jog. A középkorban a terület az Ottomán Birodalom fennhatósága alá tartozott, ezért az akkori jogrendszer erős iszlám karakterűnek volt mondható, s emellett francia és svájci kontinentális hatás érvényesült (a családi és öröklési jog iszlám, a kereskedelmi jog pedig francia mintát követett), majd 1922-től a brit mandátumot követően angolszász hatás alá került (a váltójog, társasági jog esetében az angol hatályos szabályokat vezették be, míg a büntetőjog és a szerződésen kívüli károkozás tekintetében az angol esetjogot törvényi formában pozitívtáltak). A bíróságok joghézag vagy explicit és egyértelmű rendelkezés hiánya esetén az esetjogot alkalmazták, ezért a *common law* influenciája "rejtett módon" is érvényesült. Izrael állam 1948-as megalapítása után hatályba léptetett *Law and Administration Ordinance* minden korábbi jogszabályt hatályban tartott kivéve, ha a jogalkotó valamelyiket külön rendelkezéssel hatályon kívül helyezte; ilyen aktus történt a tulajdon és kötelmi jogot érintő iszlám *Majalla* nagy részével annak megreformálásakor. Ugyanakkor a zsidó tradíciók is érvényesülnek a bibliai szabályok (*Talmud jog*) formájában; noha Izrael szekuláris állam, modern jogrendszerében a vallási hagyományok tovább hatnak. Az állam megalapítóinak nagy része kelet-európai illetve német területekről érkezett, ezért a római-germán család joga ismét komoly hatást fejtett ki "beinjekciózva" a mandátum időszakából származó esetjogi rendszert; s a mai jogi kultúrát tovább komplikálva az utóbbi néhány évtizedben érvényesülő amerikai befolyás alakította ki az izraeli "kevert" szisztémát. A *common law* érvényesül a végrehajtásban, a büntetőjogban és eljárásban, a társasági jogban, a civil jog dominanciája mutatható ki a kötelmekben, és a tulajdonjogban, az iszlám hatás a családjogban maradt meg, az izraeli alkotmányjog pedig amerikai, illetve kanadai mintát követ.⁶¹

Az izraeli jogászképzés - a *Héber Egyetemen* elsőként bevezetett modell szerint - elsősorban európai mintájúnak mondható, vagyis a középfokú tanulmányok befejeztével alapképzés nélkül három és fél éves felsőfokú jogi oktatásban való részvételre van lehetőség. Ami a képzés különlegességét jelenti, hogy a hallgatók kulturális perspektívájának szélesítése érdekében lehetőséget adnak két szak együttes felvételére, egy "duális diploma"⁶² megszerzésére (például jog és pszichológia, közgazdaságtan, informatika, biotechnológia), s a programban résztvevő diákok száma fokozatosan növekszik; ugyanezen okból az első évben a társadalomtudományi képzés is rendkívüli jelentőséggel bír. A több szakos programban részt nem vevőknek pedig módjuk van az egyetemi tanulmányok ideje alatt specializálódni: filozófia, közigazgatási, történelmi, egészségügyi jogi, gazdasági jogi szakosodási programok közül választhatnak. A multikulturális jelleget erősíti, hogy a különböző kisebbségek számára speciális kurzusokat tartanak figyelemmel saját jogi hagyományaikra: iszlám jog, emberi jogok az iszlám jogban, etc. Az egyetemi tanulmányok után egy éves gyakorlati oktatás következik, mely felügyelet melletti bírói, illetve ügyvédi tevékenységet jelent, majd átlagosan a diplomát

tevékenykedő irodák és gazdasági társaságok szemszögéből - államok közti jogi tevékenységet jelent, addig a kamarai felvételi vizsga még mindig államspecifikus maradt. Uo. 104. p.

⁶¹ Ld.: Joseph M. Edrey and Sylviane Colombo: Haifa and Its Law School: Toward the Future. 51. *Journal of Legal Education*. 338. 2001.; a jogrendszer tekintetében továbbá Konrad Zweigert – Heinz Kötz i.m. In: Badó Attila – Loss Sándor i.m. 128-130. p.

⁶² Joseph M. Edrey and Sylviane Colombo i.m. 343. p.

szerzettek 90%-a kamarai vizsgát tesz, és a sikeresen vizsgázottak több mint fele hagyományos jogi pályát választ, mások pedig a privát szektorban dolgoznak.

Az oktatói szféra nagy része magasabb poszt-graduális tanulmányait Angliában, illetve az Egyesült Államokban folytatta, ennek köszönhetően napjainkban is úgy a képzésben, mint a gyakorlatban az angolszász hatás fokozatos erősödése figyelhető meg. *A praktikus esetjogi megközelítést tovább fokozza a gyakorlati és az oktatói szféra közötti jelentős mobilitás: a legtöbb felsőbírósági jogalkalmazó valamelyik egyetem (Izraelben négy jogi egyetem és öt magániskola van) oktatója, vagy volt tanára közül kerül ki. A jelenlegi trendet figyelembe véve valószínűsíthető, hogy az izraeli jogászképzés mulidiszciplinaritása - fokozatosan új tudományágakat kapcsolva össze a jogászképzéssel - tovább növekszik, ezzel szélesítve a joghallgatók kulturális látókörét, aminek eredményeképpen a jogvégzettek a tradicionális jogi pályákon kívül szélesebb körben tölthetnek be pozíciót;⁶³ továbbá a jogi kulturális "amalgám", a *common law* országokban való tudományos továbbképzés és főleg a tudományos és gyakorlati szféra közti átjárás miatt valószínűsíthető az esetjog további térnyerése.*

2. A mobilitás biztosította jogrendszeren átívelő oktatás: Korea

Az ázsiai jogrendszerek tradicionális vonásait a német, angol és francia kulturális hatások befolyásolták; míg a Dél-ázsiai régió elsősorban Angliától, addig a Távól-keleti területek (Kína, Japán, Korea) inkább Németországtól "kölcsonőzték" jogi kultúrájukat, bár némi svájci, és francia szemlélet is kimutatható. De a különböző rendszerek a gyarmati, félgymarmati helyzettől függetlenül tovább keveredtek: miután Japán okkupálta Koreát, utóbbi a japán kultúrán keresztül adaptálhatta a német jogi gondolkodást, s előbbi birodalmi terjeszkedése miatt (melynek a második világháború vetett véget) hasonló helyzet alakult ki egész Dél-kelet Ázsiában; a kontinentális rendszer később az amerikai jog, vagyis az angolszász jogcsalád hatása alá került.

A dél-kelet ázsiai és elsősorban koreai jogászképzési rendszert röviden úgy írhatnánk le, hogy egyrészt *a nagyfokú országon kívüli fizikai mobilitás megléte*, másrészt *a jogásztársadalmi mobilitás teljes hiánya* határozza meg. A háború előtt, s még néhány évtizeddel utána is a joghallgatók többsége – kik poszt-graduális képzésben részesültek – Németországban, vagy Japánban folytatták alaptanulmányaikat, az utóbbi néhány évtizedben azonban az Egyesült Államok lett a doktori stúdium színtere: a nagy létszámban külföldön diplomát szerzett tudósok az ott tapasztalt kultúrát, ott tanult jogelméleti tudásanyagot adták át hazájukban, így az oktatás szubsztanciális szerepet játszott a jogi kultúrák közvetítésében. (Míg az utóbbi években egyre többen az angolszász országokban való tanulmányokat választják, továbbra is jelentős számban kontinentális rendszerekben képzik tovább magukat, így a "kettősség" a mai napig is jelentős tényező.) Az amerikai hatást tovább erősíti a gazdasági globális befolyás, párhuzamosan a kereskedelmi, gazdasági, nemzetközi jogi influenciával, ráadásul a gazdasági tényezők ösztönzik az amerikai tanulmányokat, professzionális tapasztalatszerzést.

A dél-kelet ázsiai egyetemek többnyire állami intézmények, noha néhány államban (elsősorban az utóbbi időkben nagy gazdasági változásokon keresztülment országokban) magánszervezetek is működnek: az állami egyetemeknek és az ott oktatóknak messze nagyobb presztízst tulajdonítanak, mint a privát szektorban lévő kollegáiknak; ugyanakkor a jogásztársadalmon belül az oktatói professzió csupán másodrangúnak számít a praxisban tevékenykedő jogászsághoz képest. A presztízshiánnyal szoros pozitív korrelációban az oktatói gárda jövedelme rendkívül alacsony, ráadásul rendkívül zárt, demobilizált az ázsiai jogászság, mely tulajdonság megmutatkozik az egyetemek, tudományos intézmények, érdekképviseletek

⁶³ Uo. 339-345. p.

közi diszkurzív közeg, továbbá a praxis és a tudományos szféra közti átjárhatóság hiányában, ezért nehéz a professzionális rekrutáció megfelelő kvalifikációját megtartani.⁶⁴ Az egyetemi kurikulum a kontinentális stílusnak megfelelően elméleti-diszciplináris jellegű; az első évben általános, történeti, filozófiai ismeretek oktatása folyik, és az ezt követő, többnyire három év tananyaga tartalmazza a tételes jogi diszciplinákat: a felsőoktatási doktrína szerint a jogászképzésben tudományos és gyakorlati szakemberek együttes oktatására hivatott értelmiségi diskurzus folyik. A felsőoktatásban meglévő vizsgaorientáció (kamarai felvételi vizsga) eredményezte szűk kurikulum azonban limitálja a hallgatók tudományos fejlődését, és fordítva, a tudományosan felkészületlen végzett jogászok nem képesek a megfelelő diszciplinaritás kialakítására, a problémát csak súlyosbítja a már említett oktatói hiány. A kamarai vizsga, mely az angolszász, főleg amerikai rendszerben annyira elterjedt, determinálja a szemléletében igen, ám realitásában kibontakozni nem tudó tudományos jellegű ázsiai jogászképzést; vagyis a kontinentális rendszerre “ráépült” angolszász intézmények “*egymást kioltó interferenciát*” okoznak, s a helyzetet a gazdaságilag kevésbé prosperáló államok hagyománya inkább rontja, mintsem segíti. Az oktatói szféra kritikája szerint a szituációt a felsőoktatás és a kamara (az oktatók és a praxisban lévők) formális kapcsolatának hiánya okozza, mivel a praktizáláshoz nem szükséges egyetemi előképzettség, továbbá a szférák közti – mellel a társadalmi hagyományokban gyökerező - *demobilitás paralizálja a képzési rendszert*.⁶⁵

Dél-kelet Ázsiában a legtöbb hallgató állami felsőoktatás keretei között tanul tovább, s többnyire minden középfokú oktatási intézményt végzett diák megkísérli a felvételi tesztet, a felsőfokú szakképzés így rendkívül magas ponthatárokkal operál; a gazdasági fejlődésnek megfelelően a joghallgatók száma fokozatosan növekszik, azonban az állami szinten limitált jogászlétszám, és a képzés hiányosságai miatt átlagosan csupán a jelentkezők 2%-a teszi le sikeresen a kamarai vizsgát. A szigorú rendszer rendkívüli presszióval sújtja a hallgatókat, s legtöbb esetben determinálja őket a további felsőoktatási tanulmányok folytatására, sok esetben egészen a doktori programban való részvételig és a disszertáció megvédéséig. Akiknek több évi kísérlet ellenére sem sikerül a kamarai vizsga, (esetleg például Koreában a Nemzeti Civil Szolgálat, vagy a Diplomáciai Szolgálat felvételi tesztjein is kudarcot vall) és az akadémiai karriert sem választja, különböző gazdasági társaságoknál, bankoknál, vagyis a privát szférában helyezkedik el:⁶⁶ a jogásztársadalomnak ez a nagyobbik része – amerikai továbbképzés után – tovább erősíti *az angolszász hatást* a régióban.

3. A duális és plurális jog oktatása: Dél-Afrika

Az összehasonlító jogtudomány egyik legérdekesebb területe a dél-afrikai jog, illetve a Dél-Afrikai Unió jogrendszere, ugyanis a római jogot élő jogként ebben az egyetlen régióban őrizték meg, noha jelentős angolszász hatás is érződik, melynek oka egyfelől Anglia gyarmattartó hatalmában, másfelől az Egyesült Államok gazdasági befolyásában keresendő. Dél-Afrika hosszú ideig holland gyarmati központ volt, s az itt bevezetett jogrendszer a kommentátorok által továbbörökített római jog lett. Később az angolok elfoglalták a területet és szinte azonnal megkísérelték saját joguknak megfelelően átformálni a régió jogrendszerét; a modern kereskedelmi kapcsolatoknak a régi holland jog már nem felelt meg, ezért az angol jog

⁶⁴ Vö.: Sang-Hyun Song: Legal Education in Korea and the Asian Region. 51. Journal of Legal Education. 399. p. 2001.

⁶⁵ Uo. 400. p. A tradicionális koreai státuszorientált jogi partikularizmusról és a társadalmi rétegek “kasztszerűségéről”, a köztük lévő mobilitás hiányáról ld.: Dai-Kwon Choi: Nyugati jog egy hagyományos társadalomban: Korea. In: Varga Csaba (szerk.): Összehasonlító jogi kultúrák. Jogfilozófiák. Budapest. 2000. 195-210.

⁶⁶ Sang-Hyun Song i.m. 398-402. p.

alkalmasabb volt a gazdasági fejlődés kiszolgálására, továbbá a dél-afrikai jogalkalmazás a nem megfelelő, elavult szabályok, vagy joghézagok esetekben az angol esetjogra alapozta döntéseit, határozatait. Az angilcizálódás a XX. század elején állt meg, amikor Fokföld, *Orange Szabad Állam*, *Natal*, és *Transvaal* egyesülésével létrejött a Dél-Afrikai Unió, s függetlenedési szándékát kinyilvánította, ezzel összefüggésben az afrikai nyelvet (*afrikaans*) az angollal egyenrangúnak ismerték el, továbbá önálló helyi egyetemek alakultak, melyek biztosították a jogászság rekrutációját, és ezekben az intézményekben a római jog alapján megindult a jogtudományi tevékenység.⁶⁷ “Sokszor hallani az összehasonlító jogtudományban, hogy a dél-afrikai jogrendszer római-holland jog, s ez helytálló”⁶⁸ bár a politikai-társadalmi folyamatok eredményeképpen egy rendkívül kevert jogrendszer jött létre: az eljárásjogok, és a jogászság struktúrája többnyire angolszász modellt követnek, míg az anyagi jogi szabályok (különösen a tulajdon, a kötelmek és az öröklési jog) a római jogon alapulnak; ugyanakkor nem lehet elhanyagolni a helyi tradíciók, a szokásjog érvényesülését sem, mely a többségben lévő feketék lakta régiókban fejt ki hatását. Következésképpen a dél-afrikai jogrendszert *plurális* és *duális*: jogi pluralitás alatt a különböző kulturális és vallási értékekkel rendelkező társadalmi rétegek, csoportok, illetve azok jogainak egy országban történő együttélése értendő; a jogi dualitás az afrikai hagyományos jog és a modern európai jog (*common law*, és a római-holland jog) együttéléseként értelmezhető, ezért célszerűbb a különböző jogok konglomerációját nem jogkörök alapján behatárolni, hanem egyszerűen “dél-afrikai jognak nevezni”.⁶⁹

A dél-afrikai jogászképzésben a többi felsőoktatási intézményhez hasonlóan évtizedeken keresztül, mint a fehér kisebbség hatalmának érvényesítésére szolgáló eszköz, etnikai szegregáció érvényesült: a feketék számára fenntartott fakultások nem kínáltak olyan programokat, melyek formálisan alkalmassá tették volna őket bizonyos státuszok betöltésére. Ez a helyzet csak 1994-ben változott meg az ún. *White Paper* hatályba lépésével, majd három évvel később a joggyakorlatról szóló törvény bevezetésével⁷⁰, ugyanakkor a korábbi megkülönböztetés továbbél, így tradicionális fehér és fekete egyetemekről beszélhetünk, előbbieket tovább osztották afrikaans és angol nyelvű, utóbbiakat pedig afrikaans, indiai, és vegyes kategóriákra; a legnagyobb különbség, hogy a tradicionálisan fehér egyetemek kvalifikáltabb képzést nyújtanak és kontinentális szemléletet reprezentálnak.⁷¹ 1997 előtt az angolszász modellnek megfelelően három éves alapképzés után – mely közigazgatási állások betöltésére jogosította fel a diplomát szeretteket -, négy éves graduális oktatásban vehettek részt a hallgatók – az itt szerzett diploma ügyészségi státusz betöltésére adott jogosítványt -, s végül a három éves poszt-graduális oktatásban való részvétel teszi lehetővé az ügyvédi praxist. A joggyakorlatról szóló törvény megváltoztatta a helyzetet és egy négy éves alapképzést követő egy éves gyakorlati oktatásban szerzett diploma lehetővé teszi bármelyik jogászprofesszióba

⁶⁷ 1916-ban hozták létre az autonóm dél-afrikai egyetemeket, és az intézményekben a tanszékek élére kinevezett oktatók, mint *E. G. Malherbe*, *H. D. G. Bodenstein*, továbbá *George Wille*, *J. Kerr Wylie* és *Eric Emmett* rendkívül kritikusan szemlélték az angolszász jogintézményeket és a dél-afrikai jogot a római-holland jog felé közelítették. Vö.: John B. Kaburise: *The structure of Legal Education in South Africa*. 51. *Journal of Legal Education*. 363. 2001. 364. p.

⁶⁸ Philip F. Iya: *The Legal System and Legal Education in Southern Africa: Past Influences and Current Challenges*. 51. *Journal of Legal Education* 355. 2001. 356. p.

⁶⁹ Uo. 356. p.

⁷⁰ Vö.: Philip F. Iya: *Reform of Legal Education in South Africa: Analysis of the Challenge of Change*. 31. *Journal of Legal Education*. 310. 1997.

⁷¹ Érdekesége az egyetemi megkülönböztetésnek, hogy 9 tradicionálisan fekete egyetem működik, míg 30.000.000 a fekete lakosság száma, ugyanakkor 11 tradicionálisan fehér jogi fakultás van, és a fehér lakosság száma pedig 6.000.000. A tradicionálisan fekete egyetemek oktatói személyzete kevésbé képzett (kevesebb a doktori fokozattal rendelkező oktató), könyvtári, adminisztrációs ellátottsága is rosszabb a tradicionálisan fehér egyetemekéhez képest. Ld.: John B. Kaburise i.m. 365. p., továbbá Boyce Philip Wanda: *Evolving an Identity of South African Black Law Schools for the Next Millenium*. In: *Transforming South African Universities*. 29. Pretoria. 1999.

való belépést. Az egyetemi képzésben szerzett jogosultságokat (eredmények, hallgatott órák, etc.) az intézmények között teljes körben elismerik, mely összefüggésben van a rendkívül erős hallgatói mobilitással. A kurrikulumot az egyetemeken szenátusa határozza meg, ennek ellenére elég egységesnek mutatkozik; a tárgyak többségét tekintve a kontinentális jog élvez primátust, az angolszász jelleget mutatja, hogy hallgatnak külön bizonyítást (*evidence*), jogi iratszerkesztést (*legal writing*); a globális hatást jelenti, hogy egyre erősödik az összehasonlító jog, illetve a különböző jogrendszerek ismertetésére hivatott tárgyak oktatása; a történelmi hagyományokat igazolja, hogy a kötelező tárgyak között található az afrikai szokásjog. (Érdekes, hogy a jogrendszer alapját képező római jog csupán a választható tárgyak között foglal helyet.) Az egyéves joggyakorlat külön büntető, polgári, kereskedelmi, és pénzügyi praktikumra oszlik, mindegyik részstúdium végén vizsgával, a gyakorlati foglalkozások angolszász jelleggel fiktív tárgyalásokból, eljárások megtekintéséből, jogi iratszerkesztésből állnak. *A jog dualitásának kényes egyensúlya, illetve a pluralitás tiszteletben tartása miatt mondható, hogy a dél-afrikai jogi oktatásban szinte mindegyik érintett jogi kultúra többé-kevésbé ekvivalens módon érvényesül.* (A diploma megszerzése után a végzetek körülbelül fele hagyományos jogi pályán (bíró, ügyész, ügyvéd) helyezkedik el miután a két éves gyakornoki időt letöltötte, a többi a közigazgatásban, illetve a gazdasági szférában dolgozik.)

A *Dél-Afrikai Köztársaság* jogrendszere és jogászképzése nem egyedülálló, mivel a történelmi tények hatására más államokban is hasonló szituáció tapasztalható; így a római-holland jogot adaptálta Dél-Rodézia, mai nevén Zimbabwe, és Namíbia; a korábban dél-afrikai protektorátus alatt álló régiók a római-angol amalgámot örökölték: *Lesotho* (Basutoföld), *Szvázföld* és *Botswana* (Bechuanaföld). Ezeken a területeken a jogi karok tanrendje többé-kevésbé a dél-afrikaihoz hasonló, továbbá az ottani egyetemeken dél-afrikai oktatók tanítanak, illetve fordítva az ottani tanárok is vendégoktatók a dél-afrikai jogi karokon. Az oktatás, illetve párhuzamosan a jogrendszerek mesterséges egységesítése jelenleg is folyamatban van: az Afrika déli területein található államok által 1992-ben megkötött szerződés (*Southern Africa Development Community Declaration and Treaty*)⁷² értelmében a jogrendszerek és a jogi oktatási intézmények között fokozatos kooperációt és integrációt alakítanak ki, a program keretében szervezett tudományos konferenciák nyomán megindult a diskurzus a fakultások közötti mélyebb együttműködésről, melynek a közeljövőben pragmatikus formái is realizálódnak.

A jogi kultúrákat egyesítő képzés

A multiszisztémás jogászképzési rendszerek viszonylag könnyen adaptálódnak az új jogi helyzetekhez, s talán ennek köszönhető, hogy a több jogrendszer hatása alatt működő oktatásban kialakulhattak, mesterséges módon közelíthetővé váltak a különböző tradíciók által meghatározott és kiépült jogi oktatási módszerek. Az utóbbi néhány év jogrendszereket és ehhez kapcsolódóan a jogászképzést érintő változásai mind Európában, mind Amerikában a jogi multikulturalitás irányába mutatnak: (nem számolva a korlátozott eredményességű hallgatói-oktatói mobilitási programokkal) egyrészt a monoszisztémás képzési hagyományokkal rendelkező intézmények több jogi kultúra irányába szélesítik tantervi programjukat, másrészt a multiszisztémás tradíciókon alapuló fakultások a jogi kultúrák szélesítése mellett azok integrációját is mélyítik. Az elsőre kitűnő példa a *Hanse Jogi Kara*, ami a német és a holland jogrendszer párhuzamos ismertetését végzi. Az 1999 óta működő képzés explicit célja a két jogrendszer vázlatos leírásán és alapjainak megismerésén, a különbségek megértésén keresztül “az ismeretek európai kontextusba helyezése, egy igazi

⁷² A kooperációban részt vevő államok: Angola, Botswana, Mozambik, Tanzánia, Zambia, Mauritius, Kongó.

európai *ius commune* kialakítása”.⁷³ A másodikra példát az Egyesült Államok *Luisiana* államában kiépült szerkezet (*LSU Law Center*), vagy a kanadai *McGill* Egyetem Jogi Karán megvalósult kettős jogrendszerű (*bijural*) oktatás szolgált. (A legújabb jogtörténeti kutatások szerint a louisianai jog és oktatás sokkal inkább az amerikai *common law* rendszer szerves részét képezi, mint azt korábban gondolták, ezért ennek példaértéke esetleg kétségbe vonható.⁷⁴ A kanadai jogászképzés pedig elsősorban angolszász jelleget hordoz, többnyire angol nyelvű jogi karokat találhatunk, s az öt quebeci egyetem kivételével az amerikai oktatási struktúra érvényesül; a francia többségű *Quebec* államban az oktatás francia nyelven folyik, és a képzési struktúra inkább kontinentális jegyeket hordoz.) A montreali *McGill* egyetem még a jogrendszeren átívelő oktatásban nemcsak kanadai, hanem világviszonylatban is igazi kivételt jelent: szinte minden tárgyat összehasonlító jogként, együtt oktatják a kontinentális és az angolszász jogot.

A kialakult oktatási struktúra és metodika a sajátos történelmi körülményekben gyökerezik: elsőként a kanadai történeti-jogi tradíciók, illetve jogi kultúra determinációja; másrészt az egyetem amerikai relációjában “ősinek” mondható, ezért programja sok évtizedes fejlődés eredményeként realizálódott; végül az utóbbi két évtized társadalmi folyamatai (oktatói struktúra, hallgatói, demográfiai, mobilitási tényezők, Kanada-Quebec politikai viszony) erősítették meg a kialakult szisztémát. A kanadai jogrendszer kettős jellege - *common law* (*privat law*), civil jog dualitása közismert; a két szisztéma – különösen Quebec államot érintően - együtt él és élt a késő XIX. század óta, mely speciális jogi szisztéma teljes mértékben elfogadott volt a lokális jogásztársadalomban (ügyvédek, bírák, oktatók), bár korábban legtöbbjük számára a szocializációjától eltérő másik jogrendszer nem bírt relevanciával; ettől függetlenül vitán felül állt a két eltérő rendszer egzisztenciája. Az 1800-as évek végén a jogalkalmazásban bizonyos partikuláris jelenségek – egész Kanadára hatással – a kettős rendszert erősítették; *Henri-Elzéar Taschereau*-t (első francia származású kanadai főbíró) nevezték ki a Kanadai Legfelsőbb Bíróság élére, aki, illetve később társbírái civil jogi alapokon döntöttek olyan ügyekben is, melyek hagyományosan *common law* jogrendszert érvényesítő államokból (például Ontario) kerültek a legfelsőbb bírói fórum elé. Ugyan az 1920-as évekre a helyzet drámai módon megfordult, a környező államok jogi kultúrájának beolvasztó jellege a francia jogkör megsemmisítésével fenyegetett Kanadában, s “*Luisiana Ügyként*” keltett riadalmat a jogásztársadalomban, mégis az ezt megelőző három évtized az angolszász jogkörhöz tartozó államok jogalkalmazását átalakította: a döntések meghozatalakor már figyelemmel kellett lenni a civiljogi kódexekre.⁷⁵ Az 1970-es években, párhuzamosan a jogásztársadalom mobilitásának erősödésével, a “jogi kétnyelvűség” progressziója felgyorsult; mindkettő okozója elsősorban a gazdaság jellegének megváltozása. Ugyanakkor a quebeci civiljogi kódexet újrakodifikálták és föderális szintre emelték, ezért a különböző jogrendszerhez kötődő jogásztársadalom kapcsolata megerősödött, igényt támasztván az eltérő jogi kultúra befogadására,⁷⁶ vagyis a kanadai pozitív jog hivatalosan recipiálta a kettős

⁷³ Gesellschaft für Rechtsvergleichung. Universität Tübingen. Fachgruppe: Unterschiedliche Rechtskulturen – Konvergenz des Rechtsdenkens. Dr. Rolf Sethe. www.wirtschaftsrecht.uni-freiburg.de/gfr/freiburg1999/grundlagenforschung.htm. 2004.

⁷⁴ Nemcsak *Luisiana* joga olvadt bele a környező államok jogrendszerébe, hanem az USA államainak nagy része is sok tekintetben a louisianai modellt követte. Ld.: Mark F. Fernandez: *From chaos to Continuity: The Evolution of Louisiana's Judicial System. 1712-1862*. Louisiana State University Press. Baton Rouge. 2001.

⁷⁵ A riadalmat keltő ügy nem volt más, mint hogy *Luisiana* állam nyolc *common law* jogrendszerrel bíró állammal volt körülvéve és félő volt a “jogi asszimiláció”. A kanadai jogásztársadalmat különösen megrázó bírói eljárás volt a *Price v. Mercier Case* (1891. 18. Supreme Court 303. at 324.); továbbá ld.: *Monaghan v. Horn* 1882. 7. Supreme Court Reports. 409. A későbbi jogszolgáltatási irány megváltozására pedig ld.: Pierre-Basile Mignault: *L'avenir de notre droit civil*. In.: David Howes: *Maladroit or Not? Learning to Be of Two Minds in the New Bijural Law Curricula*. 52. Journal of Legal Education. 55. 2002. 55-57. p.

⁷⁶ Az újrakodifikálás egy 1955-re visszanyúló folyamat volt, mely eredményeként Alsó-Kanada Polgári Törvénykönyve helyett 1994. január 1-én Quebec Polgári Törvénykönyvét léptették hatályba. Ld.: Yves-Marie

jogrendszert (*métissage*). Az intézményi háttér hasonlóan determinálta a *McGill* oktatási programot: az egyetemet 1848-ban alapították, ezért presztízsét tekintve előnyös helyzetben volt a később létrejött jogi felsőoktatási szervezetekkel szemben. Az intézményi reputációt értékelve a joghallgatók a fakultáson nagy tömegben diplomáztak, s többségük a montreali kereskedelmi központban kamatoztatta tudását, ezért szükségük volt angol nyelvű, *common law* ismeretekre; az új egyetemi vezetők a század első felében felismerték a kialakult szituációt és megreformálták a kar kurrikulmát. Emellett kiváló, főleg Angliából, Oxfordból érkezett romanisták tevékenysége alatt a civil jog hatása is erősödött az oktatásban, s 1924-ra praktikusán kétrendszerűvé vált az oktatás.⁷⁷ A *Kanadai Nemzeti Program* lehetőséget adott bármely államban (provinciában) végzett jogásznak bárhol praktizálni, s a quebeci elszakadási törekvések erősítették az államon kívüli praxisban való részvételt, ezért a McGill rákényszerült, hogy programjának angolszász jellegét erősítse jobb lehetőséget biztosítva leendő alumniuknak. A kettős rendszert szem előtt tartó tudásátadás hatására különböző nemzetközi, globális gazdasági és jogi ügyekben, az intézményben végzett hallgatók kiemelkedő teljesítményt nyújtottak; az addig kiépült struktúra jótékony hatását látva az egyetem vezetése - a jogásztársadalmon belül nemcsak Észak-Amerikában, hanem nemzetközi szinten mobilitási lehetőséget biztosítva – immár szisztematikusan tovább erősítette a jogrendszerek együttes oktatását.⁷⁸

A '60-as években lehetőség volt külön-külön diplomát szerezni: három éves tanulmány után civil jogból, vagy angolszász jogból, illetve négy éves stúdium után mindkét jogrendszerből, ám a hallgatók nagyobb része csupán egyik szakot végezte el, mivel a "kettős diplomához" mindkét stúdiumban részt kellett venni (az első diplomát három év után, majd a másodikat a negyedik évben kaphatták meg); 1972-től lehetőséget biztosítottak a szimultán végzésre, így a "*bijuralista*" hallgatói populáció szignifikáns mértékű növekedésnek indult. A '90-es években végül a korábban elkülönítő és összehasonlító jellegű rendkívüli komplexitást mutató különféle kurzusokat egységesítették, s 1999-től az egyetemen kizárólag összehasonlító kettős jogrendszerű oktatás folyik. Napjainkban az oktatás transzszisztémás és integrált, a korábbihoz képest mind tartalmában, mind struktúrájában megváltozott. A tartalom tekintetében már nem párhuzamos, és megosztott jellegű oktatás folyik, hanem ahol lehetséges, az egyes stúdiumokban a különféle jogrendszerek amalgámja található; strukturálisan pedig már nem lehetséges csak az angolszász, vagy csak a civil jogi tanulmányokat abszolválni, hanem kizárólag az egységes programban való részvétel vált lehetővé. (Az egységesített tananyagok csak a magánjog területén érvényesülnek, de a tárgyak elkülönítése kizárólag a gyökeresen eltérő jogi megoldások esetén maradt meg, mint például a civil jogi tulajdon/*common law* tulajdonjog).

Az oktatás módszereit tekintve szintén kettős jellegű, ám ez nem idegen az észak-amerikai képzési rendszertől: előadások keretében a törzsanyag ismertetése, majd különböző gyakorlatok során szókratikus-módszerrel eseteket elemezése történik.⁷⁹ (*Basil Markesinis*

Morisette: McGill's Integrated Civil and Common Law Program. 52. *Journal of Legal Education*. 12. 2002. 12-14. p. 2002.; továbbá ld.: The Harmonization of Federal Legislation with Quebec Civil Law and Canadian Bijuralism. Department of Justice. Ottawa. 1997.

⁷⁷ A fakultás történetének érdekes alakulásáról ld.: Roderick A. Macdonald: The National Law Programme at McGill: Origins, Establishment, Prospects. 13. *Dalhousie Law Journal*. 211. 243-60. 1990. "Az 1850-es évek végére a McGill egyetem fő vonásaiban elsőként rendelkezett transzszisztémás, általános és "kétnyelvű" kurrikulummal." Ld. 225. p. A folyamatok paradox alakulása, hogy míg Felső-Kanada ellenállt sokáig a jogi felsőoktatás bevezetésének, a McGill nyújtotta diplomát néhány évtized múlva már az Egyesült Államokban is elismerték. Vö. 259. p.

⁷⁸ Yves-Marie Morisette i.m. 13-18. p.; továbbá Julie Bédard: Transsystemic Teaching of Law at McGill: Radical Changes, Old and New Hats. 27. *Queen's Law Journal*. 237. 2001.

⁷⁹ A *bijural* oktatási módszer kétségkívül speciális képességeket igényel, ám ez sokkal könnyebben elsajátítható, mint az a jogi és kulturális különbségekből várható. Egyfelől a jogi tudás elsősorban nyelvismeretet jelent, a jogrendszert elsősorban a nyelvi kultúra ifluentálta, ezért a különböző jogintézmények funkcionális

vizsgálatai szerint az esetjogi oktatás egyformán alkalmazható mindkét jogrendszerben, anélkül, hogy az esetek a civil jog alapjaiként jelennének meg; a kazuisztikát demonstráció szempontjából használva a jogrendszerek közti differencia érzékeltethető.)⁸⁰

A transzszisztémítás univerzalitása és partikularitása

A jogrendszereken átívelő jogi oktatás széles körben vita tárgyát képezi; egyre másra látnak napvilágot a történeti, jogtörténeti, szociológiai, jogszociológiai jellegű elemzések, melyek hol alátámasztják, hol negligálják e speciális képzés életképességét. Noha nem lehet egyik vagy másik tanulmányt sem egyértelmű kategóriába sorolni, mégis a transzszisztémítás melletti érvek fő képviselőinek tekinthetők: *Nicholas Kasirer*, *Daniel Jutras*, *Dick A. Lubach*, *Damiaan H. M. Menwissen*. Álláspontjuk szerint a kettős jogrendszerű jogászképzésben a speciális társadalmi okoknál fogva “gyümölcsöző és toleráns” dialógus alakult ki a kulturális, jogi kulturális “mássággal”, az oktatási struktúra eredményeképpen ez a fajta szemléletmód adaptálódott/adaptálódik az adott régió jogrendszerében. A trend pedig megállíthatatlanul folytatódik, s a kialakult, meggyökeresedett egyetemi szisztéma expanziója folytán az összehasonlítható jog jelentősége és szerepe fokozatosan szélesedik, messze túlmutatva a civil, vagy az angolszász jog határain, és a képzési rendszerek egyfajta globális jogi komparativitássá válnak. Előbb vagy utóbb a *bijural* képzés a meglévő fakultások oktatási ideájává fog válni, s már napjaink reálfolyamataiban is a kultúrákon átívelő jogi tudásátadásra való globális felkészülés figyelhető meg. Fokozatosan a jogi előírások, normák ismeretét átveszi az ún. kulturális faktor, a közös jogi nyelv, melynek megismerését ez a képzési forma elősegíti.⁸¹

A több jogrendszerű komparatív progresszióval ellentétes elméletek is kifejtik hatásukat; *Yves-Marie Morissette* “lokális kettős rendszerelmélete” szerint például a jogrendszereken átívelő program egy intellektuális vállalkozás, eltávolodván a lokális monoszisztémás diskurzustól, a jognak komparativitásában egy univerzálisabb és absztraktabb koncepciója többé-kevésbé a legtöbb jogászképzést jellemzi. Ugyanakkor – szociológiai megközelítés alapján - a kettős jogrendszer csupán egy, a speciálisan szituált körülményekre adott válasz, s a kialakult jogi és oktatási szisztéma nem adaptálható más jogalkalmazási és jogalkotási struktúrákba; más szavakkal a partikularizmus - mely indukálta a McGill jogászképzést - globális kivetítésének paradoxonával állunk szemben. A komparatív progresszivisták is elismerik a trend, illetve elméletük korlátait, így például *Daniel Jutras* hangsúlyozza, hogy “általánosságban a kultúrák átívelő jogi oktatás a jogi fakultás(ok) projektje, melyek relatíve szűk piacot, vagy a joggyakorlat relatíve partikuláris területét elégítik ki. (...) Emiatt ha valaki professzionális alapon a kultúrákon átívelő jogi oktatás mellett érvel, figyelemmel kell lennie, hogy a fakultásoknak nem szükséges szembenéznie – legalábbis az alapidiploma tekintetében – egy jogrendszert meghaladó integrált és szekventált jogászképzési struktúrával”.⁸² Szintén a transzszisztémás oktatás lehetőségeinek limitált voltát hangsúlyozza

ekvivalenciájának megtalálásához nyelvi egyeztetés is szükséges; “a nyelv egyben technikát is jelent”. Másfelől azonban a civil jog oktatásához nem feltétlenül szükséges a kontinentális metodika, az angolszász jelleg, annak elvei adaptálhatóak más jogrendszerekhez is, még akkor is, ha a kazuisztika a két rendszerbe nem egyforma jelentőséggel bír. Michael Mc. Auley: On a Theme by René David: Comparative Law as Technique Indispensable. 52. *Journal of Legal Education*. 42-48. p. 2002.

⁸⁰ Markesinis vizsgálatainak ismertetését és értékelését ld.: Michael Mc. Auley. i.m. 48. p.

⁸¹ Yves-Marie Morissette. i.m. 22. p.; Gesellschaft für Rechtsvergleichung. Universität Tübingen. i.m.

⁸² Daniel Jutras: Two Arguments for Cross-Cultural Legal Education. In: Heinz Dieter Assmann, Gert Brüggermeier, Rolf Sethe (hrsg.): *Unterschiedliche Rechtskulturen – Konvergenz des Rechtsdenkens: Grundlagen und Schwerpunkte des Privatrechts in europäischer Perspektive*. 75. Nomos. Baden-Baden. 2001. 82. p.; A földrajzi, kulturális és nyelvi értelemben vett lokális, és a transznacionális, globális jogi oktatás közötti feszültséget hangsúlyozza továbbá Adelle Blackett: *Globalization and Its Ambiguities: Implications for Law School Curricular Reform*. 37. *Columbian Journal of Transnational Law*. 57. 1998.

John J. Costonis, miszerint sem az intellektuális értékek, sem a globális érdekek nem tudják a transzszisztémás oktatást kiterjeszteni, mivel az csak a kettős jogrendszer szerinti jogalkalmazási környezetben életképes;⁸³ tehát a jogi oktatás kizárólag a jogi, jogásztársadalmi környezet elvárásainak megfelelően létezhet.

A jogrendszereken átívelő képzés progressziója: Nicholas Kasirer

A komparativitás progressziójával kapcsolatban egyik legélesebb, explicit módon megjelenő, egyúttal a legjobban kidolgozott elmélet *Nicholas Kasirer* nevéhez fűződik. Hagyományosan a transzszisztémás oktatást a jogi határok megszüntetéseként, vagy ellenkezőleg, a jogban rejlő diverzitás hangsúlyozásaként, esetleg a transznacionális piaci társadalom “tükörképeként” látják, ám Kasirer szerint a kérdés komplikáltabb, mivel a jogot ideák összességeként értékeli. A jog – ki nem mondottan, mégis jól érzékelhetően *Savigny* elméletéhez közelítve – más diszciplínákhoz, vagy kulturális értékekhez hasonlóan – mint a filozófia, irodalom, történelem, vallás, etc. – az egyetemi oktatás tudományos alapjait, a társadalom kulturális örökségét képezi, ezért a jog oktatása tudásalapú tevékenységként, egyben individuumok intellektuális vállalkozásaként értelmezhető.⁸⁴

Kasirer a hagyományos – a jogot a földrajzi dimenzióhoz kötött igazságszolgáltatási szokások reprezentációjának tekintő – jogtudományi, összehasonlító jogtudományi álláspontot, mint a *Jog Birodalmának (Law's Empire)* felfogását prezentálja. A birodalmi jogfelfogás a földrajzi környezet és a történelmi változások jogra vonatkozó meghatározó erejét hirdeti, és a felfogás szerint az oktatás is ennek megfelelően identifikálódik. Ebben az értelemben az igazságszolgáltatási mixtúra, ahol két jogrendszer mátrixa érvényesül, és az ennek megfelelő oktatás csupán egy speciális szituáció, amit a két jogrendszerhez tartozó professzionális praxisnak való megfelelés hívott életre, de ide tartozik a modern ökonómiai, kereskedelmi központok jogásztársadalmának praxisa, ahol pedig szükségesnek mutatkozik a lokális jogtól eltérő normarendszerek elsajátítása, megértése.⁸⁵

A “birodalmi szemlélettel” ellentétben a *Jog Univerzuma (Law's Cosmos)* a komparativitásban testesül meg, s az egyetemes tradíciók, illetve modern, sőt poszt-modern értékek, információk mixtúrájában “csúcsosodik ki”,⁸⁶ az oktatási intézményekben történő “összehasonlító” jogászképzés ennek a társadalmi helyzetnek nem csupán következménye, de egyúttal igazolása is. Mindaz, ami esszenciális formában megmutatja, hogy a jog társadalmi jelenség, továbbá hogy mit jelent a jogász érvelés, gondolkodásmód, a jogismeret természete, az a *Jog Univerzuma*, s ebben az univerzumban tanítani a civil vagy az angolszász jogot nemcsak a transznacionális praxis ismertetését jelenti, hanem megnyitja a jog mibenlétének felismeréséhez vezető utat. Az univerzalista jogfelfogás tudásátadási módjaként kiépülő jogrendszereken átívelő képzés nemcsak a humán erőforrás piac, hanem a jogforrások pluralitásának érzékeltetésével, az ideák ismertetésén keresztül a jog teljesebb áttekintése szempontjából is releváns.⁸⁷ Kasirer a jogrendszereken átívelő oktatást nem elsősorban a civil és az angol-amerikai jogon belül, vagy azok között, hanem a jogrendszereken belüli oktatás (de nem a jogrendszerek) “határainak elmosódásában”, “eltörlésében” látja, s ezzel indikálja, tükrözi, és egyben indukálja is az új nemzetközi, gazdasági racionalitás irányába orientálódó jogásztársadalmat. A folyamattal párhuzamosan a lokális jog iránt elkötelezett, és idealisztikusan “merek” oktatást – amennyiben reformkérdések felmerülnek – ebben az

⁸³ Vö.: John J. Costonis: The Louisiana State University Law Center's Bijural Program. 52. *Journal of Legal Education*. 5. 2002. 6-7. p.

⁸⁴ Nicholas Kasirer i.m. 30-31. p.

⁸⁵ Uo. 31. p.

⁸⁶ Uo. 30-31. p.

⁸⁷ Uo. 32. p.

irányban szükséges átszervezni, s az így megszerzett jogi tudás, illetve az ezt átadó tárgystruktúra “jegyet biztosít a globális piacon érvényesíthető karrier számára”.⁸⁸

A jogrendszereken átívelő képzés kritikája: Catherine Valcke

A bijural képzés tekintetében talán a legkonzervatívabb álláspontot képviseli *Catherine Valcke*, aki elméletében a kurrens transzszisztémás jogászképzés kritikáját is adja. Valcke – éppúgy, mint a globális jogi oktatási elméleteket megfogalmazók – felismeri a végbemenő gazdasági, társadalmi és jogi reálfolyamatokat, ugyanakkor, annak ellenére, hogy egyes modellek újradefiniálása szükségessé válhat, egyáltalán nem tartja valószínűnek, hogy a közeljövőben a hagyományos jogi, és különösen a közjogi struktúrában mélyreható változások történjenek.⁸⁹ Már a globális jogról kifejtett álláspontjából is következik, hogy az unifikált jogot és jogi oktatást egyértelműen elutasítja, mégis a klasszikus jogászképzést - azok tradicionális értékeit szem előtt tartva – szintén szükséges globális szinten újradefiniálni, ám ennek többféle iránya lehetséges: a jogászai gondolkodás nemzeti, vagy nemzetközi szintre helyezése mellett az ún. instrumentális, vagy nem-instrumentális jogi oktatás. Az első esetben a jogi oktatás célja a nemzeti jog tanulmányozása, s ekkor a nemzetközi kitekintés lehetővé teszi annak mélyebb megértését, mivel egyrészt így megérthetővé válnak a jogrendszerek genealógiai gyökerei, másrészt feltérképezhetőek a jogrendszerek összefüggései, s végül rámutathat a szupranacionális jogi kérdésekre is. Ekkor elégséges a nemzeti jog oldaláról a külső megfigyelő szerepéből tekinteni az “idegen” jogrendszerre. A második esetben nem “a régi célokat szolgálnák új módon”, hanem a nemzetközi, a más jogi kultúra jogászai gondolkodásmódjának elsajátításáról van szó, s ebben a helyzetben már a résztvevő megfigyelő státusza az adekvát gondolkodás elsajátításához elengedhetetlen, vagyis nemcsak a dogmatikát, a doktrínákat, a jogásztársadalom felépítését, hanem a jogrendszer kognitív struktúráját is szükséges megismerni. Ahogy erre utalt *William Ewald* is: a jogszociológia tudományán keresztül a résztvevő megfigyelő pozíciójából szükséges a tudati szintre reflektálni (*law in minds*).⁹⁰ Minthogy a transznacionális jogi és nem jogi kapcsolatok bővülnek, de a nemzeti jog alig, vagy nem szignifikánsan változik, a folyamatokhoz adaptálódó jogi oktatás meghatározásához

⁸⁸ Nicholas Kasirer: Bijuralism in Law's Empire and in Law's Cosmos. 52. Journal of Legal Education. 29. p. 2002. Hogy mennyire fontos a jogrendszereken átívelő oktatás, azt az alábbi adatok megmutatják:

Jogrendszerek:	Populáció	Az össznépeséghez viszonyított arány százalékban
Civil jogrendszer	1.391.421.889	23.95%
<i>Common law</i> rendszer	372.558.360	6.41%
Civil/ <i>common law</i> kevert jogrendszer	201.838.658	3.47%

Ehhez hozzászámíthatjuk azt a populációt, mely esetében valamely nagy jogcsalád befolyásolt, s a tradicionális, különösen az iszlám jog, illetve a *common law*, vagy civil jog kevert formációja található: 1.840.572.149, a világ népességének 31,68%-a. Ld.: Nicola Mariani and Graciela Fuentes: World legal systems. Polity Press. Cambridge. 1996. Wilson and Lafleur. Montreal. 2000. 38-42. p.

⁸⁹ A tradicionális jogállami modellek, és elméletek kiegészítésekre, változtatásokra szorulhatnak, s ez fordulatokat idézhet elő a modern jogelméletekben is, melyek a klasszikus elvekhez hasonlóan jelenleg nem tudnak mindenben megfelelő választ adni napjaink globális jogi folyamataira. Paul Hirst and Grahame Thompson: Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance In: Catherine Valcke: Global Law Teaching. 54. Journal of Legal Education. 160. 2004. 166-167. p. A globális jog, illetve az oktatási intézmények kapcsolatáról ld.: Catherine Valcke: L'enseignement du droit comparé à l'ère de la mondialisation: Les yeux plus grands que la pensée? www.crdp.umontreal.ca/fr/productions/conferences/C92.pdf. 2004.

⁹⁰ William Ewald: Comparative Jurisprudence: What Was It Like to Try a Rat? University of Pennsylvania Law Review. Vol. 143. 1889-2149. 1995., a megfigyelő perspektívájához 1944. p. A résztvevő és a külső megfigyelő szerepének megkülönböztetéséhez ld.: Clifford Geertz: Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. Basic Books. New York. 1983.

elsődlegesen e két formula között szükséges dönten, s amennyiben az adott intézmény a nem-instrumentális képzést választja, figyelemmel kell lennie a kultúrák közti diverzitásra, és annak elsajátítási korlátaira. A különféle jogi kultúra, gondolkodás megértéséhez, csakúgy, mint a nyelvi szerkezetek megismeréséhez, szükséges annak mélystruktúráját áttekinteni, mindehhez pedig elengedhetetlen elsődlegesen a nemzeti jogok alapos elsajátítása, s csak azt követően lehetséges – akkor is csak kis számú – más jogi kultúra tanulmányozása. (Ezt hívja Valcke szukcesszív modellnek.) Valcke szerint ebben rejlik napjaink transzszisztémás (általa sommás modellnek nevezett) jogi oktatásának fő problémája: a jelenlegi McGill kurrikulum vázlatos és rendkívüli módon a felszíni struktúrára alapozott tudásátadást tartalmaz.⁹¹ Álláspontja alapján mindezt tetézheti az ismeretátadási kronológia hibája (a francia modell alapján történő, jogrendszerek egymás utáni elsajátítása helyett, az általa integrált modellnek nevezett kanadai, svájci teljes szimultán oktatás problematikája); továbbá a didaktikus előadások, a praktikus jogi gyakorlatok és a mobilitási előnyök kombinációja helyett valamelyik kizárólagossága; végül leginkább problematikus az elsajátítandó jogi kultúrák, rendszerek nagy száma. Az első két hibaforrás - metodológiai kérdésekről lévén szó - oktatási, tantervi szerkezeti átalakításokkal kiküszöbölhető, az utolsó esetben azonban a trendszerű specializáció helyett Valcke az XIX. századi európai globális jogi oktatás példáját tartja optimálisnak: a jogi nacionalizmus teremtette nagy kodifikáció ellenére is a római *ius commune* maradt az oktatás fókuszpontjában, mert “a római jog, kulturális nagysága miatt, a jogismeret legjobb képzési formája volt.”⁹²

A jogászképzés jövője

A több jogrendszert magába foglaló jogi oktatás talán egy új képzés kiindulópontja, prototípusa lehet, azonban az újdonság megvalósítása, kiszélesítése nem feltétlenül jár a jogászságra “áldásos” eredményekkel. A jövő jogi oktatásának extrapolációjára vonatkozóan több elmélet is született, melyek többségében egy globális, minden jogkört magában foglaló képzés megvalósulásának irányába mutatnak, ugyanakkor némelyek az egységes jogászképzés bekövetkeztét a “jogrendszerek egységesülésének víziójában” realizálják. Az előbbire *Nicholas Kasirer bijural* oktatásemellete, *Xavier Blanc-Jouvan* kontinentális szemlélete, az utóbbira *Saúl Litvinoff* jogi globalizációs és *James W. Bowers* ökonómiai elmélete szolgált példát.

A közgazdasági elméletek erős hatását mutatja *James W. Bowers polyjural-ökonómiai* álláspontja. Elméletének axiomatikus pontjaként a minimális befektetés-maximális hozam közgazdaságtani alapvetése áll, mely indukálja a jogi doktrínák alkalmazásának feltételeit: bármely társadalom azt a jogi doktrínát fogadja el, mely a leghatékonyabban szolgálja – a legkisebb ráfordítás és legnagyobb haszon elvének megfelelően – a gazdasági tranzakciókat, és egyéb ökonómiai mechanizmusokat. Minden társadalom internális viszonyaiban az optimális jogot alkalmazza, mely – minthogy struktúrájuk is differenciált – bizonyos mértékben más társadalmakhoz viszonyítva különböző: a megalkotott, illetve használt jogrendszer az adott társadalmi viszonyok produktumaként objektíválódott, vagyis mindegyik jogrendszer az adott társadalom számára a legoptimálisabb. Azonban a kialakult társadalmak gazdasági kapcsolataik révén egyre jobban egymásra utaltak, következésképpen jogrendszerük is találkozik, rosszabb esetben összeütközésbe kerülnek egymással; ideális esetben a társadalmi konnektiót követően egy kooperációs jogi doktrinális fejlődés, kölcsönös kiaknázás alakul ki. A gazdasági elméletnek megfelelően valószínű, hogy az internális viszonyokhoz megfelelő jogrendszer a kívülállók (*outsiders*) számára szuboptimális; ökonómiai aspektusból bármelyik helyi jog adaptációja hatékonyabb és kisebb tranzakciós költséggel jár, mint jogrendszereken átívelő közös (kooperatív) – több, eltérő jogi doktrínát is magukban foglaló - szabályozásokat

⁹¹ Catherine Valcke: *Global Law Teaching*, 182. p.

⁹² Uo. 166. p.; továbbá Catherine Valcke: *L’enseignement i.m.* 1-5. p.

létrehozni.⁹³ Azok a modern társadalmak, melyek “gazdagsága” a kölcsönös tranzakciókon múlik, előnyben részesítik az externális jogrendszerekhez történő harmonizációt. Minden valószínűség szerint a kisebb társadalmak adaptálják a koordinációs jogot, vagy az externális jogi doktrínákat, mivel a nagyobb, több erőforrással rendelkező, relatíve önellátó társadalmak az idegen jog befogadására kevésbé rászorultak, s inkább saját jogrendszerüket fejlesztik.

Bowers jogi adaptációs mechanizmusra hozott példája *Kalifornia* és *Luisiana* kereskedelmi relációja: a kevésbé önellátó Luisiana gazdasága a kereskedelmi biztonság érdekében az államon kívüli partnerekkel való viszonyuk során azok normatíváit adaptálja – mely kevésbé költséges, mint fordított szituációban a különféle kereskedelmi partnereknek a lokális jogot elfogadniuk – így praktikusán akkor is az Egységes Kereskedelmi Kódex szabályozza a Luisiana-i gazdasági forgalmat, ha történetesen az állam nem léptette azt hatályba.⁹⁴ Arra a kérdésre, hogy a kontinentális, vagy az angolszász jogrendszer adaptívabb, vagy a költség minimalizálás/profit maximalizálás viszonyban melyik eredményesebb nem ad választ, noha valószínűsíti, hogy mindkét jogi szisztéma egyformán alkalmas a gazdasági folyamatok optimális kiszolgálására. Bowers szerint a jogászi professzióknak – különösen a jogrendszereken átívelő képzésben részesülteknek – olyan képességekre van szüksége, mellyel képes megjósolni, hogy a kliens lehetőségei közül melyik jogi doktrína lesz számára gazdaságilag előnyösebb: az internális avagy a tranzakciós partner jogrendjéhez kötődő. A jogászképzésnek ezt kell szem előtt tartania, ezért a jövő jogászsága számára elsősorban a jogalkalmazás és a különböző társadalmak kapcsolatára, illetve az empirikus társadalmi realitás megismertetésére fókuszált oktatási struktúra a legoptimálisabb.⁹⁵

Saúl Litvinoff elmélete az oktatás struktúrájának reformjait - determinisztikus folyamatokként szemlélve - a gazdasági, jogi változásokhoz köti, és a jogászképzés a kialakulóban lévő trendnek nemcsak támogatására, hanem erősítésére is hivatott. Az internacionális jelenségektől, melyek elsősorban az országok határain átívelő gazdasági, politikai, jogi megoldások lehetőségeit jelentik, megkülönbözteti a globalizációs folyamatokat: egy jelenség, ami megszünteti a határokat, az állami ellenőrzési formákat, és elsősorban ökonómiai változások során politikai és jogi reformokat idéz elő. Ennek mutatói a különböző internacionális – főleg kereskedelmi – szervezetek létrejötte, a nemzetközi egyezmények, és ezek ratifikációi, s az ilyen intézményekben, nemzetközi döntőbíróóságokban (arbitráció, mediáció) egyre nagyobb igény merül fel a megfelelő képzettségű professzionális jogászság iránt. Az említettek expanziójának gyakorlati relevanciája a jogi és jogászprofesszió belüli univerzalizáció, ám szerinte ez nem egy globális jogalkotói autoritásként, hanem csupán egy univerzális “szokásként”, “szokásjogként” jelenik meg.⁹⁶ Ezzel párhuzamosan a jog többé már nem tudományos, vagy technikai fejlődés eredményeként kezelhető, hanem úgy tekinthető, mint politikai, szociális, gazdasági, esetleg vallási produktum, s a jogcsaládok - bár megmarad

⁹³ Minden állam adaptál egy belső és egy külső szintű jogrendszert: például az 1980-as Bécsi Egyezmény (*The United Nations Convention on Contracts for the International Sales of Goods*); az Egységes Kereskedelmi Kódex második szakasza, melyet a legtöbb amerikai állam hatályba léptetett; az amerikai alkotmány hatása a jogalkalmazásra; továbbá a WTO és a NAFTA létrehozása. Ld.: *City of Philadelphia v. New Jersey*. 437. U.S. 617. (1978.), illetve James W. Bowers: *The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut*. 52. *Journal of Legal Education*. 68. 71. p. 2002.

⁹⁴ Bowers – talán nem minden kétséget kizárva - anekdotikus bizonyítékokra hivatkozik, mikor azt állítja, hogy louisianai jogászokkal való beszélgetések alapján meggyőződhetünk, hogy polgári törvénykönyvük kötelemeke vonatkozó része csupán “papíron érvényesül”. Uo. 73. p.

⁹⁵ Uo. 74. p.

⁹⁶ *Litvinoff* hangsúlyozza, hogy nem lehet a globalizációt amerikanizációként leírni: jelen történelmi pillanatban a gazdasági, illetve az ennek megfelelő politikai hatalom valóban az Egyesült Államok területére koncentrálódik, ám történelmi távlatokban más régiók is biztosíthatják a szükséges egyensúlyt. Álláspontja szerint a kontinentális, római-germán jogkör sokkal alkalmasabb az ökonómiai trend kiszolgálására, mivel a római jog eleve a gazdasági kapcsolatok jogaként fejlődött ki. Ld.: *Saúl Litvinoff: Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum*. 52. *Journal of Legal Education*. 52-53. p. 2002.

eredeti karakterük - adaptálják egymás elveit, normáit, szokásait, etc., ezáltal “gazdagabbakká válnak”.

Ha az ökonómiai és jogi trendből eddig kimaradt régiók is bekapcsolódnak a folyamatokba, a *bijural* oktatás a globális jog korszakában már kevésnek bizonyul, és *multijural* programokra lesz szükség. Litvinoff úgy véli, ha a jogi globalizáció ideája realitássá válik, akkor az eddig csupán intellektuális kuriózumnak látszó transzszisztémás képzés már nem lesz elégséges, de addig is elősegíti a jogi kultúrák mélyebb megértését és végső soron a globalizáció célját.⁹⁷

A kanadai *McGill* egyetemen bevezetett összehasonlító jogi oktatás *Nicholas Kasirer* véleménye alapján a Jogi Birodalmához tartozik még akkor is, ha az több jogrendszert átfog, és úgy véli, a jogot oktatók többsége inkább a *birodalmi (imperialism)* álláspontot, mint az *univerzalista (cosmology)* nézeteket vallja. Kasirer szerint a gazdasági, társadalmi folyamatokkal összhangban a jogalkotás és sok esetben a jogalkalmazás is egyre inkább nemzetközi, nemzetek feletti szintre tevődik át; a jogászképzésnek pedig figyelemmel kell lenni a jogi folyamatokra, ezért első lépésben a monoszisztémás oktatás fokozatosan jogrendszereken átívelő struktúrájú képzéssé a “Jog Új Birodalmává” fejlődik, még akkor is, ha ez a “szupranacionális jog hiányával” vagy a “lokális jog száműzésével”⁹⁸ jár. A folyamatoknak megfelelő jogi oktatás - szemben a “földhözragadtabb” összehasonlító jogelméletekkel - nem a normativitást, pozitivitást, és nem a praxisban szükséges problémamegoldó-készséget adja át, hanem a jogot, mint intellektuális tradíciót, illetve a tradíciónak a társadalmi dinamikában megjelenő jogi tudás természetét prezentálja. Míg a hagyományos oktatás szabály-alapú szemléletet közvetít, noha azt összehasonlító módon – a jogot információs áramként felfogva - ismerteti, a poszt-modern, univerzalista képzés a tradicionális metodikát alkalmazva a jog kultúráját a jogi gondolkodásmód, érvelés részeként tanítja; a folyamat alapját a római jog, jogtörténet, és a jogszociológia adja meg. Tehát a több jogrendszer ismertetése nem egyszerű komparativitásban, hanem a mentalitásban testesül meg: “például a civil jog ismerete a szabályok helyett azok kompendiumában, belső értékeiben valósul meg”.⁹⁹ Akár szupranacionális, akár infranacionális jogi tradícióról beszélünk a jogrendszer új értelmezésében, az oktatás a jogászság kultúráját szélesíti, mi több, a jogismeret megszerzésének különböző módjaiként aposztrofálható.¹⁰⁰ A két oktatási szemlélet (birodalmi, és univerzalista) nem állnak antagonisztikus ellentétben egymással, sőt megfelelő dialektus formájában mutuális, szimbiotikus kapcsolatban lehetnek, emellett egyfajta diszciplináris “*checks and balances*”-ként működhetnek. Mindkét módszer, perspektíva befolyásolja a képzést, s talán a legjobb ha együtt, egymást kiegészítve – akár két, akár több jogrendszert átfogva - fejlesztik, igazolják a felsőfokú jogi oktatást belevonva több jogkör értékeit, s kibontva a jogászi szemléletet.¹⁰¹

A *common law* szemlélettel ellentétben, melyek vagy a képzési struktúrát, vagy a jog fejlődését vizsgálják, az európai-kontinentális, jogrendszereken átívelő képzési elméletek a hallgatói mobilitást állítják központba; ez egyfelől érthető, mivel az Európai Unió egyik alapelve “a személyek szabad mozgása”, másfelől azonban meglepő, mert az uniós jogharmonizáció – legalábbis egyes elemeiben - sokkal inkább a jogi globalista elméleti modelleket támasztja alá, mint a partikularista víziót. *Xavier Blanc-Jouvan* elméletében a *common law* és a kontinentális jog oly mértékű differenciájából indul ki, hogy – álláspontja szerint - valamely jogrendszerben szocializálódott jogász képtelen a másik szisztéma

⁹⁷ Uo. 49-54. p.

⁹⁸ Nicholas Kasirer i.m. 34. p.

⁹⁹ Vö.: Nicholas Kasirer i.m. 39. p.

¹⁰⁰ Uo. 36-41. p., a civil jog és a *common law* kulturális, mentális (*mentalités*) aspektusainak vonatkozásairól továbbá ld.: Pierre Legrand: *Fragments on Law-as_Culture*. Tjeenk Willink. Deventer. 1999.

¹⁰¹ Nicholas Kasirer i.m. 41. p.

praktikumában eligazodni, ha csak nem sajátította el az eredendő szocializációs közegen kívüli jog alapvető elveit, rendelkezéseit, érvelési mechanizmusait. A lokális jogi professzió hagyományosan a lokális-nemzeti jogot ismeri, s a jogi oktatói szféra is csupán ennek ismertetésére képes, így a képzett jogászok csak egy jogrendszerhez tartozó tudást adhatnak tovább.¹⁰² A gazdaságilag fejlett régiókban a globális ökonómiai, társadalmi trend érvényesül, következésképpen a jogi professzió valamely jogrendszert ismerő tagjaiban egyre jobban más rendszerek elsajátítása iránti igénnyel lehet számolni; mérhetően növekszik az európai joghallgatók angolszász jog iránti preferációja, illetve az észak-amerikai diákok európai, és latin-amerikai jogrendszerek iránti érdeklődése.¹⁰³

A hallgatói populációban bekövetkező folyamatoknak való megfelelés során különböző programokat szükséges kidolgozni, illetve azok részben már működnek: vendégoktatói kurzusok, összehasonlító jogi oktatás, új oktatási metodika bevezetése, s végül a felsőoktatási intézmények közötti hallgatói mobilitás elősegítése. Az oktatói szférán belüli nemzetközi kapcsolatok fejlesztése során a jog-összehasonlítás oktatása sokkal eredményesebbé válhat: általános, illetve bizonyos intézményekre, vagy intézményelméletekre koncentráló ismerteket adhatnak át a különböző nagy jogrendszerek, és jogi tradíciók világából. Az összehasonlító jog, mint önálló diszciplína – véleménye szerint – a továbbiakban szükséges, de nem elégséges feltétele a jogásképzésnek; a tételes jogágakban is a lokális jog oktatása mellett részleges kitekintő, összehasonlító perspektívából való oktatás elengedhetetlen. A pedagógiai módszerek reformja szintén fontos részét képezi a jogi oktatásnak; új, több rendszert átfogó oktatási metódusok által teremtett diszkurzív közegből mind az oktatók, mind a hallgatók könnyebben profitálhatnak. A kialakuló helyzet bizonyos szempontból hasonló lehet az Egyesült Államok különböző államaiban meglévő jogrendszerek diverzitása következtében létrejött absztraktabb tudást tartalmazó oktatás kifejlődéséhez, ám a kontinensen erősebb differenciákkal lehet számolni, mint a közös bázison lévő amerikai jog esetében. A probléma kiküszöbölése érdekében nem az amerikai példa követését tartja mérvadónak, hanem egy önálló európai stratégia kifejlesztését, mely elsősorban az oktatói mobilitáson alapul; más szavakkal, ahhoz, hogy az oktatók az összehasonlító képzési metodikát elsajátítsák olyan társegyetemeken folytatott tanulmányutak szükségesek, melyek nagymértékben különböznek saját rendszerüktől.¹⁰⁴ S végül – az oktatói mobilitással párhuzamosan – a hallgatói egyetemközi kapcsolatok kialakítása, kialakulása, mint a jogösszehasonlítás, és a globális trendeknek való megfelelés explicit formája jelenik meg; egyrészt ezzel a legegyszerűbb módon, egyúttal a legnagyobb hatékonysággal (nemcsak a jogrendszer, hanem a kultúra, nyelv, etc. is elsajátítható) ismerik meg az eltérő jogrendszereket, másrészt pedig az oktatói rekrutációt elősegítik, kiküszöbölve vagy csökkentve a későbbi mobilitási követelményeket.¹⁰⁵ Ezzel a szemlélettel egyezik meg *Margaret Y. K. Woo*, mikor az univerzális jogi oktatás szintjeit meghatározta. Az integrált komparatív metodológiát magában foglaló kutatás és oktatás jelenti az első (tipikusan ide tartozik a nemzetközi magánjog tárgya); a jogösszehasonlító individuális kurzusok a második (összehasonlító jog), s végül a formális hallgatói mobilitási programok,

¹⁰² Vö.: Xavier Blanc-Jouvan: *Bijuralism in Legal Education: A French View*. 52. *Journal of Legal Education*. 61. 2002.

¹⁰³ (Többek között ezért nem tartja megfelelőnek a jog amerikanizációjáról szóló elképzeléseket.) Ld.: Xavier Blanc-Jouvan i.m. 62. p.

¹⁰⁴ A francia oktatói szférán belüli versenyvizsga-rendszerhez igazodva *Blanc-Jouvan* a jelenlegi lokális jogon alapuló vizsgastruktúra helyett komparatív, interdiszciplináris diskurzusba ágyazott számonkérési formát javasol. Uo. 62-63. p.

¹⁰⁵ Az elmélet korlátai, hogy egyrészt – legalábbis jelen viszonyok között - viszonylag kis számú hallgató vehet részt a programban, másrészt, hogy az nem jelent szimultán "kettős", *bijural* oktatást, noha ez egyben előnyös is, mivel nagyobb flexibilitást jelent, harmadrészt a képzés metodikai összehasonlítást sem biztosít: külön időintervallumokban más metodikát sajátítanak el. Uo. 66-67. p.

beleértve a nemzetközi kurzusprogramokat (ilyen a nemzetközi adójog, tranzakciók joga, etc.) a legmagasabb szintet.¹⁰⁶

Az európai egység relációjában *Blanc-Jouvan* egy olyan jövőt vázol fel, melyben ún. *Európai Jogi Fakultások váltják fel a tradicionális jogi karokat*, ahol minden európai ország jogrendszerét lefedő esetjogi ismeretek átadása válna lehetővé. A precedensek jogforrási jellegét a kontinentális jogi oktatás hagyományosan mellőzi, esetleg valamiféle “jelentéktelenebb autoritásként” kezeli; ezért szükséges az oktatásban a kazuisztikának jelentősebb szerepet tulajdonítani mind a *common law*, mind a civil jog aspektusában, nem elhanyagolván a kontinentális tradíciókat, minek eredményeképpen az európai jogászság egyfelől közelebb kerülne az angolszász jogi gondolkodáshoz, másfelől könnyebben elsajátítaná a kontinensen belül is differenciált jogot.¹⁰⁷

A jogászképzés jövőjének szempontjából a hagyományos elképzelések mellett az új perspektívák előrevetítésének relevanciája megkérdőjelezhetetlen; ezt bizonyítja *Antonio Garcia Padilla* jogszociológiai vizsgálata, miszerint a tradicionális civil jogi és *common law* oktatás fokozatos közelítése figyelhető meg. A kontinentális jogászképzési rendszerekben egyre növekszik a privát intézmények súlya, reputációja, és a korábbi oktatási monopóliumok megtörni látszanak, az utóbbi években ugyanakkor – az angolszász elitegyetemekhez közelítve – a hallgatói kvalitások emelkedése és párhuzamosan a létszám csökkenése is megfigyelhető. Az angolszász rendszerekben éppen fordítva: az állam által támogatott egyetemek szignifikáns erősödése figyelhető meg, és az oktatási intézményekben egyre inkább a kvantitatív szempontok érvényesülnek. Mindkét jogrendszer képzési módszerei fokozatosan közelednek egymáshoz, illetve a két rendszer között egyre nagyobb az intellektuális transzport, továbbá a kontinentális jogi felsőoktatás – az angolszászhoz hasonlóan – egyre tágabb keretek között biztosítja a tudás elsajátításának lehetőségeit.¹⁰⁸

A globális jogi oktatás előrevetítése talán merész vállalkozás még azok szempontjából is, kik többé-kevésbé univerzális képzésben oktatnak, mégis az univerzalizmust fókuszpontba helyező elméleti diskurzus az utóbbi néhány évtizedben, különösen az elmúlt néhány évben különös jelentőségre tett szert.¹⁰⁹ Egyre másra születnek a témában pro és kontra a különböző jogelméleti, oktatáseméleti, szociológiai és egyéb tudományos munkák, s két mereven elhatárolható érvrendszer körül artikulálódva különböző perspektívákat vetítenek a jogásztársadalom elé. Az *instrumentalista* álláspont szerint a *bijural* oktatás elősegíti, mintegy “hajtómotorként” funkcionál a jogrendszerek (elsősorban a kontinentális és a *common law* rendszerek) közti határ megszüntetésében, a hagyományos, szubsztanciális különbségek eltörlésében; a jogrendszerek fúziója, szintézise, vagy legalábbis harmonizációja pedig effektivitásában növeli a különböző jogalkalmazási szisztémák kapcsolatát. A *kulturalista* szemlélet azonban a kultúrák közti “egészséges” diverzitás jogi manifesztációjának nem a meghaladását, hanem a köztük kialakult konnekciót keresi, a kulturális különbségek megjelenítését preferálja: “elutasítva a globális jogrendszert, melyet a globális gazdaság konstruál”.¹¹⁰

¹⁰⁶ Ld.: Margaret Y. K. Woo: Reflections on International Legal Education and Exchanges. 51. Journal of Legal Education. 449. p. 2001. Napjaink kihívásaira a párhuzamos egyetemi távoktatási programok beindításával “virtuális és materiális intellektuális csere” megvalósulása a jogi oktatás adekvát válasza. 456. p.

¹⁰⁷ Xavier Blanc-Jouvan i.m. 63. p.

¹⁰⁸ A vizsgálat széleskörűen felsorolja a kontinentális jogrendszer latin-amerikai és spanyol egyetemeit, ahol a kritériumok megvalósulni látszanak, továbbá hallgatói létszámadatok összehasonlításával bizonyítja azok szignifikáns (néhány esetben tizedére történő) csökkenésének trendjét. Vö.: Antonio Garcia Padilla: Perspectives on the Internalization of Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 350. 2001. 350-354. p.

¹⁰⁹ Ld.: The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference, és Papers from the La Pietra Conference of International Legal Educators. 51, 52. Journal of Legal Education. 2001-2002.

¹¹⁰ John J. Costonis i.m. 4. p.

Végül a kérdés eldöntését az időre bízva annak lehetőségét mellőzzük, hogy bármilyen vulgarizált utópisztikus képet festenénk, s inkább megkíséreljük *Pierre Bourdieu* szavait idézve mind a jelen, mind a jövő dinamikáját felvázolni: “Semmi sem hasonlít jobban a vallásháborúkhöz, mint a “tudományos perpatvar”, más szavakkal a kulturális értékek körüli vita. Akár szociális reformot is könnyebb végrehajtani, vagy keresztülvinni, semmint az értékek konvencióit, vagy például irodalomtörténeti tananyagot megváltoztatni, mert a kulturális hatalom önkényes aspektusának védelmében a kulturális tőke hordozói – s kétségkívül más tőkék birtokosaihoz képest nekik van a legnagyobb jelentőségük - nemcsak vagyonukat, hanem ennél valamivel többet és mást, saját mentális integritásukat védelmezik.”¹¹¹

Irodalomjegyzék

Abadinsky, Howard: Law and Justice. An Introduction to the American Legal System. Nelson-Hall. Chicago. 1990. 94.

Abel, Richard C.: The Legal Profession in England and Wales. Basil Blackwell Publishers. Oxford. 1988.

Baab, Heiner: Juristenausbildung in Frankreich. Deutsch-Französische Juristenvereinigung. Mainz. www.dfj.org/sammlung/ausbild.html

Badó Attila: Bevezetés az USA jogrendszerébe. Acta Juridica et Politica. Tomus LII. Fasciculus 1. Szeged. 1997.

Badó Attila – Nagy Tamás: Attitűd vizsgálatok az amerikai joghallgatók körében. Jogelméleti Szemle. 2000/3.

Badó Attila: Az összehasonlító jog tudományának kialakulása. A klasszifikáció problémái. In: Badó Attila – Loss Sándor (szerk.): Bevezetés a jogrendszerek világába. Nyitott Könyv. Budapest. 2003. 8-19.

Bédard, Julie: Transsystemic Teaching of Law at McGill: Radical Changes, Old and New Hats. 27. Queen’s Law Journal. 237. 2001.

Berliner Juristenausbildungordnung (JAO).
www.berlin.de/.bin/print.php/SenJust/Ausbildung/JPA/jao2003.html.

Berriman, Jeff: Teaching Remedies in Canada. 39. Brandeis Law Journal. 565. 2001.

¹¹¹ Pierre Bourdieu: The State of Nobility. Elite Schools and the Field of Power. Trans.: Laurretta C. Clough. Stanford University Press. Stanford. 1996. 6. p.

- Blackett, Adelle: Globalization and Its Ambiguities: Implications for Law School Curricular Reform. 37. *Columbian Journal of Transnational Law*. 57. 1998.
- Bócz Endre: Az ügyészi függetlenség a büntető igazságszolgáltatás rendszerében. In: Nagy Zsolt (szerk.): *A bírói hatalom kérdései*. SZTE ÁJK Jogbölcséleti és Jogszociológiai Tanszék. 2003. Szeged.
- Bourdieu, Pierre: *The State of Nobility. Elite Schools and the Field of Power*. Trans.: Laurretta C. Clough. Stanford University Press. Stanford. 1996.
- Boudieu, Pierre: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat. Budapest. 1978.
- Bowers, James W.: The Elementary Economics of Bijuralism: A First Cut. 52. *Journal of Legal Education*. 68. 2002.
- Burridge, Roger: Landmarks, Signpost, and Directions in Legal Education in the United Kingdom. 51. *Journal of Legal Education*. 315. 2001.
- Burridge, Roger: Legal Education and Development: False Dawns, Fresh Breezes. In: Julio Faundez, Mary E. Footer, Joseph J. Norton (ed.): *Governance, Globalization and Development*. Oxford University Press. Oxford. 2002. 105-123.
- Carrington, Paul D.: Butterfly Effects: The Possibilities of Law Teaching in a Democracy. 41. *Duke Law Journal*. 741. 1992.
- Choi, Dai-Kwon: Nyugati jog egy hagyományos társadalomban: Korea. In: Varga Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák. Jogfilozófiák*. Budapest. 2000. 195-210.
- Costonis, John J.: Introduction: Global Law and Law School Curriculum. The LSU Law Center-Canada Bijuralism Conference. November 2001. 52. *Journal of Legal Education*. 1. 2002.
- Costonis, John J.: The Luisiana State University Law Center's Bijural Program. 52. *Journal of Legal Education*. 5. 2002.
- Critchlow, George A.: Teaching Law in Transylvania: Notes on Romanian Legal Education. 44. *Journal of Legal Education*. 157. 1994.
- Critchlow, George A.: Comments in Reply. 45. *Journal of Legal Education*. 604. 1995.
- David, René: *A jelenkor nagy jogrendszerei. Összehasonlító jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1977.*
- David, René - Jauffret-Spinozi, Camille: A Távol-Kelet jogrendszerei. In: Badó Attila – Loss Sándor (szerk.): *Bevezetés a jogrendszerek világába. Nyitott Könyv. Budapest. 2003. 319-347.*
- de Araujo, Nadia: The Status of Brazilian Legal Education. 51. *Journal of Legal Education*. 325. 2001.

de Mestral, Armand: Guest Editorial: Bisystemic Law-Teaching – The McGill Programme and the Concept of Law in the EU. 40. Common Market Law Review. 799-807. 2003. Netherlands.

Drumbl, Mark A.: Amalgam in the Americas: A Law School Curriculum for Free Markets and Open Borders. 35. San Diego Law Review. 1053. 1998.

Edrey, Josef M. and Colombo, Sylviane: Haifa and Its Law School: Toward the Future. 51. Journal of Legal Education. 338. 2001.

Europäische Juristenausbildung: Österreich. www.europaische-juristenausbildung.de/Leander/oestereich.htm.

Ewald, William: Comparative Jurisprudence: What Was It Like to Try a Rat? University of Pennsylvania Law Review. Vol. 143. 1889-2149. 1995.

Fellner, Dr. Wolfgang – Paukner, Dr. Anton: Die Organisation der Rechtsberufe in Österreich. Herausgegeben vom Bundesministerium für Justiz. 13. Auflage. September 2002.

Fernandez, Mark F.: From Chaos to Continuity: The Evolution of Louisiana's Judicial System. 1712-1862. Louisiana State University Press. Baton Rouge. 2001.

Friedman, Lawrence M.: Some Thoughts on Comparative Legal Culture. In: David S. Clarke: Comparative and Private International Law: Essays in Honor of John Henry Merryman on His Seventieth Birthday. Duncker and Humblot. Berlin. 1990. 49-57.

Friedman, Lawrence M.: The Concept of Legal Culture: A Reply. In: David Nelken: Comparing Legal Cultures. Dartmouth Publishing. Aldershot. 1997. 33-39.

Fuentes-Hernandez, Alfredo: Globalization and Legal Education in Latin America: Issues for Law and Development in the 21st Century. Penn State International Law Review. 2002. Fall. 39-49. p.

Gesellschaft für Rechtsvergleichung. Universität Tübingen. Fachgruppe: Unterschiedliche Rechtskulturen – Konvergenz des Rechtsdenkens. Dr. Rolf Sethe. www.wirtschaftrecht.uni-freiburg.de/gfr/freiburg1999/grundlagenforschung.htm. 2004.

Geertz, Clifford: Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology. Basic Books. New York. 1983.

Howes, David: Maladroit or Not? Learning to Be of Two Minds in the New Bilingual Law Curricula. 52. Journal of Legal Education. 55. 2002.

Institute of European Law. www.iel.bham.ac.uk. 2001.

Iya, Philip F.: The Legal System and Legal Education in Southern Africa: Past Influences and Current Challenges. 51. Journal of Legal Education 355. 2001.

Iya, Philip F.: Reform of Legal Education in South Africa: Analysis of the Challenge of Change. 31. Journal of Legal Education. 310. 1997.

- Jaques Vanderlinden: Comparer les Droits. Editions Story-Scientia. Bruxelles. 1995.
- Jutras, Daniel: Two Arguments for Cross-Cultural Legal Education. In: Heinz Dieter Assmann, Gert Brüggermeier, Rolph Sethe (hrsg.): Unterschiedliche Rechtskulturen – Konvergenz des Rechtsdenkens: Grundlagen und Schwerpunkte des Privatrechts in europäischer Perspektive. 75. Nomos. Baden-Baden. 2001.
- Kaburise, John B.: The structure of Legal Education in South Africa. 51. Journal of Legal Education. 363. 2001.
- Kasirer, Nicholas: Bijuralism in Law's Empire and in Law's Cosmos. 52. Journal of Legal Education. 29. 2002.
- Kasirer, Nicholas: Lex-icographie mercatoria. 47. American Journal of Comparative Law. 653. 1999.
- Kollath, Katalin and Laurence, Robert: Teaching Abroad: "Or What Would That Be in Hungarian?" 43. Journal of Legal Education. 85. 1993.
- Law-Schools Europe www.hg.org/euro-schools.html#austria
- Legrand, Pierre: Fragments on Law-as-Culture. Deventer. Tjeenk Willink. 1999.
- Litvinoff, Saúl: Global Law in the Perspective of the Bijural Curriculum. 52. Journal of Legal Education. 52. 2002.
- Macdonald, Roderick A.: The National Law Programme at McGill: Origins, Establishment, Prospects. 13. Dalhousie Law Journal. 211. 243-60. 1990.
- Mariani, Nicola and Fuentes, Graciela: World legal systems. Polity Press. Cambridge. 1996. Wilson and Lafleur. Montreal. 2000.
- Markovits, Richard S.: The Professional Assessment of Legal Academics: On the Shift from Evaluator Judgement to Market Evaluations. 48. Journal of Legal Education. 417.
- McAuley, Michael: On a Theme by René David: Comparative Law as Technique Indispensable. 52. Journal of Legal Education. 42. 2002.
- Meyer, William D.: Remnants of Eastern Europe's Totalitarian Past: The Example of Legal Education in Bulgaria. 43. Journal of Legal Education. 227. 1993.
- Mitteilungsblatt der Leopold-Franzens-Universität. Innsbruck. 1§. www.uibk.ac.at/c101/mitteilungsblatt 2000/2001.
- Modernizing Justice. Lord Chancellor's web site: www.open.gov.uk/lcd/lcdhome.htm.
- Morissette, Yves-Marie: McGill's Integrated Civil and Common Law Program. 52. Journal of Legal Education. 12. 2002.

Padilla, Antonio Garcia: Perspectives on the Internalization of Legal Education. 51. Journal of Legal Education. 350. 2001.

Rathjen, Gregory J.: Impact on Legal Education on Beliefs, Attitudes, and Values of Law Students. 44. Tennessee Law Review 85. 1976.

Revelos, C. Nicholas: Teaching Law in Transylvania: Notes from a Different Planet. 45. Journal of Legal Education. 597. 1995.

Richard E. Redding: "Where did You Go to Law School?" Gatekeeping for the Professoriate and Its Implications for Legal Education. 53. Journal of Legal Education. 594. 2003.

Sahlas, Peter J. and Chastenay, Carl: The Evolution of Law and Legal Education. Russian Legal Education: Post-Communist Stagnation or Revival? 194. Journal of Legal Education. 1998.

Song, Sang-Hyun: Legal Education in Korea and the Asian Region. 51. Journal of Legal Education. 399. 2001.

Stoffel, Walter A.: Legal Education in Switzerland: An Example of the Continental Style. 51. Journal of Legal Education. 413. 2001.

Stearns, Janet Ellen: Reflection on Teaching in Chile. 48. Journal of Legal Education. 110. 1998.

Studienjahr 2002-2003. www.ujbk.ac.at/c101/mitteilungsblatt.

Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. Gondolat. 1981.

Varga Csaba: Theatrum legale mundi avagy a jogrendszerek osztályozása.

Varga Csaba: A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei. Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Jogösszehasonlító Osztály. Budapest. 1967.

The Harmonization of Federal Legislation with Quebec Civil Law and Canadian Bijuralism. Department of Justice. Ottawa. 1997.

Valcke, Catherine: L'enseignement du droit comparé à l'ère de la mondialisation: Les yeux plus grands que la panse? www.crdp.umontreal.ca/fr/productions/conferences/C92.pdf. 2004.

Wanda, Boyce Philip: Evolving an Identity of South African Black Law Schools for the Next Millennium. In: Transforming South African Universities. 29. Pretoria. 1999.

Woo, Margaret Y. K.: Reflections on International Legal Education and Exchanges. 51. Journal of Legal Education. 449. 2001.

Zweigert, Konrad – Kötz, Hein: Introduction to Comparative Law. Third Revised Edition. Oxford University Press. Oxford. 1977. 1998.

Nótári Tamás

Megjegyzések a mérleg jelképiségéhez az Iliasban

Az *igazság mérlege* kifejezés mindannyiunk számára közismert, használata általánosan elterjedt, Iustitiát gyakorta láthatjuk különböző ábrázolásokon mérleggel a kezében.¹ A mérleggel mint az igazság(osság), az igazságszolgáltatás eszközével és jelképével a görög irodalomban több helyen is találkozhatni, a legkorábbiak között a homérosi *Hermés-himnuszban* (*Dikés talanta*).² Utóbb, csak néhány példát kiragadva e képet láthatjuk Bakkhylidesnél;³ Theognisnél⁴ pedig Zeus mérleggel méri ki az emberek számára a gazdagságot és a szegénységet.⁵ Ezen szöveghelyek tanúsága szerint Zeus tartja kezében Diké,⁶ vagyis az Igazság mérlegét. Az *Iliasban* találkozhatunk olyan, összefüggésben ábrázolt, tehát bővebben értelmezhető jelenettel, amelyben Zeus a mérleg segítségével mond ítéletet a hősök felett. A *Dikés talanta* értelmét keresve először a jognak, illetve az igazság(osság)nak a homérosi eposzokban kialakult fogalmát kíséreltem meg tisztázni (I.), majd az Akhilleus és Hektór párviadalában döntő mérési jelenet néhány sorának strukturális (II.) és összehasonlító (III.) elemzése alapján kívánok jelen írásban az igazság mérlegének eredetéhez és jelentéséhez néhány megjegyzést fűzni.

I. A *diké* szót hagyományosan a *deiknymi* (mutatni, rámutatni, megmagyarázni, bizonyosságot tenni⁷) ige **deik* gyökéből vezetik le; *irány, út, szokás* alapjelentése a *szokásos eljárás mód, döntés, határozat, per* és *jog* jelentésekkel egészül ki.⁸ (E két, hagyományosan egymásból származtatott értelmét új aspektusból közelíti meg Palmer, aki szerint a **deik* töből származó *diké* szónak egymástól függetlenül, párhuzamosan alakult ki a *jelzés, szokás, jellegzetesség, sajátosság*, valamint a *döntés, határozat*, eredetileg két perlekedő között meghúzott *határvonal* jelentése, s ezek közül egyik sem tekinthető másodlagosnak, vagyis egymásból származtatottnak.⁹) A *diké* – talán elsődleges, de mindenképp általunk elsőként említett

¹ A mérleg mellett olykor pálcát, jogart ill. bőségszarut tart a másik kezében Iustitia. A római kori ábrázolásokhoz lásd H. Lange: *Die Wörter Aequitas und Iustitia auf römischen Münzen*. ZSS 60. 1940. 296. skk.

² Bővebben lásd L. Rademacher: *Der Homerische Hermeshymnus*. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Wien 1931. 213.

³ Bacchyl. 4, 12; 16 (17), 25.

⁴ Theogn. 157.

⁵ A teljesség igénye nélkül említhetném még Aiskhylos néhány szöveghelyét (*Ag.* 250; *Pers.* 345. sk; *Hik.* 822.), *Psykhostasia* című drámájáról a későbbiekben kívánok még szólni. A további forráshelyekhez lásd E. Wüst: *Die Seelenwägung in Ägypten und Griechenland*. Archiv für Religionswissenschaft 36. 1939. (a továbbiakban: Wüst) 166.

⁶ Diké mint Zeus leánya szerepel Hésiodosnál (*Erga* 256.). Ehhez bővebben lásd M. Gagarin: *Diké in the Works and Days*. CPh 68. 1973. 81. skk.

⁷ Györkösy A.–Kapitánffy I.–Tegyey I.: *Ógörög-magyar nagyszótár*. Budapest 1993. 222.

⁸ J. Gonda: *ΔΕΙΚΝΥΜΙ: Semantische Studie over den Indo-Germanische Wortel DEIK*. Amsterdam 1929. 224–232. Találkozhatunk olyan etimológiával is, amely a *dikét*, illetve a *deiknymit* a latin *dico* igével hozza összefüggésbe (E. Benveniste: *Le vocabulaire des institutions indo-européennes*. Paris 1969. II. 107–110.), s eszerint a *deiknymi* jelentése *montrer verbalement*, a *diké* eredeti értelme pedig *le fait de montrer avec autorité de parole ce qui doit être* volna; a homérosi és a hésiodosi szöveghelyek ugyan nem támasztják alá ezen feltételezett alapjelentést, azonban a *dikének* a *dico verbummal* fennálló esetleges kapcsolatát Gagarin nem tartja kizárhatónak. M. Gagarin: “*Dikē*” in the “*Works and Days*”. CPh 68. 1973. (a továbbiakban: Gagarin 1973. 82.)

⁹ L. R. Palmer: *The Indo-European Origins of Greek Justice*. TPhS Oxford 1950. 157. skk.

jelentése – (általában *genitivusi*, illetve tekintethatározói összetételben) számos esetben megjelenik az *Odysseiában* mint egy adott embercsoportot jellemző *tulajdonság, sajátosság, viselkedésmód*.¹⁰ Érdemes ugyanakkor szemügyre venni a *diké* másik jelentését is, amelynek meghatározását együvé vonhatjuk a *dikadzein verbum* és a *dikaspolos adiectivum* vizsgálatával.¹¹

Ezen értelemben a *diké* eredetileg *határ-*, illetve *választóvonalat* jelöl, amely legtöbbször két földterületet, két személy tulajdoni igényének tárgyát képező birtokot választ el egymástól, e határvonal értelemszerűen lehet egyenes vagy görbe;¹² ebből fejlődhetett ki a két peres fél közti vitában részeit meghatározó, elkülönítő, vagyis a per alapját képező kérdést eldöntő *diké* értelme.¹³ Amennyiben két személy a között adott dolgról (tulajdonról, meggyilkolt rokon vérdíjáról stb.) folytatott vitát nem erőszakkal (*bié*), hanem békés döntés (*diké*) útján kívánták nyugvópontra juttatni, azonban nem tudtak egymás között mindkét fél számára kielégítőnek látszó megoldásra jutni, úgy egy harmadik, az ügyben nem érdekelt, elfogulatlan személyt hívhattak segítségül, hogy tegyen a vita eldöntésére javaslatot (*dikadzein*); megállapodhattak akár abban, hogy egyetlen személy véleménye szerint rendezik ellentétüket (*dikaspolos*), akár pedig abban, hogy több személytől kérnek döntési javaslatot (*dikai*), s a mindkettejük számára legelfogadhatóbbnak engedve vetnek véget vitájuknak – *diké* volt tehát a döntési javaslat, ugyanakkor *diké* volt az egész kontradiktórius eljárás maga is, ám a homérosi kor társadalma nagy valószínűséggel nem ismerte azon kényszerítő erőt, amely arra szorította volna rá az egyént, hogy magát a *dikének* alávesse.¹⁴ Az ilyesfajta eljárás, amelyben természetesen az eskü is nagy szerepet kapott, amint a forrásszövegek mutatják, két leírásával is találkozhatni Homérosznál: az egyik a kocsiversenyt követő, Antilokhos és Menelaos közt lefolyt szóváltás, amely a versenyben elért elsőség és a díj körül bontakozott ki¹⁵, a másik elbeszélést a peres

¹⁰ *Od.* 4, 690–692. *Senkit a népből meg nem bántott, rossza szava sem volt / senkihez itt, pedig így szokták a dicső fejedelmek: / van kit gyűlölnék s van akit kedvelnek a nép közt.* 11, 216–218. *Ó, jaj, drága fiam, gyászorsú, mint soha senki, / nem csal meg téged Zeus gyermeke, Persephoneia, / csakhogy a földi halandók sorsa haláluk után ez.* 14, 58–60. *Az ajándék meg kedves, ha kevés is, / szívvel adom: de bizony csakis ezt adhatja a szolga, / mert mindig retteg, mikor új urak élnek a házban.* 18, 274–275. *S még az a szörnyű kín is eléri a szívem, a lellem: / egykor a kérőknek más volt a szokásuk egészen.* 19, 43. *Így szokták ezt isteneink, az Olymposon élők.* 19, 67–70. *Jól van, megmondom: noha bánatomat növeled csak, / mely már megvan amúgy is: örökkön szenved az ember, / hosszú időre ki messze hazájától, ahogy én most, / bűt szenvedve bolyong idegen nép városa földjén.* 24, 254–255. *Mint aki fürdőnek, lakomának utána szelíden / elszunnyadhat: mert meg is illeti ám ez az aggot.*

¹¹ Gagarin 1973. 83.

¹² Palmer 159.

¹³ Gagarin 1973. 83; M. Gagarin: *Dikē in the Archaic Greek Thought*. CPh 69. 1974. 187.

¹⁴ R. J. Bonner–G. Smith: *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*. Chicago 1930. I. 46. skk; Gagarin 1973. 83.

¹⁵ *Il.* 23, 540–554. *S már a lovat neki adja (hiszen helyeselte a nép is), / hogyha a nagylelkű Nestór fia, Antilokhos hős, / így nem szól perelőn, fölemelkedvén, Akhileushoz: / 'Ó, Akhileus, ha te megteszed ezt, haragudni fogok rád / szörnyen: az én díjam vennéd el, mert hited az, hogy / véletlen sérült a szekér és gyors paripái, / s ő maga mégis ügyes: de könyörgött volna az éghez: / akkor tán nem utolsóként jött volna szekérrel. / Hogyha pedig szánod, s lelkednek olyannyira kedves, / van sok arany sátrád mélyén, van réz elegendő, / és juhok is, szolgálók is, körmös paripák is: / végy csak azok közül és adj díjat néki nagyobb, / még most, hadd dicsérjenek érte az összes akhájok. / Én ezt át nem adom, csak vívjon meg velem érte / az, ki a hősök közt ki akarja ragadni kezemből.' 566–586. *Fölkelt most Menelaos is ott, gyötrődve szívében, / s Antilokhosra nagyon haragudva; kezében a hírnök / pálcát tett, majd elrendelte az argosiaknak, / hogy hallgassanak. Így szólalt meg az isteni férfi: / 'Antilokhos, ki okos voltál, most mit cselekedtél? / Hirnevemet rontottad, s ártottál lovaimnak, / míg a te hitványabb paripáidat úztad elébük. / Hát most, argosziak fejedelmei és vezetői, / kettőnk közt ki ítéljen és nem részrehajolva: / senkise mondja az ércinget viselő daliák közt. / Antilokhost elnyomta hazugsággal Menelaos / és elvitte lovát, noha ő rosszabb lovakat tart, / csak mert ő maga több annál hatalomban, erőben. / Én magam itélek, s azt mondom: senkise fogja / szidni az én ítéletemet más, mert egyenes lesz: / Antilokhos, jer idebb, s ahogy illik, Zeus nevelése, / állj a szekér s a lovaknak elébe, s a lengeteg ostort, / mellyel előbb hajtottál, fogd, s érintve kezeddél / két lovad, esküdj meg földrázó Földemelőre, / hogy nem akart csellel tartottad az én szekerem föl.'**

eljárásról Akhilleus pajzsának leírásában olvashatjuk az *Ilias*ban.¹⁶ Amint különösképp a másodikként idézett szöveghelyből kiderül, hogy a legegyszerűsebb *diké*nek nem feltétlenül kell egybeesnie akár egyik, akár másik fél állításával – ami első olvasatra meglepőnek tűnhetik, hiszen a római jogi alapokon nyugvó jogi kultúrákban a peres eljárásnak felmentő vagy marasztaló ítélettel kell zárulnia¹⁷ –, hiszen a homérosi per lényege feltehetően éppen abban állott, hogy a *diké*k segítségével a legmegfelelőbb kompromisszumot igyekezzenek megtalálni és érvényre juttatni.¹⁸ Az *Ilias*ban és az *Odyssiában* a *dikadzein* ige amikor *activum*ban fordul elő, mindig adott eset eldöntését jelenti¹⁹, mediális *dikadzesthai* alakja a vitát, illetve annak során egy konkrét ügy képviselőjét jelöli²⁰, a *dikaspolos* kifejezéssel pedig ítélező bíró értelemben találkozhatni.²¹ A *diké* azon alapvető értelmét, miszerint az döntést jelent, erősítik azon homérosi forráshelyek, amelyek a *dikét* mint valakit jog szerint megillető részt²², ugyanakkor máshol némiképpen konkrét ellentétek békés, jogvita útján történő rendezését, az adott pert jelöli²³, ismét máshol pedig a döntések egész sorát, talán mintegy a peres eljárást *en général*.²⁴ Két további szöveghely²⁵ pedig arról tanúskodik, hogy a *diké singularis*ban törvényes eljárást, békés elbírálást is jelenthetett.²⁶ (Amint a *diké* esetében is két alapjelentést különböztethetünk meg, ugyanezt megtehetjük a *dikaios adiectivum*, illetve a *dikaiós adverbium* esetében is; ezek a legtöbb esetben az illendő, a szokásnak megfelelő, tagadásukban

¹⁶ Il. 18, 497–508. *Míg a piactéren sokaság állt, pörlekedés folyt: / meggyilkolt ember vérdíja fölött civakodtak / ketten: egyikük esküdözött, azt mondta a népnek, / mind kifizette; tagadta a másik: mitse kapott még. / Mindketten kívánták hogy tanu döntsön a perben. / Mindkettőt bízta a nép, két pártra szakadtak: / jártak a hírnökök és intették csöndre a népet; / ültek a síma, csiszolt köveken szent körbe a vének: / botját tartották harsányszavu hírnökeiknek, / föl-fölemelkedtek, s fölváltva ítélték a bottal. / Köztük a kör közepén két tiszta talentum arany volt, / annak díjául, ki a leghelyesebben itél majd.*

¹⁷ Vö. Földi A.–Hamza G.: *A római jog története és intézményei*. Budapest 2003. (nyolcadik kiadás) 153.

¹⁸ Gagarin 1973. 85.

¹⁹ Il. 1, 540–543. *'Mondd, te ravasz, melyik isten volt, akivel tanakodtál? / Annak örülsz mindig te, ha tőlem messzevonulva / titkosan elgondolt dolgokban döntesz: egyetlen / nyílt szót sem mondasz soha nekem a gondolatodból.'* Il. 8, 427–431. *'Ó, jaj, pajzstartó Zeus gyermeke, már nem akarnám, / hogy Zeusszal szemben küzdjünk mi a földilakókért. / Hát pusztuljon az egyik, a másika élve maradjon, / sorsa szerint: ő meg lelkének gondolatával / ítéljen trószok s danaók közt, mint ahogy illik.'* Od. 11, 547. *Trójai ifjak ítéleztek, meg Pallas Athéné.*

²⁰ Od. 11, 543–546. *És egyedül Telamóniadés Aiasnak a lelke / állt félrebb, most is haragudva a győzelemért, mit / bárkánál vetekedve, fölötte arattam: Akhilleus / fegyvereit kaptam meg, amelyeket anyja kitűzött.* Od. 12, 437–441. *Szívósan csüngtem, s vártam, hogy köpjé ki újra / árbocomat s a gerendát: jöttek elő, örömmökre; / jó későn: a piacról hogy hazamegy vacsorázni / az, ki a civakodók közt döntött a sok peres ügyben, / ekkor csillantak ki az örvényből a gerendák.*

²¹ Il. 1, 232–239. *Íme kimondom a szót, szent esküvel is kijelentem: / esküszöm én a jogarra, amely soha lombokat, ágat / nem hajt már, miután törzsét elhagyta a bércén, / és ki se zöldülhet: hisz az érc körülötte lenyeste / kérgét és levelét, és most az akháj fiasarjak / hordozzák a kezükben, a bírák, kikre a nagy Zeus / bízza rendeletét; a nagy esküt erre teszem, halld.* Od. 11, 184–187. *És a te szép méltóságod nem száll soha másra, / földeden úr a fiad, s megkapja a dús lakomából, / melyek igazságszót adnak, mindig a részét, / mert mindig meghívják.*

²² Il. 19, 179–180. *Dús lakomával sátrában békítsen utána, / hogy csöpp hijával se maradj most már a jogodnak.*

²³ Il. 16, 541–543. *Fekszik Sarpédón, pajzsos Lykié vezetője, / ő, ki igazsággal s erejével védte a népet: / Patroklos gerelyével verte le őt a vas Arés.* Od. 11, 568–571. *Ott láttam Minóst, Kronidés ragyogó fiasarját: / tartva arany jogarát, holtak közt tette a törvényt / trónján; s ők döntöm szavait kérték a királynak, / ülve meg állva körül, Hadés tágas kapujában.*

²⁴ Od. 3, 244. 242–245. *Mást akarok most én itt kérdeni, megtudakolni / Nestórtól, ki a legbölcsebben tudja a törvényt; / három nemzetet át tart már, mondják, az uralma: / éppenezért örök istennek tűnik, ha tekintem.*

²⁵ Il. 16, 384–388. *Mint amidőn a sötét földet veri-terheli zápor, / Zeus mikor ősi napon legerőszakosabb rohanással / önti vizét, mert kél a haragja az emberek ellen, / kik jogot elferdítve erővel ítélnék a téren, / s isteneket nem félve, igazságot tovaűznek.* Od. 14, 83–84. *Égbeli boldogokat sosem örvendeztet a rossztett, / ők az igazságot becsülik, meg a jószívű tettet.*

²⁶ Gagarin 1973. 85–86.

pedig az attól eltérő magatartásformákat²⁷, olykor azonban a jogszerű, törvényisztelő eljárást²⁸ jelölik.²⁹)

II. A következőkben a mérleg jelentőségét az ítékezés során megvilágítandó a görög lélekmérés kialakulására kívánok röviden kitérni. Az *Ilias* huszonkettedik énekének drámai csúcspontja Hektor halálának leírása. A döntő viadalra készülő hősök, Akhilleus és Hektor már háromszor megkerülték a görögök táborát, majd negyedszer a kúthoz elérvén, mielőtt a Hektor halálával végződő összecsapásra sor kerülne, a következő történik:

*Kai tote dé khryseia patér etitainē talanta, / en de titheī dyo kēre tanélegeos thanatoio / tén men Akhillēos, tén d' Hektoros hippodamoio, / elke de messa labón; rhepe d' Hektoros aisimon hēmar, / ókheto d' eis Aidao lipen de he Phoibos Apollón.*³⁰ (Zeus az arany mérleghez nyúlt s a magasba emelte, / s hosszuranyujtó vég két sorsát tette be abba: / Hektórét meg Akhilleusét, s tartotta középén / ő maga: és Hektór végzet-teli napja lesüllyedt / Hadés háza felé, elhagyta azonnal Apollón.)³¹

A jelenet teljesen egyértelmű és képszerű, további megvilágításra csupán a Zeus által mért *dyo kēre*, azaz a Devecseri által igen költőien, értelmezésünk számára azonban kevésbé használható *két sors* kifejezéssel visszaadott *két kér* szorul.³² Azon felfogást, amely szerint a *kér* pusztán halotti lelket jelentene³³, Malten minden kétséget kizáróan megcáfolta.³⁴ (Malten a *kért* a *kérainó*ból származtatván ártó szellemnek, ártó démonnak (*Schadengeist*) nevezi³⁵, nem hozván azt közvetlen kapcsolatba az emberi lélekkel, hanem egy általános, adott helyzetben különféle, így például isteni³⁶, emberi³⁷, állati³⁸ formában megnyilatkozható pusztító erőt ért alatta.³⁹) Hasonlóképpen tarthatatlan az a nézet, miszerint a *kér* csupán az emberi lélek, a *psykhé* szinonimája volna, hiszen e jelenet egyéb, a későbbiekben tárgyalandó képzőművészeti ábrázolásaival egybevetve azt láthatjuk, hogy amikor a (váza)képeken a lelkeket (*psykhai*) megjelenítő kis alakokat méri le Zeus a mérlegen, akkor a mérés eredménye éppen ellentétes az *Ilias*ban olvasottakkal, nevezetesen a győztes lelkét tartó mérlegserpenyő süllyed le, és a vesztesé emelkedik fel.⁴⁰ Nemkülönbben eleve elvetendőnek tarthatjuk azon elgondolást, amely szerint a mérleg két serpenyőjében Zeus halált hozó istenségeket, illetve démonokat mérne, s noha egyebütt találkozhatunk ugyan a *Kére* ezen jelentésével⁴¹, azonban az istenségek minden esetben erővel telt lények⁴², s ezért abszurdnak tűnik azon képességüket mérni, hogy egy embert vagy *hérost* végromlásba tudnak-e dönteni vagy sem.⁴³

A *Kér/kér* fogalompár véleményem szerint elfogadható magyarázatát a *Person-Bereich Einheit*, a *személy-hatáskör egység* gondolatában találhatjuk meg. Hogyan képeződik le a *Person-Bereich Einheit* az általunk vizsgált esetben? A *Kér/kér* egyszerre jelent személyes

²⁷ *Od.* 3, 52, 133; 14, 90; 18, 275; 18, 414 = 20, 322; 6, 120 = 8, 575 = 9, 175 = 13, 201; 20, 294 = 21, 312.

²⁸ *Il.* 11, 832; 13, 6; 19, 181.

²⁹ Vö. Gagarin 1973. 86; 1974. 188.

³⁰ *Il.* 22, 209–213.

³¹ Homérosz: *Iliász, Odüsszeia, homéroszi költemények*. Devecseri G. ford. Budapest 1993. 388.

³² Minthogy e jelenetben a *kérek* mérése történik, így a továbbiakban *kerostasiának* nevezem.

³³ W. H. Roscher: *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*. Leipzig 1884–1937. (a továbbiakban: Roscher) II. 1136. skk.

³⁴ L. Malten: *Ker*. RE Suppl. Bd. 4. (a továbbiakban: Malten) 883. skk.

³⁵ Malten 884.

³⁶ *Il.* 18, 115=22, 365.

³⁷ *Il.* 2, 352; 5, 652.=11, 443.

³⁸ *Il.* 3, 6.

³⁹ Hasonlóképpen B. C. Dietrich: *The Judgement of Zeus*. RhM 1964. (a továbbiakban: Dietrich) 103. skk.

⁴⁰ W. Pötscher: *Schicksalswägungen*. Kairos 15. 1973. (a továbbiakban: Pötscher 1973.) 61.

⁴¹ *Il.* 12, 326.

⁴² *Il.* 18, 534.

⁴³ Pötscher 1973. 61.

komponensében ártó, pusztító istenséget (istennőt), ugyanakkor magába foglalja annak dologi aspektusát, azaz egy vést és halált hozó erőt, energiát. Azon emberi lélek, amelyek a Kér, az istenség megtámadott, önmaga is *kérré*, azaz pusztító erővel áthatott, romlás fertőzte szubsztanciává vált.⁴⁴ A *kerostasia* során tehát Zeus a pusztító Kér hatalmába került, azaz önmagukban is *kérré* vált lelkeket helyezi bele a mérleg két serpenyőjébe.

A Homérosznál olvasott *kerostasia* – végső soron *kérré* vált lelkek mérése – alapját egy jóval korábbi, lélekmérésről szóló elképzelés jelentette, ami egyértelműen kitűnik a következőkből. Tudunk Aiskhylosnak egy *Psykhostasia* című tragédiájáról, és rendelkezésünkre áll számos vázaábrázolás, amelyeken Zeust, illetve Hermést látjuk lelkeket mérlegre helyezni.⁴⁵ Szemléletesen szólnak a homéroszi eposzok a lélekről alkotott korabeli görög elképzelésről. A halottakat az *Odysseia amenéna karénának* nevezi⁴⁶, hiszen híján vannak a *menos*nak, az élők jellemző vitalitásnak. A holtak lelkei mint a denevérek, úgy röpködnek⁴⁷, ugyanúgy nem lehet őket megérinteni, mint az árnyakat vagy az álmokat⁴⁸, s a *psykhé* madárként röppen tova.⁴⁹ A régészeti leletek is ezekkel egybehangzó bizonyítékokat szolgáltatnak, az ősi, fekete alakos vázafestészet is szinte kizárólag szárnyas⁵⁰ – olykor szárny nélküli – kicsiny alakként jeleníti meg az emberi lelket.⁵¹ A *psykhostasiának* az *Ilias*ban *kerostasiává* történt átalakulása csupán a mérés aspektusváltását tükrözi. Míg a *psykhostasia* során a több *menos*sal bíró, tehát erősebb, életképesebb lélek serpenyője süllyed le, és a vesztes, gyengébb fél serpenyője emelkedik fel, addig a *kerostasiában* ez fordítva történik, hiszen azon lélek rendelkezik kevesebb *menos*sal, amit már jobban áthatott a pusztító *kér*; éppen az életerő hiánya jelzi a pusztulást hozó erő (avagy a pszichológia nyelvére áttéve: az életösztönön ily módon felülkerekedő halálösztön) nagyságát és hatalmát. A halálra szánt lelket tartó mérlegserpenyő lesüllyedését erősíti az alvilág, a Hadés lokalizálása is.⁵²

A gondolatkör teljessége kedvéért itt kívánok néhány – remélhetőleg egynémely általános félreértést eloszlató – megjegyzést tenni a végzetnek a homéroszi gondolkodásban betöltött szerepére. A *moira* annyit jelent, mint rész, részesedés⁵³, lényegét a porció (*Portion*) jelentés teszi érthetővé – jegyzi meg Nielsson –, mivel az idők folyamán a *rész* (*Teil*) és *részesedés* (*Anteil*) fogalmak némiképp absztrakttá váltak, noha eredetileg nem hordoztak elvont tartalmat. Ezt mutatják az *Ilias* és az *Odysseia* szöveghelyei is⁵⁴, ahol a *moira* többek között a következő jelentésekben fordul elő: egy isten világ feletti uralmának része⁵⁵, adott időtartam⁵⁶, a zsákmányból kapott részesedés⁵⁷, egy adag az étkezésnél⁵⁸, *pluralis*ban a hús darabjait is jelölheti.⁵⁹ A konkrét szerencserészből (*Lebensglück*) ered a végzet eszméjének kifejlődése, az

⁴⁴ W. Pötscher: *Moirai, Themis und τιμή im homerischen Denken*. WS 73. 1960. (a továbbiakban: Pötscher 1960.) 15. skk.

⁴⁵ Nem szükséges bővebben kitérni Nielsson azon elgondolására, hogy az ábrázolásokon csupán azért láthatók a mérleg két serpenyőjében kicsiny emberi alakok, mert a művész úgymond nem tudta az emberi sorsokat másképpen megjeleníteni, azért ábrázolt lelkeket. (Nielsson I. 224.) Honnan vélhetnénk tudni, hogy – noha a képeken *psykhé*ket látunk – a vázafestő valójában az emberi sorsokat kívánta megjeleníteni?

⁴⁶ *Od.* 10, 521.

⁴⁷ *Od.* 24, 5. skk.

⁴⁸ *Od.* 11, 205.

⁴⁹ *Il.* 16, 856; 22, 362.

⁵⁰ O. Waser: *Über die äussere Erscheinung der Seele in den Vorstellungen der Völker zumal der alten Griechen*. ARW 16. 1913. (a továbbiakban: Waser), hasonlóképpen a klasszikus korról Nielsson 196. sk.

⁵¹ Érdemes lesz emlékezni e képre, amikor majd a mykénei ábrázolások lélekpillangójára vetünk pillantást.

⁵² Pötscher 1973. 62.

⁵³ Nielsson I. 362.

⁵⁴ H. Eberling: *Lexicon Homericum I–II*. Hildesheim 1963. I. 1113. skk.

⁵⁵ *Il.* 15, 195.

⁵⁶ *Il.* 10, 253.

⁵⁷ *Il.* 9, 318.

⁵⁸ *Od.* 3, 66; 8, 470; 14, 448.

⁵⁹ *Od.* 20, 260.

egyik ember *moirája* közvetlen kapcsolatban áll a másikkal, ezért a *moira* nem vált absztrakt sorsképzetté. A *moirával* jelölt végzetet gyakran személyként, illetve személyekként jelenítik meg, ezek a végzet-istennők a *Moirai*. Megszemélyesítés helyett tanácsosabbnak tűnik e jelenséget is *Person-Bereich Einheit*nek, azaz *személy-hatáskör egység*nek nevezni. A *Moira/moira* is azon fogalmak egyike, amely esetén a személy és a dologi terület elválaszthatatlan egységet képeznek.⁶⁰ Noha – amint már láthattuk – a kultusz megléte vagy hiánya nem bizonyítja az istenség személyes komponensének hiányát, a *Moira/moira* esetén a kultusz léte bizonyított.⁶¹ A *Moirai* száma három, ami eredetileg csak azt volt hivatott jelezni, hogy a görög vallási képzetekben *több Moira* létezett, a görög nyelv ősbibb stádiumában ugyanis a legkisebb szám, ami már többes számként, *pluralisként* állhat, a három, mivel abban a korban a nyelv még ismerte a kettes számot, a *dualist*.⁶² A későbbiekben számuk az egyéb isteni hármasságok mintájára háromban rögzült, s az egyes személyek szerepe is világosan meg lett határozva (*Klóthó, Lakhesis, Atrópos*). Jóval lényegesebb és több vitára okot adó kérdés a *moira* és Zeus, illetve a *moira* és az istenek viszonya. A szakirodalomban képviselt nézetek három fő csoportba sorolhatók: míg az egyik csoport a *moirát* Zeus alá, a másik Zeus fölé rendeli, addig a harmadik nézet képviselői szerint az alá- vagy fölérendelés kérdésfelvetése nem felel meg a görög vallási gondolkodásnak, szerintük a *moira* egy, az istenektől teljességgel elhatárolható, heterogén elképzelés, az pedig, hogy a *Moirai* maguk is istennők, nem hat zavarólag a logikusan felépített teológiai és dogmatikai rendszert nélkülöző görög hitvilágban.⁶³ Az istenek garantálják a rendet, így szerepük jóval aktívabb, mint a *moiráé*, ám a *moira* maga azon rend is, amelyet az istenek fenntartanak, így tehát bizonyos értelemben Zeus és az istenek a *moira* felett állnak, ugyanis megvalósítják azt; ám megint más nézőpontból a *Moira/moira* áll az istenek felett, hiszen az fejezi ki azon rendet, amit az isteneknek meg kell valósítaniuk.

III. További figyelmet érdemelnek a lélekmérést ábrázoló vázaképek⁶⁴, amelyeken rendszerint Hermés teszi mérlegre két hős, Akhilleus és Memnón lelkét. (Egyes ábrázolásokon ugyan jelen van Zeus is, a mérést azonban nem ő végzi. A két harcoló felet feltétlenül mint Akhilleust és Memnónt kell azonosítanunk, hiszen a párviadal kimenetelét eldöntő mérés eredményét könyörgéseikkel befolyásolandó jelen van mindkét hős anyja, Thetis és Eos.) A már említett aiskhylosi *Psykhostasia* is az Akhilleus és Memnón között lejajlott, az előbbi győzelmével végződő összecsapással foglalkozik⁶⁵, ám ott a mérleg nem Hermés, hanem Zeus kezében van.⁶⁶ Ha ugyanakkor futó pillantást vetünk az egyiptomi forrásokra, úgy különösebben merész asszociációk nélkül is bizonyos párhuzamokat és átfedéseket találhatunk a vázaképeken látható görög és az egyiptomi *psykhostasia* között. Az egyiptomi lélekmérésről a legpontosabb és leérettebb leírást a *Halottak könyvének* XVIII. dinasztia (i. e. XVI. –XV. század) korában íródott 125. fejezetéből kapjuk.⁶⁷ Ezek szerint a túlvilági ítékezés – és ennek keretében a vizsgálódásunk tárgyát képező lélekmérés – a következőképpen zajlott. Egy hatalmas teremben, a *két Maat*⁶⁸ termében, amelynek tetőzete lángnyelvekből és az igazság jeleiből állott,

⁶⁰ Pötscher 1960. 103.

⁶¹ Roscher 3089. skk.

⁶² R. Kühner–F. Blass–B. Gerth: *Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache I–II*. Hannover 1890–1904. I. 1. 362.

⁶³ Nielsson I. 364. *Die Vorstellung vom Schicksaal und diejenige von den Göttern und ihre Macht sind zwei voneinander unabhängige und frei nebeneinander herlaufende Auffassungen der Ereignisse des Lebens*.

⁶⁴ A vázaképeket lásd Roscher II. 1142. sk; leírásukat pedig Wüst 164. sk.

⁶⁵ Wüst 165.

⁶⁶ Plut. *aud. poet.* 17 a

⁶⁷ Az ezt megelőző, a túlvilági életről szóló és a halottak feletti ítékezést lassanként felmutató (és a Ré-Osiris azonosítást keresztülvivő) elképzelések áttekintése már csupán terjedelmi okokból sem lehet e tanulmány feladata, ehhez bővebben lásd A. Erman: *Die ägyptische Religion*. Berlin 1909. 101. skk; J. Spiegel: *Die Idee vom Totengericht in der ägyptischen Religion*. Glückstadt 1935.

⁶⁸ A Maat fogalmához lásd S. Morenz: *Ägyptische Religion*. Stuttgart 1960. 117. skk.

trónolt Osiris, előtte Anubis és a Horus-fiak állottak, valamint egy külsejében krokodil, oroszlán és víziló vonásokat ötvöző szörnyeteg, aminek az volt a feladata, hogy az ítéletben esetlegesen bűnösnek talált vádlottat felfalja. A terem hátsó részében ült az Osiris által megbízott negyvenkét bíró (számuk Egyiptom kerületeinek számát szimbolizálta), a terem elülső részében pedig azon mérleg állott, amelyre majd a halott szívét ráhelyezik. Az igazság istennője (*Maat*) fogadta a terembe lépő elhunytat, akinek szívét Horus és Anubis a mérleg egyik serpenyőjébe helyezte – a másik serpenyőbe egy toll, vagy egy szem (mindkettő a *maat* jelképe) került –, és megmérték, hogy könnyebb-e, mint az igazság. Ha a mérleg nyelve nem lengett ki, akkor a mérés szerencsés kimenetelűnek minősült, ezzel szemben ha a halott szívének serpenyője magasba lendült, akkor a szörny felfalta a bűnöst. A mérés eredményét Thot, az isteni írnok jegyezte fel, s ezt utóbb közölte Osirisszel. A terembe lépve a halott *negatív gyónást* tett, azaz a negyvenkét bíróhoz hozzárendelt, az egyiptomiak etikai kódexébe ütköző bűn elkövetését tagadta, és felsorolta a bírák nevét.⁶⁹ (A konfesszió során minden egyes tényállás megnevezése előtt az adott cselekményhez hozzárendelt bírót meg kellett neveznie és köszöntenie illett a magát tisztázni szándékozó elhunytaknak. Így például ki kellett jelentenie, hogy nem követett el jogtalanságot, rablást, senkivel szemben nem alkalmazott erőszakot, nem lopott, nem ölt, s erre mást sem bujtott fel. Nem károsította meg a templomot és az isteneket, nem vett el jogtalanul a nekik szánt áldozatokból, nem tört házasságot, nem követett el paráznságot, a gabona mértékét nem hamisította meg, nem sértette meg más földjének határait, nem követett el hamis mérést stb. Ezen tényállások megnevezése mellesleg igen sokat mond az egyiptomiaknak a *maatról* – amit struktúráját tekintve leginkább a görög *themisszel*, illetve *dikével* állíthatunk párhuzamba – vallott elképzeléseiről.)

Lássuk tehát az egyiptomi *Halottak Könyve* és a görög vázaképek közti párhuzamokat (a mérleg használatának tényétől pillanatnyilag teljességgel eltekintve)!⁷⁰ Mind Thot, mind pedig Hermés a *psykhopompos*, az alvilági lélekvezető szerepét tölti be a mitológiában, mindketten ún. írástudó istenek, a lélekmérésnél pedig hol a mérést végző, hol pedig a jegyző funkcióját látják el. Az eljárásnál mint főisten mind Osiris, mind pedig Zeus jelen van. Aligha tekinthetjük továbbá véletlennek, hogy mind a vázaképeken, mind pedig Aiskhylosnál Akhilleusszal szemben éppen Aithiopia királya, Memnón áll, akinek hazáját már Homéros is a görögöktől délkeletre vélte tudni. A görögök feltehetően eredetileg Akhilleusnak azon hőssel folytatott párviadala esetére vették át a lélekmérés gondolatát, akinek a hazáját nem sejtették messze e hit eredetétől⁷¹, a későbbiekben pedig – miután ezen elemet integrálták saját képzetvilágukba – szabadabban és szélesebb körben alkalmazták. Azon tény, hogy az igazság mérlegének jelképisége igen korán, i. e. 1500 és 1200 között eljutott az Égei-szigetvilágba, úgyszintén régészeti leletek támasztják alá. Egy mykénei – még Schliemann által feltárt – sírban, amelyben két asszony feküdt csecsemőikkel eltemetve, két, jó állapotban megmaradt aranymérleget találtak, amelyek serpenyőjének felső részén egy-egy pillangó képe látható. Noha számos kutató⁷² csupán használati tárgyakat kívánt felfedezni e sírleletekben, talán nem tekinthető elhamarkodottnak, hogy a mérlegek szimbolikájából további következtetéseket vonjunk le.⁷³ Amint már a görögöknek az emberi lélekről alkotott elképzelésénél *per tangentem* említettem, azt gyakorta szárnyas alakként ábrázolták. Nem csupán a görögöknél, hanem a germánoknál és az albánoknál is találkozhatni az ún. *lélekpillangó* képével, azaz az emberi léleknek pillangóként való ábrázolásával.⁷⁴ A ciprusi Enkomiban talált, Nielsson szerint i. e. 1300 tájáról

⁶⁹ E. A. W. Budge: *Egyptian Religion – Egyptian Ideas of the Future Life*. London 1979. 130. skk.

⁷⁰ Wüst 167. sk.

⁷¹ Wüst 168.

⁷² Így például D. Fimmen: *Die kretisch-mykenische Kultur*. 1924. 124., Wüst 167.

⁷³ Diertich 121.

⁷⁴ Waser 337. skk.

származó vázán⁷⁵ két férfi van ábrázolva, akik egy kocsin állnak, velük szemben pedig egy mérleget tartó férfialak, feltehetően Zeus látható.⁷⁶ Mindezzel természetesen nem áll szándékomban az egyiptomi *psykhostasiát* a göröggel egybemosni, hiszen a köztük levő különbségek igencsak szembeötlők. Egyiptomban minden elhunyt lelkét ráteszik az igazság mérlegére⁷⁷, a görögöknél csupán néhány kivételes – egymással harcolni készülő – hősét, s ezt is még azok életében. Míg az egyiptomi képzet morális tartalmat hordoz, addig a görög a harc – esetlegesen morálisan is igazolható – kimenetelét hagyja jóvá, illetve határozza meg. Nem látszik érdektelennek legalább egy futó pillantást vetni arra is, hogy az *Ilias kerostasiája* milyen módosulásokkal és aspektusváltással került át a római irodalomba. Ennek legekleatásabb példáját Vergilius *Aeneis*-ében olvashatjuk, amelynek tizenkettedik énekében kerül sor Aeneas és Turnus között a döntő összecsapásra: “*Iuppiter ipse duas aequato examine lances / sustinet et fata imponit diversa duorum, / quem damnet labor et quo vergat pondere letum.*”⁷⁸ (“*Iuppiter akkor fogta a végzet mérlege két nyelvét, / egyenlő két tányérjába a két nem egyenlő / sorsot tette, melyik küzdő fele billen a mérleg.*”⁷⁹) A mérleg serpenyőibe a két személy *fatumai* kerülnek, s míg Homérosznál értesülünk a mérés kimeneteléről, addig Vergiliusnál csak a földi eseményekből következtethetünk az eredményre, arra, hogy esetünkben Aeneas javára született a döntés.⁸⁰

Nem beszélhetünk tehát arról, hogy az egyiptomi vallás ezen eszméje mindenesül átment volna a görög gondolkodásba, ám ez nem is csoda, hiszen sehol sem találkozhatunk minden változtatás nélküli átvétellel az egyiptomi és a görög gondolkodás és képzetvilág között⁸¹, ugyanakkor bizonyos – esetlegesen krétai közvetítéssel lezajlott – egyiptomi hatással feltétlenül számolnunk kell a *psykhostasia* görög formájának kialakulásakor. Ennek mind képi, mind pedig szöveges megjelenítésével találkozhatunk, egyfelől a vázafestészetben, másfelől – egy sajátos aspektusváltáson keresztülmenvén *kerostasia* formájában – Homérosznál, akitől pedig egyenes út vezetett oda, hogy Zeus illetve Iuppiter igazságosságának mérlege Dikének, illetve Iustitiának, s utóbb magának az igazságszolgáltatásnak szimbólumává válják.

⁷⁵ M. P. Nielsson: *Homer and Mycenae*. London 1933. (a továbbiakban: Nielsson 1933) 267. skk.

⁷⁶ Nielsson 1933. 276. sk.

⁷⁷ A holtak lelke felett tartott általános ítélet a görögök gondolatvilágától sem idegen, hiszen a túlvilági bíró, Radamanthys (*Od.* 4, 563. sk.) mítoszát a görögök feltehetően Egyiptomból vették át krétai közvetítéssel. (L. Malten: *Elysion und Radamanthys*. Arch. Jb. 38. 1913. 35. skk.)

⁷⁸ Verg. *Aen.* 12, 725–727.

⁷⁹ Kartal Zs. ford

⁸⁰ Ehhez bővebben lásd: Nótári T.: *Vallástörténeti megjegyzések az Aeneis XII. 725–727. sorához*. Belvedere Meridionale 1999/XI. 5–6. 4. sk.

⁸¹ Dietrich 114.

Oláh Tamás

Felfedezőúton a „szellem birodalmának Kolumbusza” után*

Eric Voegelin (mások mellett) az a politikai filozófus, akit méltatlanul hanyagolt el a magyar és talán a nemzetközi tudományos közélet, habár életművének nagysága és eredetisége egyedülálló a 20. században. *Voegelin* megértésével kapcsolatban persze felmerülnek komoly problémák. Az első a megértés nyelvi vagy fizikai akadálya: szerzőnk egyrészt csak idegen nyelven férhető hozzá, és az eredetiben (németül és angolul) is nehezen olvasható, másrészt a *voegelin* életmű gigantikus méretei is sokakat elriasztanak a mélyebb tanulmányozástól.

A másik a megértés mentális nehézsége, és itt is elsősorban a megérteni vágyás hiánya, ami e monográfiának semmiképpen sem róható föl. *Fodor* jelzi is, hogy nem találja az eddigi értelmezéseket kielégítőnek, mivel *Voegelin* könyveiből túlságosan egyszerű, világos következtetéseket kockáztattak meg. Honnan is fakad a megérteni vágyás hiánya? A 20. századi modernség-kritikusok kiindulópontjait és bírálatait ugyan a legtöbben helyénvalónak és igaznak találják, de már a végkövetkeztetéseiket nem fogadják el, illetve azt vetik a szemükre, hogy az ő ideális társadalmuk, államuk nem megvalósítható, életellenes stb. Ez természetesen megítélés, sőt félreértelmezés, aminek lehetősége *Voegelin*nél is fennáll. A modernséget bíráló filozófiai és tudományos szövegek célja ugyanis nem egy politikai alternatíva felállítás, és szükségességének bizonyítása, hanem a modern társadalmi berendezkedés előfeltéveire való rákérdezés. *Voegelin* törekvése is hasonló. Ez a rákérdezés azonban határozott ontológiai premisszákon alapul.

Az ember létezésének alapvető feszültsége *Voegelin* szerint abból adódik, hogy az ember „nyitottan” él: a létre, a kozmikus rendre nyitottan, melyből élete kibontakozik és értelmet nyer; ugyanakkor a földi lét szükségai is hatnak rá; e két pólus közti feszültség pedig a metaxy-lét, az emberi állapot megszüntethetetlen sajátossága. Az az ember, aki úgy gondolja, hogy a transzcendens lét már a földi életben elsajátítható, az *deicidiumot* követ el (mint a gnosztikus gondolkodók), aki pedig elfordul a kozmikus rendtől, az saját életének rabja lesz. Mindkét esetben az ember „elidegenedik”, és létezése értelmetlenné válik.

A transzcendens alapok felé nyitottan élő lélek azonban mozgásba jön, noetikus tapasztalatot nyer, és ezt felhasználva *kosmiont*, rendet, azaz politikai közösséget hoz létre; az emberlét itt nyeri el specifikus értelmét, amely megkülönbözteti őt más létezőktől, és kiemeli az állatvilágból. A lét rendje így rétegzetté válik: a transzcendens alapokból kibontakozó lélek rendje emberi közösségeket teremt, ezek léte (története) pedig a történelmet, mely a rend legvégső fázisa. Az így felfogott lét teljessége, az „isten-ember komplexum” jelenti *Voegelin* számára a valóságot, amely nem azonos sem az érzéki észlelés által összegyűjtött tapasztalatokkal, sem a tényszerű igazsággal, hanem egyedül a lét igazságával.

Voegelin szerint ezzel szemben a modernség lényege a gnosztikus karakter, az emberi lét transzcendens alapoktól való elszakíttottsága, bezárkózása; a valóság elvesztése. A noetikus tudat rendjétől elfordult lélek rendje szüli a modern rendtelenséget, amelynek abszurditása a 19. századi német filozófiában (*Hegel*, *Marx*, *Nietzsche*) és pozitivisták tudományokban, és a 20. század politikai vallásaiban tetőzik. A noetikus létből, a „betekintés” élményétől megfosztott modern tudat végső formája a nihilizmus, amely ráadásul kérdéstilalmat rendel el saját premisszáira vonatkozóan.

* *G. Fodor Gábor: Kérdéstilalom – Eric Voegelin politikai filozófiája*, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004.

„A nihilizmusban a Lét káosz-ként jelenik meg, alásva mindenfajta ontológiát, ennél fogva mindenfajta etikát, politikát és vallást. A nihilizmus eljövetele ily módon a nyugati civilizáció végét jelzi, egyben azonban egy új lehetőség megszületése is: lehetőség a Nyugat szemléletét megelőző látásmódhoz való visszatérésre.”

A lét káosz-ként való megtapasztalása és a lét igazságának feltárulkozása a preszókratikus gondolkodáshoz köthető; innen a visszatérés igénye. A diagnózis adott, a felkínált terápia pedig a rend eredeti tapasztalatához való visszatérés, amely a noetikus tudat meditatív praxisai révén, az antik politikai filozófia felújításával lehetséges. A rend felújítása voltaképpen az igazság (újra) megtalálása, a doxáktól az episztemikus tudásig, a törvénytől a természetig való (fel)jutás. Ennyiben *Voegelin* gondolatmenete „strausziánus” (jóllehet *Voegelin* nem lát áthidalhatatlan különbséget ész [Athén] és kinyilatkoztatás [Jeruzsálem] között).

Voegelin törekvésének lényege tehát nem is elsősorban a modernség kritikája, hanem egy új állam-, vagy politikatudomány kimunkálása. Ennek az új politikatudománynak pedig szellemtudománynak, és nem társadalomtudománynak kell lennie, azaz a mindennapi valóságra koncentráció, empiricista és pozitivisták helyett egy filozófiai, és főként ontológiai előfeltevéseken alapuló rendtudományként kell kialakulnia, amely magában foglalja az állam- és jogelméletet is. (*Voegelin* ezzel kapcsolatban támadja Kelsen tiszta jogtanát, amely felesleges réteggé próbálja a jogról eltávolítani a politikai, ideológiai és pszichológiai vonatkozásokat; *Voegelin* számára ez a politikum, a rend egyik forrásának eliminálása.) Ez a filozófiai rendtudomány a kozmikus rend, a transzcendenciát és immanenciát magában foglaló valóság visszanyerésére tesz kísérletet. Ehhez a feladathoz előbb azonban a történelem rendjét kell tudni helyesen értelmezni, azaz az emberi emlékezetben felhalmozott noetikus tapasztalat feldolgozására, a lét igazságának feltárására van szükség, hogy az emberi létezés eredeti értelme újra világossá válhasson.

A filozófus számára a kutatáshoz azonban valamennyi létszféra nyitott az apeirontikus mélységtől az isteni Nouszig. A létrend forrására való rátalálás után pedig beáll az eredeti, platonai tapasztalat, a barlangból a napfényre való elérés, ahol a szellem képes bepillantani a kozmikus rend hierarchiájába, struktúrájába és ezt a létezés valamennyi szférájában mintaként alkalmazni. *Voegelin* javasolt megoldása a klasszikus politikai filozófia felújítását igényli, és merít mind a platonikus (evokatív, *kosmiont* teremtő), mind az arisztotelészi (kontemplatív, a rendet szemlélő) hagyományból.

Voegelin nagyreményű és szerteágazó vállalkozását, mely a mezopotámiai kultúrától a modern izmusokig gyűjtötte a rend utáni „sikeres” és „sikertelen” törekvések valamennyi tapasztalatát, vagyis az új politikatudomány megalapításának kísérletét igényesen és jól követhetően mutatja be *Fodor* monográfiája. A „szellem birodalmának Kolumbusza” – ahogy *Voegelin* egy tanítványa nevezte – után felfedezőúton elindulni nem könnyű feladat, a *Voegelin* szellemi térképét felrajzolni, az általa hátrahagyott kincseket megtalálni, rendszerezni őket, és hazahozni áldozatos munka. Ennek a hazai tudományos és közélet számára meglehetősen idegen területnek a feltárása és feltörése viszont méltánylandó és követendő. Ebből a műből minden érteni vágyó számára világosan megismerhető és megérthető *Voegelin* gondolatrendszere. Hiánypótló munka tehát ez, amely enciklopédikusan rendezett tudásával mind alap és támpont a további (esetleges) *Voegelin*-kutatásokhoz, mind szellemi impulzusanyag egy lehetséges *Voegelin*-vitához.

A tanulmány további erénye, hogy képes *Voegelin* exoterikus tanításától elválasztani a *mélyebb mondanivalót*. Erre ugyancsak szükség van akkor, amikor a félreértelmezés lehetőségének kapuja igen tágra nyitott. A liberalizmus és nemzetiszocializmus, továbbá a marxizmus és judaizmus rokon vonásainak feltárása (mind gnosztikus karakterű „politikai vallások”) valóban meghökkenítő lehet, mint ahogy az a megfigyelés is, miszerint a karizmatikus omnipotencia (a „szellemileg autonóm személyek közössége”) joachimi

(gnosztikus) gondolata egyaránt igaz a liberális demokráciák és a kommunista diktatúrák pártjaira. Voegelin eredeti gondolatainak és találó párhuzamainak a célja azonban nem a meghökkentés, még kevésbé a hatáskeltés, hanem a modernség természetének a feltárása.

A mű egészében *kritikai szellemiségű*, voltaképp ez teszi kerek egészé a megértést. Ezáltal Fodor elkerülte mind azt, hogy Voegelin ítéleteit dogmatizálja, mind azt, hogy terméketlen szkepticizmussal fogadja őket. Néhány fejezetben a szerző kérdőjeleket tesz Voegelin filozófiája mellé; ez azonban azért fontos, mert kinyílik az életmű a jelen számára. Lehetetlen ugyanis, hogy Voegelin maga is azt kívánta volna tudóstársaitól, hogy politikai filozófiáját, mint „lezárt egész” értelmezzék. Miért? Mert lehetetlen, hogy Voegelin szellemi célkitűzéseit (pl. a teljes emberi történelem rendjének átfogó tablókba igazítását), a *Nouva Scienziát* egyetlen ember teljesítse be, egyetlen ember írja meg. Voegelin életműve pontosan azért nyugtalanító, vagyis izgató az emberi szellem számára, mert be akarja fejezni azt, amit ő hátrahagyott. Fodor kriticismusa úgy érzem erre irányult, nevezetesen hogy felkeltve a „szellem birodalmának Kolumbusza” iránt az érdeklődést másokat is felfedezőútra csábítson. Voegelin terminológiával: olyan evokatív erőket működtet, amely elindítja az olvasót a rend visszanyerésének célja felé.

Mindezekkel együtt is marad néhány megválaszolatlan kérdés, amelyet a további kutatásnak kell feltárnia. Mennyiben tagadható meg teljesen a modernkori filozófiai hagyomány? A Voegelin által megrajzolt körvonalakból milyen új államtudomány bontakozhatna ki? Milyen eszközrendszerrel működne? Miként illeszthető be Voegelin munkássága a 20. századi politikai filozófia egészébe? Úgy gondolom ezekre a kérdésekre egy erre a könyvre épülő Voegelin-vita kísérelhetne meg válaszolni.

Palásti Gábor¹:

A JOGRENSZEREK IDENTITÁSA JOSEPH RAZ JOGELMÉLETÉBEN²

A XX. század második felétől alkotó *Joseph Raz* oxfordi professzor jogelméletének egyik építőköve a jogrendszerek *azonosságának, identitásának* vagy *egységének*³ problémája. Raz ezen elnevezéssel azt a kérdést illeti, hogy milyen szempontok alapján határozható meg az, hogy *egy szabály mely jogrendszer részét képezi*: mi alapján mondjuk azt, hogy egy szabály az amerikai, a francia vagy bármely más jogrendszer része⁴. Bár a felvetésnek érdekes összehasonlító jogi színezete is van, a kérdés Raz rendszerében a jog ontológiájához vezet minket, mert szerinte amennyiben egy jogszabály létezik, az feltétlenül valamely jogrendszerben kell, hogy létezzen – azaz a szabály *jogkénti* létezésének feltétele, hogy valamely jogrendszerhez tartozzék⁵. Ezen írás tehát egy jogelméleti probléma egy lehetséges – pozitivista – megoldását adja. A dolgozat célja ennek a kérdésnek a megválaszolása, és nem bontja ki Raz teljes jogelméleti rendszerét.

Bár Raz munkásságát a *magyar nyelvű* jogelmélet elismeri és a jogászképzésben a pozitívizmus egyik képviselőjeként megismertetik főbb gondolataival a joghallgatókat⁶, rendszerének valamely elemére összpontosító, azt részletesen kifejtő írásról a magyar jogelméleti szakirodalom csak igen szűken tud beszámolni. *Bódig* kivételnek számító tanulmányában⁷, amely főképp Raz módszertani pozitívizmusának bemutatására vállalkozott, ennek kapcsán megjegyzi: "a magyar jogelméletnek régi adóssága, hogy diskurzusaiban számot vessen a kortárs jogpozitívizmus talán legnagyobb alakjának, Joseph Raznak a munkásságával"⁸. Bár tanulmányunk pusztán egyetlen, jól körülhatárolható probléma bemutatását tűzte céljául, a teljes életmű az egyes részleteket bemutató – és értékelő – írások mentén állhat össze egységes egészzé magyar nyelven is.

¹ A szerző a ME ÁJK Európa Jogi és Nemzetközi Magánjogi Tanszékének oktatója, tanszékvezető-helyettes. További publikációihoz ld: <http://www.uni-miskolc.hu/~eujog/palastipubl.html>

² Az írás a Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola keretében szervezett "A jelenkori jogelméleti gondolkodás főbb irányzatai" c. tantárgyhoz készült. A szerző a Doktori Iskola egyéni felkészülésben részes hallgatója.

³ Győrfinél *azonosság*, Győrfi (2) 281., Raz-nál: *identity* és *unity* of legal systems, Raz (1) 187-203, Raz (2) 79-102.

⁴ Raz (2) 78, 85.

⁵ Uo.

⁶ Ld. Győrfi (2)

⁷ Bódig (1)

⁸ Uo. 1. pont

A dolgozat elején meghatározzuk a jog azonossága kérdésének tartalmát, Raz után leszűkítve a tanulmányt a *jogrendszerek kiterjedésének formális* elemzésére. Raznak a jog identitásával kapcsolatos felvetései nem előzmény nélküliek – megoldásának egyes elemei visszanyúlnak *Hart*, *Kelsen* és néhány egyéb gondolkodó elméleti rendszerére. Ezért a következő pontban felvázoljuk Raz elméletének *előzményeit*. Ezek után ismertetjük Raz tételes elképzeléseit arról, hogy *milyen tényezők vizsgálatával* határozható meg a jogrendszerek azonossága. A dolgozat végén röviden *véleményt nyilvánítunk* Raz tételeiről. Nem térünk ki ugyanakkor Raz elméletének *továbbélésére*, és így nem ismertetjük az identitás-problémára érkezett reflexiókat sem. Nem tárgya a dolgozatnak továbbá Raz munkásságának *általános méltatása*, életútjának kifejtése sem. Az eziránt érdeklődők érdekes információkat találhatnak Raz oxfordi hivatalos honlapján⁹. Magyar nyelven *Győrfi*¹⁰ mutatja be általában Raz munkásságát és főbb gondolatait.

A jog identitásának kérdésével kapcsolatos fejtegetéseit két alapműve, az 1970-es *The Concept of a Legal System – An Introduction to the Theory of Legal System*¹¹ című munkája és 1979-es *The Authority of Law – Essays on Law and Morality*¹² c. 1979-es munkája alapján vizsgáltuk. Mindkét forrással eredeti nyelvén dolgoztunk, így a dolgozatban található fordítások saját fordításaink.

1. A jogrendszerek identitásának értelme

Raz feltételezi, hogy a jog mibenlétének vizsgálata mindig egy adott jogrendszerből kiindulva történik meg¹³. Ez azonban előfeltételezi azt, hogy az a jogrendszer, amelyikben a jog, mint vizsgálati tárgy szerepel, meghatározható; hogy van a *normatív kijelentéseknek* olyan csoportja¹⁴, amelyik az adott jogrendszert jelenti. Annak a feltételnek a kimutatása lesz a jogrendszer identitásának a tartalma, amelyik alapján egy szabályról eldönthető, hogy a vizsgált jogrendszerhez tartozik-e, vagy sem¹⁵. Ha az azonosság kimutatásához szükséges szabályt

⁹ <http://users.ox.ac.uk/~raz/index.html>

¹⁰ Győrfi (2)

¹¹ Raz (1).

¹² Raz (2)

¹³ Raz (1) 186.

¹⁴ "a given set of normative statements" pl. Raz (1) 186, Raz (2) 80-81, stb. A *normatív kijelentés* kifejezés jóval több a jogtechnikai értelemben használatos *jogszabály* kifejezésnél, mert Raz példalózó jelleggel ide vesz olyan szabályokat is, mint az alkotmányos szokás, a szerződés vagy egy társaság alapszabálya (Raz (2) 81.) vagy a nemzetközi jogi norma (Raz (2) 82-83.).

¹⁵ Raz (1) 189, Raz (2) 79.

megtaláltuk, akkor azt bármilyen normatív kijelentésre vagy valamely részére¹⁶ alkalmazva el tudjuk dönteni, hogy az adott normatív kijelentés része-e a jogrendszernek¹⁷. Mindennek végén pedig ott áll az összes megvizsgált szabályból felépített teljes jogrendszer. A jogrendszerek azonosságának vizsgálata független attól, hogy milyen szempontok szerint tekintjük a jogrendszereket létezőnek¹⁸.

1.1. Az idő szerepe az azonosság kérdésében

Mint Raz kifejti, a jogrendszerek identitása az *idő* szerepétől függően két különböző értelemben vizsgálható¹⁹. Az egyikben a jogrendszert az idő menetében dinamikusan változó egészként vizsgáljuk, a második esetben egyetlen időpillanatot kiragadva vizsgáljuk a jogot, és próbáljuk megállapítani, hogy mi minden épít fel egy adott jogrendszert. A jog identitása szűk értelemben ezen utóbbi kérdésre vonatkozik, melyet 1970-es műve alapján a *pillanatnyi jogrendszerek identitása* kifejezéssel fordíthatunk²⁰. 1979-es művében már a Győrfi által is használt *a jogrendszer kiterjedése* kifejezés szerepel²¹. A második esetben a nem pillanatnyi - *non-momentary* -, azaz változó jogrendszereket hasonlítjuk korábbi önmagukhoz – 1979-es művében a jogrendszer *folytonosságának* nevezi az adott tárgykört²².

Amennyiben a jogrendszerek különböző időpillanatokban fennálló eltérő állapotait vizsgáljuk, olyan gyakorlati problémákhoz jutunk el, mint a jogrendszerek folytonossága forradalom vagy államkiválás esetén. Ennek megválaszolásától függ pl. a korábbi jog alkalmazhatósága az áthúzódó jogviszonyokra; a korábbi jog alapján szerzett tisztségek megtarthatósága; a korábbi rendszerrel szembeni esedékes tartozások legitimitása, stb.²³

Az a jogelméleti probléma, ami végül a *jogrendszerek identitása* néven kifejtésre került, az időtől függetlenített jogra vonatkozik: egy adott pillanatban lefolytatott vizsgálat eredményeként mi mindenre mondhatjuk, hogy egy adott jogrendszer részét képezi, illetve – megfordítva – mi alapján dönthetjük el egy szabályról, hogy az egy meghatározott jogrendszer része. Raz azért nem tekintette a kontinuitás problémáját valódi jogelméleti problémának, mert

¹⁶ Hogy az azonossági szabály csak önálló, "komplett" jogszabályokra vonatkozik-e, és hogy mi alapján döntjük el egy normatív kijelentésről, hogy az önálló-e (*individuation of laws*), a jogrendszerek identitásában nem játszik szerepet. Raz (2) 80-81.

¹⁷ Raz (2) 80. Raz a jogrendszerben való *tagsági feltételt* keresi (*criterion of membership in momentary systems*, Raz (1) 189.

¹⁸ Raz (2) 81, Győrfi (2) 281.

¹⁹ Raz (1) 186-189.

²⁰ Identity of momentary systems of law, Raz (1) 186-189.

²¹ Raz (2) 81., Győrfi (2) 281.

²² Uo.

²³ Raz (2) 83.

az időben való konkretizálás valójában esetjogivá minősíti az identitás kérdését, amit a konkrét eset körülményei között, az éppen hatályos jogszabályok alapján kell feloldani²⁴. Ehhez képest a jogelmélet feladata a konkrét eset körülményeitől és a jogszabályi környezettől független válasz adása, amelyet a jogrendszerek *kiterjedésének* vizsgálata tesz lehetővé.

1.2. Anyagi és formális azonosság

A jogrendszerek azonossága nem csak jogelméleti nézőpontból vizsgálható, hanem az egyes jogterületek szabályainak összehasonlító jogi vizsgálata alapján is. Ekkor a jogintézmények tartalmának és szabályozásának összehasonlításával dönthető el egy szabályozási módszerről, hogy két vagy több lehetséges jogrendszer közül melyikhez tartoznak. Ezt nevezi Raz a jogrendszerek *anyagi* – materiális – *azonosságának*²⁵. Míg az anyagi azonosság problémájával Raz nem foglalkozik, a *formális azonosságot* jogelméleti kérdésnek tekinti²⁶. Ezen utóbbi esetben a szabályok tartalmától független olyan feltételt keres, amely alapján rekonstruálható egy jogrendszer tartalma. A formális azonosság nem csupán azért foglal el kiemeltebb helyet Raz elméletében a materiális azonosságnál, mert a materiális azonosság ugyanúgy a jogági, jogterületi és jogintézményi szabályok összehasonlító jogi vizsgálatába visz, mint a folytonosság kérdése, hanem azért is, mert közismert, hogy teljesen azonos tartalmú szabályok, jogintézmények létezhetnek több jogrendszerben is, azaz anyagi jogösszehasonlítással nem feltétlenül lehet megállapítani egy szabály hovatartozását²⁷.

Ugyanakkor Raz is elismeri, hogy vannak olyan esetek, amelyekben a formális azonossági feltétel alapján nem mutatható ki bizonyossággal egy jogszabály hovatartozása: ezekben az esetekben segíthetnek az anyagi identitás összehasonlító jogi feltételei a jogszabálynak adott jogrendszerbe sorolásában²⁸.

²⁴ Raz (2) 81-84.

²⁵ Raz (2) 79.

²⁶ Uo.

²⁷ Raz (1) 187.

²⁸ Raz (2) 80.

A folytonosság-kiterjesztés értelmű azonosság és az anyagi-formális azonosság razi fogalompárjának négy metszéspontján található kérdések tehát kb. a következő rendszerben haladnak a jogelméletitől a gyakorlatias felé:

	A jogrendszer kiterjedése	A jogrendszer kontinuitása
Formális azonosság	Tisztán jogelméleti probléma	Tételes jogi, összehasonlító jogi ill. gyakorlati probléma, elméleti elemekkel ²⁹
Anyagi jogi azonosság	Tételes jogi, összehasonlító jogi ill. gyakorlati probléma, elméleti elemekkel	Kifejezetten gyakorlati kérdés, esetleges elméleti elemekkel

Míg Raz a kiterjedést a formális azonosság talajáról vizsgálja, érdekességképpen röviden bemutatjuk, hogy ellentétpárja, a jogrendszer kontinuitásának anyagi vizsgálata milyen kérdésekhez vezetne. Ezzel a kérdéskörrel foglalkozott pl. Wolff³⁰, aki olyan rendkívül gyakorlatias eseteket dolgozott fel, hogy mennyiben alkalmazható a frissen alakult Szovjetunió joga egy adott – szerződéses – jogviszonyra akkor, ha az korábban az orosz jog hatálya alatt állt; hogy az Első Világháború folytán átalakuló, megszűnő és létrejövő államok jogai mennyiben alkalmazhatóak az áthúzódó jogviszonyokra. Wolff különbséget tett *evolution* és *revolution* - fejlődés és forradalom - között a jogban³¹, és míg a kisebb változások, módosítások alapján jogosnak találta, hogy a szabályozás két különböző állapota ugyanazt a jogrendszert testesíti meg, addig a gyökeres változások – a jogrendszer szabályainak szinte összessége, az alapelvek, legfontosabb értékek megváltozása – már nem indokolta azt, hogy a jogszabályok két különböző időpontban fennálló összességét ugyanazon jogrendszernek tekintjük – legalábbis a vizsgált szerződéses jogviszonyok értékelése céljából. Wolff megközelítése nem szűk értelemben vett jogelméleti megközelítés volt, mert a jogszabályok és az azok alapjául szolgáló alapelvek és értékek *érdemi értékelése* – valamint a konkrét jogviszonyban szereplő felek akaratának kutatása –, nem pedig a jogpozitivisták által olyannyira kedvelt *formális* elemek, mint a jogalkotó személye, a jogalkotási felhatalmazottságot hordozó alapszabály, az elismerési szabály, vagy más alaki elemek vizsgálata alapján vonta le következtetéseit. Nyilvánvaló persze, hogy ezek a gyakorlati kérdések óhatatlanul vezettek filozófikusabb

²⁹ Raz meghivatkozta ehhez Finnis-t, in: Raz (2) 98.

³⁰ Wolff 430-432.

³¹ Wolff 431.

kérdésekhez is a jogrendszerek azonossága kérdésében, mint a szuverenitás változásának hatása az alkalmazandó jogra³².

2. A jog identitása vizsgálatának előzményei

A Raz által felvetett probléma nem új keletű a pozitivista gondolkodók³³ körében. Valójában ő maga is megpróbálta nézeteit elhelyezni az elődök gondolatai mentén. Raz úgy gondolta, hogy az identitás-probléma egyes elemeit elődei külön-külön kidolgozták, de nem foglalták olyan egységes rendszerbe, amely minden felmerülő kérdés megválaszolására alkalmas³⁴; illetve lesznek olyan korábbi azonosság-elméletek is, amelyek nem kerültek be Raz azonosságról szóló tanaiba. A fontosabb identitás-elméleteket, melyekre Raz is hivatkozik, Gyórfi jogpozitivizmusról szóló tanulmányában könnyen áttekinthető táblázatos formában mutatja be³⁵.

Másrészt, Raz nemcsak a korábbi azonosság-elméleteket használja fel saját elméletéhez, hanem épít mások általánosabb megállapításaira is, amelyeket nem a jog identitásával kapcsolatban tettek.

3.1. Korábbi azonosság-elméletek

A legelső ismert modell, amelyet Raz is említ, Austintól eredeztethető, és a *szuverén személyre* vagy *testületre* vezet vissza a jog identitását³⁶. Az ugyanazon egyetlen szuverén – vagy végső törvényhozó – által közvetlenül vagy közvetve alkotott szabályok ugyanannak a jogrendszernek a részei, és az ugyanazon szuverén által alkotott szabályok összessége teszi ki az adott jogrendszert³⁷. A *közvetettség* megengedése azt jelenti, hogy a különböző jogalkotók jogalkotási jogosultsága visszavezethető ugyanarra az egyetlen szervre – a végső jogalkotóra

³² Wolff 432.

³³ Mivel Raz gondolatmenetének előzményeként nem nevez meg a jogpozitívista gondolkörön kívül mást, ezért nem vizsgáljuk az előzmények között az esetleges természetjogi vagy más alapú nézeteket. Elfogadjuk, hogy mivel a szerző sem tartja őket gondolatai szempontjából irányadónak, azok hatása érvrendszerére legfeljebb közvetett. Annak ellenére tesszük ezt, hogy Raz maga is elismeri, hogy a jogrendszer a komplex társadalmi létezésnek csak egyetlen formája, amelynek identitása nagyban függ a társadalmi rendszer identitásától, amelyben létezik, amelyet olyan további alrendszerek tesznek ki, mint a vallás vagy a politikai rezsim. (Raz (1) 188-189.) Ezek kihatását a jogrendszer azonosságára Raz elismeri, de nem foglalkozik velük: amint fogalmaz, "nem kívánva más területekre átkóborolni" ("Not wishing to trespass on other fields" (Raz (1) 189.)), csak a jogelméleti megközelítést mutatja be.

³⁴ Raz (2) 85.

³⁵ Gyórfi (2) 41.

³⁶ Raz (1) 18-22, Raz (2) 79.

³⁷ Raz (1) 187, 190-191, Raz (2) 79.

vagy szuverénre.³⁸ Ez azt is jelenti, hogy a nem jogalkotási úton keletkezett szabályok nem jogszabályok. Ezek alapján az elv a jogszabályok eredének elve, vagy röviden az *eredet elve* – *principle of origin* – elnevezéssel illehető³⁹. Bár az elv első ránézésre egyszerű – "redukcionista"⁴⁰ elnevezéssel illehető –, annak teljes megértéséhez szükség van Austin jogelméletének további elemeire is, mint a *szuverén* fogalmának kibontása⁴¹, a jog létezésének feltételéről szóló fejtegetései, beleértve a szokásos engedelmesség feltételét és a parancs-kötelezettség-szankció hármását⁴², stb. Ezen elemek magyarázatára nem térünk ki, azonban az azonosság-problémával kapcsolatos kritikákat alább összefoglaljuk. Raz az austin-féle azonosság-koncepciót elutasította, és nem használta fel azonosság-elméletében⁴³.

Az első kritikai észrevétel, hogy az Austin által tételezett egyetlen szuverén, amelyre visszavezethető minden jogforrás, amelyik ugyanannak a jogrendszernek a részét képezi, nem létezik.⁴⁴ Ennek oka az, hogy a jogrendszerekben sok esetben több egymástól elkülönült testületre, személyre vezethető vissza a jogalkotás, melyek egymástól elkülönülten működnek, önálló – egymástól független – akaratképzésre képesek⁴⁵. Ezzel szemben Austin az állami szuverenitást jogalkotás útján megjelenítő összes szervet ugyanabba az egyetlen szuverén személybe vagy testületbe sorolta be, beleértve helyi önkormányzattól bíróságokig, szövetségi állam törvényhozójától tagállami parlamentig sok mindent⁴⁶. Ha pedig nincsen egyetlen, mindenek fölött álló szuverén, hanem végső soron több személyre vagy testületre is visszavezethetőek a szabályok, akkor az azonosság-elv alapján a különböző szervek által alkotott szabályok különböző jogrendszereket valósítanak meg, és egy országon belül annyi jogrendszer létezne, ahány végső jogalkotó az egyes szabályokra létezik. Ugyanígy elképzelhető, hogy bizonyos esetekben ugyanazon szerv több állam jogalkotásának végső jogalkotója is, mint pl. a egyes gyarmatbirodalmak – vagy éppen a Commonwealth – esetében, ami rögtön összevonná az egyébként teljesen különböző jogi hagyományokkal és szabályozási rendszerrel rendelkező államok jogrendszerait.

A másik, identitással kapcsolatos kritikai észrevétel, hogy a jognak a jogalkotásból eredtetettsége nem kellőképpen kidolgozott⁴⁷. Az austini jogalkotás-fogalom ugyanis annyira

³⁸ Raz (1) 18.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Györfi (1) 36.,

⁴¹ Magyarázza Raz (1) 6-11, Szabó (2) 194-195.

⁴² Összefoglalja Raz (1) 11-18., Szabó (2) 193-197.

⁴³ Az, hogy Austin elmélete nem zár teljesen, és több szempontból is kritizálható, akár az identitás-probléma kapcsán is, nyilvánvalóan következik abból a tényből, hogy műve töredékes maradt (ld. Szabó 190, 198.).

⁴⁴ Raz (1) 35-38.

⁴⁵ Raz (1) 37.

⁴⁶ Raz (1) 37.

⁴⁷ Raz (1) 38-40.

előtérbe helyezi a kodifikált jogot – ami a bíró alkotta joggal szembeni törekvései alapján érthető –, hogy nem képes kellően kezelni a bírói esetjogot, a szokásjogot és a korábbi szuverén által alkotott jognak az aktuális szuverén személye által meghatározott jogrendszerhez tartozását. Bár kiderül, hogy Austin a *hallgatólagos parancs – tacit command* – fogalmának bevezetésével próbálta ezeket a forrásokat is a jogalkotásból eredeztetni, azonban a fogalom túl kidolgozatlan ahhoz, hogy használható legyen⁴⁸. Mivel pedig ezek a források nem jogalkotás eredményeképpen jönnek létre, azok nem is sorolhatóak be egyetlen jogrendszerbe se.

Annak ellenére, hogy Raz identitás-elméletéhez elutasítja Austin identitás-elméletét, *államfelfogására* épít⁴⁹. Austin államról vallott nézeteit nem az azonosságának problémája kapcsán fejtette ki, míg Raz azt – mint majd látjuk – éppen az identitás-problémához használja kiindulópontként.

A következő állomás *Kelsen*. Kelsen is a jog eredetére vezeti vissza az identitást, azonban a nehezen meghatározható személyi-testületi és funkcionális kört magába foglaló szuverén helyett a jogrendszert egyetlen alapvető szabályra, az *alpnormára* vezeti vissza.⁵⁰ Raz szerint a kelseni azonosság-elmélet a szuverénnek alpnormára való lecserélését leszámítva megegyezik az austini identitás-felfogással⁵¹. Bár dolgozatunk céljából eltekintünk az alpnorma elemzésétől⁵², röviden összefoglaljuk, hogy az identitás-probléma céljából milyen fontosabb tulajdonságai vannak az alpnormának! Kelsen elméletében minden szabály érvényessége visszavezethető egy másik szabályra, és az így egymást igazoló szabályok Raz megfogalmazása szerint egy életfához hasonlóan ábrázolható⁵³ érvényességi láncolatot⁵⁴ alkotnak; a magyar jogirodalomban ugyanezt a Kelsen által is használt *joglépcső* elnevezéssel illelhetjük⁵⁵; mások pedig piramis-diagrammal modellezik a normák egymásra épülését⁵⁶. Az érvényességi láncolat legelső eleme az alpnorma, az ezt követő különböző szintek pedig más-más elnevezést viselnek, mint az első alkotmány -> jelenlegi alkotmány -> általános szabály -> egyedi szabály⁵⁷. Absztrakciós igényüinktől függően minden szint között további szintek különböztethetőek meg⁵⁸. Az egymásra történő visszavezethetőség mind a jogrendszer

⁴⁸ Raz (1) 39.

⁴⁹ Raz (2) 99.

⁵⁰ Kelsen (1) 111, Kelsen (2) 195, *in*: Raz (1) 95.

⁵¹ Raz (1) 95.

⁵² Magyar nyelvű bemutatását ld. pl. Bódig (2) 138-140.

⁵³ Raz (1) 97-100.

⁵⁴ Chain of validity

⁵⁵ Bódig (2) 138.

⁵⁶ Raz (1) 99. 1. lábjegyzet

⁵⁷ Raz (1) 98., Bódig (2) 138.

⁵⁸ Raz *uo*.

kiterjedésének, mind folyamatosságának értékmérője, azaz az egymásra való visszavezethetőség történetileg is értelmezhető⁵⁹. Azon funkciók alapján, melyekkel Kelsen az alapnormát felruházta – magában hordozza a jogrendszeren belüli jogszabályösszeütközések feloldásának módját, megjeleníti a jog fogalmát, stb.⁶⁰, – és az alapján, hogy az alapnorma egyben a történeti értelemben legelső törvényhozó jogalkotási és alkotmányozási hatáskörének forrása⁶¹, nem nehéz belátni, hogy itt egy hipotetikus intézményről van szó⁶², melynek szerepe, hogy premisszaként szolgáljon a jogrendszer vizsgálatánál, mint a Teremtés a földi élet megértésében, vagy a "pont" az algebrában. Ha egy norma beletartozik abba az érvényességi láncolatba, amelynek az alapja ugyanaz az alapnorma, akkor az a norma része az adott jogrendszernek. A jogrendszer azokat, és csak azokat a szabályokat tartalmazza, amelyek ugyanarra az alapnormára vezethetőek vissza.

Raz több alapot is talált arra, hogy a kelseni koncepciót ne fogadja el. Érveit két részre bontja: egyik része az *alapnormát*⁶³, másik része az *érvényességi láncolat* elméletét támadja⁶⁴. Ami az *alapnormát* illeti, mivel Kelsen annak tartalmát utólag, a jogrendszer szabályalkotási mechanizmusának elemzésével rekonstruálja – „az alapnorma tartalmát azok a tények határozzák meg, amelyek a parancsalkotásra és alkalmazásra vonatkoznak”⁶⁵ –, alkalmatlan arra, hogy a szabályok azonosságát visszavezethessük rá: hiszen az identitás kérdésének megválaszolása pillanatában épp azt nem tudjuk még, hogy mely szabályok építik fel a jogrendszert⁶⁶. Nem ismerhetjük az alapnormát a jogrendszer szabályainak ismerete nélkül, márpedig azt, hogy mely szabályok tartoznak a jogrendszerhez, éppen az alapnorma segítségével kellene tudnunk meghatározni⁶⁷.

A másik probléma, hogy a gyakorlatban előfordulhat, hogy egy jogrendszer valamely szabálya alapján új alapnorma jön létre, ami új jogrendszert keletkeztet, ami Kelsen elméletében még a korábbi rendszer egy további szabálya lenne. Ilyenkor, bár Kelsen szerint visszavezethető az új jogrendszer a korábbi jogrendszer alapnormájára, és ezért a két jogrendszer azonos egymással, a valóságban már két külön jogrendszer jött létre⁶⁸. Raz erre az államkiválás példáját hozza fel: amennyiben a kiválást a korábbi állam valamely jogszabálya formailag is elismeri, Kelsen

⁵⁹ Raz (1) 97.

⁶⁰ Kelsen (1) 401, 406, Kelsen (2) 50, 207, *in*: Raz (1) 96.

⁶¹ Kelsen (1) 116. *in*: Raz (1) 97.

⁶² Magyarul ld. Bódig (2) 138-139.

⁶³ Raz (1) 100-105

⁶⁴ Raz (1) 105-109.

⁶⁵ Kelsen (1) 120, *in*: Raz (1) 102.

⁶⁶ Raz (1) 102.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Raz (1) 102-103.

elmélete szerint az új állam jogrendszere – annak első alkotmányától kezdve az összes különféle szintű normáján át – a korábbi állam jogrendszerének része, holott sokszor teljesen nyilvánvaló, hogy már nem ez a helyzet⁶⁹. Ehhez magunk tesszük hozzá, hogy még nyilvánvalóbb a helyzet, ha pl. a széthullott Szovjetunióra gondolunk, ahol az alapszabály feltehetően oda vezetne, hogy minden ország jogrendszere továbbra is a szovjet maradna – vagy még régebbi, ha a Szovjetunió előtti időkre datáljuk az alapszabályt. Véleményünk szerint Kelsen alapszabályból eredeztetett koncepciója nem különbözteti meg a jogrendszerek identitásának két formáját – a kiterjedést és a folytonosságot – és ezért nem alkalmas a jog azonosságának modellezésére. Raz megfogalmazása szerint az alapszabály nem alkalmas annak meghatározására, hogy hol van a vége és a rá visszavezethető érvényességi láncolat vége⁷⁰ - olyan, mint egy félegyenes: csak kezdőpontja van. Raz nem támadja az alapszabályt minden vonatkozásban, azonban az identitás kérdésének megoldására alkalmatlannak tartja⁷¹.

Raz problémásnak tartja az *érvényességi láncolatot* is. Bár saját maga is elismeri, hogy az érvényességi láncolattal szembeni érvek nagyrészt egybeesnek az alapszabályval szemben felhozottakkal⁷², egyetlen olyan érve van, amelyet nem az alapszabály, hanem az érvényességi láncolat keretében fejt ki⁷³. Ez pedig az, hogy az érvényességi láncolat nem ad lehetőséget arra, hogy amennyiben a lánc egy eleme nem vezethető vissza az alapszabályra, akkor azt továbbra is a jogrendszer részének tekintsük⁷⁴. Erre két példát hoz: az egyik a bírói precedensjog spontán kifejlődése, amelyik nem vezethető vissza az alapszabályra – mert az annak alapján létrehozott első alkotmány semmilyen jogalkotási felhatalmazottságot nem tartalmazott rá nézve –, mégis érvényesül⁷⁵. Alapja ugyanúgy saját létezése, a gyakorlat – hogy hatékonyan érvényesül, mivel elfogadják –, mint az alapszabályé⁷⁶. A másik példa az alkotmányellenes, mégis – jogalkalmazói és társadalmi konszenzus esetében – alkalmazott szabály, amelyik éppen alkotmányellenessége miatt nem vezethető vissza az alapszabályra és így Kelsen elmélete szerint nem képezi a jogrendszer részét⁷⁷, a valóságban azonban mégsem mondhatjuk, hogy a jogrendszeren kívül állna, mert valamely más alapszabályhoz tartozik, vagy esetleg önálló jogrendszert alkotna. Raz példája szemléletes: vélelmezzük, hogy a gyufák gyártására

⁶⁹ Raz (1) 102-103.

⁷⁰ Raz (1) 104.

⁷¹ Uo.

⁷² Raz (1) 105-108.

⁷³ Raz (1) 109.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Mivel ennek a tanulmánynak nem tárgya az alapszabály részletes bemutatása, ezért nem térünk ki arra a kérdésre, hogy mi az alapja annak, hogy valamit alapszabályként fogadjunk el. Raz ezt annak hatékony, valóságos érvényesüléséből vezeti le Kelsen után. Pl. Raz (1) 106.

⁷⁷ Raz (1) 109.

vonatkozóan az alkotmányból kifolyó jogalkotási hatáskörének átlépésével hoz szabályt a jogalkotó, amelyet a szabály címzettjei alkalmaznak, a kormány végrehajt és a bíróságok követnek⁷⁸. Nyilvánvaló, hogy a gyufagyártási szabály önmagában ugyanúgy az adott jogrendszer része, mint minden más jogszabály, ugyanakkor kelsen-i értelemben mégsem az, mert nem vezethető vissza az alapszabályra – sőt, eredete épp azzal ellentétes⁷⁹.

Kelsen-nél is volt olyan gondolat az azonosság fogalmi körén kívül, amelyet Raz felhasználott saját identitás-elméletében: ez a normának való engedelmisség mint az érvényes jogként minősítés feltétele⁸⁰.

A következő gondolkodó Hart volt⁸¹. Érdekes módon Hartnak *nem* volt önálló azonosság-elmélete. Raz Hart általános *érvényesség-elméletét* gondolta tovább, és arra a megállapításra jutott, hogy abból könnyen kikövetkeztethető a jog identitásának kritériuma is⁸². Ebben az értelemben tehát Raz dolgozta ki Hart identitás-elméletét. Az érvényesség-elmélet és az identitás-elmélet különbsége ugyan leheletnyi, azonban itt is tettenérhető: a jog érvényessége - amivel Hart is foglalkozott - arra ad választ, hogy mely szabályok tartoznak érvényesen a jog fogalmába - és miért. Az identitás-elmélet pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi az a feltétel, amelyik az érvényesség-elmélet alapján érvényesnek tekintett szabályokat éppen egy meghatározható jogrendszerben helyezi el⁸³.

Már Hart jogelméletének vázlatos ismerete is elegendő ahhoz⁸⁴, hogy eljussunk Hart elismerési szabályától, mint a jog érvényességi feltételétől, az azonos elismerési szabályra visszavezethetőségig, mint az azonosság feltételéig⁸⁵: egy adott jogrendszer a *elismerési szabályból és a rá visszavezethetően alkalmazni rendelt szabályokból áll*⁸⁶. A más elismerési szabályra visszavezethető szabályok is érvényesek, azonban azok annak a jogrendszernek a

⁷⁸ Raz (1) 109.

⁷⁹Uo.

⁸⁰ Raz (2) 86.

⁸¹ Raz mindkét művében foglalkozik Hart jogelméletével az azonosság kérdése kapcsán. Mivel 1979-es műve jóval alaposabban elemzi Hart gondolatait, ezért a Harttal kapcsolatos részben a továbbiakban csak a ezen művére hivatkozunk. Harthoz ld.: Raz (1) 197-200. Raz (2) 90-97.

⁸² Amikor Raz Hart elméletéből vezeti le az identitás-elmélet harti változatát, akkor a "teljesen nyilvánvalóan következik mindebből" (Raz (2) 91.), "ez azt jelenti, hogy" (Uo.), "ez azt implikálja, hogy" (Raz (2) 93.), stb. kifejezésekkel vezeti át a gondolatmenetet a jog érvényessége kérdésében előadottakból az azokról Raz szerint az identitásra vonatkozó kérdésekre.

⁸³ Ez persze egy általános megállapítás, ami az összes többi gondolkodó gondolatrendszerére is alkalmazható. Így pl. a kelsen-i értelemben vett alapszabályból való levezethetőség érvényességi feltétel, míg az *azonos* alapszabályból való levezethetőség az *azonos* jogrendszerhez való tartozás feltétele. Kelsen azonban erre nevesítetten is kitért, és nem állt meg az érvényességi feltétel elemzésénél.

⁸⁴ Miként a többi, beidézett gondolkodó esetében tettük, Hartnál sem térünk ki elmélete általános bemutatására. Magyar nyelvű összefoglalójához ld.: Bódig (3) 243-260.

⁸⁵ Raz (2) 91, 93.

⁸⁶ Uo.

részét képezik, amelynek a szabálya az a másik elismerési szabály. Az elismerési szabály normatív értelemben ugyanúgy nem levezethető⁸⁷, mint a kelsen-i alapszabály vagy az austini szuverén, és funkciói is hasonlóak azokhoz - a jogrendszer érvényességének "kiindulópontja"; magában hordozza a jogrendszeren belüli kollíziók feloldását⁸⁸, stb. Mivel az elismerési szabály a gyakorlatban létező társadalmi szabály⁸⁹, ami a jogalkalmazó hivatalnokok⁹⁰ egyező eljárásában manifesztálódik, ezért végsősoron ezen személyeknek az elismerési szabályt megtestesítő *jogalkalmazási gyakorlata* az, ami meghatározza azt, hogy mi mindent értünk az adott jogrendszer szabályai alatt.

Azonban - azon túl, hogy Hart jogelméletét általában is sok kritika érte⁹¹ - az elismerési szabálynak az azonossági kritériumként való használatával szemben Raznak több ellenvetése is volt. Az egyik ilyen probléma az, hogy az elismerési szabály is nyitott *szövedékű szabály*, amelynek tartalma folyamatosan változik és így a konkrét *tényállás felbukkanásának eshetőségétől* tenné függővé a jogrendszer tartalmának megállapíthatóságát⁹². A második probléma, hogy Raz szerint ugyanolyan "tagsági" és "érvényességi" feltételeket hordozhatnak a *jogalkotási jogosultságra* vonatkozó szabályok - Hart modelljében a változtatási szabályok -, mint az elismerési szabály⁹³. A harmadik probléma az, hogy nem kizárt, hogy egy jogrendszernek *két vagy több elismerési szabálya* is legyen. Így elképzelhető, hogy van egy elismerési szabály, amelyik nem tartalmazza a korábbi bírói döntéseket, és nem ismeri el azok jogforrási jellegét, míg az ezzel ellentétesen érvényesülő gyakorlat jogforrási jelentőséget tulajdonít a bírói döntéseknek - ez a gyakorlat így új elismerési szabályt alkot, amelyik azonban ettől még ugyanannak a jogrendszernek a része marad, mint a bírói precedensjogot el nem ismerő elismerési szabály által validált szabályok⁹⁴. Raz szerint éppen az adná meg a jogrendszer egységének alapját, hogy a különféle jogforrásokra vonatkozó eltérő elismerési

⁸⁷ Pl. Raz (2) 91-93, Bódig (3) 252.

⁸⁸ Raz (2) 91.

⁸⁹ Hart 97, 98, 104, 107-108, 245., stb., in: Raz (2) 92-93. Bódig (3) 252-253.

⁹⁰ Hart az "officials" fogalmát nem bontotta ki pontosan, több helyen többféle szervet ért alatta, végrehajtói hatalmat gyakorló jogalkalmazótól jogalkotóig és bíróig többféle hivatkozással, helyenként beleértve, máshol kizárva a jogkövető népeességet. Raz (2) 92-93: 19-23. lábjegyzetek; magyarul: hivatalos személyek, "akik valamilyen 'hivatalt' töltenek be a jogrendszerben", Bódig (3) 252.

⁹¹ Ld. pl. Bódig (3) 258-260.

⁹² Raz (2) 94-95., a nyitott szövedék problémájához magyarul ld. Bódig (3) 254-255.

⁹³ Raz (2) 95. Véleményünk szerint ez a kritika nem teljesen helyes: számunkra úgy tűnik, hogy az elismerési szabályt csak azokra a szabályokra vonatkoztathatják a "hivatalos személyek", amely szabályok a változtatási szabály alapján jöttek létre.

⁹⁴ Raz (2) 95-96. Érdekes megfigyelni, hogy az angolszász jogbölcseleknek mennyi fejtörést okozott a tipikusan common law precedensjog beillesztése bármiféle elméleti keretbe! Hart kritikája kapcsán utalunk pl. Dworkin Hart-kritikájára is, amelynek - bár teljesen más tartalommal - szintén a bírói precedensrendszer valamely "misfit" eleme - ott az erkölcsi alapú bírói döntések - adta az alapját.

szabályokat ugyanazok a jogalkalmazó szervek alkalmazzák⁹⁵. Úgy tűnik, hogy amiképpen Raz nem tudta elképzelni Austin szuverénjét a szuverenitás bármely aspektusát gyakorló összes szervre használható egyetlen absztrakt, átfogó képződményként, úgy nem tudta elképzelni az elismerési szabályt az összes jogforrást elismerő, bármilyen időben keletkezett, átfogó absztrakt fogalomként, amely magában foglalja az egyes egymásnak ellentmondó elemei közötti kollízió-feloldási szabályokat is. Végezetül, Raz szerint a precedensalapú jogrendszer részét képezik azok a bírói döntések is, amelyeknek semmilyen olyan jogszabályi alapja nincs, amelyekre vonatkozna elismerési szabály, azonban amelyeknél a bírák továbbra is *döntési kényszer* alatt állnak. Ez van akkor, amikor a tényállásra nem vonatkoztatható semmilyen jogszabály sem, mert az adott esetnek még nem történt meg a szabályozása. Az ezen döntésekben alkalmazott szabályokat elismerési szabály nem emelheti be a jogrendszerbe, mert a döntés meghozatalának pillanatában - amikor el kell dönten, hogy mi minden része a jogrendszernek -, még nem létezik egyáltalán szabály, amit alkalmazni lehetne. Az alkalmazható szabály hiányában meghozott döntés alapja a bírói diszkréció lesz - a döntés alapjául szolgáló szabály, amelyet a bíró saját diszkrécionális jogkörével élve hozott meg, *diszkrécionális szabálynak*⁹⁶ nevezi Raz, és azt gondolja, hogy a diszkrécionális szabályoknak a jogrendszerben való megjelenítésére az elismerési szabály nem alkalmas, mert azok a döntési kényszer felmerülésekor még nem léteznek semmilyen hivatalos szerv gyakorlatában⁹⁷.

Raz kölcsönözte Harttól a bírói jogalkalmazás és a bírói jogalkotás kérdésében kifejtett nézeteit is, amelyeket identitás-elméletében felhasznált⁹⁸.

2.2. További előzmények

Az itt következő megállapításokat szerzőik nem a jog identitásának vizsgálatával kapcsolatosan tették, Raz azonban épített azokra saját azonosság-elméletének kimunkálásánál. Ez történt fentebb Austin állam-elképzelése, Kelsen norma-engedelmességi tana, és Hartnak a bírói jogalkalmazás és jogalkotás elválasztása kérdésében nyilvánított véleménye esetében is.

A jog fogalmára vonatkozó pozitivista elképzelések fejlődésének bemutatása vezet el Razt saját jog-fogalmához és ebből kibontható kiterjedés-elméletéhez. Így Austinnal és Kelsennel együtt röviden említi Benhtamot⁹⁹, aki szintén a jog alkotására és a jogalkotó

⁹⁵ Raz (2) 96. old.

⁹⁶ Law of discretion

⁹⁷ Mindehhez ld. Raz (2) 96-97.

⁹⁸ Raz (2) 90.

⁹⁹ Raz (1) 191.

személyére vezeti vissza a jogot. Ennek meghaladását jelentik a jog alkalmazásával, érvényesítésével kapcsolatos elméletek, amelyek sorában először *Hollandra* hivatkozik¹⁰⁰, aki szerint a jog "olyan külső emberi cselekvés, amelynek végrehajtását a szuverén biztosítja"¹⁰¹, és amely megkülönbözteti más magatartásirányító rendszerektől, mint a nem jogi jellegű szokás. Ennek meghaladása¹⁰² *Salmond* elmélete, aki szintén a jogszabályok érvényesítésére vezeti vissza a jogot, nem pedig azok megalkotására¹⁰³. *Salmond* azonban már precízebben fogalmaz: "jog az a szabály, amit a bíróságok elismernek és végrehajthatóak"¹⁰⁴. Állításának alapja az a felismerés, hogy a jogszabályok bírói úton mind végrehajthatóak, de legalábbis – a végrehajtást nem igénylő szabályok esetében – elismerhetőek, illetve hogy a bíróság csak jogszabályokat alkalmaz¹⁰⁵. Sem *Holland*, sem *Salmond* nem alkotott identitás-elméletet, azonban *Raz* elméletüket felhasználhatónak találta saját elképzeléséhez: innen már csak egy lépés eljutni oda, hogy azok a szabályok tartoznak azonos jogrendszerhez, amelyeket ugyanazok a bíróságok ismernek el vagy érvényesítenek.

A fenti gondolatmenet alapján *Raz* eljutott három olyan részkérdéshez, amelyek a *Holland* és *Salmond* koncepciójából kifejtett általános következtetését cizellálják, és amelyekhez szintén már létező elméleteket vett alapul. Az első probléma a *jog létezése és hatékonysága* közötti összefüggés. Ha ugyanis a bíróságok jogalkalmazói tevékenysége világít rá a jog lényegére, akkor felmerül a kérdés, hogy mi lesz azokkal a szabályokkal, amelyek ugyan létrejöttek tekintetében léteznek, de a bíróságok nem alkalmazzák őket; illetve, hogy mi lesz a *társadalom által nem követett szabályokkal*, az ún. papír-jogszabályokkal¹⁰⁶. A probléma megoldásához felhasználta *Kelsen*nek a tárgyban leírt nézeteit, amelyek szerint a jog feltétele legalább egy bizonyos fokú tényleges érvényesülés is¹⁰⁷. Hivatkozik továbbá *Lasswell* és *Kaplan* írására is¹⁰⁸, akik *Kelsen*nél valamivel nagyobb súlyt helyeztek a jogkövetés szempontjára, és megkérdőjelezték a társadalmi gyakorlat által széles körben ignorált szabályok jogi jellegét¹⁰⁹. Mindezek a gondolatok majd *Raz* identitás-elméletének is részét képezik,

¹⁰⁰ *Raz* (1) 190.

¹⁰¹ *Williams* 40. *in*: *Raz* (1) 190.

¹⁰² Kritikája többek között, hogy nem minden jogszabály jelent magatartási szabályt, és ezek nem szorulnak végrehajtásra. *Raz* (1) 190.

¹⁰³ *Raz* (1) 190-191.

¹⁰⁴ *Williams* 41. *in*: *Raz* (1) 190.

¹⁰⁵ *Raz* (1) 190-191.

¹⁰⁶ *Raz* (1) 201.

¹⁰⁷ *Raz* (1) 201, *Raz* (2) 86, *Kelsen* (2) 11. *in*: *Raz* (2) 86.

¹⁰⁸ *Lasswell & Kaplan in*: *Raz* (2) 86.

¹⁰⁹ *Raz* (2) 86-87.

ideértve a *jogkövető állampolgárok* és a *jogalkalmazók* általi ignorálás következményeinek megkülönböztetését is¹¹⁰.

A második speciális kérdés a *bírói jogalkalmazó és szabályalkotó tevékenység elválasztása* volt, amellyel korábban *Hart* foglalkozott behatóbban. Ettől függ az, hogy egy döntés az adott jogrendszerhez tartozó már létező jogot testesít-e meg (bírói jogalkalmazás), vagy új szabályt hoz létre (eseti szabályalkotás)¹¹¹. Amennyiben ugyanis a jogrendszert egy pillanatnyi állapotában akarjuk rekonstruálni, annak akkor lesz csak része egy szabály, ha az már a jogalkalmazói tevékenység megkezdésének pillanata előtt is létezett. Egy korábban nem létező, bíró alkotta szabály pedig csak akkor lesz megalkotásától kezdve része a jogrendszernek, ha a későbbiekben a bíróságok számára kötelező azt alkalmazni¹¹². *Hart* megoldása erre a problémára az elismerési szabály, amennyiben annak tartalmától teszi függővé a választ¹¹³. *Raz* – bár hangsúlyozottan inkább csak felveti a problémát, mintsem megválaszolja azt¹¹⁴ – láthatóan afelé hajlik, hogy amennyiben a bíróságot szabály kötelezi arra, hogy döntsenek a joghézagos kérdésekben is, és az ezen kötelezettséget előíró szabály iránymutatást is tartalmaz a döntésre nézve – ezt nevezi *Raz* *diszkracionális szabálynak* –, és a jövőben a döntést követnie kell a bíróságoknak, akkor a korábban nem létező szabály alkotása az identitás-probléma szempontjából azonos megítélés alá esik a már létező szabály bírói alkalmazásával¹¹⁵.

Végezetül felmerül, hogy milyen kihatása van a jogrendszer tartalmának megállapítására a *jog és állam kapcsolatának*¹¹⁶. *Raz* azonosság-elmélete korlátját látta egyes bíróság által alkalmazott szabályoknak az államhoz fűződő viszonyában, mint egyes társadalmi csoportok belső szabályai, mint a gazdasági társaságok alapító okiratai, szerződések, illetve a külföldi jog belföldi alkalmazása, stb.¹¹⁷ Abból a célból, hogy az állam és különféle, bíróság által alkalmazott szabályok kapcsolatát vizsgálhassa, először el kellett vetnie a kelsen-i államelméletet¹¹⁸, amelyik az államot csak jogi fogalmakkal vélte leírhatónak, és így némiképp azonosította egymással a kettőt¹¹⁹. Vizsgálati kiindulópontként inkább a benthami és austini állam-felfogást¹²⁰ fogadta el, amelyik szerint a joggal foglalkozni csak azután lehetséges, hogy az államról van – esetükben szociológiai jellegű – fogalmunk. *Raz* is megmarad ezen a szinten,

¹¹⁰ *Raz* (2) 85-89.

¹¹¹ *Raz* (2) 90-97.

¹¹² *Raz* (2) 90-91.

¹¹³ *Raz* (2) 90-91.

¹¹⁴ *Raz* (2) 97.

¹¹⁵ *Raz* (2) 96-97.

¹¹⁶ *Raz* (2) 97-102.

¹¹⁷ Részletesen ld. később. *Raz* (2) 97-102.

¹¹⁸ *Raz* (2) 99.

¹¹⁹ *Kelsen* (1) 180-207. in: *Raz* (2) 99. Magyarul Bódig (2) 141-142.

¹²⁰ *Raz* (2) 99.

mert nem fejt ki állam-fogalmát, hanem pusztán felsorol egy-két alapigazságot – truizmust¹²¹ –, amelyek a bentami és austini komplexebb felfogás felé mutatnak.

3. Raz azonosság-elmélete

A fentiek alapján talán már össze is állt Raz identitás-elmélete. Valóban: Raz elméletének újdonsága abban rejlik, ahogyan a korábban mások által kidolgozott gondolatokat egyetlen rendszerbe szervezte. Amint maga is kifejti, identitás-elmélete egyes részeit mások már kifejtették, de korábban senki nem foglalkozott az összes összetevővel egyetlen elmélet keretén belül¹²².

Raz elmélete 1970 és 1979 között alapos változáson ment át: kilenc év alatt új szempontokat fedezett fel és bontott ki – mint az állam és a jog kapcsolata –, másokat elhagyott – mint az elsődleges jogalkalmazó fogalma –, megint másokat pedig tovább cizellált – mint a jog érvényességének hatása a jogrendszerre. Az alábbiakban mindkét műve felhasználásával próbáljuk meg rekonstruálni azonosság-elméletét.

Raz identitás-elméletének van egy főszabálya, amit három, nagyon általános korlátozás pontosít. A főszabályt leginkább 1970-es művében fejt ki¹²³, míg 1979-es munkája részletesen kiegészíti ezt a három szemponttal, amelyek további vizsgálata szükséges ahhoz, hogy megállapíthassuk egy jogrendszer kiterjedését¹²⁴. Raz több helyen is kiemeli, hogy célja nem annyira válasz adása, vagy az egyes elemek mélyebb elemzése, mint inkább kérdések felvetése, vizsgálati tárgyak azonosítása volt¹²⁵ – ezért elmélete helyenként hiányosnak vagy elnagyoltnak tűnhet.

Raz elméletének első eleme az ún. *elsődleges jogalkalmazó szervek*¹²⁶ működése. Azaz – Salmondhoz hasonlóan – ő is a jogalkalmazásban látja a jog lényegét, csak egyrészt Salmond nem alkotott kiterjedési szabályt ebből a felismerésből, másrészt Raz pontosítja a Salmondnál szereplő *bíróságok* kifejezést – bár elismeri, hogy a leggyakrabban az elsődleges jogalkalmazó szervek bíróságokat jelentenek majd, hiszen zárójelben néhol a bíróság kifejezést¹²⁷ is odailleszti, ráadásul második művében már végig *bíróságokat* használ –, harmadrészt pedig

¹²¹ Raz (2) 100.

¹²² Raz (2) 85.

¹²³ Raz (1) 189-197.

¹²⁴ Raz (2) 85-102.

¹²⁵ Raz (1) 194, Raz (2) 78, 83, 89, 100, 102.

¹²⁶ "Primary law-applying organs" Raz (1) 190-197.

¹²⁷ Pl. Raz (2) 195.

kiegészíti a főszabály három korlátjával. Raz szerint tehát azok a szabályok tartoznak azonos jogrendszerhez, amelyeket az adott jogrendszer által létrehozott *elsődleges jogalkalmazó szervek* elismernek¹²⁸, vagy elismerni kötelesek. Az "elismerni kötelesek" kifejezés arra az esetre vonatkozik, ha egy meghatározott szabályt egyszerűen azért nem alkalmaztak még, mert nem merült fel olyan tényállás, amire alkalmazni kellett volna, azonban ha felmerülne, akkor alkalmaznák azt¹²⁹. Az elsődleges jogalkalmazó szervek – elnevezésüktől függetlenül – azok a szervek, amelyek végső soron arról döntenek, hogy a kényszer alkalmazását egy adott helyzetben lehetővé teszi-e a jog, vagy sem¹³⁰. A jogrendszer belső koherenciájára vezeti vissza Raz azt az állítást, hogy közvetlenül vagy közvetve minden jogszabálytól el lehet jutni egy olyan szabályig, amely a kényszer alkalmazhatóságáról dönt¹³¹. Ugyanez elmondható a jogalkalmazó szervekről is¹³², amelyek a funkciójuk által meghatározott szervezetrendszeret alkotnak. Ezen belső kapcsolat miatt e szervek egymás létezését és tevékenységét elfogadják, és ezen elfogadási láncolat alapján mondhatjuk ki, hogy bármely elsődleges jogalkalmazó szervtől el lehet jutni a jogrendszer összes szabályáig, amelyet vagy közvetlenül alkalmaz, vagy más szerv döntésének elfogadása útján elismeri¹³³.

Raz teóriája tehát egy intézményi kör döntésétől teszi függővé azt, hogy milyen szabályokból áll össze egy jogrendszer. A jogrendszer tartalma egyrészt ezek szervek tényleges tevékenységének a megfigyelésével, másrészt hipotetikus módon – "ha ez-és-ez a tényállás már felmerült volna előttük, akkor mit alkalmaznának?" – rekonstruálható. Kelsent Raz többek között azon az alapon bírálta, hogy az alapszabály létezése a jogrendszer megfigyelése alapján történik: hogyan lehetne az alapszabály a jogrendszer alapja, amikor létezéséhez szükség lenne arra a jogrendszerre, amit belőle eredeztetünk¹³⁴? A probléma itt is felmerül: hogyan tudnánk a jogrendszert rekonstruálni a jogalkalmazó szervek tevékenysége alapján, amikor éppen maga a rekonstruálni kívánt jogrendszer nevezi meg az elsődleges jogalkalmazó szerveket? A csapdát Raz úgy próbálta meg elkerülni, hogy elmélete szerint a szabály, aminek hovatartozásáról döntenünk kell, tartalmazza a jogalkalmazó szerv megnevezését és a jogi parancsot is¹³⁵. Az

¹²⁸ Raz (1) 191, 192.

¹²⁹ Raz (1) 196. Raz azt a példát hozza, hogy az adott polgári jogi vitás kérdést a felek rendszerint peren kívüli egyezség tárgyává teszik –, és így nem vezethető le az adott szabály létezése. A válasz erre is az, hogy ekkor azt kell vizsgálni, hogy a bíróság *hogyan járna el*, ha az adott ügyet elé vinnék. Ez nem jelenti azt, hogy a bíróságok alkotnák a jogot, hiszen a bírák a jogalkotó által megalkotott szabályokat alkalmazzák – pusztán annyit jelent, hogy egy szabály *jogként* létezése a jogalkalmazó gyakorlatából eredeztethető. Raz (2) 88.

¹³⁰ Raz (1) 192-193.

¹³¹ Raz (1) 193.

¹³² Uo.

¹³³ Uo.

¹³⁴ Ld. korábban

¹³⁵ Raz (1) 191-192.

azonos, vagy egymás elismerésére kötelezett elsődleges szervekből jön létre a szervek azon köre, amelyeknek az eljárását vizsgáljuk. Azaz a jogrendszer és az elsődleges jogalkalmazó szerveket leíró szabályok *szétválnak*: első lépésben megállapíthatjuk az azonos elsődleges jogalkalmazó szervet vagy egymás eljárásának elismerésére kötelezett szerveknek a listáját – ez lesz a jogrendszernek azon része, amelyik megnevezi az elsődleges jogalkalmazó szerveket –, majd pedig azok eljárásából megállapíthatjuk a jogrendszer további tartalmát¹³⁶.

A főszabályt három ponton szükséges pontosítani. Az első *a jog létezése és hatékonysága közötti összefüggés*. Erről Raz is elismeri, hogy az a jog *létezésének* kérdésével kapcsolatos¹³⁷, azonban – mint írja – "mivel a jog csak jogrendszerben létezhet, a jog létezésére rákérdezni annyit tesz, mintha azt kérdeznénk, hogy része-e egy adott jogrendszernek: az azonosság problémájára vonatkozik"¹³⁸. Ezen sommás igazolás után rátér az érvényesség és hatékonyság problematikájára, ismertetve a két lehetséges végpontot: a jog létezése nem függ a hatékonyságától, vagy csak a valóban alkalmazott és társadalmilag is elfogadott szabályok tekinthetők jogszabálynak¹³⁹, röviden kitérve Kelsen, Laswell és Kaplan fentebb tárgyalt megállapításaira is¹⁴⁰. Saját álláspontját abban összegzi, hogy a jog létezésének feltétele az, hogy azt a *jogalkalmazó szervek* alkalmazzák¹⁴¹, nem pedig eredete. Ennek első oka, hogy a primitív társadalmakban is először alakultak ki a vitarendezés eszközei és csak később vált intézményessé a jogalkotás. Második érve szerint a különféle szabályalkotó szervek közül éppen a bíróságok tevékenységén keresztül lehet azonosítani azokat, amelyek *jogot* alkotnak. Harmadszorra, a jogalkotó és a jogalkalmazó között a jog tartalmára vonatkozó konfliktusban végső soron mindig a jogalkalmazók döntenek. Tehát a jog hatékonysága csak annyiban feltétele a jog létezésének, amennyiben az a jogalkalmazó szervek tevékenységében megjelenik. Ez azt is jelenti, hogy a jog létezését önmagában nem rontja le valamely szabály *társadalmi* ignorálása. Ha valamely szabályt a társadalom – a szabály alanyai – rendszeresen figyelmen kívül hagy, azonban esetileg érvényesítik azt a bíróságok, akkor a szabály – bár a jogkövető alanyok nem alkalmazzák –, beletartozik a jog kategóriájába. A jog hatékonyságával kapcsolatos fejtegetés tehát valójában nagyon jól beleillik a főszabályba.

A második pont, ahol Raz kiegészítenivalókat fűz a főszabályhoz, az *új szabály alkotásának* és a *már létező jog alkalmazásának* a megkülönböztetésére vonatkozik¹⁴². Raz

¹³⁶ Raz (1) 192.

¹³⁷ Raz (2) 85.

¹³⁸ Uo.

¹³⁹ Raz (2) 85-87.

¹⁴⁰ Uo.

¹⁴¹ Raz (2) 87-90. Magyarul Györfi (2) 282.

¹⁴² Ehhez végig Raz (2) 90-97.

ugyanis – Hart után – úgy gondolja, hogy bíróságok gyakran akkor is döntési kényszer alatt állnak, amikor a felmerülő eset nem tartozik teljesen egyetlen jogszabály hatálya alá sem. Kérdés, hogy a jogrendszer részét képezik-e azok a bírói döntések, amelyeket nem a döntést megelőző szabályokból vezet le a bíróság, hanem a döntési kényszer alapján diszkrecionális jogkörében dönt el. Hart válaszából az vezethető le, hogy mivel az ilyen döntések sem az elismerési szabály fogalmi körébe, sem az elismerési szabályra visszavezethető szabályok fogalmi körébe nem tartoznak, azok nem képezik a jogrendszer részét. Raz szerint az elismerési szabály mellett léteznek olyan szabályok is¹⁴³, amelyek előírják a bíróságok számára a döntési kényszert anélkül, hogy konkrét utasítást tartalmaznának az eset megoldására – vagy csak nagyon általános támpontot adnak a bírónak, pl. hogy "a felek érdekeit szem előtt tartva" döntsön –, és ezek a szabályok teszik lehetővé, hogy azok a bírói döntések is a jogrendszer részét képezzék, amelyek nem már meglévő jogszabály automatikus alkalmazásával születtek. A jogrendszer azonban csak akkor bővül ki a jogalkalmazó szervek ezirányú tevékenységével, ha ezeket a döntéseket a későbbi bírói döntéseknél figyelembe kell venni, azaz ha a precedenseknek legalább egy meghatározott szintig kötelező erejük van.

A harmadik pont, ahol a főszabály kiigazításra szorul, az *állam és a jog viszonya*¹⁴⁴. Raz felismeri, hogy a bíróságok gyakran olyan szabályokat is alkalmaznak, amelyek mégsem tartoznak szükségszerűen a *jog* fogalmába, mint pl. szerződések, társaságok alapító okiratai, vagy a nemzetközi magánjogi utaló szabály folytán külföldi államok jogszabályai. A főszabály alkalmazása éppen ezen a ponton hiúsítaná meg a jog identitásának koncepcióját: mivel a bíróságok külföldi jogot is ugyanúgy alkalmazhatnak, mint belföldit, illetve mivel a bíróságok Raz koncepciója szerint jognak nem minősülő forrásokat is alkalmazhatnak, ezért a koncepciója eleddig elméletileg egyetlen jogrendszerbe sorolhatná a világ összes államának jogát, valamint a – Raz szerint – jognak nem minősülő forrásokat is¹⁴⁵. Ennek kizárására Raz egy nagyon általános kategóriát állít fel: azt mondja, hogy a bíróságok által alkalmazott szabályoknál meg kell vizsgálni annak az *államhoz fűződő viszonyát*, amely vizsgálat mindig *eseti jelleggel* történik¹⁴⁶. Mint fentebb utaltunk rá, Raz az állam fogalmát komplex – szociológiai-politológiai – értelemben fogja fel. Annak a társadalmi-politikai rendszernek, ami egy államot konstituál, a

¹⁴³ Ezek az említett *diszkrecionális szabályok*.

¹⁴⁴ Ehhez végig Raz (2) 97-102. Magyarul Györfi (2) 282-283.

¹⁴⁵ Raz nem indokolja meg, hogy egyes szabályokat (szerződés, az alapító okirat) miért nem tekint jogforrásnak. Érvéle olyan érzést kelt, hogy miután nem érzi idetartozónak ezeket a szabályokat, keres egy olyan hivatkozási lehetőséget, amelynek fonalán kizárhatja őket saját jogrendszer fogalmából. Azaz, mintha elképzelése igazolásához *utólag* keresne érveket.

¹⁴⁶ Ebben az alfejezetben Raz újból hivatkozik arra, hogy nem tekintette feladatának egzakt válaszok adását, pusztán problémákat kíván azonosítani.

jog pusztán egy alrendszere, ezért az állam és jog kapcsolata a különféle *alrendszerek kapcsolatának vizsgálatát* jelenti. Így Raz szerint vizsgálni kell, hogy miként választhatóak el egymástól a politikai rendszert felépítő jogi és nem jogi normák; hogy hol van a választóvonal a társadalmi szabályok és a jogi szabályok között; hogy hol van a választóvonal a jog és más alrendszerek szabályai között; és végül, hogy hol a határ egy jogrendszer és a vele párhuzamosan működő más jogrendszerek között. Véleménye szerint ezen kérdések vizsgálatánál elsődleges szempont az, hogy az államhatalom hol áll a vizsgált szabályok mögé¹⁴⁷. A második jellemző, hogy a jog a többi társadalmi alrendszer meghatározott keretek közötti működését teszi lehetővé, illetve egyes társadalmi csoportosulások, mint egyházak, egyesületek, stb. szabályainak a betartását és érvényességét hivatott biztosítani. Ebből az következik, hogy ezek a további szabályok azáltal lesznek alkalmazhatóak a bíróság előtt, hogy azt a jog lehetővé teszi – azaz a jog rendelkezik autoritás-igénnyel a többi szabály fölött, és nem fordítva. Végezetül megjegyezzük, hogy az állam és jog kapcsolatának leírásán belül Raz elidőz a jogrendszerek kontinuitásának problematikájánál is¹⁴⁸.

Összefoglalva Raz teóriáját, véleménye szerint azok a szabályok alkotnak egy meghatározott jogrendszert, amelyet egy adott időpontban az azonos rendszerhez tartozó, egymást kölcsönösen elismerő elsődleges jogalkalmazók alkalmaznak vagy alkalmaznának, ha az alkalmazás feltételül szereplő tényállás előttük felmerülne, függetlenül a szabály társadalmi elfogadottságától, valamint attól, hogy a szabály alkalmazásának pillanatában jön-e létre, vagy korábban létezett. Nem tartoznak ide azok a szabályok, amelyekről az állam, mint egy társadalmi rendszer alatt szervezett politikai rendszer, és a szabály kapcsolatát vizsgálva kiderül, hogy az nem jogi természetű szabály, vagy nem az adott állam szabálya.

4. Raz elméletének bírálata

Bár már terjedelmi okokból sem tekintettük feladatunknak Raz elmélete továbbélésének bemutatását, az alábbiakban mindenképpen leírjuk néhány személyes gondolatunkat.

4.1. A kritika alapja

A jogpozitivisták írások kritikája előtt röviden tisztázni kell azt, hogy milyen

¹⁴⁷ The backing of state power, Raz (2) 101.

¹⁴⁸ Raz (2) 100-101.

szempontból lehet kritikát megfogalmazni velük kapcsolatosan.

Kritika alapja elsőként lehet, hogy megvizsgáljuk: a szerző a megjelölt kérdéssel foglalkozott-e; kellőképpen *meg tudta-e ragadni tárgyát*, és megfelelően *el tudta-e egymástól választani* az egyes kérdéseket. Ez a nem jogelméleti jellegű általános kérdés mindenféle írásnál feltehető, és mi is csak azért foglalkozunk vele Raz elméletét illetően, mert véleményünk szerint van mit leírni Raz két művéről ebben az összefüggésben.

A kritika második és harmadik fajtája jóval érdemibb. Feltehetően az összes pozitivistá gondolkodó azzal a szándékkal lát neki elmélete megalkotásához, hogy megpróbálja valamiféle átlátható formális rendszerbe szedni a valóságot, és az egyes történések, folyamatok, jogi relevanciával bíró jelenségek, ok-okozati kapcsolatok, érvényességi feltételek egyedi, kazuisztikába vesző vizsgálata helyett a konvencionalitásra visszavezethető általánosabb, absztraktabb síkon világítson meg összefüggéseket. Ehhez képest néha a valóság feltárása helyett valamiféle gondolati rendszerteremtés kezdődik, amelynél elsődleges kérdéssé lép elő az, hogy a felvázolt rendszer jól záró, logikus, saját fogalmaihoz képest konzekvens egész-e, és háttérbe szorul az a valóság, amelynek leírására megalkották. Ezért a kritika második fajtája *a rendszer logikus, konzekvens jellegére* vonatkozhat. Ekkor nem a valósággal, a gyakorlatban lezajló folyamatokkal, hanem *korábbi saját állításaiival, definícióival* ütköztetjük ezt vagy azt az elméletet. Jó példa erre Raznak Kelsen alapnormájával szemben megfogalmazott azon kritikája, amely szerint az alapnorma azért nem alkalmas a jogrendszer azonosságának megállapításához, mert tartalmát éppen a rendszer mechanizmusai alapján kellene megállapítani - ami így nyilvánvaló logikai ellentmondáshoz vezet. Rámutatunk az önellentmondásra, mintegy kiigazítjuk a hibákat, de szigorúan a gondolatilag tételezett rendszeren belül maradva.

A harmadik fajta kritika lenne a legizgalmasabb - az elméletek *valósággal való ütköztetése*. E kritikának az alapja azonban meglehetősen kétes. Egyrészt, mert sajnos a pozitivistá jogfelfogásból hiányzik bármilyen hivatkozási pont az elméleten kívül meglévő olyan előre definiálható létezőre, amire alapozva viszonyítva hitelesen kritizálni lehetne. A legtöbb általunk ismert pozitivistá leírása a jognak vagy ehhez kapcsolódó valamely részkérdésnek - és ilyennek tekintjük Raz identitás-elméletét is - önkényesen definiált fogalmak rendszere, amelyeknek ugyan van valóságalapjuk, azonban a nagyfokú definíciós szabadság alapján a rendszer bármely eleme alkalmassá tehető arra, hogy - akár utólag is, kis módosítással - a valóság bármely elemét alá besoroljuk. Ha a fogalmak szintjén megalkotott rendszer jól zár, akkor aligha lehet elvitatni érvényességét - mivelhogy nincs is mihez képest érvényesnek tekinteni azt -, legfeljebb egy másik, szintén fogalmi alapokon álló elmélet szegezhető vele

szembe. Valójában a "Csak az az érvényes szabály, ami A betűvel kezdődik" "A B betűvel kezdődő szabályok nem érvényes szabályok?" "Nem." "Miért?" "Mert nem A betűvel kezdődnek." típusú dialógussal is létre lehet hozni jól záró, koherens rendszert, és senki nem tudja elvitatni a szerzőtől azt, hogy ő így lássa a jogot. Ha pedig utána többszáz oldalban megmagyarázza, hogy az A betűvel kezdődő szabályokba mi mindent ért bele - pl. "A jogszabályokat", "A bírói döntéseket", "A gyakorlatban követett szabályokat", stb. -, akkor még akár komolyan is vehető az elképzelése.

A kérdés tehát az, hogy van-e bármilyen alapja annak, hogy a valósággal ütköztessük mindezeket az elképzeléseket - az alapján, hogy a leírt valóságra vonatkozó objektív ismérvünk nincsen; sőt, éppen az ilyesfajta leírások lennének hivatva arra, hogy rekonstruálják a valóságot¹⁴⁹. Ugyanakkor míg az elméleti-gondolati síkon a valóságra vonatkozó, a rendszeren kívül létezőnek vehető - és nem az elmélet által tételezett vagy definiálni próbált - fogódzó hiányában gyakran *l'art pour l'art* gondolati kísérleteknek tűnnek a leírások, a hétköznapiakban a parlament törvényeket fogad el, a bíróságok emberi sorsok vagy vagyonok felett döntenek, a vámtisztek elkobozzák a határon a hamis védjeggyel ellátott árut, a nyomozóhatóság előzetes letartóztatásba vesz gyanúsítottakat, emberek házasodnak és válnak, stb.

A problémával Raz is tisztában volt, és fel is teszi a kérdést: "/m/ilyen céljuk lehet a jogbölcselőknek a jogrendszerek azonosságával kapcsolatos elméleteik felállításával?"¹⁵⁰. Egyrészt kifejti, hogy a jogrendszer és a jog fogalmát nem jogtechnikai vagy gyakorlati értelemben használja, és ezért megoldásai nem lesznek alkalmasak konkrét jogi probléma kezelésére¹⁵¹, ugyanakkor elismeri, hogy a jogelmélet célja a jog jobb megértésének előmozdítása, ami végső soron annak gyakorlati alkalmazását segíti elő¹⁵². A jogfilozófus elmélete ugyan általánosító és elszakad a konkrét jogi problémáktól, azonban alapul kell, hogy szolgáljon a gyakorlat számára, illetve a gyakorlati problémákból indul ki¹⁵³. Ehhez képest Raz nem biztos benne, hogy az azonossággal kapcsolatos mindenféle jogi probléma vizsgálatával egységes azonosság-kritérium alkotható¹⁵⁴. Mindezek mellett általános fejtegetései során végig gyakran hivatkozik konkrét jogi problémákra, mint a külföldi jog belföldi alkalmazása, vagy a szerződés, vagy egyesületek alapszabályainak jogi minősítésével kapcsolatos problémák, stb.

¹⁴⁹ A természetjogi fejtegetések kritikája, véleményünk szerint, azért könnyebb, mert azok szükségszerűen tartalmaznak olyan elemet, ami a rendszeren kívülről - *a priori* - jön, mint pl. az erkölcs, a jó, Isten, a haladás, vagy akár a fizikai fájdalom. Ezek a kifejezések persze tovább problematizálhatók, azonban mindenképpen a jogon kívülről származó "fogódzót" testesítenek meg, ami legalább viszonyítási pontként szolgálhat.

¹⁵⁰ Raz (2) 82.

¹⁵¹ Raz (2) 78-79.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Raz (2) 82-85.

¹⁵⁴ Raz (2) 84.

Mivel Raznak az azonosság-elmélet gyakorlati alkalmazhatóságával kapcsolatos fejtegetéseiből kiderül, hogy elméletét többnek gondolta, mint egyfajta öncélú gondolati kísérletnek, és levonható belőle azon törekvése, hogy a jogfilozófiai absztrakció szintjén szintetizált megállapításai mégiscsak gyakorlati problémákban gyökerezzenek, és ezért elméletének legalább egy minimális gyakorlati szerepet is szánt, ezért kritikánkban magunk is hivatkozási alapul fogjuk használni azokat a jelenségeket, amelyek a jog működésének napi gyakorlatában megjelennek. Ehhez persze az elmélettől függetlenül, tapasztalati úton megismerhetőnek kell vélelmeznünk bizonyos gyakorlati folyamatokat, ám azt gondoljuk, néhány helyen Raz is ugyanezt tette elméletében¹⁵⁵.

4.2. A kitűzött feladat és a megvalósítás módja

Bár az azonosság-elmélet kifejtése során Raz mindkét művében követ egy befogadható és érthető irányvonalat, és a két mű végére összeállnak elméletének elemei, a kivitelezés módja legalább *két szempontból* alapos kritikára ad alapot. A nagyobb probléma, hogy bár Raz maga is külön tárgyként nevesíti az *identitás* és a *létezés* problematikáját¹⁵⁶, azt sajnos *több alkalommal összemosza*. Kisebb probléma ennél, hogy bár mondanivalóját a jog *kiterjedésére* kívánja korlátozni, néha áttéved a jog folytonosságának kérdéskörére is.

Az első problémára jó példa a jog hatékonyságának és létezésének kapcsolatára vonatkozó alfejezet, amit azzal indít, hogy "a jog létezésével kapcsolatos feltételekre vonatkozik, azonban mivel a jog csak jogrendszerben létezhet, ezért a jog létezésére rákérdezni annyit tesz, mintha azt kérdeznénk, hogy része-e egy adott jogrendszernek: az azonosság problémájára vonatkozik"¹⁵⁷. Nyilvánvaló, hogy ez a "csúsztatás" szükséges volt ahhoz, hogy a hatékonysággal kapcsolatos elképzeléseit az identitásról szóló fejezeten belül leírhasse, de ennek ára a fogalmi igényesség csorbulása lett. Véleményünk szerint a létezés és az azonosság kérdése két, egymástól jól elválasztható kérdés: a létezés arra ad választ, hogy egy szabály elér-e a *jog* minősítést, míg az azonosság kérdése arra ad választ, hogy az érvényes szabályok halmazából milyen szervezőelv segítségével rendezhetőek olyan részhalmazok, amelyeket önálló, egymástól elkülönült jogrendszereknek nevezünk. A jog érvényessége tehát a jog azonosságának *előkérdése*. Bár Raz írásaiban több olyan tényezőt is azonosít, amelyek *csak* az

¹⁵⁵ Pl. amikor az állam és a jog kapcsolatára hivatkozva kizár a jog fogalmából olyan jelenségeket, mint szerződés vagy egyesületi alapszabály, annak ellenére, hogy bíróságok alkalmazzák azokat is, és ezért megfelelnek az elsődleges jogalkalmazó elmélete alapján a jog fogalmába.

¹⁵⁶ Legerőteljesebben talán: Raz (2) 81.

¹⁵⁷ Uo.

azonosság kérdésére adnak választ – mint pl. hogy ugyanarra a jogalkotóra, vagy alapnormára, vagy elismerési szabályra, vagy elsődleges jogalkalmazói körre vezethetők vissza –, az azonossággal kapcsolatos kérdéseket messze felhívítják a létezéssel kapcsolatos fejtegetések. Véleményünk szerint az 1979-es művében kifejtett három speciális kérdéskör közül kettő teljesen, egy nagyrészt az érvényességre, nem pedig az azonosságra vonatkozik. A jog hatékonyságának kérdéséről ő maga is elismeri, hogy az a jog létezéséről szól; a már létező jog alkalmazása és új szabály alkotása közötti különbségtétel is a jog létezésének kérdését pontosítja ("levezethető-e a jog az új szabály bírói alkotásából, vagy csak a már meglévő szabály alkalmazásában manifesztálódik a jog?"). Az állam és jog kapcsolatát vizsgáló alfejezetében lett volna egyetlen, kifejezetten a jog *identitására* vonatkozó részletkérdés – ez pedig az, hogy amennyiben az azonos jogrendszerhez tartozó elsődleges jogalkalmazó által alkalmazott szabályok lesznek ugyanannak a jogrendszernek a szabályai, akkor el kell tudni dönteni azt, hogy amennyiben a jogalkalmazó külföldi jogot alkalmaz, akkor mi alapján zárjuk ki a külföldi szabályt a jogrendszerből; ellenkező esetben ugyanis a Föld összes jogrendszere egy jogrendszert alkotna. Sajnos éppen erre a valóban az identitással kapcsolatos kérdésre adott Raz rendkívül elnagyolt választ az állam és a jog kapcsolatának vizsgálatánál, amit a következőképpen zár: "elismerve, hogy nem minden szabály, amit a bíróságoknak alkalmazniuk kell, részei az adott jognak, hol húzzuk meg a vonalat? Ehelyett nem kísérhetünk meg megoldást adni erre. /.../ Hogy egy normát, amit a bíróságnak alkalmaznia kell, azonosíthatunk egy társaság, egy egyesület vagy egy másik állam normájaként, nem mond semmit arról, hogy része-e az adott jogrendszernek. A hivatkozással történő jogalkotás közismert technika: például egy adott államban elfogadott törvény hivatkozással jogrendszere részévé teszi egy másik állam polgári törvénykönyvét. Nincsen más formai szabály, amelyik alapján ésszerűen húzhatnánk egy határvonalat."¹⁵⁸ Majd pedig arra a végkövetkeztetésre jut, hogy eseti alapon, a konkrét bírói döntést szem előtt tartva kell mérlegelni az egyes körülményeket annak meghatározásában, hogy a felhasznált szabály a jogrendszer része-e, vagy sem¹⁵⁹. Ez pedig, véleményünk szerint, éppen azt jelenti, hogy beismeri: az elméletének éppen az identitással kapcsolatos egyik legégetőbb kérdését nem sikerült megválaszolni jogelméleti módszerrel – ehelyett viszont, mint említettük, kifejtett több olyan kérdést, ami nem a jogrendszerek identitásával, hanem azok létezésével kapcsolatos. Egyébként nem indokolta semmi azt, hogy a két kérdéskört ennyire összemosza a szerző: minden további nélkül lehetett volna a két tárgyról külön fejezetben beszélni – előbb arról, hogy mely szabályok tekinthetők

¹⁵⁸ Raz (2) 102.

¹⁵⁹ Uo.

a jog fogalmába tartozónak, majd pedig arról, hogy ezek közül milyen formális szervezőerő mentén lehet önálló jogrendszereket tételezni¹⁶⁰.

A másik zavaró tényező, hogy miután – mint említettük – leszögezi, hogy a probléma fókuszában a jogrendszerek *kiterjedése* áll, és elmélete is erre vonatkozik, az állam és a jog kapcsolatának fejtegetése során teljesen váratlanul mégis visszatér a jogrendszer *folytonosságának* problémájához¹⁶¹, ami némiképp megtöri az értekezés menetét. Azt a benyomást kelti, hogy pusztán azért, mert a tárgykörben mondanivalója van, feladja saját korábbi tárgymegjelölését.

4.3. Az azonosság-elmélet önellentmondásai és gyakorlati alapú kritikája

Mivel az elmélet gyakorlati kritikára alapot adó pontjai gyakran logikailag is támadhatóak, ezért terjedelmi okokból ezt a két pontot itt együtt tárgyaljuk.

Elsőként azzal foglalkozunk, hogy van-e *gyakorlati haszna* a jog kiterjedésével kapcsolatos fejtegetéseknek. A második lépésben pedig Raz *rendszerét* és *egyres állításait* vesszük a logika és a gyakorlat szempontjából rövid elemzés alá.

Ami az első kérdést illeti, a választ két részre lehet bontani. Tisztán *belföldi jogviszonyok* esetén a jog kiterjedésének a kérdése a gyakorlatban valóban egybeesik a jog érvényességének a kérdésével. Ha konkrét belföldi szabály alkalmazhatósága attól függ, hogy része-e belföldi jogrendszernek, akkor tulajdonképpen arról kell döntenie, hogy érvényes-e a szabály, azaz beletartozik-e a jog fogalmába¹⁶². Ha beletartozik a jog fogalmába, annak csakis annyi értelme lehet, hogy a *belföldi* jog fogalmába tartozik bele, mert a teljesen belföldi jellegű jogviszonyokban fel sem merül *más* jogrendszer alkalmazhatósága. Ezért az identitás-problémának önmagában ekkor szerepe nem lesz, mert az nem válik el a jog érvényességének kérdésétől. Természetesen az alkalmazhatóságnak további feltételei is lehetnek a konkrét esetre nézve, pl. a szabály időbeli, területi, földrajzi, tárgyi, személyi hatálya, alkalmazása alóli mentesítő körülmények fennforgása, stb., melyek nem jogelméleti kérdések.

Az identitás kérdése akkor kap szerepet, ha a jogviszonyban *lényeges külföldi elem* is van, mert ekkor valóban arról kell döntenie, hogy egy konkrét szabály *melyik* jogrendszerhez

¹⁶⁰ 1970-es művében az azonosságról szóló fejezetet követi egy rövid, hatoldalas fejezet "A jog létezése" címmel, amely nagyrészt a hatékonyság-problémára fókuszált. Kilenc évvel később véleményünk szerint egy hibás premissza alapján vonta össze a két kérdést.

¹⁶¹ Pl. Raz (2) 100-101. Raz (2) 83.

¹⁶² Az érvényesség és a létezés fogalmakat a vizsgált művekben általában szinonimaként használták.

tartozik, vagy hogy a szabályok mely csoportja alkot egy meghatározott jogrendszert. Ez pedig éppen a *kiterjedés* problémájának kérdése, méghozzá az *érvényességtől elválasztható értelmű* kérdése, mert ebben az esetben az érvényességi kritériumnak már megfelelt szabályok besorolásáról van szó. Ezek a kérdések pedig tipikusan a *nemzetközi magánjog* kérdései (is), amelyek során a jogrendszerekkel első lépésben valóban a lehető legabsztraktabb elnevezésük alapján kell bánni, mint "az angol jog", "a német jogrendszer", "Franciaország joga", stb. Raz egyébként érzékeltette ezt, amit mi sem mutat jobban, minthogy több helyen is hivatkozik a nemzetközi magánjogi kérdésre¹⁶³.

Ami Raz elméletének egyes elemeit illeti, a rendszer mindenképpen meghaladja a korábbi gondolat kísérleteket, legalább annyiban, amennyiben nem *egyetlen* szempontra próbálja levetíteni a jog kiterjedésének kérdését, hanem vegyíti a szempontokat. Az a törekvés, hogy az egyetlen szempontú megközelítést felváltja a főszabály-kiegészítő szabályok megközelítése, mindenképpen cizelláltabb eredményre vezet, mint a korábbi gondolkodók elképzelései. Raz rendszerében ugyanis, mint láttuk, a *jogalkalmazás* szempontját – aminek gyakorlati jelentősége egyébként vitathatatlan – kiegészítik egyéb szempontok is. A legfontosabb, hogy a jogalkalmazást kiegészítő szempontok közül legalább kettőnél végül – bár ezt Raz nem írja le – eljutunk a *jogalkotásig*, amelynek szerepe így nem relativizálódik teljesen. Így az új jog alkotása vagy már létező jog alkalmazása kérdésköre mindenképpen a jogalkotáshoz vezet, hiszen a bíró által éppen alkalmazni készült már létező szabály érvényessége nem vezethető vissza másra, mint jogalkotási aktusra – leszámítva természetesen a korábbi bírói precedens későbbi alkalmazását. Az állam és a jog kapcsolatával foglalkozó fejtegetései pedig szintén a jogalkotás igazoló szerepéhez vezetnek minket, mert az a kapcsolat, ami állam és idegen jogrendszer alkalmazás előtt álló jogszabálya között vizsgálendő, éppen abban gyökerezik, hogy azt más állam alkotta.

Mindezen erősségek mellett azonban véleményünk szerint az elmélet több sebből vérzik és nem teljesen állja ki a gyakorlat és logika próbáját. Az alábbiakban ezen megjegyzéseinket ismertetjük.

Véleményünk szerint Raz éppen az identitás-probléma szerintünk legfontosabb kérdését: a más *jogrendszerektől való elhatárolhatóságot* nem tudta megválaszolni. Az állam és a jog kapcsolatára vonatkozó részbe sorolta a problémát, azzal a végső következtetéssel lezárva a

¹⁶³ Raz (1) 197, (2) 83, 97, 101.

fejezetet, hogy a kérdésre válasz csak esetjogi alapon, a körülmények mérlegelésével adható¹⁶⁴, ami nyilvánvalóan a jogelméleti megközelítés kudarca. Ha az idegen jogrendszert alkalmazó elsődleges jogalkalmazó szerv tevékenységét elméleti jelleggel nem tudja elválasztani a saját jogrendszer alkalmazásától, az ahhoz a következtetéshez vezet, hogy mivel a jogalkalmazó a feltételek fennállta esetén adott esetben ugyanúgy alkalmazhat külföldi jogot is, mint belföldit, az általa alkalmazott szabályok vizsgálata mint az azonosság feltétele elméletileg a világ összes jogrendszerét egyesíti¹⁶⁵. Egyébként a probléma látszólag egyszerűen feloldható lett volna: a belföldi bíróságok ugyanis – legalábbis a kontinentális jogrendszerben – a külföldi jogot mindig kifejezetten *külföldi jogként* alkalmazzák. Azaz az állam és jog kapcsolatát boncolgató részt egy mondattal ki lehetett volna egészíteni: "nem tekintjük a jogrendszerhez tartozónak azokat a szabályokat, amiket az elsődleges jogalkalmazó kifejezetten valamely külföldi állam jogaként ismer el". Hogy ezt Raz nem tette, az a *common law* nemzetközi magánjogi doktrínájának ismeretében azonban teljesen érthető. Az ugyanis abból a vélelemből indul ki, hogy a külföldi jog az ebben érdekelt fél ellentétes bizonyításának hiányában *megegyezik* a belföldivel, így külföldi jog címén is a belföldi szabályokat alkalmazzák. Ezért a fenti szabály nyilvánvalóan rögtön kivenné a korábban a jogrendszerhez sorolt szabályokat az adott rendszerből, és mint "külföldit", egy másik rendszerben helyezné el.

Szintén a főszabályt érintő kritikánk, hogy véleményünk szerint Raz azon állítása, hogy a jogrendszer bármely elsődleges jogalkalmazó szerve legalább közvetetten alkalmazza vagy elismeri az összes többi szerv által alkalmazott szabályokat, egy nehezen alátámasztható *fikció*. Emlékezzünk rá, erre a fikcióra azért volt szüksége, hogy elkerülje azt a logikai csapdát, amibe Kelsen beleesett az alapnormának a jogrendszer *de facto* gyakorlatából való levezetésével. Amennyiben ugyanis az *bármelyik primér jogalkalmazó szervből* levezethető az összes többi által alkalmazott szabály, akkor nincs szükség arra, hogy a jogrendszer alapján előzetesen össze tudjuk gyűjteni az összes jogalkalmazót. Elég egyre rámutatnunk, és a jogalkalmazók között vélelmezett automatikus elismerés szabálya mentén rögtön eljutunk az összes többi elsődleges jogalkalmazóhoz és az általuk alkalmazott szabályokhoz, amelyekből így összeáll a jogrendszer.

¹⁶⁴ Raz (2) 102.

¹⁶⁵ Megjegyezzük, hogy bár Raz csak a nemzetközi magánjogot, mint a külföldi jog alkalmazásának feltételeit előíró jogágot jelölte meg, az esetek száma ennél nyilvánvalóan jóval nagyobb. Büntetőeljárásban meghatározott esetben ugyanúgy lehetőség van külföldi büntetőjogi norma alkalmazására – ld. pl. a középkorig visszanyúló *lex mitior* elvet a külföldön elkövetett bűncselekmény belföldi büntetésénél –, mint adójogi eljárásban – erről szól a kettős adóztatás teljes joganyaga –, vagy egyes szakigazgatási eljárásokban, mint pl. a külföldi végzettség belföldi elismerése, külföldi által belföldön folytatandó tevékenységhez szükséges engedélynél a külföldi szakhatósági igazolás érvényességének kérdése, stb. Egyre kiterjedő nemzetközi együttműködés keretében pedig azon tényállásoknak a köre, ahol a belföldi jogalkalmazó külföldi jogot alkalmazhat, rohamosan növekszik.

Ilyesfajta összefüggés azonban a valóságban a jogalkalmazók között nincs. A hatásköri és illetékességi szabályok által szétválasztott számtalan jogalkalmazó szerv legtöbbször a valóságban egyáltalán nem találkozik a többi által használt szabályokkal – sőt, még tényállásokkal sem. Egyszerűen nincsen olyasfajta kapcsolat közöttük, hogy bármikor is szükség legyen arra, hogy egymás tevékenységével és az általuk használt szabályokkal találkozzanak, és hogy elismerjék egymás döntéseit. Megjegyezzük, hogy a jogalkalmazók közötti vélelmezett elismerési kapcsolatra vonatkozóan elmondott kritikánk tulajdonképpen *megegyezik* azzal a kritikával, amivel Raz illetve Austin szuverénjét, kifejtve, hogy az számos, eltérő hatáskörrel rendelkező egymástól független szervet jelent, amit nem lehet egyként kezelni. Raz, hogy elkerülje Kelsen hibáját, elkövette azt, amit – véleménye szerint – Austin is elkövetett.

Bár fentebb erényként jellemeztük Raz elméletének komplexitását, mégis, kritikaként is fel kell vetni azt, hogy a már létező szabály és az új szabály alkotásának elhatárolásánál semmivel nem indokolja meg azt, hogy *mi alapján* tekinthetünk egy szabályt már létezőnek. Nyilvánvaló, hogy a szabályoknak csak egy része fog ugyanis a jogrendszerhez tartozni azért, mert azt már alkalmazták – a szabályok egy másik részénél azonban ilyesfajta jogalkalmazói előzményt nem találunk. Sőt, az összes szabályhoz található egy olyan pillanat, amikor még alkalmazás előtt áll. Raz kijelenti, hogy vannak azok a szabályok, amelyek már léteznek, azonban ezek létezését nem indokolja semmivel sem, ha azok még esetleg első alkalmazásuk előtt állnának. Bár Raz felkínálja azt a lehetőséget, hogy ezen szabályokat az teszi a jog részévé, hogy a jogalkalmazó *alkalmazná őket*, ha már *felmerült volna* olyan tényállás, amelyben alkalmazni kellene, mégis, semmivel nem indokolja meg, hogy mi az a tényező, ami alapján egyáltalán *létezik* szabály annak első alkalmazása előtti pillanatában – hogy mi az a tényező, ami miatt egy első alkalmazás előtt álló szabály egyáltalán *releváns, szabályként választható* lesz a jogalkalmazó számára.

Mindehhez képest kisebb megválaszolatlan probléma az, hogy nehezen értelmezhető az, hogy Raz a jogalkalmazói tevékenység körébe emeli a vélelmezett jogalkalmazást is – azon szabályok alkalmazását tehát, amelyeknek megfelelő tényállás az idő egy adott pillanatában még nem került a jogalkalmazó elé. A gyakorlatban ugyanis sokszor egyáltalán nem mondható meg az, hogy egy adott szabályt egy adott tényállásra hogyan alkalmaz a bíróság – azaz milyen tartalommal tölti ki a jogot – azelőtt, mielőtt a bíróság ténylegesen alkalmazná azt. Sőt, a jogvitának éppen az a lényege, hogy az adott szabály majdani alkalmazására – a szabály tartalmára vagy értelmezésére – nézve előzetesen rendszerint legalább két, egymásnak

ellentmondó álláspont is felvázolható: a felperesé és az alperesé, a vádlóé és a védőé, stb. Ezért a jogrendszert a bíróság hipotetikus szabályalkalmazási gyakorlata alapján rekonstruálni meglehetősen spekulatívnak tűnik.

Utolsó kritikánk, hogy véleményünk szerint nem igaz már Raz alapvetése sem, hogy a *jogszabályok csak valamely jogrendszer részeként* létezhetnek. Raz egész gondolatmenetét azzal nyitja ugyanis, hogy a jogszabály csak valamely jogrendszer részeként létezhet. Véleményünk szerint több különféle példa hozható arra, hogy egy-egy szabály jogszabálykénti létezése jogrendszeren kívül történik: egyáltalán nem feltétele a jogszabály létezésének annak bármilyen jogrendszerbe tagozódása. Anélkül, hogy belemennénk abba a sokféle szempontból alaposan körüljárható történeti érvbe, miszerint a jogszabályok már azok jogrendszerre összeállása előtt is léteztek, hiszen a fejlődés kezdeti lépcsőfokán a szabályokból fokozatosan alakultak ki a jogrendszerek¹⁶⁶, csak két, hatályos esetre gondoljunk! Az egyik az ún. önszabályozó - *self-executing* - szerződések esete, amelyeknek lényege éppen abban áll, hogy a felek a szerződést *kiveszik* a világ összes jogrendszerének hatálya alól, és bármilyen jogkérdést *csakis a szerződés szabályai* és annak a szerződésből folyó értelmezése alapján kell elbírálni. Alkalmazására nemzetközi magánjogi szerződéses tényállások esetén – pl. két különböző állam honosságát magán viselő gazdasági társaság közötti szerződés esetén – van lehetőség, ahol a felek megválaszthatják az alkalmazandó jogot, és ezért dönthetnek úgy is, hogy jogválasztásuk a világ összes jogrendszerének kizárására irányul. Az önszabályozó szerződés kétségtől létező jogintézmény, amely alapján rendre bírói és választottbírói döntések születnek, és amelyről beszél a jogtudomány is¹⁶⁷, illetve amely alapján a bíraskodást egyes nemzetközi magánjogok megengedik. Amint a legtöbb vonatkozó elmélet kifejti, a felek szerződése ebben az esetben valódi jogforrássá lép elő, noha egyetlen jogrendszerbe sem tartozik. Az a tény, hogy Raz ezt a jogintézményt nem értékelte – esetleg ide vonatkoztatható

¹⁶⁶ Ez a kérdés olyan sokféle bonyolult elméleti kérdéshez és fogalmi elhatároláshoz vezetne, hogy a felvetést annak ellenére nem kívánjuk megvédeni, hogy jelezzük, véleményünk szerint a fejlődésnek egészen bizonyosan volt egy olyan pontja szinte minden állam kialakulásának vonatkozásában, amikor jogrendszere még nem volt, bár jogszabályai már léteztek. Ehhez képest maga Raz is említi egy helyen, hogy kialakulóban lévő társadalmaknak már lehet olyan normarendszere, amely jogi minősítése legalábbis vita tárgyát képezheti. Raz (1) 194.

¹⁶⁷ Jól mutatja az önszabályozó szerződések összetett problematikáját, hogy a Nemzetközi Összehasonlító Jogi Akadémia soron következő, 2005-ös kongresszusának II.B.1. sz. főreferátuma éppen ezzel a kérdéssel foglalkozik, jelen dolgozat szerzője pedig a magyar nemzeti referátum összeállításában vesz részt. Mivel csak mellékszál tárgyunk szempontjából, ezért ehelyütt eltekintünk a kérdésre irányadó jogirodalmi művek és szerzők (ittthon elsősorban Bánrévy Gábor, Hontváry Mátyás, Mádl Ferenc, Vörös Imre), valamint tankönyvek vonatkozó – a graduális képzésre irányadó – részeinek bemutatásától.

az a megjegyzése, hogy a szerződés az állammal való kapcsolatának jellege miatt nem is jog¹⁶⁸ –, vagy hogy a nem ezzel a jogterülettel foglalkozó jogászok esetleg kevésbé ismerik azt, még nem teszi az önszabályozó szerződéseket annyira partikulárisná, hogy ki lehetne őket hagyni egy rendszerből. Már csak azért sem, mert találhatóak olyan szempontok, amelyek alapján az önszabályozó szerződések hirtelen kiemelt jelentőségre tesznek szert. Ilyen szempont például azok *gazdasági értéke*: igen gyakran olyan magas vagyoni értékű szerződésekre kötik ki a felek bármely jogrendszer szabályainak alkalmazhatatlanságát a nemzetközi kereskedelemben, amely szerződéses érték a rendes belföldi szerződéseknél kirívó. Ez azt jelenti, hogy a jog egy más szempontú megközelítése – annak *gazdasági érték jellegű szemlélete* – szempontjából hirtelen nagyon is fontossá válnak ezek a szerződések. De még ha valaki továbbra is túl partikulárisnak gondolná az önszabályozó szerződéseket ahhoz, hogy egy nagy ívű jogelméleti tétel útját állhassák, felmerül az a probléma, hogy milyen elfogadottságra tarthat igényt az a kijelentés, amelyik nem képes teljesen integrálni azt a rendszert, amelyre vonatkozna. Nem tartjuk elfogadhatónak azt az álláspontot, hogy egy jó gondolatot, amelyik általában az esetek nagy részére igaz, általános érvényre emeljünk, majd a zavaró kivételek felbukkanása esetén elintézzük annyival a problémát, hogy vannak bizonyos elemei a valóságnak, amelyekre elképzeléseink nem vonatkoznak. Az elképzelés ugyanis inentől kezdve már nem *általános* érvényű, hanem csupán a valóság és a jelenségek *egy megfigyelt körére* vonatkozhat. Ez pedig nagy különbség – olyasfajta kijelentéseket ugyanis, amelyek csak a megfigyelt jelenségek egy körére vonatkoznak, bárki, aki valamely szűkebb területtel foglalkozik, könnyen tud tenni. Ekkor már csupán *mennyiségi kérdés* az, hogy állításunk a jog mint jelenség szerintünk nagyobb részére, vagy kisebb részére terjeszthető ki – éppen az az általános érvényűség vesz el, ami jogelméletivé lenne hivatott tenni a vizsgált kijelentést.

Másik példa arra, hogy nem minden jogszabály integrálódik jogrendszerbe, a nemzetközi közjogi szerződéses kapcsolatok azon köre, amely két vagy több olyan állam között létezik, amelyek csak túl kevés nemzetközi jogforráson keresztül érintkeznek egymással ahhoz, hogy a köztük kialakult nemzetközi közjogi kapcsolat rendszer-jellegű legyen. Az egyszerűség kedvéért gondoljunk két olyan államra, amely esetében csak egyetlen olyan nemzetközi egyezmény létezik, amelynek mindkét állam tagja; vélelmezzük továbbá, hogy ez az egyezmény egy bilaterális egyezmény. Nyilvánvaló, hogy ez a nemzetközi egyezmény a valóságban önmagában *attól függetlenül* jogként viselkedik, hogy nincsen olyan jogrendszer, amelynek része lenne. Hozzáteszem, ezt nem válaszolja meg az a replika, hogy az egyezmény

¹⁶⁸ Raz (2) 97-102.

része a részes államok jogának is, és így beintegrálódik egyszerre két jogrendszerbe is. Ennek oka egyrészt az, hogy az egyezménynek azelőtt kell *jognak* lennie, hogy azt a részes állam inkorporálja belső jogába – sőt, éppen azáltal tudja majd saját joga részévé tenni, hogy a megállapodás már az inkorporálás előtt *jog*. Másrészt, a "légüres térben" létező egyezmény *önálló jogi életet él*, és léte elválnak a belső jogban létező verziójától, aminek jó példája azon eset, ha az egyezmény a belső jogban hibás fordításban szerepel, amikor is a belső jogban szereplő verzió helyett maga a nemzetközi egyezmény lesz a hivatkozási alap.

Végezetül megjegyezzük, hogy szerintünk az identitás kérdésének *nem előfeltétele* Raz azon állítása, hogy jogszabályok csak jogrendszerekben létezhetnek. Valójában ezt az állítást semmilyen funkcióval nem tudjuk felruházni, és a jogrendszerek identitásának vizsgálatával kapcsolatos részt el lehetett volna kezdeni annak állítása nélkül is, hogy jogszabályok csak jogrendszerekben létezhetnek.

4.4. A nemzetközi magánjogi megoldás

Utolsóként kifejtjük a nemzetközi magánjognak a jogrendszerek kiterjedésével kapcsolatosan mára univerzálisan elterjedt álláspontját, amely véleményünk szerint Raz gondolataihoz hasonlóan *elméleti jellegű*, azonban valamivel szerényebb igényű megoldást tartalmaz. Azonban éppen ezért általánosságban a gyakorlatban jóval könnyebben alkalmazható, mint a feltüntetett jogelméleti lehetőségek. A nemzetközi magánjogi kiindulópontban ugyanis nem szerepel az a tétel, hogy *jogrendszertől és időponttól függetlenül* megadhatóak olyan általános kritériumok, amelyek alapján az egyes szabályok besorolhatóak egy jogrendszerbe. Amint láttuk, a jogelméleti megoldásokat gyakran éppen ez az igény vitte félre: ugyanis mindig akadhat egy-egy jogrendszer, amelyikre a nagyon általánosan megfogalmazott szabályok nem alkalmazhatóak, és amelyeknek teljesen más logikájuk és érvényesülési mechanizmusuk van, mint amire a bölcselő elmélete megalkotásakor gondolt – mint pl. a kontinentális rendszerből kiinduló elméletek ütköztetése a precedensrendszerrel és fordítva.

A nemzetközi magánjog ezért ennél egy lépéssel "távolabbról" próbálja kezelni a kérdést. Válasza pusztán annyi, hogy az adott jogrendszer tartalmát és annak határait mindig a *kérdéses jogrendszer maga* dönti el. Ez azt jelenti, hogy egy adott szabályról, annak a jogrendszerhez tartozásáról, illetve a jogrendszer teljességéről mindig az a jogrendszer dönt, amelyet imígyen felhívunk. Ha tehát egy jogrendszerről kívánjuk megtudni, hogy milyen szabályokat tartalmaz, akkor ebben a kérdésben az adott jogrendszer ad eligazítást, ha pedig egy szabálynak valamely

jogrendszerhez tartozásáról kívánunk dönteni, akkor az "aki jelentkezik érte" szabálya érvényesül, annak vizsgálata nélkül, hogy milyen szempontok szerint állapítja meg egy-egy rendszer saját kiterjedését. A nemzetközi magánjog még a normák *formájára* nézve sem tartalmaz általános korlátozást, és így az adott jogrendszer tartalmaként ugyanúgy megjelölhető parlament által elfogadott törvény, mint sok száz éves bírói döntés, vagy – mint a jog egy további szövegrétege – egyetemi tanári szakvélemény egy "Aktenversendung" rendszerben¹⁶⁹, vagy akár törzsfőnöki parancs vagy pusztán a jogkövető felek magatartásából levezethető szokás. Mindezekben a kérdésekben ugyanis - így a nemzetközi magánjog - a teljesen eltérő társadalmi fejlődési irányok és jogi kultúra miatt nem hozható általános érvényű szabály, viszont minden jogrendszer legalább saját vonatkozásában ki tudja jelölni tartalmát és határait. Hogy aztán az egyes jogelméleti modellekben szereplő egyes további rendszeralkotó elemeknek - mint pl. a jognak való engedelmesség, vagy a jogkövető általános társadalmi gyakorlat, vagy az igazságtalan szabály érvénytelensége, stb. - hol milyen jelentőséget tulajdonítanak, annak mindig csak annak a jogrendszernek a vonatkozásában van jelentősége, amelyikről éppen szó van.

Természetesen gyakorlati használhatósága céljából ennek a modellnek vannak kiegészítő elemei, mint pl. a common law azon szabálya, hogy ellenkező bizonyításáig úgy kell tekinteni, hogy a külföldi jog tartalma megegyezik a belföldi joggal; vagy az a kontinentális - és Magyarországon is érvényesülő - szabály, hogy amennyiben a külföldi jogot nem lehet megismerni, helyette a fórum jogát kell alkalmazni. Ezek azonban csak a gyakorlati alkalmazhatóságra vonatkoznak, és nem érintik a jogrendszerek identitásának elméletére vonatkozó tételt.

Az egyetlen *formális feltétel*, ami befolyásolhatja a külföldi jogrendszer tartalmát, annak a szervnek a megnevezése, amelyik jogvita esetén a külföldi jog tartalmáról felvilágosítást ad. Ez a szerv ugyanis rendszerint az adott állam igazságügyi minisztériuma, vagy ahhoz hasonló *igazságügyi igazgatási csúcsszerve*. Ez a tény elméletileg befolyásolhatja a jogrendszer kiterjedésének kérdésére adandó választ, amennyiben elképzelhető, hogy a válaszban a jogrendszer bizonyos rétegei vagy a jogként minősítés bizonyos feltételei háttérbe kerülnek - mint pl. a jogtudomány megállapításai vagy a szabály széleskörű társadalmi elismertsége -, míg más elemek előtérbe kerülhetnek - pl. a törvényszöveg -, azonban ez a befolyásolás esetleges. A mögöttes elmélet ugyanis abban áll, hogy a külföldi igazságügyi igazgatási csúcsszerv pusztán *felvilágosítást ad* a külföldi jog tartalmáról, nem pedig *megállapítja*, hogy mi tartozik

¹⁶⁹ Ld. pl. Pokol 167.

a jogrendszerbe. Azaz a tájékoztatást nyújtó szerv pusztán - mint egy postás - továbbítja azt, hogy mi a jogrendszer tartalma, az alapján, hogy az adott jogrendszerben milyen szempontok alapján döntenek el azt, hogy melyek a jogrendszeri identitás fő szempontjai. Az azonban, hogy az adott jogrendszer pusztán egy normatív jogszabályi felsorolás által jelöli ki határait, vagy elfogadja az alapszabályt vagy adott esetben az elismerési szabály tézisét, és az alapján jelöli ki saját határait, vagy más szabályt alkalmaz, és hogy pontosan kik azok a személyek, akik ezt a jogrendszerre vonatkoztatva kimondhatják, már annak a jogrendszernek, és a vele foglalkozóknak a feladata, amelyik jogrendszerről éppen szó van, mert ennél általánosabb szinten a kérdésre válasz nem adható.

Megjegyzem, éppen ez az utóbb tárgyalt momentum - hogy a külföldi igazságszolgáltatási igazgatási csúcshatóság a külföldi jog tartalmára vonatkozóan csak felvilágosítást ad és nem ő állapítja meg azokat a kritériumokat, amelyek alapján eldönthető, hogy egy kérdéses szabály az adott jogrendszer része-e vagy sem - az, ami megkülönbözteti ezt a megoldást attól a rendkívül leegyszerűsítettnek tűnő pozitívista érületű szabálytól, hogy a jogrendszerek kiterjedésének kritériuma az, hogy az igazságügyi igazgatási csúcshatóság valamit az adott jogrendszer részének tekintsen.

5. Záró gondolatok

Feltehetően nem a jogrendszerek kiterjedéséről mondtak lesznek Raz elméletének legfontosabb építőkövei ¹⁷⁰. Ettől függetlenül érdekes, továbbgondolásra alkalmas elképzeléseket alkotott a tárgyról, mely minden pozitívizmusa mellett – amely véleményünk szerint az elsődleges jogalkalmazó szerepére visszavezetett főszabályban, és az azt erősítő két kivételen: a jog hatékonyságáról és a korábban nem létező szabály alapján történő eljárásról elmondottakban mutatkozik meg – éppen a leglényegesebb ponton: a külföldi és belföldi jogrendszer egymástól való elhatárolhatóságának kérdésében nem tudott igazán meggyőző lenni. Raz elképzeléseinek előnye, hogy bár a jog intézményes megközelítését mint alapállást elfogadja, és hathatós érvekkel támogatja meg a jogalkalmazó mint fő szempont melletti választását a jogalkotóval szemben, észleli a jogalkalmazóra visszavezethető eredet-szabály hiányosságait. Sajnos az identitás-probléma legfontosabb aspektusában észlelt hiányosságokra

¹⁷⁰ Raz gondolatainak főbb "csomópontjai" inkább az autoritás-elmélete és a források tézise, valamint igazságszolgáltatás-elmélete lesznek – további lényeges és vizsgálható elemei írásainak módszertani pozitívizmusa. (Magyarul tömören ld. Győrfi (2), részletesebben – kritikával, főképp módszertani pozitívizmussal összefüggésben – ld. Bódig (1).)

adott válasza – amely véleményünk szerint vagy elnagyolt, vagy éppenséggel nagyon is végiggondolt – egyenértékű annak beismerésével, hogy a formális kritériumokat kereső jogpozitivistá elmélet nem képes olyan átfogó, univerzális megoldást találni a jogrendszerek kiterjedésére, amely a gyakorlat számára alkalmazható lenne. Éppen ez helyezi előtérbe a nemzetközi magánjogi megoldást, amely szerint nem lehet minden jogrendszerre érvényes olyan megoldást találni, amely alapján pontosan kicövekelhetőek az egyes jogrendszerek határai, de azt meg lehet mondani, hogy a kérdésre hol kell a választ keresni: minden jogrendszer vonatkozásában saját magán belül. Ehhez képest már feltehetően érvényesen és hatékonyabban lehetne pozitivistá alapról kijelölni a jogrendszer határait – mindig csak egy adott jogrendszer vonatkozásában.

Másrészt, Raz feltehetően ugyanabban a kérdésben nem tudott áttörni, amely kapcsán elődeit alapos kritikával illette: a makacs legutolsó "miért" kérdésében. Hipotetikus mivolta alapján ugyanúgy támadható Austin szuverénje vagy Kelsen alapnormája, mint Raz elsődleges jogalkalmazó szerve, amelytől kölcsönös elfogadások láncolata alapján a jogrendszer bármely szabályához el lehet jutni. További hátránya Raz írásának, hogy a létezés és azonosság probléma összemosása, illetve a jogrendszerek folytonosságának kérdése meg-megtöri a szöveg logikai menetét.

Mindezen kritikák ellenére is reméljük, sikerült a razi életmű egy érdekfeszítő elemét bemutatni, amely valamilyen szinten hozzájárul gondolatainak magyar nyelvű megismertetéséhez.

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

- Bódig (1) – Bódig Mátyás: Joseph Raz és a módszertani pozitivizmus, *in*: Jogtudományi Szemle 2003/4. szám, <http://jesz.ajk.elte.hu/bodig16.html>
- Bódig (2) – Bódig Mátyás: Hans Kelsen, *in*: Szabó (1) 129-145.
- Bódig (3) – Bódig Mátyás: Herbert Hart, *in*: Szabó (1) 243-261.
- Finnis – Finnis, John: Revolution and Continuity in Law, *in*: Simpson (szerk.): Oxford Essays in Jurisprudence, 2nd Edition, Oxford, 1973
- Gyórfi (1) – Gyórfi Tamás: Jogpozitivizmus, *in*: Szabó (1) 31-51.
- Gyórfi (2) – Gyórfi Tamás: Joseph Raz, *in*: Szabó (1) 273-285.
- Hart – Hart, H. L. A.: The Concept of Law, Clarendon Press, Oxford, 1961.
- Kelsen (1) – Kelsen, Hans: General Theory of Law and State, Russel & Russel, New York, 1961
- Kelsen (2) – Kelsen, Hans: The Pure Theory of Law, University of California Press, 1967.
- Lasswell & Kaplan – Lasswell, H. and Kaplan, A.: Power and Society, New Haven, 1950.
- Pokol – Pokol Béla: A jog szerkezete, Gondolat – Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1991.
- Raz (1) – Raz, Joseph: The Concept of a Legal System – And Introduction to the Theory of Legal System, 1970 Clarendon Press, Oxford, 2nd Edition, Reprinted – 1990
- Raz (2) – Raz, Joseph: The Authority of Law – Essays on Law and Morality, 1979 Clarendon Press, Oxford, Reprinted – 1990
- Szabó (1) – Szabó Miklós (szerk.): Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből, Prudentia Juris, második, bővített és javított kiadás, Miskolc, 2004.
- Szabó (2) – Szabó Miklós: John Austin, *in*: Szabó (1) 189-201.
- Williams – Willams G. (szerk.): Salmond on Jurisprudence, Sweet & Maxwell, 11th ed., London, 1957.
- Wolff – Wolff, Martin: Private International Law, Oxford University Press, 1945.

Pokol Béla

Politikai agytrösztök, alapítványok és közvetlen akció csoportok – a politikai akaratképzés struktúraváltozása

Az 1970-es évek közepétől több fontos változás indult be a nyugat-európai és az észak-amerikai országokban, melyek fokozatos kibontakozása és összegződő hatásai döntő pontokon átrendezték a politikai akaratképzés mechanizmusait az 1980-as évek végén. Akár a politikai demokrácia újabb struktúraváltásának is nevezhetjük, ahogy korábban a tömegpártok megjelenését vagy a második világháború utáni évektől a neokorporatizmus térnyerését interpretálták, de mint látni fogjuk, ez egyben a demokrácia részleges félretolását és a pénztőkés csoportok közvetlen politika-meghatározásának felerősödését is jelenti. A szovjet katonai-politikai blokk szétesése után az 1990-es évek elejétől a közép-és a kelet-európai országok már ehhez az átalakult politikai szerkezethez igyekeztek hasonlítani, és a belső demokratikus akaratképzési mechanizmusaik is jórészt ez által formálva-deformálva jöttek létre.

Ez a struktúraváltás több okra vezethető vissza. A legalapvetőbbnek egy átfogó társadalomszervezési átalakulás tekinthető, melyet a bretton woodsi egyezmény összeomlása után 1971-től a korábbi keynesi kapitalizmus helyett az országhatárokon keresztül lépően szerveződő globális-neoliberális kapitalizmus létrejötte jelentett. Ennek hatására egyrészt az addig országhatárok közé szorítva működő banktőkés csoportok kiszabadultak a demokratikus politika és az ezáltal vezérelt közigazgatás meghatározása alól, és globális szinten tudtak megszerveződni - és az eközben lezajlott küzdelemben a német illetve a francia-belga tőkés csoportok rovására az összefonódott amerikai-angol-holland banktőkés csoportok jutottak hegemon pozícióba - másrészt a megerősödő globális pénztőkés csoportok a termelésen túli társadalmi szektorok közigazgatási szervezését visszaszorították, és sorozatos privatizációval és piacosítással a piaci szerveződést átfogó társadalmi szerveződési mechanizmussá formálták. Nos, ez a kontroll alól kiszabadult és az osztálytársadalmi piaci szerveződést ellenőrző globális pénztőkés csoport ezzel a változással a korábinál is jóval nagyobb forrásokhoz jutott és nagyobb profitot tudott megszerezni, másrészt közvetlenebb utakat épített ki az államhatalmi csúcs-szervek felé, részben a saját ellenőrzése alá kényszerítve a demokratikus akaratképzési formákat, részben ezeket félretolva saját akaratképzési formákat ültetve azt államhatalmi döntési testületek mellé.

Ez volt a legalapvetőbb változás, amely az említett struktúraváltást létrehozta, de e mellett több kiegészítő folyamat hatása is kimutatható ennél. Egy ilyen folyamatot jelentett az amerikai közéletben működő nagy alapítványok szerepváltozása az 1970-es évek közepétől, amely ezután - az amerikai világjelentét és szellemi export révén - áttevődött a világ több országába is. Az amerikai szellemi-közéleti szektorok működését ugyanis már az 1900-as évek elejétől nagymértékben meghatározta néhány "mega-alapítvány" - így a Rockefeller, a Ford, a Carnegie és a Mellon alapítványok – szponzorálása, és ezek sok-sok milliárdos összeggel illetve célzatos adományozási mechanizmusaik révén befolyásolni tudták a társadalomtudományi kutatást és az itteni káderkiválasztást, a kibomló tömegmédiумok (újságok, rádiók majd a televízió) témaválasztásait, politikai irányultságát, vezető szerkesztői állományukat, és a filmes szakmában, a zenei életben ugyanígy a mozihálózatok, hangversenytermek működését és ezen keresztül az itteni karriervonalakat is. Ez sokszor

nagyon hasznos és fontos újítások elterjedésére is vezetett, de átfogó keretként mindig ott volt az érintett tőkés csoportok értekeinek és érdekeinek szem előtt tartása, és az ezzel szembenállókat visszafogni és marginalizálni igyekeztek. Ez a szellemi-közéleti befolyásolás az amerikai és az angol társadalomban alapvetően a balliberális-progresszívnek nevezett irányzat támogatását jelentette, melynek egyik hatása volt a fennálló közösségi kötelékek és intézmények porlasztására törekvés. Az ezzel szembenálló társadalmi csoportok illetve tőkés csoportok - ez utóbbiak zömmel a belföldi piacon működő termelő tőkés csoportokat jelentik, szemben a nemzetközi szinten szerveződő bankárcsoportokkal és az általuk ellenőrzött világcégekkel - alig jelentek meg a szellemi-közéleti szektorokban az 1970-es évekig. Ekkora azonban oly mértékben nyilvánvalóvá vált e csoportok számára is a szellemi-közéleti szektorokat meghatározó balliberális alapítványok tevékenységének behatása a politikai harcokba - és ezzel számukra eleve esélytelen pozícióból indulás ezen a terepen -, hogy visszacsapásként ezek a tőkés csoportok is gyors hátrányledolgozási stratégiákat kezdtek kidolgozni. Ennek menetében a konzervatív irányba húzó tőkéscsoportok is alapítványokat létesítettek, ezek mellé politika-kutatási intézeteket gründoltak, majd széles ösztöndíjhálózatokkal professzori gárdákat építettek ki az egyetemek társadalomtudományi részlegein, később lapokat, rádióadókat és televíziós csatornákat alapítottak és a gondosan ápolt professzori gárdájuk tagjai számára itt biztosítottak megnyilvánulási formákat, milliószorosan felhangosítva ezek közvéleményformáló hatásukat. Ezzel lényegében ugyanazt tették, mint korábban a balliberális irányban működő bankárcsoportok is tették, de azzal a fontos különbséggel, hogy míg azok több évtizeden át építkezve csak közvetetten és lépcsőzetes áttételeken keresztül határozták meg a politikában közvetlenül fellépő erőket, addig a hátrányos helyzetben lévő és innen gyorsított tempóban utolérni törekvő új konzervatív alapítványok irányítói közvetlenebbül, szinte a politika „előcsarnokából” szervezték meg a politika-alakításukat (lásd Bothwell 2001, Covington 1998). Így Richard Mellon-Scaife és Joseph Coors a Heritage Alapítvány 1973-as megszervezésével említhető erre a „konzervatív forradalomra” példaként, de rajtuk kívül több tucat konzervatív alapítvány jött létre az 1980-as évektől. Ennél a változásnál pedig a mega-alapítványok említett szellemi-közéleti befolyása közvetlenebb politikai akaratképzési formává alakult át, és ez aztán döntő módon hatott a nagy pártok belső működésére, a politikus-kiválasztó mechanizmusokra és a politikai karriervonalakra is. A konzervatív sikerekre válaszként - a balliberális elemzők sokszor szinte hisztérikusan reagáltak korábbi hegemon helyzetük megingására (lásd pl. Callahan 1995) - a többi politikai táborban is közvetlenebb politikai alapítványok és ezek politikai „agytrösztjei” („think tank”) illetve akciócsoportjai jöttek létre. Ezek közül egyik legfontosabb az Egyesült Államokban, de azon túli tevékenysége miatt is a Soros-alapítvány-hálózat és ennek több rétegű intézeti rendszere. Ez azért is fontos, mert ez a hálózat az otthoni, amerikai környezetben kialakult közvetlen akcióformákat és más politikai cselekvésformákat tudatosan exportálni igyekezett más országokba is - különösen a szétesett szovjet blokk országaiba (lásd ehhez Guilhot 2003, Hrab 2004), és ezzel nagy mértékben hozzájárult a világban folyó politikai események meghatározásához. Az előbbieket kiegészíti még az 1990-es évek elejétől kiteljesedő információs forradalom, mely az interneten, az email-listák, sms-hálózatok stb. segítségével közvetlenebb és szélesebb politikai szervezést tesz lehetővé a megfelelő pénzeszközökkel rendelkező pénztőkés csoportok számára is.

Mindezek a változások tehát átalakították a pártokon nyugvó akaratképzési formákat és ezek állami döntéshozatalba bekapcsolódásának útjait. Ennek részletes kifejtéséhez meg kell nézni az alapítványok világát, majd az ezek által létrehozott és finanszírozott „politikai agytrösztök” szerepét, illetve az információs forradalom által is fokozott hatáshoz jutó „közvetlen akciócsoportok” működését.

1. Az amerikai alapítvány-rendszer átalakulása

Az 1800-as évek végéig nem játszottak nagyobb szerepet az alapítványok az amerikai szellemi életben, néhány nagy „iparbáró” (az akkori ottani szóhasználatban „robber barons” „rablóbarók”) a széleskörű társadalmi visszatetszést keltő meggazdagodási mód kompenzálására és a felsőbb körök előtti legitimáció megszerzésére egyetemet alapított (pl. a telekspekulációval dúsgazdaggá lett kaliforniai kormányzó, Leland Stanford és John Hopkins) vagy az egészségügyi szférában jótékonykodni kezdett, mint John D. Rockefeller, de szélesebb körben és nagyobb pénzek vonatkozásában ez nem volt elterjedt. Ezen változtatott 1910-ben az eleinte csak a gazdagokat sújtó, erősen progresszív jövedelemadó és az öröklési adó bevezetése, és ezután a legnagyobb vagyonokat felhalmozók egymás után alapítványokba tették át vagyonukat. Az e feletti családi ellenőrzés kiépítésével lényegében adózás nélkül tudták továbbörökíteni vagyonukat. Ezt tette idős korában az azóta többgenerációs tőkés dinasztiává vált család hatalmát kiépítő John D. Rockefeller, majd Andrew Carnegie, később Henry Ford, de a mai sokszoros milliárdosok közül is a legtöbben, pl. a Gates-házaspár, vagy a Packard-házaspár. Ezek az alapítványok már az 1910-es évek elején milliárdos nagyságrendűek voltak, ami akkor a teljes amerikai egészségügyi vagy egyetemi szektor többéves költségvetésének felelt meg, ma pedig már húsz milliárd dollárt meghaladó a legnagyobb amerikai alapítványok pénzállománya és éves adományai is majd egymilliárdos nagyságrendűek, összességében pedig 27 milliárd dollárt értek el ezek 2003-ban (lásd Morris 2004).

De még az 1910-es utáni időknél maradván két dolgot kell kiemelni. Az egyik az, hogy ezt az alapítványokba átmentést döntő módon csak a pénztőkével rendelkezők vagy a termelő tőke működtetéséből végleg kiváltak tudták végrehajtani, így a termelő egységeket működtető tőkés csoportok ebből nagyrészt kimaradtak. Ebből adódott az is, hogy az adó-kikerülés technikáját az alapítványokba mentéssel kidolgozó banktőkés csoportok nagymértékben támogatták a progresszív adózás, a jövedelemadó és az öröklési adó bevezetését, így például Rockefeller rokona, Nelson Adrich szenátor a progresszív adózás bevezetésének motorja volt 1910-ben. Ennek hatására míg a banktőkés csoportok az adóelkerülő alapítványaikkal veszteség nélkül jöttek ki a progresszív adózás bevezetéséből, a velük állandó küzdelmet folytató termelőtőkés vetélytársak a létrejött szociális és jóléti állam teljes terhére viselték. Mint ennek kritikusa kiemelik, a progresszív adózás törvénybe foglalásáért az 1900-as évek elején hosszan lobbizó keleti parti bankárcsoportok az adóelkerülő alapítványaik révén továbbra is a legteljesebb „laissez faire” kapitalizmus körülményei között élhettek, míg az általuk megteremtett szociális állam terheit a vetélytárs termelő tőkés csoportok viselhették. Innen is adódik az a sokak számára talán meglepő kiemelés, hogy a keleti parti banktőkés csoportok, az „eastern establishment” döntő mértékben mindig is a balliberális-progresszív irányzatot és az ezt erősebben felkaroló demokrata párt liberális csoportjait támogatták, és mivel a velük szembenálló konzervatív amerikai többség leküzdésére egyik fő eszközként a többség-tördelő, kisebbség-támogató politikai stratégiát dolgozták ki. Így a feketék mozgalmait, később a nemek közötti törés viszonyában a feministákat, majd a nemi identitás dimenziójában lévő törések mentén homoszexuális/leszbikus csoportokat, majd egymás után a többi kisebbségi csoportot, a testi fogyatékosokat, hajléktalanokat, az illegális bevándorlókat, állatvédőket, drogosokat, alkoholistákat stb. is támogatni kezdték, és ezeknek óriási publicitást biztosítottak az általuk uralt szellemi szektorokban és a tömegmédiumban (lásd Epp 1998: 21-42).

De ezt az egyenlőtlenséget a banktőkés csoportok és a termelőtőkét működtető csoportok között az is fokozta, hogy ezáltal az akkor kibomló szellemi szektorok - egyetemek, tömegmédiák,

filmszektor, a zenei élet és a kultúra többi szektora - nagy mértékben a „mega-alapítványok” adományozási, intézetalapítási és finanszírozási döntésétől váltak függővé. Mindez olyan szellemi környezetet teremtett a politikai közvélemény formálására, amely egyensúlytalanságban csapódott le a politikai erők küzdelmeiben. Mivel az alsóbb néprétegek életkörülményeit, munka és egészségügyi feltételeit tényleg kellett állami költségvetéssel és az ebbe befolyó adókból is javítani, az ennek terheit jórészt leadó és a konkurens tőkés csoportokra hárító banktőkés csoportok mint a jóléti állam hívei léptek fel. Ezt a balliberális taktikát a baloldali elemzők mint az átfogó baloldali ellenállás széttörését, a nemzeti önszerveződés hívei pedig mint a nemzeti egység szétporlasztását élték meg (lásd Roelofs 2002). Mindenesetre a bankárkörök alapítványainak és az általuk befolyásolt szellemi szektorok és tömegmédiák balliberális dominanciája bevetté vált az Egyesült Államokban, és innen kisugározva az elmúlt évtizedekben Európában is. Az 1980-as évektől Soros alapítványi birodalma ezt még közvetlenebb politikai tevékenységgé alakította át, vele szemben pedig a már említett konzervatív alapítványok egy része az ezzel való küzdelmet állította tevékenysége középpontjába.

A milliárdos összegek felett rendelkező mega-alapítványok kiegyensúlyozatlan befolyását a demokratikus politika eltorzításában már az 1950-es évek elejétől vizsgálni kezdték az ezekből kiszorult politikai erők az amerikai kongresszusban, és adományozási céljaik, felügyelő bizottsági tagsági állományuk rendszeres elemzésével kimutatták, hogy egyrészt számukra tiltott módon politikai prioritások szerint osztják el pénzádományait és támogatnak professzorokat, művészeket, újságírókat stb., másrészt mindezt összhangoltan teszik (lásd Roelofs 2002). Elemzéseikkel kimutatták, hogy a Ford-Alapítvány, a Rockefeller-Alapítvány és a Carnegie-Alapítvány (ez a három volt a legmeghatározóbb az amerikai szellemi-közéleti szektorok befolyásolására az 1970-es évek végéig) egy összefonódó igazgatósági stábbal rendelkezik, és a kiosztott pénzek is tervszerű koordinálást, munkamegosztást, adott esetben halmozott preferálást mutattak (lásd Wooster 2004 és 2005). Ezek a vizsgálatok megisméltódtak az 1960-as években is, de ténylegesen nem tudták visszaszorítani a nagy alapítványok és a mögöttük álló banktőkés csoportok befolyását.

Ha az amerikai alapítványok mai rangsorát és politikai irányultság szerinti csoportosulásait vesszük szemügyre, akkor azt lehet látni, hogy a többmilliárd felett rendelkezők többsége ma is balliberális irányba húz, néhány új, mint például a Gates- és a Packard alapítványok irányultsága még nem kiforrott, és a kisebbek között több konzervatív irányultságú alapítvány létezik. Ezek a Scaife alapítványok, a Bradley Foundation, az Olin Foundation, a DeVos Foundation és a Koch Foundation. Ám fontos felhívni a figyelmet arra, hogy az amerikai szóhasználatban a balliberális körök jóléti-állami újraelosztó prioritásaival szembenálló, szabadpiaci-államot visszaszorító alapítványok is konzervatívnak, sőt „ultrakonzervatívnak” minősülnek éppúgy mint a tradicionális közösségeket és értékeket védők is, melyek pedig más oldalról állnak szemben a balliberális körök törekvéseivel. Így az a paradox helyzet áll elő, hogy az alapvetően szabadpiaci szemléletű alapítványokat és intézeteket az „ultrakonzervatív” táborba sorolják be, és e szerint a magyar politikai élet terminusaiban a balliberálisok fő szerveződését jelentő szabaddemokraták „ultrakonzervatívnak” lennének minősíthetők, mint a piacosság és az állami szerep visszametszésének hazai élharcosai. Az amerikaiaknál ilyen szabadpiaci konzervatív a Cato Intézet, a Hudson Intézet, vagy az American Enterprise Institute, és szinte csak a Heritage Alapítvány tekinthető az egyetlennek, amely a szabadpiacpártisága mellett a tradicionális közösségek és értékek mellett is kiáll, így az európai értelemben vett konzervatívnak minősül. Mindez nem véletlen, és ez annak a következménye, hogy az 1960-as évek közepétől a republikánusok között is a periférára szorultak azok a politikai csoportok, melyek társadalmi konzervatívnak voltak minősíthetők, és így álltak szemben a

balliberálisok közösség-porlasztó törekvéseivel. Ifjabb Bush elnökkel pedig főként azok a „neokon”-nak nevezett neokonzervatívok jutottak hatalomra 2000-től, akik ha más eszközökkel és utakon is, de ugyanúgy a stabilizálódott globális bankárcsoportok és világcégeik uralmát védik, mint azt a demokraták mögötti balliberális csoportok tették.

2. Politikai agytrösztök

A politikai agytrösztök szervezése és a politikai akaratképzési mechanizmusok közötti növekvő szerepük legátfogóbban úgy jellemezhető, hogy ezáltal a pártokon belüli apparátusok politikaformálása csökken, és ez áttevődik a pártokhoz csak lazábban kötődő, vagy tőlük teljesen független és csak egy-egy tőkés csoport értékeihez-érdekeihez kötött agytrösztökhöz. A pártapparátusok már csak a kívülről kapott programok, program-részek színre vitelét szervezik meg a pártvezérek kampánykörútjainál, és a kormányra kerülve esetleg az állami apparátusba ideiglenesen átülve. Ezzel a pártok stratégiai céljainak meghatározása az önállóbb politikai agytrösztökhöz kerül át, és e felett az ezeket finanszírozó, pártok mögötti tőkés csoportok közvetlen politikai behatása nő meg, és mindez a pártvezérkarok velük szembeni autonómiáját csökkenti. Azt lehet mondani, hogy e változás után már csak az egyes politikai agytrösztökben kialakított politikai programok választó tömegekhez eljuttatásához kell jó fellépésű és rutinos szónokokat találni - és erre rutinos színészek, vagy nagy előadói gyarokorlattal rendelkező egyetemi professzorok kiválóan megfelelnek - de a korábbi karizmatikus pártvezérek és a népvészér típusú politikusok csak tehetetel jelentenének. A tömegmédiумok egyes részeinek ellenőrzése az így kiválasztott pártvezetők széles publicitását tudja biztosítani az egyes politikai táborok tőkés csoportjai számára, és így a szavazatszerzés logikája - amely azért itt is megmarad végső fokon - közvetlenül meghatározottá válik a pénz felett rendelkező tőkés csoportok által. A politikuscsoportok velük szembeni önállósága és önálló politikai akaratképzési tevékenységük minimálissá válik. Vagyis ezzel a változással a demokrácia nagymértékben kiürül, és a „pénz logikája” jobban elfojtja az önálló politikai logikát.

Az egyes országokban létező politikai agytrösztök működése sok szempontból eltér egymástól, és az a régen megfigyelhető eltérés, amit a laza szervezettségű amerikai pártok jelentenek, szemben a feszesebben szervezett európai pártokkal, még most is kimutatja hatását. De általában azért el lehet mondani, hogy a politikai agytrösztök létrejötte Európában is a lazább szervezettség felé tolja el a pártok működését, így akár amerikanizálódásnak is nevezhetjük ezt a fejleményt.

Az első politikai agytröszt az az amerikai-angol bankárcsoportok által 1920-ban létrehozott Council on Foreign Relations (CFR) volt New York-ban, lényegében a J. P. Morgan bankház által támogatott pénzemberek, politikusok, egyetemi professzorok és laptulajdonosok részvételével (lásd Quigley 1966:936-952). Ennek londoni ikerszervezete a Royal Institute for International Affairs volt, de ez a feszesebb angol pártszervezés miatt soha nem tudott játszani olyan közvetlen szerepet az angol politikai életben, mint new yorki párja. Mindenesetre az Egyesült Államokban az utóbbi 80 évben a külügy-, a védelmi- és a pénzügyminiszterek túlnyomó többsége - függetlenül az éppen elnököt adó párt váltakozásától - a CFR tagja volt. Az amerikai kül- és védelmi politikát lényegében ebben az agytrösztben dolgozzák ki már sok évtizede, és például a demokrata Carter elnök győzelmével innen jött főtanácsadójának Zbigniew Brzezinski, és ugyanakkor ide tért vissza az addig volt republikánus külügyminiszter,

Henry Kissinger. Nagy mértékben emeli a CFR súlyát, hogy közvetlenül kötődik a több országot átívelő globális politikai szerveződésekhez, különösen a Bilderberg Csoportozás és a Trilaterális Bizottság vezető tagjaihoz. Ma a CFR-nek 3600 tagja van, akik többsége már jelentős kormánytisztviselői és más csúcspozíciókat tölt be egyidejűleg, ám korábban a CFR által támogatottként kerültek ezekbe a pozíciókba, és van egy szűkebb kutatási stábja szintén többszáz fővel, akik számára ez jelenti a későbbi magas pozíciókba kerülés előlépcsőjét (Draffan 2002).

A CFR pozíciója még felette áll az amerikai-angol pénzligarchiát támogató csoportok alacsonyabb szinten megfigyelhető megoszlásán. Itt éppúgy igazgatói posztja van Georg Sorosnak, balliberális irányba húzó alapítványaival és intézeteivel, mint a republikánusok korábbi külügyminiszterének, Henry Kissingernek. A kisebb jelentőségű agytrösztök azonban már jobban besorolódnak a táborok szerinti megoszlásba. Így a Brookings Institution az 1960-as években a balliberálisok fő bástyájának számított, ma már inkább centristának minősül, átmenetet képezve a Soros-féle intézetek és Richard Mellon-Scaife Heritage Foundation-ja között. A Brookings-nak ma kb. 200 fős kutató gárdája van, évi 28 millió dolláros költségvetéssel (lásd Draffan 2002). Az American Enterprise Institute fő profilja a szabadpiac-pártiság és az állami szerepvállalás visszaszorítása, így ez Amerikában konzervatívnak minősül, de mint jeleztük, a magyar szabaddemokraták piacpártiságukkal szintén „ultraconservatívnak” minősülnének ott, így vigyázni kell a fogalmak eltéréseire. Ez az intézet kb. 50 fős állandó kutatói stábbal és kb. 100 fős mellékállásos stábbal rendelkezik, mely utóbbiak valamelyik egyetemen is dolgoznak. De ugyanígy említeni lehet a piac-conservatívoknál a Hudson Institute-ot, 70 kutatójával és évi nyolcmillió dolláros költségvetésével, vagy a Cato Institute-ot összesen 130 fős stábjával. Ez utóbbi még azért is kiválik a „conservatív” táborból, mert szabadpiac-pártisága mellett még a drogliberalizációt és a homoszexuálisok házassága mellett is kiáll, így a tradicionális értékek és közösségek védelmét szem előtt tartó „társadalmi conservatívok” táborához csak kevés köze van. Ezt vállalja fel a Heritage Foundation évi 43 millió dolláros költségvetésével, százhatvan meghaladó ösztöndíjasával és kutatójával, és különösen ez utóbbi stábjának tagjai jelennek meg sűrűn a conservatívok által ellenőrzött tömegmédiumokban, újságokban, televíziókban és rádióadókon, és formálják széles körben a politikai közvéleményt. Persze ez az összes politikai agytrösztre jellemző kisebb mértékben, és az itteniek szerepe a politikai programok kidolgozása és ehhez információszerezés mellett éppen abban áll, hogy a nyilvánosság előtt rendszeresen fellépnek, és formálják a politikai táboruk szemszögének megfelelően a közvéleményt. A „médiaértelmiségiek” fő feltaláló helyei így ezek a politikai agytrösztök. A teljesség kedvéért még említeni lehet a Hoover Intézetet, melynek szellemisége közel áll a Heritage-hez - tehát a piacpártiság mellett a tradicionális értékek és közösségi formák védelmezője is -, és itt szocializálódott például politikai pályára lépése előtt Newt Gingrich, aki az 1990-es évek elejétől megszervezte a conservatívok ellenmédiáját Amerika-szerte a balliberális média hegemón szerepének megtörésére. Évi 25 millió dolláros költségvetésével és széles kapcsolati hálójával az egyetemek társadalomtudományi részlegei felé a Hoover Intézet is kiemelkedik a conservatív agytrösztök közül.

Nézzük most meg a sokszor amerikai minta alapján létrehozott európai politikai agytrösztöket, de ismét jelezni kell fő eltérésként az európai politikai életben zártabban szervezett politikai pártok létét. Itt lehetetlen lenne az, amit a CFR-nél jeleztünk, hogy ugyanabból az agytrösztből jöjjenek kormánytagok eltérő kormánypártok esetén. Itt inkább az egyes politikai pártok kiegészítését jelentik ezek.

Az angol politikai agytrösztök között első helyen a már kiemelt Royal Institute on International Relations-t kell említeni, amely közvetlenül a globális angol-amerikai pénzoligarchiához csatlakozik. Az átfogó külpolitikai-katonapolitikai téren az Institute for Strategic Affairs hasonló szerepet tölt itt be, mint a USA-ban a Brookings Intézet, és az angol kül- és katonapolitika stratégiai alapkérdéseit itt dolgozzák fel, melyet eredetileg csak a globális pénzoligarchia által ellenőrzött konzervatívok pártja vállalt fel, de a Munkáspárt autonómiájának 1950-es évek végi megtörésével ma már a kormánypártok váltakozásaitól függetlenül ez határozza meg Anglia politikáját. Eze mellett a stabilabb pártok léte miatt itt a pártok közvetlenebb kiszolgálására létrehozott agytrösztök is megtalálhatók. Így a Conservative Research Development a Konzervatív Párt mögött áll már régebb óta, és az 1970-es évek közepétől Thatcher elnök-asszony és köre a saját politikai háttér-intézetként hozta létre a Centre for Policy Studies-t (lás Csizmadia 2003:220; Denham/Garnett 1994). Ugyanígy a Munkáspárt mellett az Institute for Public Policy Research játssza ezt a szerepet.

Az olaszoknál - amerikai minta nyomán - szintén szélesen kiépült politikai agytröszt-rendszer található, noha finanszírozásnak terjedelme meg sem közelíti az USA-ban találhatóakat. Egy 1996-os felmérés 69 ilyen "think tank"-intézményt mutatott ki, és átlagban másfél millió dollár volt az éves költségvetésük, bár ezek közül a 12 legnagyobb intézet kettő-ötmillió dollár közötti költségvetéssel gazdálkodhatott (lásd Lucarelli/Radaelli 2003:5). Ilyen nagy összegek felett rendelkező think tank a Fondazione Agnelli intézete, amely az un. "torinói csoport" (FIAT, Olivetti stb.) atlanticista, amerikai-angol hegemoniát támogató irányvonala szerint működik. Erre is jellemző - mint általában az olasz politikai agytrösztökre - hogy stábjukat az egyetemi professzorok bevonásával építik ki, és nem jelentenek elkülönített karriervonalat a szellemi-értelmiségi körök számára. Ám az ide bevont egyetemi-akadémiai emberek számára az esetek egy részében ez az államhatalmi-politikai csúcsra feljutást jelentheti miniszteri, államtitkári, főbírói stb. kinevezés révén. Ugyanígy a think tank-ok tevékenységébe bekapcsolódott egyetemi emberek sokszor a tömegmédiумok sztárjává válnak, mint egy-egy téma politikai-szellemi exponensi. Különösen a jog, a közgazdaságtan és a politológia egyetemi embereinél jellemző ez az egyetem-think tank-politika összefonódás (lásd Lucarelli/Radaelli 2003:7). A Fondazione Einaudi intézete jellemezhető még erős belefonódással a globális pénzoligarchia átfogó köreibe.

Az erősebben pártkötött olasz think tank-ok közül kiemelhető az "Ideazione" mint jobboldali beállítottságú think tank, vele szemben a Micro-Mega a baloldali think tankok legjelentősebbike, Ugyanígy az "Offizia"-intézet emelhető még ki, melyet Berlusconi már mint miniszterelnök hozott létre elképzeléseinek szellemi háttérbázisaként. Látni kell, hogy Olaszországban a think tankok ideológiai szintű szembenállását az Amerika-barátság, illetve Amerika-ellenesség polarizálja, és miután az átfogó globális uralmi renddel élesen szembenállókat mindkét oldalon marginalizálták, a baloldalt inkább az enyhébb Amerika-ellenesség, a jobboldalt az ugyanilyen Amerika-barátság jellemzi, értve ezalatt az amerikai-angol pénzoligarchia törekvéseinek ellenzését illetve támogatását

Vannak szűkebb profillal rendelkező olasz think tankok is, melyek egy-egy szektorra szakosodtak, és csak az ott felmerülő kérdéseket elemzik. Így a Fondazione Cattaneo és a Fondazione Segni az 1990-es évek végéig szinte kizárólag a választási rendszer reformján dolgoztak, és ennek révén kívántak elérni alapvető változásokat az olasz politikai életben. (Ennek lényege a listás választások helyett az egyéni kerületi rendszerre áttérés és ennek révén a belső pártoligarchiák megtörése volt). Összegezve tehát elmondható, hogy bizonyos témák politikai kidolgozását és a közvélemény elé tárását az olaszoknál sem a politikai pártok végzik el, hanem tőlük többé-kevésbé független és csak a szélesebb politikai táborok szintjén

elkötelezett politikai agytrösztök, és ezek az intézmények részben az állami-politikai élet csúcspozícióira történő rekrutációt és ezek betöltőinek szocializálását is elvégzik. Itt azonban a politikai agytrösztök nem tudtak oly módon a pártok fölé nőni, mint az Egyesült Államokban.

Érdeemes kitérni azokra a politikai agytrösztökre, melyek nem elsősorban egy-egy országon belüli tevékenységükkel nyerik el fontosságukat, hanem az adja erejüket, hogy egyszerre egy tucat országban megszervezésre kerülnek, és ezek együttműködve a nemzetállamok feletti intézményekbe bekapcsolódva (pl. az EU brüsszeli apparátusába) fejtik ki befolyásukat. A legtipikusabb erre Európában a Soros György és alapítványai által létrehozott "Nyílt Társadalom" intézet-hálózat, melyet további Soros-finanszírozású intézményi hálózat (például a Helsinki Bizottságoké) vesz körbe, és erősíti fel hatásukat. Ha valaki az interneten rákattint az "Open Society" honlapjaira, látni fogja, hogy az EU-hoz csatlakozó mind a 12 közép-kelet-európai országban van ilyen intézmény, és a grúzai hatalmi puccs óta azt is lehet tudni, hogy ez az intézményrendszer mélyen a volt szovjet déli tagköztársaságok területeibe is belenyúlik. Soros intézethálózatai és az e köré szervezett értelmiségi körök egyrészt az amerikai-angol tőkebehatolás gazdasági előfeltételeinek népszerűsítéséért szállnak síkra a tömegmédiákban - melyek nagy részét már tulajdonjogilag is ez a tőkés csoport vonta ellenőrzés alá - másrészt az amerikai balliberális körök által az 1960-as években kialakított témák és az ezekre kidolgozott változtatási tervek áthozatalát az európai országokba igyekeznek elérni. Csak példaként lehet említeni erre, hogy az EU-belépés kapcsán a követelmények megfogalmazásába, ennek ellenőrzésébe sok esetben a Nyílt Társadalom intézethálózat is meghatározó módon be tudott szállni, és például főként ennek révén jött létre a bírói karnak a leszakítása a parlamenti többségtől és ennek mindenkori kormányától, és egy önálló korporatív-önkormányzati csúcsban való megszervezésük, noha a legtöbb nyugat-európai országban ez egyáltalán nem jött létre, és csak a dél-európai országokban (olaszoknál, spanyoloknál és a portugáloknál) alakult ez így, és ez ott is a bírói kar önálló politikai szerepének növekedését és a bírák ítélkezésének átpolitizálódását vonta maga után (lásd a Nyílt Társadalom-intézethálózat erre vonatkozó tevékenységének adatait: European Commission 2002).

Kevésbé aktivista és állami döntésbefolyásoló, mint inkább eszmei-politikai természetű a Mont Pelerin Society (MPS) hálózata. Politikai táborhoz tartozását illetően azt lehet mondani az e hálózatba tartozó intézetekről és akadémiai-egyetemi résztvevőikről, hogy a korlátlan hazai és nemzetközi szabadpiac és világkereskedelem hívei, ezzel pedig a világkereskedelmi szinten fölényrel rendelkező amerikai-angol-holland összefonódott tőkés csoport-együttes pozícióit védik. Európában ez liberálisnak számít, az Egyesült Államokban pedig konzervatív-jobboldalinak, de ismét utalni kell arra, hogy ez a "konzervatív" itt már meg van tisztítva a globális pénzöligarchiával szembenálló és a "társadalmi konzervatívként" elkülönített politikai értékektől, és az ezeket támogató csoportok már kirekesztődtek az utóbbi évtizedekben az amerikai politikai élet perifériájára. Végül is így az USA-ban ma már mind a balliberális demokraták, mind a konzervatív republikánusok is az amerikai-angol tőke egész világon való expanzióját és uralmát támogatják, csak más-más akcentusok kiemelésével.

A Mont Pelerin Társaság szabadpiac-pártisága így hézagmentesen illeszkedik a globális politikai szerveződések, a WTO, a Trilaterális Bizottság, a Bilderberg Csoport amerikai-angol tőke uralma mellett folyó tevékenységéhez, és az 1980-tól kiteljesedő monetáris-neoliberális kapitalizmus szellemi háttérét jelentik. Ezt a társaságot 1947-ben Párizsban hozta létre a szabadpiaci liberalizmus néhány ismert képviselője, Hayek, Karl Popper, Milton Friedman, Ludwig von Mises, de napjainkra már több mint ezer tagja van, és a tagok rendszerint más hasonló felfogású intézetek, alapítványok vezetői. Így a Mont Pelerin Társaság egy nemzetközi síkon széles szétágazó hálózat középpontjaként fogható fel. A németeknél e hálózatba

tartozó intézetnek számít a Ludwig-Erhard-Stiftung, az Egon-Sohmen-Stiftung, a Frankfurter Institut - Stiftung Marktwirtschaft und Politik. De állandó kapcsolat és közös konferenciasorozatok kötik össze az MPS-hálózatot az amerikai Cato Intézettel, a Heritage Alapítvánnyal, a Hoover Intézettel és a többi neokonzervatív amerikai think tank-kal (lásd Plewe/Halpert/Nordman 2001).

Az MPS ezernyi résztvevője a koordinált tevékenységgel és az otthoni, körük települt intézetek révén további több ezres akadémiai-egyetemi résztvevői kör a globális pénzoligarchia által ellenőrzött tömegmédiákban véleményformáló értelmiségiként és szakértőként tud folyamatosan fellépni sokmillió közönség előtt, némelyik médiasztárrá tud válni, és tudatos PR-munkával akár pártvezérekkel szemben is mint alternatívát lehet prezentálni egy közvetlen választásnál államelnök-jelöltként, vagy párt színeiben parlamenti képviselőként, vagy mint szakértő-miniszterjelöltként. A folyamatosan működő politikai agytrösztök, az őket támogató és megjelenítő tömegmédiák együttes tevékenysége a mögöttes nagy tőkés csoportok számára sokszor már fölöslegessé teszi a pártokat, a pártokon belüli politikai nevelést és az itteni politikusokat. A szavazatszerzés logikája és ezzel a pénztőkétől elszakadó politikai logika (és önálló politikai alrendszer) így részben már megszüntetett jelenséggé válik. Ma még nem kiszámítható, hogy a globális pénzoligarchia jelzett intézményeinek kiépülése, a piac társadalomszervező hatókörének további bővülése és az állami-költségvetési szervezés ezzel párhuzamos leépülése meddig folytatódik, és ezzel mennyiben történik meg a szavazatszerzés logikájának és a nyilvánosság előtt versengő pártoknak a további visszaszorulása.

3. A közvetlen akciócsoportok

A politikai küzdelmek és a politikai akaratképzés új formáját jelenti a „közvetlen akciócsoportok” („direct action”) szervezése és működése, melyek az Egyesült Államokban jelentek meg először a környezetvédők radikálisabb csoportjainál, de az utóbbi években szélesebb körben is megfigyelhető tevékenységük. A környezetvédelmi akciócsoportok által kialakított technikák megjelentek azóta az anti-globalista politikai csoportok fellépéseiben, de az Egyesült Államokból Kelet-Európa országaiba is exportálták ezeket az utóbbi években az amerikai alapítványok. A szerbeknél, majd Grúziában és 2004-ben Ukrajnában lehetett megfigyelni olyan közvetlen akciócsoportokat és eszközöket, melyek a vizsgált témához tartoznak.

A politikai demokráciák hagyományos eszközei közül a tüntetések és a tömeggyűlések jelentik a közvetlen akcióformákat, ám ezek megmaradnak a véleménykifejezés nyomatékos megjelenítésénél, és nem tévesztendőek össze az itt tárgyalt formákkal. Ott ugyanis spontán módon összeverődő kisebb-nagyobb tömegekről van szó, mégha egy mozgalmi vezérkar vagy párt szervezi is a tüntetések és a tömeggyűlések szűkebb magját. A radikális környezetvédők akciócsoportjai által kialakított formák azonban két szempontból is eltérnek ezektől. Egyrészt szélesebb (esetleg tíz- és százezres) tömegek szervezésével teljesebben át tudják fogni a szűkebb magon túl a teljes résztvevő tömeget - és ezt döntően az elektronikus kommunikációs kapcsolattrendszerek (email-listák, sms-körláncok a mobiltelefonok százezrei között stb.) létrejötté tette lehetővé a '90-es évek közepétől. Másrészt eltér ez a forma a hagyományostól abban is, hogy nem áll meg a véleménykifejezés közvetlen tömeges kifejezésénél, hanem az erőszakos fellépések sajátos formáit veszik igénybe. Ehhez felhasználják a korábbi erőszakmentes ellenállás (Gandhi, Martin Luther King stb.) által kidolgozott különsségtévét,

mely szerint a *tárgyak elleni erőszak* nem vonható a szembenállók élete és testi élete elleni erőszak fogalma alá, és így ez megengedett. „Nem vonható az erőszak fogalma alá a nem érző dolgok ellen elkövetett fizikai fellépés” – idézik Martiun Luther King valamikori mondását (lásd Hrab 2004b). Ezzel a különbségtevésével aztán alaposan megnövelték a cselekvési lehetőségeiket az újfajta akciócsoportok, és a kikötőkben álló bálnavadászhajók sorozatos elsúlyasztása - a bálnák védelme érdekében - éppúgy belefér akcióikba, mint a házak oldalán hágcsókkal felmászva az ellenfél szervezete épületére, ott transzparensok odaláncolása, saját maguk odaláncolása atomerőművek, gyárak kerítéseire, de ugyanígy acélhálók alkalmazásával az ellenfél-szervezetek épületeinek lezárása stb. És mindezt pusztán a tárgyak elleni erőszakra korlátozva, miközben az ellenük fellépő rendőrséggel szemben látványosan testi ellenállás nélkül hagyják magukat elvonszoltatni. (Az e módszerekkel élő szervezetek közül ismertebbek például a Ruckus Society, a Rainforest Action Network vagy az Animal Liberation Front.)

Ezek az akcióformák egyre tervezettebbé váltak az elmúlt években, ahogy a környezetvédőktől átvéve tágabb politikai terepen is elkezdték ezeket felhasználni. E formáknak az adja az igazi erejét, ha a néhány száz vagy ezer fős akció kapcsán a média közvetítése révén milliós televíziós közönség nézheti végig a passzívan, hangsúlyozottan erőszak alkalmazása nélkül résztvevők rendőrök általi elvonszolását, főként, ha ezeket az akciócsoport számára kedvező kommentár kíséri, kedvező operatóri munka beállítása mellett. Így igazán csak azok a csoportok tudnak élni sikerrel ezzel, akik mögé beáll egy jelentős pénzügyi tőkés csoport - vagy eleve ez szervezi őket - és így a média jóindulata biztosított. E nélkül visszhangtalan maradna, és rövid hírben csak mint néhány tucat „vandál randalírozása” érné el a közvéleményt, így a hatás pedig csak negatív lenne.

Egy másik változást jelentett az utóbbi években a közvetlen akcióformák esetében, hogy egyre tervszerűbben felkészítik az akciócsoportok résztvevőit. Tréningező táborokat szerveznek, ahol például az épületekre mászás technikáját részletesen gyakorolják, pszichológiai módszereket tanítanak a résztvevőknek, hogyan lehet a rendőrök idegességét akciók közben oldani, hogyan kell sátrat verni a köztereken és védelemmel megerősíteni, ha többnapos akciót szerveznek, hogyan kell tartani az összeköttetést a többezres tömegben a főszervezőkkel stb. (lásd Hrab 2004b). Vagyis ezek az akciócsoportok zárt és szervezett alakulatok, és bár kívülről alig különböznek a régi tüntetésektől és tömeggyűlésektől, de azok spontaneitásával és rövid idő után elenyésző jellegével szemben itt tartós együtt-cselekvőkről, „professzionális” és kiképzett résztvevőkről van szó. Bizonyos fókig hasonlatosak ezek a két világháború között utcai rohamosztatokkal egymás ellen küzdő politikai csoportok akcióihoz, ám itt a szembenállókkal szembeni testi erőszak hangsúlyozottan kikerült a repertoárból.

Ezeket a formákat vitték át a '90-es évek végétől az Amerikával szemben ellenséges maradt Milosevics Jugoszláviája elleni fellépés megszervezéséhez - bár itt bombázások és az ezutáni blokádnélkül nem ment a megtörés - majd az itt felkészített csoportok a jugoszláv fordulat után tréningező táborokban a grúz változások végrehajtásához gyakoroltatták a résztvevőket azok otthoni akciójának megkezdése előtt, közben Grúziában a Soros-féle alapítványhálózat és ennek Nyílt Társadalom Intézet-hálózata médiaállásokat épített ki, és ezután a Jugoszláviában kiképzettek segítségével többezres gyűléseken és a kormányépületek körbezárásával - óriási belföldi és külföldi médiatámogatás mellett - végül végrehajtották a fordulatot. Ukrajnában 2004 végén már a grúz és a szerb akciócsoportok közvetlenül is résztvettek az Amerika-barát fordulat végrehajtásában, és az ukrán résztvevőket itt is döntően Grúziában és Szerbiában tréningező táborokban készítették fel a közvetlen akciókra. Csak kitekintésképpen kell hozzátenni ezekhez, hogy a jugoszláv siker után - az ottani események előkészítésében aktívan

résztevő - Mark Palmer, volt amerikai nagykövet egy egész könyvet írt arról, hogy miképpen lehetne egy tucatnyi országban ilyen fordulatokat végrehajtani, és 2005 elején az ő és Soros szervezésében Budapesten – az itteni német alapítványi vezetők éles ellenkezése mellett - egy „Demokrácia Központ” kiépítésébe kezdtek, amely ezeket az akcióformákat tanítaná a később kiszemelt országokban a változások végrehajtásához.

Ennek értékelésére azt lehet mondani, hogy amíg valóban csak egy diktatúra megbuktatása történik ezen az úton, nincs mit ellene felhozni, de veszély abban áll, hogy a már létrejött pluralista demokráciákban is fennmarad ez az intézményhálózat és a központi „demokráciatervezés”. Ezzel pedig az a tőkés csoport, amely elég nagy pénzügyi háttérrel rendelkezik ahhoz, hogy ilyen kiképzett akciócsoportokat mozgasson, és ehhez médiaháttérrel képes biztosítani, a „közvélemény követeléseként” tudja ábrázolni azt, amit szűkebb érdekeik kívánnak, és ezzel a demokrácia kiüresítése történik meg.

Egy stabil demokráciában tehát csak negatívan lehet megítélni az ilyen fél-erőszakos közvetlen akcióformákat, mégha ezek nem vitásan nem is érik el a régi „rohamosztagosok” utcai harcainak veszélyszintjét.

Irodalom

- Arnove, Robert F./Nadine Pinede (2004): Revisiting the „Big Three” Foundations. Internet: http://les.manac.uk/government/publications/working_papers_docs/Globalization/Foundation
- Bothwell, Robert O. (2001): The Decline of Progressive Policy and the New Philanthropy. Progressive Foundations and Other Alternatives to Mainstream Foundations Are Created and Become Substantial, But Fail to Reverse the Policy Decline. (internet: http://comm.org.utoledo.edu/papers_2003)
- Callahan, David (1995): Liberal Policy’s Weak Foundations, In: The Nation, November 13, 1995.
- Covington, Sally (1998): Conservative think tanks and US policy CAQ. How Conservative Philanthropes and Think Tanks Transform US Policy. In: Covert Action Quarterly, Winter. 45-59.
- Csizmadia Ervin (2003): Politika és értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok. Századvég Kiadó. Budapest 2003.
- Denham, Andrew/M. Garnett (1994): Rethinking „Think Tanks”: A British Perspective. University of Nottingham.
- Draffan, George (2002): The Corporate Consensus. A Guide to the Institutions of Global Power. (Internet).
- Garnett, Mark (2003): Think Tank. In: Research and Policy Development. (Internet: www.odi.org.uk)
- Guilhot, Nicolas (2003): Reforming the World: Georg Soros and the philanthropic management of the social sciences. (Paper presented at the international conference „The Foundation of Globalization?”, University of Manchester, November 6-7, 2003.)
- Hrab, Neil (2004): George Soros’ Social Agenda for America. In: Foundation Watch, April, 2003.
- Hrab, Neil (2004b): „Direct Action”. The Tactics of Radical Activism: Part I. In: Foundation Watch, February, 2004.
- Lucarelli, Sonia/Raddaelli, C. M. (2003): Italy: Think Tanks and the Political System., In: Stone/Garbett/Denham (eds.): Think Tanks in Comparative Perspective: Insiders or Outsiders? Manchester: Manchester University Press. 2003.
- Morris, Christopher (2004): Guide to Nonprofit Advocacy. Capital Research Center. Washington.
- Philips, Kevin (2004): Die amerikanische Geldaristokratie. Eine politische Geschichte des Reichtums in den USA. Campus Verlag., Frankfurt/New York.
- Plehwe, D/B. Walpert/J. Nordman (2001): Neoliberale Wahrheitspolitik: Neo- bzw. Rechtsliberale Intellektuellen- und Think-Tank-Netzwerke als Säulen einer hegemonialen Konstellation. ((internet).
- Quigley, Carroll (1966): Tragedy and Hope. MacMillan. New York.
- Roelofs, Joan (2002): The Third Sector as a Protective Layer for Capitalism. Internet: <http://www.leftgatekeepers.com/articles/roelofs.htm>
- Schneider, Jiri (2003): Globalization and Think-tanks.(Paper presented for SAREM International Seminar, Istanbul, May 30, 2003)
- Thunert, Martin (2003): Think Tanks in Deutschland - Berater der Politik? In: Aus Politik und Zeitgeschichte. 2003/51.
- Wooster, Martin Morse (2004): The Ford Foundation’s International Agenda. In: Foundation Watch. June, 2004.
- Wooster, Martin Morse (2005): The Rockefeller Brothers Fund and Rockefeller Family Fund. In: Foundation Watch. January, 2005.

Szalóki Gergely Papp Tekla: Atipikus szerződések

(Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged 2004, 131 oldal)

A Szegedi Tudományegyetem Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara Polgári Jogi és Polgári Eljárásjogi Tanszéke adjunktusának, "Atipikus szerződések" című munkáját tarthatja kezében az olvasó. Ezen munka témája alapján ritkának mondható a magyar jogi irodalomban, mert bár születtek szép számmal cikkek¹ – akár nyomtatásban, akár az interneten – és kötetek² az elmúlt években, melyek bemutatnak egy-egy típust, valamint jó néhány egyetemi tankönyv³ illetve egyetemi jegyzet is elemzi némelyiküket valamely más átfogóbb tárgy keretein belül, azonban e speciális szerződések egy csokorba fogása és könnyen áttekinthető jogdogmatikai elemzése egyedülállóvá teszi e művet, különösen a hazai jogi felsőoktatásban.

A szegedi jogászképzésben – mint az közismert – az atipikus szerződéseket önálló tárgyként oktatják, melynek törzsanyagát képezi e mű: örvendetes és követésre méltó, hogy ily módon az oktatás a nem kodifikált, de gazdasági, sőt – egyes szerződések esetében bátran állíthatjuk – mindennapi életünkben egyre inkább előtérbe kerülő és ezáltal a jogi szférán belül is egyre meghatározóbbá váló jogviszonyokat érthető és jól tanulható rendszerbe illeszti.

Szükségesnek mutatkozik néhány szót szólni a mű tárgyát képező materiáról: az atipikus szerződésekről is.⁴

Ezen csoportba sorolt kontraktusok a XX. század elején, az Amerikai Egyesült Államokban alakultak ki a gazdasági fejlődés hatására, a XIX. századi magánjogi kódexek szerződési szabadságot biztosító bázisán. A gazdaság résztvevői pusztán praktikus szempontjaik figyelembe

¹ A teljesség igénye nélkül kiemelve néhányat:

PAPP TEKLA: A koncessziós szerződésekről, *Gazdaság és Jog* 2001/5. Uő: A koncesszió, Szeged 2003. (PhD dolgozat); Uő: A koncesszió jogi kapcsolatrendszere *Jogelméleti Szemle* 2003/4.; Uő: A koncesszió az Európai Unióban, *Gazdaság és Jog* 2004/9.; SZABÓ GÁBOR ZOLTÁN: Lizingszerződéssel kapcsolatos problémák a lízingbevevő szempontjából, *Gazdaság és Jog* 1998/3.; MISKOLCZI BODNÁR PÉTER: Pénzügyi lízing, operatív lízing vagy adás-vétel?, *Gazdaság és Jog* 1997/11.; MISKOLCZI BODNÁR PÉTER: Atipikus szerződések (lízing, faktoring, franchise), *Gazdaság és Jog* 1997/1.; UJLAKI LÁSZLÓ: A társasági és a szindikátusi szerződés összefüggései, *Gazdaság és Jog* 1997/2.; KOLBEN GYÖRGY: Szindikátusi szerződés, *Külgazdaság* 1998/1.; KOVÁCS ISTVÁN: Koncesszió – Koncessziós szerződés, *Gazdaság és Jog* 1997/12.; CSÉCSY GYÖRGY: A franchise szerződésekről, *Gazdaság és Jog* 1996/5.; CSÉCSY GYÖRGY: Adalékok a franchise fogalmának meghatározásához és a franchise szerződésekhez, *Jogtudományi Közlöny* 1995/5-6.; VÍGH JÓZSEF FERENC: A franchising jogi szabályozása az Egyesült Államokban, *Külgazdaság* 1994/10.; VÍGH JÓZSEF FERENC: Változás az EK franchise megállapodásokra vonatkozó versenyjogi szabályozásában, *Külgazdaság* 2001/10.; VÍGH JÓZSEF FERENC: A know-how licencszerződés előkészítésére irányuló szerződések, *Külgazdaság* 1995/1.; VÍGH JÓZSEF FERENC: A know-how jogi szabályozásának néhány kérdése, *Külgazdaság*, 1992/9.

² Szintén a teljesség igénye nélkül: CSIBY ATTILA – KISS GÁBOR – SÁRHEGYI ZOLTÁN – TULLER ANDRÁS – LENGYEL MIKLÓS: *Lízing*, Unió kiadó 1997; LUKÁCS MÓNICA – SÁNDOR ISTVÁN – SZÜCS BRIGITTA: *Új típusú szerződések és azok gyakorlata a gazdasági életben*, hvgorac 2003

³ BARTA-FAZEKAS-HARSÁNYI – MISKOLCZI – OSVÁTH – UJVÁRINÉ: *Magyar polgári jog; Kereskedelmi jog; Kereskedelmi szerződések*, Novotni Kiadó, Miskolc 2000; NOCHTA TIBOR – KOVÁCS BÁLINT – NEMESSÁNYI ZOLTÁN: *Magyar Polgári Jog, Kötelmi jog, Különös rész*, Budapest-Pécs 2004

⁴ Lásd: PAPP TEKLA: *Atipikus szerződések*, Szeged 2004; 9. o. sk.; LUKÁCS – SÁNDOR – SZÜCS 2003; 15. o.; NOCHTA – KOVÁCS – NEMESSÁNYI 2004; 221. o. sk.

vételével hoztak létre különböző, az addigi típusokba be nem sorolható szerződéseket, amelyek aztán – egyre gyakoribb előfordulásuk miatt is – a típusosodás felé haladtak. Természetesen még részleges jogszabályi szabályozottságról sem beszélhetünk ekkor. Az II. világháború után a fejlettebb Nyugat-Európai országok gazdasági életében is megjelentek az Egyesült Államokban már kikristályosodott, önálló elnevezést nyert, de a XIX. századi nagy természetjogi kódexekben meg nem jelenő, nem szabályozott, így atipikusnak minősített kontraktusok. Ezen típusok megjelenése sokk-ként érte a római jogi tipológiai és dogmatikai hagyományokhoz kötődő európai jogi kultúrát, és a magánjogi gondolkodást új irányba vezetve a hangsúly áttevődött a dogmatikai szempontból logikusról a gazdaságilag funkcionáló jogintézményekre. Magyarországon a nyolcvanas években indult meg ezen szerződéstípusok meghonosodása, és ez máig ható problémát jelent egyfelől kodifikációs szempontból – hiszen nem létezik egy egységes kódex, sőt a legtöbb típus esetén még jogszabályi szabályozottságról sem beszélhetünk⁵ –, másfelől részben az előzőből következően jogalkalmazási szempontból is.

A jelenleg hatályos Ptk. 200§ (1) bekezdése szerint a szerződések tartalmát a szerződő felek szabadon határozhatják meg, feltéve, hogy az nem ütközik jogszabályba. Ezen törvény helyet szokás megjelölni a különböző atipikus kontraktusok (lízing, franchise, faktoring, timesharing, know-how, management-consulting, konzorciós, koncessziós, szindikátusi stb. szerződések) létezésének alapjaként.⁶

Rendszertani-elhatárolási szempontból az atipikus szerződéseket *sui generis* kontraktusoknak tekintik, mivel a modern szerződések tipizálására kidolgozott *contractus mixti* kategóriába nem illeszthetőek bele: mindhárom (típuskombinációs, típusegyesítő és sajátos szolgáltatásra irányuló szerződések) csoport jegyeit magukon hordozzák.⁷ Az egyszeri speciális jogügyletet lefedő innominát szerződéseket éppen előbb említett sajátosságuk miatt nem tekintik atipikus szerződésnek; nevesített szerződésektől való elhatárolásuk alapja pedig kimaradásuk a magánjogi kódexből.⁸

Ezek alapján meghatározható főbb jellemzőik: Ptk.-ban nem, de külön jogszabályokban általában szabályozzák őket (ez alóli legszembetűnőbb kivétel a franchise szerződés), hosszabb távú, tartós jogviszonyokat rendeznek, továbbá egyik fél általában gazdálkodó szervezet, általános szerződési feltételek széles körben alkalmazzák, külföldi gyakorlati mintákat követnek stb.⁹

E rövid *excursus* után visszatérnénk a hazai jogi oktatásban remélhetőleg mérföldkővé váló munka méltatásához. Mindenekelőtt a mű szerkezetét kell dicsérni, mely képet ad a szerző szisztematizáló-rendszerző látásmódjáról.

Az atipikus szerződések összegező bemutatása után, mely során a szerző – feltétlenül követendő módon – kitér e kontraktusok bírói gyakorlatban való meggyökeresedésére, következik az egyes

⁵ Az egyes atipikus szerződésekre vonatkozó magyar jogszabályok: Önálló kereskedelmi ügynöki szerződésre - 2000. évi CXVII. Törvény az önálló kereskedelmi ügynöki szerződésről; Faktoring szerződésre – 1997. évi LXXXV. Törvény a nemzetközi követelés-vételről; Lízingszerződésre – 1997. LXXXVI. Törvény a nemzetközi pénzügyi lízingről; Koncessziós szerződésre – 1991. évi XVI. Törvény a koncesszióról; Franchise szerződésre – 55/2002 (III. 26.) Kormányrendelet a vertikális megállapodások egyes csoportjainak a versenykorlátozás tilalma alól történő mentesítéséről; Konzorciós szerződésre - 186/2001. (X. 11.) Kormányrendelet a fogyasztói csoportok szervezésére és működésére vonatkozó részletes szabályokról; Timesharing szerződésre - 20/1999. (II. 5.) Kormányrendelet az ingatlanok időben megosztott használati jogának megszerzésére irányuló szerződésekről; Távollévők között kötött szerződésekre - 7/1999. (II. 5.) Kormányrendelet a távollévők között kötött szerződésekről; Házaló kereskedésre - 44/1998. (III. 11.) Kormányrendelet a házaló kereskedésről

⁶ PAPP 2004; 11. o.; LUKÁCS – SÁNDOR – SZÚCS 2003; 15. o.

⁷ PAPP 2004 11. o.; NOCHTA – KOVÁCS – NEMESSÁNYI 2004; 222. o.

⁸ PAPP 2004 11. o.

⁹ Részletesen lásd: PAPP 2004 9. o. sk.

típusok részletes dogmatikai elemzése, mégpedig következetesen egy adott séma alapján (fogalom, alanyok, tárgy, fajták, kötelezettségek, megkötés, megszűnés, megszegés), ami – egyetemi jegyzetről lévén szó – előnyére válik a tanulhatóság szempontjából. Másfelől nem csak a hallgató, de az egyetemi oktatók, gyakorló jogászok is áttekinthető képet kaphatnak e területről, amely megkönnyíti a jogviszonyok összehasonlíthatóságát, összevetését. E séma csupán a szerződések bemutatását igénylő sajátosságokra tekintettel módosul az egyes fejezetekben. A jobb áttekinthetőséget és tanulhatóságot szolgálja haszonnal még ezen felül az igazán lényeges elemek kurziválása illetve félkövéren szedése, valamint a felsorolások pontokba rendezése.

A munka tartalmilag egyetemi jegyzethez méltóan tömör – mely azonban nem megy az érthetőség rovására – miközben igyekszik a lehető legtöbb aspektusra kitérni az egyes kontraktusok vonatkozásában. Ennek során betekintést nyerhetünk például a faktoring szerződés tételes jogába, az ezt érintő különböző elméletekbe, a vonatkozó bírói gyakorlatba, valamint a most készülő új Ptk. koncepciójának vonatkozó megállapításaiba. Akármelyik szerződés vonatkozásában ugyanezt tapasztalhatjuk: a szerző széles szakirodalomra, a tételes jog és a vonatkozó bírói gyakorlat feldolgozására támaszkodva mutatja be az egyes jogintézményeket, ezáltal komplex képet nyújtva azokról. Ugyanakkor kiemelendő annak jelentősége, hogy ez, valamint a felhasznált irodalmak és források fejezetenkénti dokumentálása a további tudományos kutatásokat jelentősen megkönnyíthetik az olvasó számára.

Téglás János Vencel Összemérhető-e a kutatói reputáció?

A tudományban a szakmai elismertség egyik legfontosabb mércéje a mások általi idézettség. A leghangsúlyosabb érv emellett az, hogy számszerű adatokkal támaszthatja alá egy szöveg vagy egy szerző hatását, azaz elsősorban ismertségét és ebből következően reputációját. És a tudománymetria számára további számos kutatási lehetőséget nyújt. A számszerű adatokat „kemény szociológiai tényeknek” szokták tekinteni. A tudománymetria szakemberei szerint komoly akadályokat kell leküzdeni, míg értelmezhető adatokhoz jutunk, mondjuk különböző tudományterületek produktivitásának, vagy a tudományos együttműködésnek a méréséhez.

A legismertebb problémák az idézettségi mutatók használatában az

- elismerő hivatkozások és bírálatok, cáfolatok megkülönböztetésének a nehézségei,
- az, hogy egy szerző egyes műveinek idézettségeiben rendkívül nagy eltérések lehetnek (P. Bourdieu esetén kb. 0 és 400 között változik ez a szám)
- az idézések konfigurációja szakterületenként eltér, és idővel változik, emiatt a szakterületek egymáshoz csak nagyon körülményesen mérhetők
- az egymást idéző szerzők és a kutatói önidézés kiszűrése is feltétele a helyes összemérésnek
- a szerzői együttműködés, többszerzős munkák esetén csak mechanikus megkülönböztetéseket lehet tenni a szerzőtársak között, például a szövegek szerzői sorrendje alapján
- az idézettséget olyan tényezők is erősen befolyásolják, mint az írás nyelve, megjelenési helye, elérhetősége
- a hivatkozó szöveg helye, az esetleges többszörös hivatkozásokkal egy szerzőre
- a hivatkozás típusa: nem minden hivatkozás tudományos jellegű, vannak például olyan hivatkozások, melyekben egy tudományos munkát forrásként jelölnek meg (egy tudománytörténeti vagy tudományszociológiai munkában a vizsgált fizikai, biológiai tanulmányok)
- a tudományágban dolgozók száma, elrendeződése és ennek időbeli változásai is befolyásolják az idézések mutatóit
- a tudományos kutatás percepciós, együttműködési és pénzügyi korlátai (például egy tudományágon belül nagy számú résztvevő esetén), valamint
- a kutatási területek diverzifikáltsága és ennek változásai befolyásolják a mutatók alakulását.

Szociológus lévén lekérdeztem a szociológia néhány klasszikusának össz-idézettségi adatait az Institute of Scientific Information adatbázisban, az SSCI¹-ben. Ez a közismert és sokat használt adatbázis is óvatosságot követel a felhasználótól, mert – tekintve az indexelt folyóiratok óriási számát, az intézet munkatársai által bevitt adatok teljes körű ellenőrzésének a lehetetlenségét, az elírások nagy számát – az adatok technikai értelemben vett átfogó tisztítása nem lehetséges.

Úgy kerestem az adatbázisban, hogy egységesen a szerző keresztnévének egyetlen kezdőbetűjét és családnevét adtam meg, Robert King Merton kivételével. Így a következő számszerű eredmények jöttek ki 2005. április 12-én:

¹ Social Science Citation Index

„Marx K”	14000
„Weber M”	6000
„Foucault M”	4700
„Habermas J”	4300
„Bourdieu P”	3360
„Parsons T”	3300
„Durkheim E”	2850
„Merton R K”	2700
„Luhmann N”	2000
„Simmel G”	1500

Azaz a Marx életművére hivatkozó összes indexelt publikációk száma hozzávetőlegesen 14000, míg Simmel ennek 1/9-ét éri el csupán, és például a második legtöbb cikkben hivatkozott Weber és Durkheim között is kétszeres különbség adódott. Ez vajon egy rangsora-e a szociológia klasszikusainak, lehetséges-e, hogy ezek a számok átfogóan objektíven mutatják be, hogy melyikük mekkora hatást gyakorolt a tudományra? Számszerűsíthető-e ez a hatás? Kinek-kinek eltérő várakozásai lehetnek a klasszikusok ismertségével, egymáshoz viszonyított tudományos befolyásával szemben. Az én várakozásomhoz képest példának okáért talán Durkheim és Simmel relatíve alacsony idézettsége a legszembeszökőbb, és Foucault nagy idézettsége.

A legismertebb tudományometriai összefüggések, Lotka törvénye², a Merton által leírt, később számszerűsített „Máté-effektus³” mellett megvizsgálható lenne néhány hipotézis ezzel a listával kapcsolatban:

- Igaz-e, hogy a társadalomkritikai jellegű művek idézettsége nagyobb, mint a többi tanulmányé.
- Igaz-e, hogy az itt látható különbségeknek az az oka, hogy egyes szerzők, például Luhmann, néhány periódustól eltekintve jellemzően egy zártabb tudományos közösség odafigyelését éri csak el, míg mások, például Habermas szélesebb körből, és több tudományterületről is kap hivatkozásokat.
- Igaz lehet-e, hogy az egyes szerzők hivatkozásai között jelentős számú a nem tudományos jellegű hivatkozás, leginkább Marx esetén, vagy inkább Marx tudományon túli jelentősége és ismertsége az oka a tudományon belüli nagyobb tényleges elismertségének?
- Mivel magyarázható Simmelnek a relatíve kis idézettsége? Magyarázható-e az egyes munkáinak eltérő idézettségéből, vagyis például esszéinek gyakoribb hivatkozásaiból az átfogó monográfiáihoz (pl. A szociológia problémája) képest.
- Lehetséges-e kimutatni statisztikailag egy módszertani-elméleti kizáró hatást, azaz hogy a Weber elméletére való támaszkodás miatt esik kevesebb hivatkozás Simmelre. Erre ko-citációs elemzésekkel lehetséges választ adni.

Még olyan kisszámú és átfogó adathalmazból is, mint a fenti, számos probléma származik, melyeket kitarató statisztikai elemzésekkel megválaszolhatunk, és egyes szűkebb dimenziókban válaszolhatunk arra a kérdésre, hogy – például a szociológia klasszikusai esetén - összemérhető-e a kutatói reputáció.

² Az egy terület összes publikációihoz n -számú hozzájárulással rendelkező szerzők száma kb. $1/n^a$ része azoknak, akik csak egyetlen hozzájárulással, ahol a hatványkitevő gyakran majdnem 2. Ezt a törvényt később Derek de Solla-Price úgy módosította, hogy a értéke 3 körüli.

³ A Máté-hatás metafora Máté evangéliumának a 25. rész 29. versére hivatkozik.

Tóth J. Zoltán

„Oszthatatlan és korlátozhatatlan?” – Gondolatok az emberi élethez és méltósághoz való jogról az eutanáziahatározat kapcsán

Az Alkotmánybíróság 2003. április 28-án hirdette ki az eutanáziáról szóló határozatot [22/2003. (IV. 28.) AB határozat], amely rendelkezett az egészségügyről szóló 1997. évi CLIV. törvényben foglalt passzív eutanázia alkotmányosságáról, valamint az (e törvény által egyébként addig sem megengedett) aktív eutanázia alkotmányellenességéről.¹

¹ Passzív eutanáziáról akkor beszélünk, ha az orvos a gyógyíthatatlan betegén saját kérésére nem végzi el azokat az életmentő vagy életfenntartó beavatkozásokat, amelyek a beteg gyógyulását nem, pusztán életben tartását eredményezhetik; aktív eutanáziáról pedig akkor, ha az orvos a gyógyíthatatlan (vagy tartósan elviselhetetlen fájdalomtól szenvedő) beteg saját kérésére tevőleges magatartással (például halálos dózisú mérge beadásával) maga idézi elő a halált, még azelőtt, mielőtt a betegség egyébként is végzett volna a beteggel. Látható, hogy definícióból hiányzik a „végstádiumban levő” kitétel, mivel véleményünk szerint az eutanázia alkalmazásának nem feltétele (nem szabadna, hogy a feltétele legyen), hogy a halál önmagától is hamar bekövetkezzen. Ez esetben ugyanis nem nyújtanánk lehetőséget azoknak a betegeknek az eutanáziára, akiknek a betegsége ugyan gyógyíthatatlan és fájdalmaik, szenvedéseik elviselhetetlenek, de haláluk lehetősége távoli, vagy esetleg nem is halálos betegségben szenvednek, ám kínjaik állandó jellegűek és egész életükön át elkísérik őket. Természetesen az egészségügyi törvény definíciója a „gyógyíthatatlanság” mellett ez utóbbi kitétel is tartalmazza a „rövid időn belül” formájában. („A betegség természetes lefolyását lehetővé téve az életfenntartó vagy életmentő beavatkozás visszautasítására csak abban az esetben van lehetőség, ha a beteg olyan súlyos betegségben szenved, amely az orvostudomány mindenkori állása szerint rövid időn belül – megfelelő egészségügyi ellátás mellett is – halálhoz vezet és gyógyíthatatlan.” – 1997. évi CLIV. törvény 20. § (3) bekezdés), így a passzív eutanázia a hatályos magyar szabályozás szerint csak ezen konjunktív feltételek fennállta esetén vehető igénybe; ez viszont sérelmes a nem gyógyíthatatlan, vagy a csak hosszú idő elteltével halálhoz vezető gyógyíthatatlan, ám rendkívüli gyötrelmekkel járó betegségben szenvedőkkel szemben. Az általunk használt definíciónak van egy másik eltérése is az eutanáziával foglalkozó irodalomban használt definícióktól: mégpedig az, hogy a mi fogalmunk nem különbözteti meg az eutanázia önrendelkezései és nem önrendelkezései formáját. Ez azért van így, mert véleményünk szerint a „vélelmezett” vagy „hipotetikus” beleegyezés nem tekinthető a beteg valódi akaratának; eutanáziára csak abban az esetben szabad, hogy sor kerüljön, ha az abba való beleegyezés ténylegesen magától az érintettől származik. Arra az esetre is van megoldás, ha a beteg olyan állapotban van, hogy már nem képes akaratáról nyilatkozni, vagy képes ugyan, de beszámíthatósága kérdéses; ilyenkor még beszámítható állapotában kell olyan nyilatkozatot tennie, amelyben kifejezi arra irányuló akaratát, hogy ilyen esetben mi történjen vele (ún. „eutanázia-végrendelet” /„living will”), illetve hogy ki legyen az a személy, aki ebben az esetben hasonló tartalmú nyilatkozatot tehet („helyettes döntéshozó”). A magyar egészségügyi törvény a passzív eutanázia vonatkozásában mindkettőt lehetővé teszi, a beteg előzetes akaratának teljes hiányában viszont (nagyon helyesen) tiltja a kezelés abbahagyását. Véleményünk szerint tehát a beteg bármilyen formában, akár előzetesen kifejezett akarata nélkül (a beteg „feltételezett” akaratából) elvégzett bármely beavatkozás, amely meggyorsítja a halálhoz vezető folyamatot, illetve a kezelés abbahagyása vagy szüneteltetése, amely hasonló eredményre vezet, nem tekinthető eutanáziának, ezért tilos kell, hogy legyen. (Most, 2005 áprilisában ez a probléma különösen is aktuális: egy bírói döntés folytán néhány héttel ezelőtt kapcsolták le az Egyesült Államokban Terri Schiavóról, egy 15 éve kómában lévő 41 éves asszonyról az őt mesterségesen tápláló gyomorszondát. A férj, aki ezt a bíróságtól kérte, azt állította, hogy a nő még kómába esése előtt, vagyis beszámítható állapotban szóban úgy nyilatkozott, hogy ilyen esetben pontosan ezt tegyék vele. Véleményünk szerint a bíróság döntése csak akkor elfogadható, ha ezen kijelentés elhangzását bizonyítani lehet, ellenkező esetben – bármennyire is reménytelen valakinek az állapota – az eutanázia nem alkalmazható. Sajnos vannak olyan esetek, ahol akármennyire is egyértelmű a kívánatos döntés, az nem hozható meg, mert a jogbiztonság követelménye, amelynek betartása által lehetővé teszünk csak esetleges visszaélések megakadályozására, ezt nem engedi meg. A beszámíthatatlan, valódi akaratuk felismerésére és/vagy kifejezésére

Tanulmányomban megpróbálom bemutatni, hogy az indok, amely miatt az Alkotmánybíróság elutasította az aktív eutanáziát (vagyis az emberi élethez és méltósághoz való jog mint egységes, oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog) tartalmilag nem állja meg a helyét. Bár a cím azt ígéri, hogy munkám az eutanáziáról fog szólni, a tanulmány tetemes része a halálbüntetés alkotmányellenességéről szóló 23/1990. (X. 31.) AB határozat elemzését tartalmazza, tekintettel arra, hogy az Alkotmánybíróság eutanáziával kapcsolatos határozata a halálbüntetésről rendelkező ABH megállapításain alapul; ezen ABH elemzése nélkül tehát az eutanáziahatározat indokai (és azok cáfolatai) sem érthetők meg. Ugyancsak nem tekinthetem el azoknak az érveknek az elemzésétől sem, amelyek valamilyen (közeli) összefüggésben állnak az emberi élethez és méltósághoz való joggal, illetve az ezzel kapcsolatosan kialakított „láthatatlan Alkotmány” koncepciójával. Okfejtésem végén arra a következtetésre fogok eljutni, hogy az emberi élethez és az emberi méltósághoz való jog összekapcsolása egy egységes, minden más alapjog felett álló és egyéb, az Alkotmányban nem nevesített alapjogok „kiolvasztására” képes „szuperjoggá” egyrészt ellentétes magával az Alkotmánnyal, másrészt (az Alkotmánytól függetlenül) önmagában is tarthatatlan, és ezért nem indokolja az aktív eutanázia tilalmát, sőt: az egyetlen alkotmányosan lehetséges (a jelenleg hatályos Alkotmány rendelkezéseit figyelembe vevő) megoldás valójában az aktív eutanázia engedélyezése lenne.

Az Alkotmánybíróság azért találta alkotmányellenesnek az aktív eutanáziát, mert véleménye szerint ebben az esetben a beteget megillető önrendelkezési jog két másik alapjoggal is összeütközésbe kerül, amelyekkel szemben meg kell hátrálnia. Egyrészt szembekerül más ember (az orvos) lelkiismereti szabadságával, mivel ilyenkor az ő aktív közreműködésére van szükség a halál előidézéséhez; erre viszont – saját jobb meggyőződése ellenére – senkit sem lehet kötelezni. Másrészt pedig szembekerül az élethez való joggal, amely – a méltósághoz való joggal összefüggésben – abszolút jog, és amelyet az államnak nemcsak az egyes személyek vonatkozásában (akár velük szemben is), hanem általában véve is védelmeznie kell. Ezt nevezi az alkotmánybírói gyakorlat az állam objektív, intézményes életvédelmi kötelezettségének.

Az első érv könnyen és röviden cáfolható: senkit (sem orvost, sem ápolót, sem hozzátartozót, sem más) nem kellene *kötelezni* olyan beavatkozás végrehajtására vagy abban való közreműködésre, akinek a lelkiismereti meggyőződése ez ellen tiltakozik; ilyenkor például az orvosnak át kellene adnia a beteg kezelését (és az eutanázia végrehajtásának feladatát) egy olyan orvosnak, aki *önként* (tehát saját lelkiismereti meggyőződésével összhangban) vállalná ezt, ahogy azt például Belgium vagy az egyesült államokbeli Oregon törvényei lehetővé teszik. Erre már csak azért is lehetőségnek kellene lennie, mert az Alkotmánybíróság a 64/1991. (XII. 17.) AB határozatban az abortusz vonatkozásában ezt maga is elismerte.² Nincs indok, ami miatt az orvos lelkiismereti szabadságát az abortusz esetében biztosítanunk kellene, ám az

nem képes személyek /például kisgyermek/ nem élhetnek az eutanáziával; ezt az „arat” a jogbiztonság érdekében mindenképpen vállalnunk kell.)

² „Az abortuszt ellenző orvosokkal kapcsolatban az állam eleget tesz a lelkiismereti szabadság jogából folyó kötelezettségének, ha a munkajogi köteletség alól lehetővé teszi a mentesülést, vagy ha lehetővé teszi olyan munkahelyek létesítését, ahol a nőgyógyász nem kénytelen meggyőződése ellenére abortuszt végezni. Ezek a lehetőségek a hatályos jog alapján fennállnak. ... A lelkiismereti szabadsággal ellentétes munkáltatói utasítás végrehajtását a dolgozó ... megtagadhatja. Ez az utasítás-megtagadás bírói jogvédelem alatt áll. ... A munkakörhöz tartozó egyes feladatok elvégzésének rendszeres megtagadása a lelkiismereti szabadság érvényesítése szempontjából ugyanolyan elbírálás alá esik, mint adott munkáltatói utasítás eseti megtagadása. ... Ezért az abortuszt ellenző orvos általában hivatkozhat a lelkiismereti szabadság jogára (hacsak nem abortusz-klinikán helyezkedett el). Az államra pedig az a további kötelezettség hárul, hogy jogilag lehetővé tegye olyan munkahelyek létesítését, s szükség esetén szervezzen ilyeneket, ahol a nőgyógyász nem köteles lelkiismerete ellenére terhességmegszakításra.” [64/1991. (XII. 17.) ABH, E/2.]

eutanázia esetében nem; az Alkotmánybíróság ezen két megállapítása között tehát inkonzisztencia áll fenn.

A második érv viszont már egy sokkal összetettebb problémát vet fel, nevezetesen az emberi élethez és méltósághoz való jog mint egységes, oszthatatlan és korlátozhatatlan jog problémáját, így az érv cáfolata előtt óhatatlanul szükséges, hogy magát ezt a problémát megvizsgáljuk. Tanulmányom tetemes része ezen oszthatatlansági doktrína hibáiról, illetve az ezzel összefüggő egyéb (például a láthatatlan Alkotmánnyal kapcsolatos) problémákról fog szólni. Csak ezután térek ki arra, hogy – az előbbieket egyenes következményeként – a hatályos Alkotmány alapján miért is tarthatatlan az aktív eutanáziának a 22/2003. (IV. 28.) AB határozattal megállapított kategorikus tilalma.

Az eutanáziahatározat hivatkozik az ún. „általános személyiségi jogra”, amelyet az Alkotmánybíróság a 8/1990. (IV. 23.) AB határozattal hozott létre, az emberi méltósághoz való jogból levezetve, és amelyhez a 23/1990. (X. 31.) AB határozatban további erősítésül hozzá vette még az élethez való jogot is: „Az általános személyiségi jogot ... az Alkotmánybíróság olyan <<anyajognak>>, azaz olyan szubszidiárius alapjognak tekintette és *tekinti ma is* /kiemelés tőlem – T.J.Z./, melyet az Alkotmánybíróság és a rendes bíróságok egyaránt minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.” [22/2003. ABH IV.3.] A 8/1990. (IV. 23.) AB határozat eredeti megfogalmazásában: „Az általános személyiségi jog <<anyajog>>, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.” Előtte pedig azt is kimondja, hogy „az Alkotmánybíróság az emberi méltósághoz való jogot az ún. <<általános személyiségi jog>> egyik megfogalmazásának tekinti”. Vagyis az általános személyiségi jog nem más, mint az emberi méltósághoz való jog.

Nemsokára rájött azonban az Alkotmánybíróság, hogy önmagában ez alapján nem tud minden ügyben olyan határozatot hozni, amelyet szeretne. Minderre először a halálbüntetés problémája kapcsán döbrent rá, ezért a méltósághoz való jog mellé felvette az általános személyiségi jogba az élethez való jogot is, és azt ettől kezdve e két jog elválaszthatatlan egységeként kezdte értelmezni. („Az emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot, és minden mást megelőző legnagyobb érték. Az emberi élethez és méltósághoz való jog ugyancsak egységet alkotó olyan oszthatatlan és korlátozhatatlan alapjog, amely számos egyéb alapjognak forrása és feltétele.”) [23/1990. ABH, V.2.] Ezzel megszületett az Alkotmánybíróság által később tisztázandó és pontosítandó alapjogi értékrend legfelső alapértéke, mely – egyéb doktrínák mellett – a mai napig meghatározza az Alkotmánybíróság gyakorlatát.³ Mielőtt azonban rátérnék az oszthatatlansági doktrína tarthatatlanságát (többek között az eutanáziahatározat kapcsán) igazoló érvekre, célszerű megvizsgálni ezen „aktivista” vagy „dinamista” alkotmányértelmezés tulajdonképpeni alkotmányellenességét.

Az Alkotmány 32/A. § (1) bekezdése kimondja, hogy „az Alkotmánybíróság felülvizsgálja a jogszabályok alkotmányellenességét, illetőleg ellátja a törvénnyel hatáskörébe utalt feladatokat”. Ezen feladatok közé tartozik – egyebek mellett – „az Alkotmány

³ Ha az Alkotmánybíróság eredetileg valóban pusztán a halálbüntetés alkotmányosságának kérdésében kívánt volna dönteni, és nem kívánt volna egy olyan alapjogot mesterségesen megalkotni, amely nincs benne az Alkotmányban (és amelyből maga az Alkotmánybíróság által egyéb, az alaptörvényünkben nem szereplő alapjogok is levezethetők), akkor ezt az alkotmányos rendelkezések [a 8. § és az 54. § (1) bek.] kollíziójában való döntés nélkül is megtehetette volna (a kollízió feloldását pedig rábízhatta volna az arra hatáskörrel rendelkező szervre, az Országgyűlésre). Ugyanis a halálbüntetés alkotmányellenességét önmagában az 54. § (2) bekezdése alapján is meg lehetett volna állapítani („Senkit nem lehet kínzásnak, kegyetlen, megalázó elbánásnak vagy büntetésnek alávetni...”), és nem kellett volna ehhez felhozni a rengeteg problémát felvető 54. § (1) bekezdést.

rendelkezéseinek értelmezése” [az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (a továbbiakban: Abtv.) 1. § g) pontja]. Az Alkotmány értelmezése – csakúgy, mint a rendes bírászkodás során a törvények és más jogszabályok értelmezése – egyértelműen *jogalkalmazói* feladat. Ez azt jelenti, hogy az Alkotmánybíróság működése során az Alkotmány és az Abtv. alapján kell, hogy eljárjon, a jogszabályok alkotmányellenességét kell, hogy vizsgálja,⁴ és nem feladata olyan jogokat alkotnia, amelyek nincsenek benne az Alkotmányban, pláne nem feladata (tilos), hogy az Alkotmányban nem deklarált jogokra alapozzon ítéletet. Az általános személyiségi jog megalkotásával és ennek alapján egyéb alapjogok kiolvasztása lehetőségének megteremtésével viszont éppen ezt tette: túllépte hatáskörét, és alkotmányértelmező szervből kvázi alkotmányozó szervvé vált. A 8/1990. és a 23/1990. ABH-k ugyanis kinyilvánították, hogy az Alkotmánybíróság maga is létrehozhat új, az Alkotmányban nem nevesített jogokat, ráadásul mind ezen, mind az Alkotmányban megtalálható jogok hierarchiáját is meghatározhatja.⁵ Ez pedig egyértelműen ellentétes ezen szerv *alkotmánybíráskodási* (azaz *jogalkalmazói*) funkciójával: az Alkotmány szerint az alkotmányozó (az alkotmányos alapjogokat is létrehozó) hatalom az Országgyűlés; az Alkotmánybíróság csak érvényesítheti az Országgyűlés által megalkotott alkotmányos alapjogokat, de ő maga nem alkothat ilyeneket, és sorrendjüket, hierarchiájukat sem határozhatja meg. Ahogy Schmidt Péter mondja: „Az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik ugyan az Alkotmány értelmezése, de az egymással ellentétes alkotmányi rendelkezések feloldása már az alkotmányozási hatalommal rendelkező Országgyűlés joga és kötelessége. Ezt a jogkört az Alkotmánybíróság nem veheti át.” [23/1990. ABH, dr. Schmidt Péter alkotmánybíró különvéleménye]

Rátérve konkrétan az élethez és méltósághoz való jog elemzésére: ez a jog egyáltalán nem egységes, nem oszthatatlan és nem korlátozhatatlan. A 23/1990. ABH ugyan azt mondja, hogy mind az emberi élet és az emberi méltóság, mind az ezekhez való jog elválaszthatatlan egységet alkot; azonban ha ez valóban így lenne, akkor sem élet nem létezne méltóság nélkül, sem méltóság élet nélkül, márpedig a valóságban ezek egymástól függetlenül is fennállhatnak.

A) Élet létezhet méltóság nélkül, hiszen nem mondhatjuk, hogy egy kegyetlen, szadista, perverz gyermekgyilkos ugyanazzal a méltósággal rendelkezik, mint egy becsületes, tisztességes ember. De szintén nincs már meg a méltósága annak, aki magatehetetlenül, kínoktól gyötörve, másoknak kiszolgáltatva várja a halált, ha ezt ő maga így érzi. Mindebből két fontos dolog következik. Először is az, hogy bár a méltóságtól valóban nem lehet senkit önkényesen *megfosztani* [Alkotmány 54. § (1) bek.],⁶ azt azonban az Alkotmány nem mondja

⁴ Az Alkotmánybíróság egyéb feladatainak felsorolását – egyebek között – lásd: Abtv. 1. §!

⁵ „Az általános személyiségi jog <<anyajog>>, azaz olyan szubszidiárius alapjog, amelyet mind az Alkotmánybíróság, mind a bíróságok minden esetben felhívhatnak az egyén autonómiájának védelmére, ha az adott tényállásra a konkrét, nevesített alapjogok egyike sem alkalmazható.” [8/1990. (IV. 23.) AB határozat] „Az emberi élethez és méltósághoz való jog ... számos egyéb alapjognak forrása és feltétele.” [23/1990. ABH, V.2.] Ugyanez az elképzelés még világosabban kiolvasható a Lábady-Tersztyánszky szerzőpáros, illetve Sólyom László párhuzamos véleményéből: „Az Alkotmány 54. §-ának (1) bekezdése ... olyan, a jogi értékeket is megelőző kategóriákról rendelkezik, amelyek ... az államot is kötik. Az állam tehát azért nem foszthatja meg ... az embert az élettől és az emberi méltóságtól, mert az Alkotmányban védett fenti értékeket önkényesen átrendezi.” [23/1990. ABH, dr. Lábady Tamás és dr. Tersztyánszky Ödön alkotmánybírák párhuzamos véleménye, 5.] „Az Alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezéseiben megfogalmazza az Alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely a[z] ... Alkotmány fölött, mint „láthatatlan alkotmány”, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál; és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal vagy jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe.” [23/1990. ABH, dr. Sólyom László alkotmánybíró párhuzamos véleménye, 1.]

⁶ Az Alkotmány 54. § (1) bekezdése nem egyértelmű, ugyanis azt mondja ki, hogy „a Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani”, ám ebből a megfogalmazásból nem derül ki világosan, hogy az önkényes megfosztás

ki, hogy azt el sem lehet *veszíteni*. Vagyis senkitől nem lehet az emberi méltóságot más szándékos cselekedete által elvenni, *önmaga* azonban bárki tehet olyan dolgokat, amelyek következtében – saját tudatos, szándékos magatartása által – méltósága megszűnik. A másik fontos dolog, hogy külső körülmények (például betegség) szintén eredményezhetnek olyan állapotot, amelyet az illető – saját szubjektív mércéje szerint – korábbi önmagához képest méltóságán alulinak érez. Méltóság tehát a méltóság *hiányának* érzete esetén szintén nem létezhet.⁷

Mindebből az következik, hogy magának a méltóságnak (és nem a méltósághoz való jognak) van egy objektív és egy szubjektív oldala. Az objektív oldalt azon kritériumok összessége jelenti, amelyeket a társadalom egésze a méltóság fennállásának kritériumaiként elismer; a szubjektív oldal pedig az egyén saját méltóságérzetén alapul.⁸ Ha valaki esetében bármelyik oldal hiányzik (akár a társadalom nem tekinti őt az emberi közösségben való részvételre méltónak, akár saját maga nem érzi úgy, hogy élete önnön méltóságérzete alapján számára még elfogadható lenne), akkor az illető emberi méltósággal nem rendelkezik.

B) Méltóság is van élet nélkül: a halottat sem lehet szabadon gyalázni, emlékét megsérteni; erre szolgálnak a kegyeleti jogok. A kegyeleti jogoknak éppen az az értelme, hogy a már nem élő személyek méltóságát védjék a nemtelen támadásokkal szemben. Nem igaz az, hogy a kegyeletsértés pusztán a túlélők (hozzátartozók, örökösök vagy bárki más) ügye; az ilyen támadások a megtámadott *érdekeit* (például azt, hogy mások becsületes embernek tartsák, tiszteljék és szeretettel gondoljanak rá) sértik, akkor is, ha az illető még él, és akkor is, ha már nem. Ez persze nem jelenti (nem is jelentheti) azt, hogy a kegyeleti jogok az elhunyt személy alanyi jogai lennének, ám az államnak ebben az esetben nem pusztán általában az elhunyt személyek emlékét, hanem az egyes *konkrét* elhunytak emlékét is védenie kell. Az állami védelem tehát az elhunyt *egyedi* személy emlékének, ezáltal pedig az ő méltóságának védelmét jelenti.

tilalma az életre és a méltóságra, avagy az ezeket védő jogokra vonatkozik-e. Tanulmányomban ezt a törvényhelyet a továbbiakban úgy fogom fel, mint amelyik ezt a tilalmat mindkét vonatkozásban kimondja.

⁷ E helyt nélkülözhetetlen különbséget tenni aközött, hogy valaki *úgy érzi*, jelenlegi élete *nem méltó* hozzá, illetve hogy *nem érzi úgy*, hogy jelenlegi élete *méltó* lenne hozzá. Ez utóbbi eset ugyanis implicite feltételezi, hogy ennek az ellenkezőjét sem érzi, vagyis az illető a méltóságérzettel kapcsolatban *semmilyen* álláspontot nem alakított ki (akár azért, mert ebben a kérdésben még tudatosan nem hozott döntést, akár azért, mert ilyen döntés meghozatalára képtelen /például kómában van/); ilyen esetben természetesen az illetőről (saját döntése hiányában) nem vélelmezhető, hogy állapota méltóságán aluli; azaz méltósága (annak minden kihatásával együtt) továbbra is fennáll.

⁸ Természetesen mindkét oldalnak lehetnek „határesetei”, amikor nem dönthető el egyértelműen, hogy a méltóság megvan-e még, vagy már nincs meg, ám mindkettőnek van egy olyan „központi magja” is (H.L.A. Hart), amikor egyértelműen eldönthető, hogy a méltóság már nem áll fenn. Ennek persze inkább az objektív oldal esetén van jelentősége, hiszen a kérdés eldöntéséhez külső személyek általi vizsgálatra csak itt van szükség, a szubjektív oldal esetében nincs. Nyilvánvalóan hiányzik a méltóság például a fentebb említett perverz gyermekgyilkos esetében, ám az már a határesetek közé tartozik, hogy például egy lopást ki hogyan ítél meg. Itt szerepet játszhat a lopás célzata (luxusigény kielégítése vagy élelmiszer vásárlása), az áldozat személye (gazdag vállalkozó vagy koldus), a lopás módja stb., ám az ezekből fakadó problémák elkerülése érdekében a méltóság elvesztésének csak azt tekintjük, ha az adott cselekedetet az emberek döntő többsége (mondjuk több mint 99 %-a) a méltóságot konstituáló kritériumokkal ellentétesnek tart. Ez már olyan aránynak minősül, hogy az ennyi ember által képviselt vélemény objektívnak tekinthető, még akkor is, ha esetleg van néhány hasonlóan perverz egyén, akik a szadista gyilkossal értenek egyet. A „határesetek” létéből pedig a szubjektív oldalra nézve az következik, hogy el kell ismernünk a méltóság (pontosabban a szubjektív méltóságérzet) teljes fennállásán és teljes hiányán kívül annak korlátozottságát is. Ez pedig azt jelenti, hogy a méltóság szubjektív oldalának (a méltóságérzetnek) fokozatai vannak (lehetnek): másképp sérül(het) valakinek a méltóságérzete, ha például kinevetik, kigúnyolják, felpofozzák, megverik, illetve hogy mekkora nyilvánosság előtt, milyen indítékból vagy milyen körülmények között teszik ezt vele. A méltóság tehát (a méltósághoz való *joggal* ellentétben) nem egyszerűen fennáll, vagy nem áll fenn, hanem annak fokozatai lehetnek (igaz, a méltóság megszűnésének megállapításához a szubjektív méltóságérzet *teljes* megszűnésének gondolata szükséges).

Megállapítottuk tehát, hogy élet és méltóság nem szükségképpen feltételezik egymást. Ebből viszont az is következik, hogy az ezeket védő jogok sem feltétlenül kapcsolódnak össze. Természetesen elismerendő, hogy *lehetnek* ilyen esetek (sőt hogy akár az esetek nagy részében e két jog csak együtt érvényesülhet), ám ez nem jelenti azt, hogy *minden* eset ilyen lenne. Annak bizonyításához, hogy az emberi élethez és az emberi méltósághoz való jog nem alkotóhatatlanul egységet egymással, illetve hogy ezek korántsem oszthatatlanok, két érvet fogok megvizsgálni. Az első az Alkotmány szövege alapján, grammatikai értelmezéssel bizonyítja, hogy e két jogot az alkotmányozó *külön* jogokként alkotta meg, a másodikkal pedig logikai úton igazolom, hogy nem lehetséges *minden* eset megoldásához e két jogot egységben felfogni, mert az egyik érvényesítése logikailag kizárja, hogy ugyanabban az esetben vele együtt a másik is érvényesüljön.

Ami az első érvet illeti, az Alkotmány 54. § (1) bekezdése a következőképpen rendelkezik: „A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, *amelyektől* senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” Az „amelyek” szóban a „k” betű a többes szám jele, vagyis legalább két dologra kell, hogy utaljon. Mivel pedig a szövegben a leghabzóbb értelmezés szerint is maximum két dolog (élet és emberi méltóság) szerepel, ezért nyilvánvaló, hogy ezen törvényhely két különálló jogot tartalmaz: egyrészt az (emberi) élethez, másrészt az emberi méltósághoz való jogot. A tiszta, egyértelmű nyelvtani értelemmel szemben pedig semmiféle alkotmányos hókuszpókusszal, Alkotmánybíróság általi átértelmezéssel nem lehet egy adott törvényhelynek más értelmet tulajdonítani. Többek között ezért ellentétes magával az Alkotmánnyal a 23/1990. ABH, és persze ezáltal minden olyan alkotmánybíróági határozat, amely erre az oszthatatlansági doktrínára épült.

Ezen alkotmányellenes ABH-k közé tartozik a 22/2003. ABH is. Az eutanázia kapcsán egyértelműnek tűnik, hogy az emberi élet és az emberi méltóság, illetve az ezeket védő jogok nem elválaszthatatlanok, hiszen az eutanázia esetében a két jog közül az egyik semmiképpen sem érvényesülhet, vagyis a másikkal képest háttérbe kell szorulnia. Az, hogy az Alkotmánybíróság az eutanáziahatározatban *formálisan* továbbra is ragaszkodott az oszthatatlansági doktrínához, részben érthető, hiszen az oszthatatlansági doktrína tarthatatlanságának bevallásával el kellett volna ismernie azt is, hogy 13 év alkotmánybíráskodási gyakorlata (amely erre az elvre épült) alapvetően téves, elhibázott, és felül kellett volna vizsgálnia mindazokat az ABH-kat, amelyeket az emberi élethez és méltósághoz való egységes alapjog, illetve az ebből kiolvastott egyéb alapjogok alapján hozott meg.⁹ Ám az Alkotmánybíróság azzal, hogy formálisan továbbra is ezt az elhibázott elgondolást képviselte, *de facto* azonban az eutanáziahatározatban mégiscsak elismerte a passzív eutanázia kapcsán, hogy az emberi méltósághoz (illetve az ennek részét képező önrendelkezéshez) való jog elsőbbséget élvez az élethez való joggal szemben, furcsa, tudathasadásos helyzetbe került. Míg egyfelől az élethez és méltósághoz való jog egységét hirdeti, addig másfelől elismeri, hogy van legalább egy olyan helyzet (a passzív eutanázia), amikor ez az egység nem valósul meg. Mindebből az következik, hogy az élethez és a méltósághoz való jogot nem lehet a priori egységben felfogni.

⁹ Megjegyzendő, hogy 2003 áprilisa óta született olyan AB határozat, amely „fü alatt” szakít az oszthatatlansági doktrínával; a 9/2004. (III. 30.) ABH ugyanis a rendőr életének kockáztatása, illetve mások életének a fegyverhasználattal való veszélyeztetése kapcsán már nem beszél arról, hogy az élethez való joggal mindenképpen egységben kell szemlélni a méltósághoz való jogot is (illetve hogy az élet olyan abszolút érték, amelyet veszélyeztetni sem lehet). A Rendőrségről szóló 1994. évi XXXIV. törvény egyes rendelkezéseinek alkotmányosságát elbíróló ezen határozatban megvizsgált szituációk azonban jellegükben mások, mint a halálbüntetés, az abortusz vagy az eutanázia: előbbi esetében ugyanis az élet kioltása (megszűnése) *lehetőségének*, utóbbi esetekben viszont az élet kioltása *bizonyos megvalósulásának* alkotmányos megítélése a kérdés. Mindenesetre biztató, hogy e doktrína sem mindenható, és maga az Alkotmánybíróság sem tartja minden olyan esetre alkalmazandónak, amikor az élethez való jog valamilyen (bármilyen) vonatkozásban felvetődik.

Ha azonban továbbra is ragaszkodunk ahhoz, hogy az Alkotmány 54. § (1) bekezdése tartalmazza az emberek életét meghatározó legfontosabb jogot, meg kell tudnunk mondani, hogy az itt található két jog (az /emberi/ élethez, illetve az emberi méltósághoz való jog) közül melyik a fontosabb, azaz melyiknek van primátusa a másik felett. Tekinthejük (vagy tekinthetnénk) az élethez való jogot a legfontosabbnak (vagy legalábbis a méltósághoz való jognál fontosabbnak), ekkor azonban nem tudnánk megmagyarázni, hogy a katona miért áldozhatja fel jogszerűen életét a hazáért, a rendőr miért vetődhet egy lövöldözésben a golyó elé, hogy testével védje egy civil életét (vagy akár csak egy rendkívül értékes, egyedi műkincs épségét), a tűzoltó miért szaladhatna be az égő házba, hogy kihozza a bent rekedt embereket (vagy pusztán mentse az anyagi javakat) stb. Ha mindezeket jogszerűen meg lehet tenni (márpedig meg lehet), akkor el kell ismernünk, hogy a méltósághoz való jog megelőzi (meg kell, hogy előzze) az élethez való jogot. A katona, a rendőr, a tűzoltó a saját becsületérzete, méltósága által megkövetelve viszi véghez adott esetben önfeláldozással járó cselekedetét,¹⁰ és ezt a jog nemcsak eltűri vagy lehetővé teszi, hanem sokszor támogatja is (posztumusz kitüntetés, szociális juttatások az özvegynek stb.). A méltósághoz való jog tehát ezekben az esetekben megelőzi az élethez való jogot.

Ugyanez igaz az eutanázia esetére. Az, aki saját szubjektív méltóságérzete alapján méltóságán alulinak tart egy bizonyos fajta életet, lemondhat arról méltósága megőrzése érdekében. A 22/2003. ABH ezt a passzív eutanázia esetében el is ismerte, az aktív eutanázia esetében azonban ezt nem tette meg, holott a kettő között e tekintetben releváns (a megkülönböztetés indokálól szolgáló) különbség nincs.

Az Alkotmánybíróság egyrészt arra hivatkozott, hogy az aktív eutanázia lehetővé tételé sérthetné az orvos (vagy az abban közreműködő más személy) lelkiismereti szabadságát. Ez azonban csak akkor lenne így, ha a közreműködés az orvos számára kötelező lenne. E probléma megoldása – mint fentebb bebizonyítottuk – egyszerű: az orvos számára lehetővé kell tenni, hogy ilyen esetben lemondhasson a kezelésről, és azt átadhassa egy másik, a halálba segítséget önként vállaló olyan orvosnak, aki számára ez a közreműködés lelkiismereti meggyőződésével nem összeegyeztethetetlen.

Az Alkotmánybíróság másik érve, amely szerint releváns különbség van az eutanázia két fajtája között, az volt, hogy az állam intézményes életvédelmi kötelezettségéből következik az aktív eutanázia tilalma, mivel az aktív eutanázia, illetve az erről való döntéshez vezető szituáció esetében a betegek sokkal inkább befolyásolhatók, sokkal jobban ki vannak téve környezetük vélt vagy valós befolyásának, amely megkérdőjelezi döntésük önkéntességét. Az ilyen, nagy valószínűséggel külsőleg befolyásolt halálválasztást pedig az állam kötelessége megakadályozni.¹¹ Ennek az érvelésnek azonban az a szépséghibája, hogy a passzív eutanázia esetében a helyzet pontosan ugyanez. Azon szituáció jellemzői, amelyek a passzív eutanáziáról való döntést előidéznek, ugyanolyanok, mint az aktív eutanázia esetében; a beteg kiszolgáltatottsága, a külső befolyás veszélye semmivel sem kisebb; a fájdalom, a szenvedés, a

¹⁰ Közülük egyedül a katonának törvényi kötelessége (saját esküje alapján) adott esetben az életét is szándékosan feláldozni, a másik kettőnek ilyen, törvény által előírt kötelezettsége nincs.

¹¹ „... az állam életvédelmi kötelezettségének különös súllyal kell érvényesülnie.” „... a gyógyíthatatlan betegség előrehaladott szakaszában lévő ... személyek az élet és a halál közötti választásuk során fokozott mértékben ki vannak téve környezetük befolyásának. A család, a hozzátartozók, a barátok, ismerősök, az egészségügyi intézmény dolgozói, a betegtársak hatással lehetnek a beteg arra vonatkozó elhatározására, hogy orvosa közreműködését kérje halála mielőbbi bekövetkezéséhez.” [22/2003. ABH, VIII.2.] „Ennek megfelelően az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a gyógyíthatatlan betegek önrendelkezési jogának ... korlátozása egy másik alapvető jog, az élethez való jog védelme érdekében szükséges. [22/2003. ABH, VIII.4.] „... a jelenleg meglévő korlátozásokat nem lehet aránytalannak tekinteni a védendő célhoz, az élethez való joghoz viszonyítva.” [22/2003. ABH, VIII.5.]

kín, a magatehetetlenség érzése ugyanakkora; a beteg méltóságérzete ugyanúgy hiányzik.¹² Látható tehát, hogy – az Alkotmánybíróság érvelésével ellentétben – nincs semmilyen olyan indok, amely az aktív és a passzív eutanázia közti megkülönböztetést indokolná; vagyis a méltósághoz való jog (mint az élethez való joggal szemben primátust élvező alapjog) érvényesülése érdekében az egyetlen alkotmányos (és helyes) út, ha a passzív eutanázia mellett (bizonyos, szigorúan meghatározott feltételek¹³ teljesülése esetén) lehetőséget biztosítunk az aktív eutanáziára is.

Bebizonyítottuk tehát, hogy az élethez és a méltósághoz való jog nem alkot elválaszthatatlan egységet, illetve hogy ezek közül a méltósághoz való jog megelőzi (meg kell, hogy előzze) az élethez való jogot. Ez a megállapítás pedig nemcsak a katona, a rendőr, a tűzoltó stb. önfeláldozásának, hanem az aktív eutanáziának az esetére is igaz. Az emberek méltóságát ugyanis *éppen azáltal* ismerjük el (nemcsak elvben, hanem a gyakorlatban is), hogy a méltósághoz való jogban megtalálható (abból levezethető) önrendelkezési jogot *ténylegesen* megadjuk nekik. Ha ezt nem tesszük meg, akkor *de facto* mégsem tartjuk őket alkalmasnak arra, hogy képesek lennének dönteni akár a rájuk vonatkozó, velük kapcsolatos legalapvetőbb kérdésekben is. Az emberi méltósághoz hozzátartozik, hogy feltételezzük az emberekről: képesek megalapozott és felelős döntésre. Az ilyen döntés meghozatalára való jogot minden cselekvőképes, teljes belátási és beszámítási képességgel rendelkező felnőttnek meg kell, hogy adjuk, *tekintet nélkül annak tartalmára*; ez a jog pedig nem más, mint a *szuverén döntéshez való jog*.

A méltósághoz való jog attól az, ami, hogy valakit méltónak tartunk arra, hogy maga (és ne helyette más) döntse el, hogy *számára* (szubjektíve) mi a még méltó élet. A méltó életnek nincsenek objektív kritériumai; azt, hogy ki milyen fokú szenvedést, kínt, kiszolgáltatottságot stb. tekint korábbi önmagához képest méltatlannak (és választja a méltatlan élet helyett a méltó halált), csak saját maga képes eldönteni. Ezt a döntést (nem lehet elégszer ismételni: annak tartalmától függetlenül) a jognak tiszteletben kell tartania és védelmeznie kell. Csak ha ez megtörténik, akkor beszélhetünk a méltósághoz való jog *tényleges érvényesüléséről*. Ha nem ismerjük el az egyének jogát a szuverén döntéshez, valójában tagadjuk az emberek méltóságát.

Az (emberi) élethez és az emberi méltósághoz való jog kapcsán nem kerülhetünk meg két olyan további problémát, amelynek az Alkotmánybíróság (vagy egyes alkotmánybírák) általi megoldási módja kihatott az élethez és az emberi méltósághoz való jog egységes felfogásán alapuló másfél évtizedes alkotmánybírósági gyakorlatra, így sok más között az Alkotmánybíróságnak a halálbüntetéssel, illetve az eutanáziával kapcsolatos felfogására is. Ezek közül az első az emberek és az egyéb élőlények élete, illetve azok védendősége közötti megkülönböztetésnek, a második pedig az élettől és az ahhoz való jogtól (illetve az Alkotmánybíróság felfogásában: az élethez és emberi méltósághoz való jogtól) történő megfosztás önkényességének problémája.

Ami az elsőt illeti: az Alkotmánybíróság határozatából az tűnik ki, hogy az élethez és a méltósághoz való jog az embert ember mivoltánál fogva illeti meg. E felfogás lényege legjobban Sólyom Lászlónak a 23/1990. ABH-hoz fűzött párhuzamos véleményéből állapítható meg. Sólyom szerint az élethez való jogot azért lehet csakis a méltósághoz való joggal egységben szemlélni, mert a méltóság különbözteti meg az emberek életét az állatokétól. Amíg az állatoknak nincsen méltóságuk, és ezért az *egyes* állatok élete önmagában nem védendő

¹² Az egyetlen lényeges különbség a halálhoz vezető folyamat jellegében található, ám ez a kérdés nem a befolyásolás és az önkéntesség, hanem a lelkiismereti szabadság problémaköréhez tartozik, amelyet a fentebb hivatkozott módon már megoldottunk.

¹³ Ezen feltételek alatt olyan garanciákat értek, amelyek megléte esetén nyilvánvaló, hogy a beteg akarata (az eutanáziát választó döntése) saját elhatározásán alapul (önkéntes, minden külső befolyástól mentes), egyértelmű (világos) és végleges (amely utóbbi *nem* jelenti azt, hogy egyúttal visszavonhatatlan is lenne).

érték, addig az emberek rendelkeznek méltósággal, és ez az, ami miatt az emberi élet nem pusztán önmagában (az emberi élet mint érték), hanem minden egyes ember élete külön-külön (mint individuális, egyszeri és megismételhetetlen élet) védendő, mégpedig függetlenül az adott személy minden egyéb tulajdonságától (életképesség, mentális állapot, érzőképesség, öntudat stb.). Az emberek élete tehát a méltóság által védendő egyénileg, illetve az emberek a méltóság megléte miatt rendelkeznek az individuális élethez való joggal; az állatok viszont – mivel nekik nincs méltóságuk – nem rendelkeznek ilyennel. Más szavakkal: míg az embereknek (méltóságuk miatt) *alanyi joguk* van az élethez, és az állam feladata, hogy ezen joguk megsértésétől tartózkodjon, illetve érvényesülésüket tevőlegesen is (a megfelelő személyi, intézményi, szervezeti stb. feltételek kialakításával) biztosítsa (az állam objektív, intézményes életvédelmi kötelezettsége), továbbá hogy az életet mint önmagában vett értéket is védje, addig az állatok esetében kötelezettsége csak ez utóbbira (az állati élet mint érték védelmére) terjed ki, ám az egyes állatoknak (méltóságuk hiányában) nincsen alanyi joguk az élethez. Ez tehát az az elképzelés, amely miatt az élethez és a méltósághoz való jogot az Alkotmánybíróság (és különösen Sólyom László) szerint csakis egységben lehet felfogni, hiszen az emberi individuális élet védelme ezáltal különböztethető meg az állati élet mint puszta érték védelmétől.

Ez az elmélet azonban hibás, mégpedig azért, mert a megkülönböztetésnek nincs reális alapja (pontosabban: nem lehet tudni, hogy mi is ez az alap). A Sólyom László által kifejtettekből ugyanis implicite az következik, hogy *minden* individuális emberi élet védendő, az állati életek közül viszont *egyik sem* az, függetlenül bármilyen egyéb tényezőtől. Ez a doktrína azonban nem képes megmondani, hogy mi az a *tulajdonság*, amely *miatt* az emberi életet (a „normális” embertől kezdve az elvetemült gyilkoson és a kínoztól gyötört, magatehetetlen betegen át a perzisztens vegetatív állapotban levőig) védeni kellene, és amely tulajdonság az állatok mindegyikénél hiányzik. Másképp megfogalmazva: ez az elmélet nem képes felmutatni azt az *alapot*, amely indokul szolgál arra, hogy az emberi életet az állatiétól megkülönböztetve kezeljük, vagyis amely tulajdonság megvan minden emberben (még például az agykéreg nélkül született csecsemőben is), de nincs meg egyetlen állatban (például csimpánzban, delfinben, kutyában) sem. Az előbbi példák alapján nyilvánvaló, hogy ez a tulajdonság nem lehet sem az én-tudat, sem az időtudat, sem az érzőképesség, sem egy bizonyos intellektuális fejlettségi szint, ám hogy akkor mi is ez a megkülönböztetést indokló ismérv, azt sem Sólyom László, sem senki más mind ez idáig nem volt képes megmondani.

Pontosabban egyetlen hivatkozási alap volt: az, hogy az élethez való *alanyi jog* az embert ember mivoltánál fogva illeti meg (ld. fent). Vagyis egy élőlénynek azáltal van méltósága (ennek következtében pedig az élethez való alanyi joga), mert biológiai értelemben a homo sapiens sapiens faj tagja. Ez a biológiai alapú megkülönböztetés azonban önkényes, esetleges és indokolatlan, hiszen semmilyen olyan követelményt nem tartalmaz, amely tulajdonság védelemre érdemes lenne. Egy agykéreg nélkül született csecsemő például soha nem fog gondolkodni, érezni, szeretni, örülni; vegetatív funkcióinak meglététől eltekintve tulajdonképpen nem több, mint pusztán egy emberi formájú tárgy, amely valaha egy nő testének részeként fejlődött, ám értelemmel soha nem rendelkezett. Vajon mitől magasabbrendű (azaz védelemre érdemesebb) egy ilyen agykéreg nélkül született csecsemő vagy egy irreverzibilis kómában levő ember, mint például egy csimpánz?

Ha azt mondjuk, hogy *pusztán* azért, mert ember, akkor ezzel egyrészt logikai hibát vétünk, mivel tautológiához jutunk („az emberi élet védendő, és azért védendő, mert emberi élet”), másrészt olyan megkülönböztető indokot ismerünk el relevánsnak és elfogadhatónak, amelynek bizonyos egyéb esetekben való alkalmazása nagyon nagy veszélyeket idézhet fel. Ilyen alapon ugyanis (az eltérő megítélést indokló releváns különbségek bizonyításának kötelezettsége nélkül) akár azt is el lehetne fogadni, hogy a fehér rasszba tartozó emberek magasabbrendűek, mint a többi rassz tagjai, és ezért életük védelemre érdemesebb (vagy csak

nekik van alanyi joguk az élethez). Ez persze nyilvánvalóan nincs így, ám ha elismerjük, hogy tautológiával meg lehet indokolni valamely élet más életnél védelemre méltóbb voltát, anélkül, hogy bármilyen racionális, a megkülönböztetés reális indokául szolgáló különbséget fel tudnánk mutatni az eltérően kezelni kívánt életek között, az logikailag végigfuttatva ilyen veszélyes következtetésekre vezethet.

A másik említett probléma az egységben felfogott élethez és méltósághoz való jog kapcsán az ettől (valójában persze: ezektől) való megfosztás önkényességének problémája. Az Alkotmány 54. § (1) bekezdése szerint az élettől és az emberi méltóságtól (illetve az ezekhez való jogtól) „senkit nem lehet önkényesen megfosztani”. Ebből egyenesen következik, hogy a nem önkényes megfosztás megengedett. Ezt állapítja meg a 23/1990. ABH is, amikor kimondja, hogy az Alkotmány 54. § (1) bekezdése „nem zárja ki az élettől és az emberi méltóságtól történő nem önkényes megfosztás lehetőségét” [23/1990. ABH, IV.]. Azzal azonban, hogy ez a „nem önkényes megfosztás” mire terjed ki és mire nem, az egyes alkotmánybírák sem értettek egyet.

Az Alkotmány szövegéhez leginkább ragaszkodó véleményt (a 23/1990. ABH-hoz fűzött egyetlen különvéleményt) Schmidt Péter fogalmazta meg. Szerinte az élettől halálbüntetéssel történő megfosztás fogalmilag nem önkényes, hiszen arról a Btk. rendelkezik, megfelelő garanciákat is felállítva a visszaélések elkerülése érdekében. Az más kérdés, hogy az Alkotmány 8. §-ába viszont beleütközik a halálbüntetés, vagyis az 54. és a 8. § között kollízió áll fenn. E kollízió feloldása azonban nem az Alkotmánybíróság feladata, hanem „az alkotmányozási hatalommal rendelkező Országgyűlés joga és kötelessége” [23/1990. ABH, dr. Schmidt Péter alkotmánybíró különvéleménye]. Schmidt Péter tehát egyértelműen szemben állt a dinamista alkotmányfelfogással.

Ennél jóval radikálisabb álláspontot foglalt el Lábady Tamás és Tersztyánszky Ödön. Véleményük abban megegyezett Schmidt Péterével, hogy szerintük úgyszintén „nem állítható, hogy az élettől való minden megfosztás fogalmilag jogtalan, azaz önkényes [23/1990. ABH, dr. Lábady Tamás és dr. Tersztyánszky Ödön alkotmánybírák párhuzamos véleménye, 6.], ám az „önkényesség” fogalmát másként értelmezik, mint Schmidt. Ők ugyanis azt mondják, hogy a halálbüntetés mindenképpen önkényes, mert „az Alkotmányban védett fenti értékeket (az /emberi/ életet és az emberi méltóságot, illetve az ezeket védő jogokat /megjegyzés tőlem – T.J.Z./) önkényesen átrendezi” [23/1990. ABH, dr. Lábady Tamás és dr. Tersztyánszky Ödön alkotmánybírák párhuzamos véleménye, 5.]. Valójában azonban ezekről az értékekről nem az Alkotmánybíróság, hanem az Országgyűlés kell, hogy döntsön, az Országgyűlés kell, hogy meghatározza (alkotmányozói szerepköréből fakadóan) ezen értékek végső sorrendjét. Lábadyék szerint az élettől és az emberi méltóságtól történő nem önkényes megfosztás például a jogos védelemnél áll fenn.

A legérdekesebb (és legradikálisabb) elképzelés azonban Sólyom László nevéhez fűződik, aki – még Lábadyékon is túltéve – azt mondja, hogy „az élethez és méltósághoz való jogtól megfosztás fogalmilag <<önkényes>>” [23/1990. ABH, dr. Sólyom László alkotmánybíró párhuzamos véleménye, 4.]. Ezt pedig nem csak a halálbüntetésre érti, hanem az élettől való *minden* megfosztásra, így a jogos védelemre, a végszükségre vagy az előljáró parancsára megvalósított életelvételekre is. Sólyom szerint e két utóbbi esetet is a jogos védelem analógiájaként lehet felfogni, ezért konkrétan csak a jogos védelmet elemzi, és ez alapján próbálja egyrészt bebizonyítani azt, hogy az élet mindenfajta elvétele önkényes, azaz alkotmányellenes, ugyanakkor megmagyarázni azt is, hogy a más életét ily módon kioltó személy mégis miért nem büntethető. Szerinte az élet elvételenek önkényessége ellenére azért nem lehet a jogos védelmi helyzetben cselekvő és támadója életét kioltó személyt jogilag felelősségre vonni, mert az a szituáció, amelyben életek közötti választásról van szó, „jogon kívüli”, azaz ilyenkor a természeti állapot tér vissza, a jog pedig csak ennek a természeti állapotnak, vagyis a jogos védelmi helyzetnek a meglétét vizsgálja, illetve ennek csak az időbeli

határait (kezdetét és végét), valamint fennállásának egyéb feltételeit jelöli ki. Ez az elképzelés azonban több okból is helytelen.

A) Egy szituáció, amely egy jog-államban (azaz egy jog által uralt államban) zajlik le, vagy jogos, vagy jogtalan. Alapelv (bár sehol nem deklarált, de ténylegesen érvényesülő és az egész jogrendszer működését meghatározó alapelv),¹⁴ hogy amit jogszabály kifejezetten (vagy pontos rendelkezéssel, vagy generálklauzulával) nem tilt, azt szabad. A jogállamiság követelményéből is az következik, hogy amiről a jogalkotó nem rendelkezett, ott az állampolgároknak szabad mozgástere van. Nem igaz, hogy ezeken kívül van egy „harmadik állapot”, ún. „jogilag nem védett” helyzet, ami nem jogos; hiszen amiről a jogalkotó nem mondta ki, hogy jogtalan, azt mégiscsak szabad. A tilalmat rögzíteni kell, a lehetőséget nem¹⁵ (például nem kell kimondani egy törvénynek, hogy *szabad* megengednem a gyerekeknek erőszakos akciófilmek megnézését; ha ezt tiltani akarná, akkor csak *ezt* a tilalmat kell kifejezetten kimondania).

B) De ezen kívül is: ha a jogalkotó rögzíti azokat a kereteket, amelyekben belül nem kíván szabályozó hatalmával élni, akkor ezzel a kereteken belüli időintervallumot is jogivá tette. Ha a törvényhozó kimondja, hogy egy meghatározott cselekményt egy bizonyos időpont *előtt* és egy bizonyos időpont *után* (azaz a jogos védelmi helyzet feltételeinek fennforgásán kívül) jogellenesnek tart, akkor ebből *a contrario* következik, hogy ezen időpontok között viszont *nem* tartja annak.

C) Hogy ez a szituáció (a jogos védelmi helyzet) miért jog-szerű (vagyis jog által szabályozott) és miért nem jogon kívüli, arra az előbbieket mellett (ám azokkal összefüggésben) magyarázat az is, hogy egy jog-államban (ahol a jog uralkodik és minden szituációt szabályoz /azaz kifejezetten tilt, avagy kifejezetten vagy – kifejezett tilalom hiányában – hallgatólagosan megenged/) nem lehet „ugrálni” a jogi állapot és a természeti állapot között. Végül pedig a két legerősebb érv:

D) Ha igaz lenne, hogy a jogos védelmi helyzet „jogon kívüli”, azaz a természeti állapot áll fenn, akkor nem lehetne elítélni a támadót sem, hiszen a természeti állapot lényege, hogy az „erősebb győz” elve érvényesül. Ha pedig ez így van (így *lenne*), akkor őt a jog szerint utóbb megbüntetni sem lehetne, hiszen amit csinált, az kívül esett a jogon; márpedig ma mint *jogellenesen* cselekvőt igenis büntetjük őt. Az pedig merő képtelenség, hogy ugyanazon szituáció egyszerre legyen jogtalan (vagyis jogon belüli – a támadó vonatkozásában) és jogon kívüli (a védekező vonatkozásában).

E) Utoljára hagytam a legegységesebb és legkevésbé megkérdőjelezhető érvet, vagyis azt, hogy *semmiképpen sem lehet jogon kívüli az, amit a hatályos jog szabályoz*. A jogos védelemről a Büntető Törvénykönyv rendelkezik (Btk. 29. §), márpedig ha a Btk.-t a jogrendszer részének tekintjük, akkor az általa szabályozott szituáció sem lehet jogon kívüli.

Sólyom László ugyan csak a halálbüntetés, valamint a jogos védelem vonatkozásában fejtette ki részletesen az élettől való megfosztás önkényességéről vallott nézeteit (illetve a jogos védelem kapcsán egy félmondattal utalt a végszükségre és az előljáró parancsára véghezvitt életkioltásra is), ám az önkényesség Sólyom-féle általános felfogásából („az élethez és méltóságához való jogtól megfosztás fogalmilag <<önkéntes>>”) az aktív eutanázia tilalma is

¹⁴ Vannak, akik a jogszabályilag nem deklarált alapelveket nem ismerik el a jogrendszer részének, ez azonban helytelen nézet. Anélkül, hogy dworkinista álláspontot kívánnánk elfoglalni, el kell ismernünk, hogy a szövegszerűen nem rögzített alapelveknek igenis jelentőségük van; erre a legnyilvánvalóbb (ám korántsem az egyetlen) példa „a jog nem tudása nem mentesít a felelősség alól” elve, amely bár egyetlen jogszabályban sem található meg, mégis mindenki által elfogadott, és az eseti jogalkalmazók ítékezésük során ténylegesen is érvényesítik, alkalmazzák ezt az elvet. Ugyanez más, alapvető elvekre is igaz, akkor is, ha nincsenek semmilyen formális jogforrásba foglalva (ami persze nem zárja ki azt, hogy az elvek *többségét* egyúttal ne tartalmazhatná valamilyen írott jogforrás is).

¹⁵ Természetesen a megengedett magatartásokat is *lehet* törvényileg rögzíteni, mint ahogy ilyenre gyakran sor is kerül, ám ez a jogszabályba foglalás *nem feltétele* az ilyen magatartás jogosságának.

következik. Bár az Alkotmánybíróság érvelésében az önkényesség ezen felfogása nem jelenik meg, jelenléte mégis kitapintható az eutanáziahatározat szövege mögött. Látenszen tehát ez a felfogás is benne van a 22/2003. ABH-ban, vagyis ez a nézet is hatott az Alkotmánybíróság döntésére.

Azonban az élethez és méltósághoz való jogtól történő megfosztás a priori önkényességének elképzelése nem tartható, hiszen az Alkotmány szövegéből egyenesen következik, hogy kell legyen olyan tereuma az élettől való megfosztásnak, amely nem tekinthető önkényesnek (különben miért kellett volna külön kiemelni e megfosztás önkényességének tilalmát, ha minden, életet elvevő cselekedet eleve önkényes lenne?). Az Alkotmány szövegének egyszerű nyelvtani és logikai értelmezése tehát egyértelművé teszi, hogy – a Sólyom-féle elképzeléssel ellentétben – az e jogtól való megfosztás egyáltalán nem tekinthető *fogalmilag* önkényesnek. A nem önkényes (nem alkotmányellenes) megfosztásra pedig nemcsak a jogos védelem, a végszükség és az előjáró parancsa a példa, hanem a passzív és az aktív eutanázia is.

Végül még két érvet szeretnék felhozni az eutanáziahatározattal szemben. Az egyik az, hogy az Alkotmány 54. § (1) bekezdése az élethez való *jogról*, nem pedig kötelezettségről beszél, ami azt jelenti, hogy az államnak csak az élet leélésének (végigélésének) lehetőségét kell biztosítani, ám *akarata ellenére nem kötelezhet* erre senkit sem. Ha pedig valaki az élethez való *jogával* nem kíván élni, gondoskodnia kell arról, hogy ezt megtehesse. Valami ugyanis *attól jog*, hogy *szabad* vele élni, de nem *muszáj*. Ebből pedig az következik, hogy az élethez való jogban fogalmilag benne van az élet megszüntetéséhez (azaz a halálhoz) való jog is. Ez Magyarországon abból is megállapítható, hogy például az öngyilkosságot vagy annak kísérletét semmilyen jogszabály nem rendeli büntetni¹⁶ (ha valaki öngyilkosságot kísérel meg, ám életben marad, nem büntethető, hiszen semmilyen jogszabályt nem sértett meg).¹⁷

A második érv magában a 22/2003. ABH-ban is megtalálható, ez pedig a következőképpen hangzik: „Az Alkotmánybíróság álláspontja az, hogy a gyógyíthatatlan betegek önrendelkezési jogának érvényesülésére vonatkozó törvényi szabályozás területén a még alkotmányos és már alkotmányellenes szabályozás közötti határvonal *nem egyszer s mindenkorra adott* (kiemelés tőlem – T.J.Z.); az ismeretek szintje, az intézmények állapota, fejlettsége-fejletlensége és egy sor további tényező befolyással lehet e kérdés alkotmányosságának megítélésére.”¹⁸ [22/2003. ABH, VI.3.]

¹⁶ Az, hogy a Btk. 168. §-a az öngyilkosságban közreműködést büntetné nyilvánítja, ezen állítás helyességét nem kérdőjelezi meg, hiszen ez a törvényi tilalom a más öngyilkosságra rábíró vagy annak elkövetéséhez segítséget nyújtó, nem pedig az öngyilkosságot megkísérlő személy magatartására vonatkozik, vagyis ez a paragrafus nem az öngyilkos cselekményét pönalizálja.

¹⁷ Az itt kifejtettek kapcsán felmerülhet a kérdés: ha az egyénnek joga van az öngyilkossághoz, akkor joga van-e a testcsontkításhoz is? Másképp fogalmazva: ha az élethez való jogról le lehet mondani, az életet az önrendelkezési jog alapján tevételesen meg lehet szüntetni, akkor vajon ugyanezt meg lehet-e tenni a testi épséghez (testi integritáshoz) való jog vonatkozásában is? A válasz nem lehet más, mint egyértelmű igen: az egyén önrendelkezési jogába ugyanis a teste feletti rendelkezés is beletartozik. Mindenkinek joga van arra (amennyiben azt nem jogellenes célból, például biztosítási csalás vagy katonai szolgálat alóli kibúvás végett követi el), hogy saját testi épségét vagy egészségét károsítsa. Persze aki ilyet csinál, az – finoman fogalmazva – balga (bár ettől még orvosi értelemben beszámítható, és ezért jogilag cselekvőképes), ám a balgaság nem jogi kategória. Mivel pedig az ilyen személy nem büntethető, hiszen semmiképp sem cselekszik jog-ellenesen, ebből következően mindenkinek joga van (joga kell, hogy legyen) az önkárosításhoz (akár testcsontkításhoz, akár cigaretta vagy alkohol általi egészségkárosításhoz), éppúgy, ahogy például az öngyilkossághoz vagy az eutanáziához is.

¹⁸ Ugyanez az érv jelenik meg Holló Andrásnál is: „Az önrendelkezési jog jelenlegi alkotmányos igazolása – határának megvonása – nem zárja ki az önrendelkezési jog – pro futuro – alkotmányosan lehetséges, megfelelő garanciákkal biztosított szélesebb értelmezését. ... Az élet méltó befejezésére irányuló önrendelkezési jog jelenlegi alkotmányos határa ... nem zárja ki, nem teszi feltétlenül alkotmányellenessé az önrendelkezési jog esetleges, jövőbeni tágabb értelmezését. Ennek eldöntése a törvényhozás szabadságába tartozik. [22/2003. ABH, dr. Holló András alkotmánybíró párhuzamos indokolása és különvéleménye, I.2.]

Ez a megállapítás gyakorlatilag nem tesz mást, mint – kifejezetten az eutanáziára vonatkoztatva – megismétli a 23/1990. ABH Sólyom László által jegyzett párhuzamos véleményében felhozott azon érvet, miszerint „... az Alkotmánybíróság döntése tudatosan szubjektív és történelmileg kötött: még abban az esetben is, ha az Alkotmánybíróság abszolút értékeket deklará, ezek saját korának szóló értelmét fedi fel; s ítélete például a halálbüntetés vagy az abortusz kérdésében *elvileg sem támaszthat igényt örök érvényre*” (kiemelés tőlem – T.J.Z.) [23/1990. ABH, dr. Sólyom László alkotmánybíró párhuzamos véleménye, 1.]. Sólyom szerint tehát valami nem öröktől fogva alkotmányellenes, hanem csak akkor válik azzá, ha egy alkotmányozó hatáskörrel rendelkező hatalom azt annak nyilvánítja. Ebben a koncepcióban nemcsak az van benne, hogy a halálbüntetés sem volt mindig alkotmányellenes, de az is, hogy esetleg a jövőben – az alkotmányos értékek megváltozásával – újra nem lesz az. Bár Sólyom csak a halálbüntetést és az abortuszt hozza fel példának, az alkotmánybírósági döntések történelmileg kötött volta *bármely kérdésre* vonatkoztatható, így az eutanáziára is.

Ezt a konkretizálást végezte el az Alkotmánybíróság a 22/2003. ABH fent hivatkozott VI.3. pontjában; ennek alapján bizakodóan tekinthetünk a jövőbe, remélve, hogy ezen érvelést figyelembe véve az Alkotmánybíróság egyszer elismeri: az emberi méltósághoz való jog részét képező önrendelkezési jogból, illetve az ehhez tartalmilag nagyon hasonló szuverén döntéshez való jogból (amelyek nélkül emberi méltóságról sem beszélhetünk) az következik, hogy az embereknek joguk van *ténylegesen* is rendelkezni saját életük felett, illetve hogy az állam nem kényszerítheti életük továbbélésére azokat, akik ezt nem akarják.

Zárásképpen összegezzük még egyszer azokat az érveket, amelyek igazolják, hogy az élethez és az emberi méltósághoz való jog összekapcsolása egy egységes, oszthatatlan és korlátozhatatlan „szuperjoggá” alkotmányjogilag nem igazolható, a társadalmi és a jogi gyakorlattal ellentmondásban áll, és ezek miatt ez a doktrína az aktív eutanázia alkotmányellenes voltát sem képes megmagyarázni. Az Alkotmánybíróság szerint az aktív eutanázia azért alkotmányellenes, mert ellenkezik egyrészt az orvos (vagy más közreműködő) lelkiismereti szabadságával, másrészt pedig az élethez való joggal (illetve az állam objektív, intézményes életvédelmi kötelezettségével). Azonban – mint láttuk – egyik sincs így.

Ami az elsőt illeti: ha az orvosi közreműködést nem kötelezővé, hanem csak lehetővé tesszük, akkor a lelkiismereti szabadság nem sérül. Az élethez (és méltósághoz) való jognak az alkotmánybírósági gyakorlat általi (és az eutanáziahatározatban is megjelenő) felfogása pedig azért nem helytálló, mert – az Alkotmánybíróság elképzelésével ellentétben – sem az élet és a méltóság, sem az ezekhez való jog nem alkot elválaszthatatlan egységet. Élet ugyanis van méltóság nélkül (hiszen bár a méltóságtól senkit nem lehet megfosztani, de azt az egyén saját cselekedete folytán vagy külső körülmények következtében elveszítheti), és méltóság is van élet nélkül (ld. kegyeleti jogok). Ezek alapján, illetve az Alkotmány nyelvtani értelmezéséből következően („amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani”) pedig az élethez és az emberi méltósághoz való jog sem egységes, vagyis az Alkotmány 54. § (1) bekezdése két különálló jogról, egyrészt az (emberi) élethez, másrészt az emberi méltósághoz való jogról rendelkezik.

Ezt egyébként a passzív eutanázia esetében – implicite – maga az Alkotmánybíróság is elismerte, ám ugyanezt – bármilyen releváns különbség bizonyítása nélkül – az aktív eutanázia esetében nem tette meg. Az az érv, amelyet az Alkotmánybíróság a megkülönböztetés indokául felhozott (a betegek befolyásolhatók, ki vannak téve környezetük nyomásának, és emiatt eutanáziát választó döntésük önkéntessége megkérdőjelezhető) nemcsak az aktív, hanem a passzív eutanáziára is igaz; az eutanázia két fajtája közötti ilyenén megkülönböztetés tehát egyértelműen önkényes, vagyis alkotmányellenes.

A 23/1990. ABH által megalkotott és az alkotmánybírósági gyakorlat által követett, illetve a 22/2003. ABH-ban is felhozott doktrína (az élethez és méltósághoz való jog egységes

felfogása) azért sem tartható, mert a tényleges gyakorlattal is ellenkezik. A tényleges gyakorlat szerint pedig nemcsak hogy nem egységes ez a két jog, hanem a méltósághoz való jog megelőzi az élethez való jogot. Erre példa a katona, a rendőr vagy a tűzoltó jog által is elismert (sőt támogatott) önfeláldozása, és ezek alapján ugyanúgy példa kell, hogy legyen erre az aktív eutanázia is. Sőt a méltósághoz való jog ténylegesen csak azáltal érvényesülhet, ha az embereket valóban képesnek és alkalmasnak tartjuk arra, hogy az életüket meghatározó legalapvetőbb döntéseket saját maguk hozzák meg, vagyis ha elismerjük az emberi méltósághoz való jog részét képező önrendelkezési jogot. Az élethez való jog és az önrendelkezési jog összevetéséből pedig egyenesen következik az élet megszüntetéséhez (vagyis a halálhoz) való jog is; ha ez nem így volna, akkor az élethez való jog nem jog, hanem kötelezettség lenne.

Szóltunk ezenkívül az élethez és méltósághoz való jog kapcsán felmerült két további problémáról, amelyekkel az Alkotmánybíróság (vagy valamely alkotmánybíró) meg kívánta erősíteni e két jog egységességének doktrínáját. Az egyik szerint az emberi méltóság azért kapcsolódik elválaszthatatlanul össze az emberi élettel, mert a méltóság az, amely minőségileg megkülönbözteti, magasabbrendűvé, ezáltal pedig védendővé teszi az emberi életet az állati élethez képest. Erről azonban bebizonyítottuk, hogy nincs olyan reális és racionális alap, amely ezt a megkülönböztetést indokolná, azaz nem létezik olyan tulajdonság, amellyel minden ember rendelkezik, ám egyetlen állat sem. A másik probléma az élethez és emberi méltósághoz való jogtól megfosztás önkényességének problémája volt; azt a tételt azonban, hogy az ezektől való megfosztás fogalmilag önkényes, mind általában, mind az aktív eutanázia vonatkozásában cáfoltuk.

Végül utaltunk arra, hogy az Alkotmánybíróság mind a 23/1990. ABH-ban általában, mind a 22/2003. ABH-ban konkrétan az eutanázia esetében elismerte, hogy döntése csak a pillanatnyi alkotmányossági helyzet eredménye, ám e szituáció megváltozásával bármely kérdés, így az eutanázia kérdésének alkotmányossági megítélése is megváltozhat. Véleményünk szerint ez pozitív jel arra vonatkozólag, hogy az Alkotmánybíróság egyszer hajlandó lesz beismerni, hogy az emberi élethez és méltósághoz való egységes jog koncepciója alkotmányjogilag nem tartható, és mind az erre épülő másfél évtizedes alkotmánybírói gyakorlatot, mind az eutanáziával kapcsolatos véleményét felülvizsgálja. A jelen tanulmányban kifejtettekből következően – hacsak nem akarja, hogy egy merőben alkotmányellenes helyzetet éppen ő maga tartson fenn – mindenképpen ezt kell tennie.

Tóth J. Zoltán

John Rawls igazságosság elmélete

Rawls könyve, Az igazságosság elmélete egy feszes logikai felépítésű, koherens gondolatokat tartalmazó mű, melyben minden gondolatnak megvan a maga helye. Épp ezért nem próbáltam meg egyes elgondolásokat a különböző helyeken fellelhető fejtegetésekből összekapcsolni és egységesen bemutatni; ehelyett inkább azt a módszert választottam, hogy részről részre, fejezetről fejezetre (Rawls saját gondolatmenetét szigorúan követve) mutassam be ezt az elméletet. Minden egyes gondolatot terjedelmi és ésszerűségi korlátok miatt nem elemezhettem, tehát óhatatlanul szelektálnom kellett. Ennek következtében sok konkrét gondolat és (az egész elméleti konstrukcióhoz képest) rész-elképzelés bemutatása kimaradt, ezek azonban (véleményem szerint) nem teszik követhetlenné vagy logikátlanná a könyv alapvető gondolatmenetét.

Első rész: Elmélet

I. fejezet: A méltányosságként felfogott igazságosság

Rawls elmélete – ahogy a könyv címe is mutatja – az igazságosság körül forog. A társadalmi berendezkedés (a szervezett emberi együttélés) legalapvetőbb követelménye, hogy igazságos legyen. Ez ugyanolyan categoricus imperativus nála, mint Kantnál az emberek szabadsága, egyenlősége és önállósága (amely utóbbi az önkéntes és ésszerű választás megvalósíthatóságában ölt testet). Az igazságosság a közösségi lét alapja, mely olyan elvekből áll, amelyek biztosítják az emberek közti kölcsönös együttműködést, és amelyeknél még a társadalom egészének jóléte sem lehet fontosabb. Az igazságosság elvei közös elvek, azokat mindenki, aki a társadalom életében részt akar venni, elfogadja, mégpedig azért, mert ilyen közösen elfogadott elvek hiányában az emberek közti együttműködés nem valósulhatna meg, az igazságtalanságot elszenvedő személyek erőfeszítéseire a többiek nem számíthatnának. Márpedig az együttműködés mindenki számára előnyös, és ezen közös előny biztosítása érdekében a társadalmi intézmények hatékony működéséhez mindenki támogatására, közösségi életben való közreműködésére szükség van. Ahhoz, hogy ezt megvalósíthassuk, az igazságosság alapvető elveit mindenki számára biztosítanunk kell.

Ez az igazságosság elméletének alapgondolata, mely tartalmilag nem más, mint a természetjog kialakulásában lényeges szerepet játszó azon ókori görög filozófusok elgondolása, miszerint társadalomban élni jobb, mint azon kívül (csak néhány példa: lehetőség van a munkamegosztásra, az így kialakuló specializáció és az adott munka végzése során felhalmozott tapasztalat következtében a termelés hatékonyságának és az életszínvonalnak /az életet megkönnyítő vagyoni javak mennyiségének/ növelésére; a vadállatokkal és a természeti csapásokkal szembeni hatékonyabb védelemre; az ideiglenesen magatehetlenné vagy védekezésre képtelenné vált személyek megvédésére, akiknek munkája például a betegség elmúltával még a közösséget gyarapítja, és aki később maga is gondoskodik azokról, akik később betegednek meg, és korábban például éppen őróla gondoskodtak; a tudás szervezett áthagyományozására, melynek során egyre több és több ismeret halmozódik fel a közösségben /hiszen a gyermek nemcsak szülei tapasztalatát, hanem a többi felnőtt tapasztalatait is

megismerheti;/ új produktív munkaerőnek a közösség egészének érdekeit szolgáló felszabadítására /például azáltal, hogy a gyermekek felügyeletét nem minden anyának külön-külön kell megoldania, hanem a közösség összes gyermekének felügyeletét rá lehet bízni egy vagy néhány szülőre, míg ezáltal a többiek részt vehetnek a közösség munkájában;/ stb.). Ha pedig társadalomban élni jobb, akkor biztosítanunk kell azokat a feltételeket, amelyek mindenki számára garantálják, hogy a közösségi lét számukra is kedvezőbb legyen, mint az azon kívüli élet. Erre hivatottak az igazságosság elvei.

Az igazságosság elvei az ún. “jól berendezett társadalomban” jutnak szerephez, melynek (mármint a jól berendezett társadalomnak) egyrészt az a jellemzője, hogy abban az igazságosság alapvető elveit mindenki elfogadja (mégpedig azért, mert azok mindenki számára alapvető garanciát jelentenek a közösségi lét előnyeiből való részesülésre), másrészt hogy a társadalmi berendezkedés, vagyis az alapvető társadalmi intézmények ténylegesen is megfelelnek ezeknek az elveknek. Itt két dolgot kell megjegyezni. Az egyik az, hogy Rawls nem az egyes társadalmi intézmények, hanem a társadalom *alapszerkezetének* (a társadalmi-politikai-gazdasági berendezkedést meghatározó alapvető intézmények *összességének*) az igazságosságát vizsgálta; a másik pedig az, hogy (mivel az igazságosság mibenlétének annyiféle felfogása van, ahány ember) ebben a műben Rawls csak az igazságosság alapvető elveinek a meghatározására vállalkozik, vagyis azon elvek megállapítására, amelyekben feltehetőleg minden ésszerűen gondolkodó ember egyetértene.

Ahhoz, hogy ezeket a társadalmi berendezkedés igazságosságát konstituáló alapvető elveket meghatározhassuk, két dolgot mindenképpen tisztázni kell. Az egyik az, hogy (nagy vonalakban) mit is értünk “igazságosságon”; a másik pedig az a szituáció, amelynek a szempontjából szemügyre vesszük ezeket az elveket. Ami az elsőt illeti: Rawls szerint az igazságosság “tartózkodás attól, hogy előnyt húzzunk valaminek az elvételéből, ami nem a miénk”¹ (pleonexia). Ez nem más, mint negatív megfogalmazása annak a szókratészi gondolatnak, hogy az az igazságosság, ha mindenkinek megadjuk, ami neki jár.² Tartalmilag pedig akkor adjuk meg mindenkinek, ami őt (őket) egymáshoz viszonyítva is megilleti, ha Arisztotelész alapján a hasonlót hasonlóan, a különbözőt pedig különbözően (mégpedig arányosan különbözően, vagyis az eltérés mértéke szerint) kezeljük. Ez az igazságosság legalapvetőbb mércéje. Mivel pedig mindenki ember, pusztán ezen ténynél fogva bizonyos dolgok mindenkit egyenlő mértékben illetnek meg (mivel mindenki *egyenlő mértékben* ember).

Ezzel függ össze a második tisztázandó dolog, az igazságosság elvei kialakításának szituációja. A kérdés, hogy milyen helyzetben alakíthatjuk ki az igazságosság valódi elveit. Az igazságosság fogalmának előbbi meghatározása értelmében ez csak olyan helyzet lehet, ahol mindenki egyenlő, vagyis mindenki azonos módon és mértékben vehet részt ezen elvek megfogalmazásában. Mivel mindenki egyforma, bármely személy nézőpontjából szemlélhetjük a kialakulás folyamatát. Azonban az egyenlőség (egyformaság) csak feltételezés; a valóságban az embereknek nagyon is eltérő érdekeik, értékeik, tulajdonságaik vannak, körülményeik (vagyon helyzetük, tehetségük, tudásuk, fizikai erejük) teljesen mások. Ezért szükség van egy olyan hipotetikus szituáció gondolatára, amelyben ezek a különbségek nem léteznek, mindenki egyforma, mert csak ez biztosítja azt, hogy elfogulatlanul, saját társadalmi helyzetükből fakadó érdekeik nélkül alakítsák ki az igazságosság alapvető felfogását.

Ez a hipotetikus szituáció az ún. “eredeti helyzet” (“original position”) vagy “kiinduló állapot” (“initial situation”), melynek legfontosabb jellemzője, hogy minden (szubjektív szemléletre hajlamosító) ismeretet eltakar az emberek elől a “tudatlanság fátyla” (“veil of ignorance”). Ez azt jelenti, hogy az emberek olyan elvekben állapodnak meg, amelyet a

¹ Ld.: 29. o.!

² A római jog is részben ezen az erkölcsi alapon nyugodott, hiszen a római jog alapvető etikai követelményeit a “*honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*” (“tisztességesen élni, másnak nem ártani, és mindenkinek megadni, ami neki jár”) hármas parancsa fejezte ki.

társadalmi berendezkedés tekintetében attól függetlenül igazságosnak tartanak, hogy ki milyen társadalmi helyzetben van, vagyis előzetesen (saját jövőbeli körülményeik ismerete nélkül) elfogadnák, akkor is, ha szerencsésebb, és akkor is, ha kevésbé szerencsés körülmények közé kerülnének. Az igazságosság ezen elvei azért lesznek objektívnek tekinthetők, mert a felek egy olyan társadalmi berendezkedésben “állapodnak meg”, amely mindenfajta társadalmi pozíciójú, rangú, osztályú, vagyoni helyzetű stb. személynek megfelelőnek bizonyul, vagyis minden ember előzetesen akkor is elfogadja, ha akár ilyen, akár amolyan társadalmi pozícióba stb. kerülne. Ezen elvek létrejötte egy egyensúlyi állapotot feltételez, amelyben a különböző társadalmi pozíciókhoz, rangokhoz, stb. tartozó érdekek nagyjából kiegyenlítődnek, vagyis az igazságosság elvei méltányos mértékben biztosítják ezen érdekek mindegyikének (egymáshoz viszonyított) megfelelő szintű érvényesülését. Ez az ún. “méltányosságként felfogott igazságosság” (“justice as fairness”) gondolata.

Az eredeti helyzetet az jellemzi, hogy abban a felek egyenrangúak (azaz mindenki egyenlő mértékben vehet részt az igazságosság elveinek kialakításában), érdekeik függetlenek mások érdekeitől, és legfőképpen az, hogy ésszerűen gondolkodnak. A majdan az egész társadalmi berendezkedést meghatározó közös elveket racionálisan alakítják ki (ezért az igazságosság elmélete része az ésszerű választás elméletének), vagyis oly módon, hogy az mindenki számára elfogadható legyen, bárhogyan is alakuljanak sajátos körülményei. Ezért az elvek kialakítása során az ésszerűen gondolkodó embereknek ki kell zárniuk mindazon elveket, amelyeket csak akkor lenne racionális választaniuk, ha ismernék leendő társadalmi pozíciójukat. Az eredeti helyzetet jellemző tudatlanság fátylának gondolata épp arra szolgál, hogy ezt az elfogultságot kizárjuk. Ennek alapján van legalább két elv, amelyet a feleknek a kiinduló állapotban ésszerű választaniuk: az egyik szerint az alapvető jogok mindenkit egyenlő mértékben kell, hogy megillessenek, és az alapvető kötelességek mindenkit egyenlő mértékben kell, hogy terheljenek; a másik szerint pedig a vagyon és a hatalom egyenlőtlensége csak akkor tekinthető igazságosnak, ha ez az egyenlőtlenség azok számára is előnyös, akik a vagyonból és a hatalomból kisebb mértékben részesedtek (különösen pedig ez az egyenlőtlenség a társadalom azon tagjainak számára kell, hogy előnyös legyen, akik a legkedvezőtlenebb helyzetben vannak).

A méltányosságként felfogott igazságosság gondolatát jobban megvilágíthatjuk, ha szembeállítjuk az utilitarizmussal (haszonelvűséggel, mégpedig – az egyszerűség kedvéért – annak is a klasszikus fajtájával) és az intuicionizmussal. A klasszikus haszonelvűséget Bentham és Sidgwick képviselte a leghatásosabban; Bentham szerint például a jog célja, ezáltal pedig az állami jogalkotó (a társadalmi berendezkedést létrehozó és szabályozó személy vagy testület) feladata, hogy a lehető legtöbb ember lehető legnagyobb mértékű boldogságát biztosítsa (“the greatest happiness of the greatest number”). Ez azt jelenti, hogy az ideális társadalomban olyan intézmények vannak, amelyek elősegítik, hogy az emberek vágyainak lehető legnagyobb tiszta egyenlege valósuljon meg, függetlenül attól, hogy az egyes emberek között a vágyak kielégülése milyen mértékben oszlik meg. (Például ha egy állami intézkedés vagy döntés hatására egy ember boldogságának /vágyai kielégülésének/ mértéke 100 egységgel nő, 90 emberé pedig 1-1 egységgel csökken /feltételezve most, hogy a vágyak és a hasznok számszerűsíthetők/, akkor ezt az intézkedést célszerű /azaz helyes/ megtenni, mert az ösztársadalmi haszon 10 egységgel nő).

Ez az elmélet azonban több okból sem lehet a társadalmi berendezkedés alapja. Először is vannak bizonyos alapvető jogok (például az egyenlő szabadság), amelyeket akkor sem szabad csorbítani, ha ezáltal ösztársadalmi szinten a vágyak kielégülésének mértéke növekszik, mert ez igazságtalan lenne, mégpedig részben azért, mert egy ember hasznának csökkenését nem lehet igazolni egy másik ember hasznának nagyobb mértékű növelésével, részben pedig azért, mert az alapvető jogok (például az egyenlő szabadság) csorbítása akkor sem helyes, ha ezért cserébe az illető nagyobb haszonhoz jut (például nem lehet /igazságtalan/ a választójogot

elvenni a legszegényebektől, még akkor is, ha jólétük szabadságuk korlátozása fejében növekedne). Az sem helyes, ha az egyéni választás elveit kiterjesztjük a társadalomra, és azt (mármint a társadalmat) úgy fogjuk fel, mintha egyetlen személy lenne. Az igazságosság elvei mindig az egyénekre vonatkoznak (az egyénekre kell, hogy vonatkozzanak), és minden egyes személyt külön-külön illetnek meg (külön-külön kell, hogy megillessenek). Végül pedig hibás az is, hogy a haszonelvűség a “helyes” és a “jó” sorrendjét felcseréli. A “jót” úgy határozza meg, mint valamilyen ésszerű vágy kielégülését, és mindaz a módszer “helyes” lesz, amely e cél eléréséhez hozzásegít. Ezt a céltani elméletet azonban el kell vetni, és helyette a méltányosságként felfogott igazságosság elgondolását kell alkalmazni, amely először határozza meg a “helyest” (a megszeghetetlen, mindenkire vonatkozó és abszolút jellegű igazságossági elveket), és csak azt tekinti “jónak”, amely ezen elvek követelményeit kielégíti. A vágyak kielégítése tehát önmagában nem lesz helyes: az igazságosság elveinek érvényesülése fontosabb, mint egy cél önmagában vett elérése. (Rawls példájával: a másnak okozott ártalom folytán érzett káröröm akkor is rossz /helytelen, igazságtalan/, ha az ebből származó “élvezet” nagyobb, mint a sértett által érzett fájdalom, szenvedés, egész egyszerűen azért, mert ellenkezik azokkal az igazságossági elvekkel, amelyeket az emberek mint ésszerűen gondolkodó lények az eredeti helyzetben választanának és együttműködésük alapjának elfogadnának).

A méltányosságként felfogott igazságosság az intuicionizmus elméleténél is meggyőzőbbnek látszik. Az intuicionizmus olyan felfogás, “amely szerint alapelveinknek van egy további alapelvekre már visszavezethetetlen családja, és ítéleteink átgondolásánál ezeknek az alapelveknek az egymáshoz viszonyított fontosságán addig kell alakítanunk, amíg csak azt nem érezzük, hogy elértük a legigazságosabb egyenleget”.³ Ez azt jelenti, hogy a társadalmi berendezkedés jellegét több, egymástól különböző és egymásnak részben ellentmondó alapelv együttesen határozza meg, amelyek között objektíven nem lehet sorrendet felállítani, nem lehet egymáshoz viszonyított fontosságukat, érvényesülésük kívánatos mértékét objektíven meghatározni; ebben csak megérzéseinkre támaszkodhatunk. A méltányosságként felfogott igazságosság szerint azonban az intuíciónak nincs akkora szerepe a társadalmi berendezkedés alapelvei viszonylagos súlyának meghatározásában, mint ahogy azt az intuicionizmus állítja. Ugyanis mindenekelőtt már a számba jöhető alapelvek körét meghatározza az eredeti helyzet, vagyis már magukat az alapelveket is ésszerű módon választjuk, és azokat nem a megérzéseinkre hagyatkozva alakítjuk ki. Másrészt az alapelvek relatív súlyát, fontosságát sem az intuíció dönti el, hanem azok (szintén racionális alapon) sorrendbe (ún. “szótári rendbe”) állíthatók. Így a korábban említett két elv közül az egyenlő szabadság elve meg kell, hogy előzze a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségeket szabályozó elvet (vagyis azt, amely szerint az ilyen egyenlőtlenség csak akkor igazságos /méltányos/, ha a kevésbé kedvező helyzetűek számára is előnyösebb, mint az a helyzet lenne, amely e nélkül az egyenlőtlenség nélkül valósulna meg). Ez a sorrend abszolút (kivételt nem engedő) kell, hogy legyen, vagyis a (gazdasági és társadalmi) egyenlőtlenségek csak akkor engedhetők meg (legyenek azok az egyenlő helyzethez képest bármily kedvezőek is a társadalom hátrányosabb pozíciójú tagjaira nézve), ha az egyenlő szabadság elvének gyakorlati megvalósulását nem akadályozzák. Végül pedig a méltányosságként felfogott igazságosság azáltal is csökkenti az elvek meghatározásában az intuíció szerepét, hogy a (döntően szubjektív, emocionális alapokon nyugvó) erkölcsi ítéleteket a gyakorlati ésszerűség ítéleteivel helyettesíti. Ezáltal ugyan az intuíció alkalmazását nem kűszöböli ki (az teljes mértékben sohasem lehetséges), ám használatát a lehető legkisebb körre szorítja vissza.

³ Ld.: 56. o.!

II. fejezet: Az igazságosság elvei

Az igazságosság elméletének két fő része van: a kiinduló állapot értelmezése és a kiinduló állapotban választható elvek számbavétele, illetve az ezek közül választott elvek igazolása. Ez utóbbiról a II., az előbbiről pedig a III. fejezet szól. A III. fejezet fejtegetéseinek eredményét megelőlegezve azt mondhatjuk, hogy a felek az eredeti helyzetben (a társadalmi intézményekre, azaz a társadalom alapszerkezetére vonatkozóan) két elvet választanának. Az első szerint “minden személynek egyenlő joga van a másokéval összeegyeztethető legkiterjedtebb alapvető szabadságra”,⁴ míg a második szerint “a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeknek úgy kell alakulniuk, hogy a) okkal várhassuk, hogy mindenki számára előnyös, s ugyanakkor b) olyan pozíciókhoz és hivatalokhoz kötődjenek, amelyek mindenki előtt nyitva állnak”.⁵ Az első elv az egyenlő szabadság, a második pedig a társadalmi különbségek elve, és ezeket ebben a sorrendben kell alkalmazni, vagyis a társadalmi (vagyon, hatalmi, stb.) egyenlőtlenségek csak akkor elfogadhatók, ha azok a teljes, egyenlő és feltétlen szabadság és az azokat megtestesítő szabadságjogok alapján (keretei között) jönnek létre.

Az egyenlő szabadság elvének tartalmát jelentő szabadságjogok nem mások, mint a klasszikus politikai és polgári jogok, például a vallásszabadság, gondolat- és véleménynyilvánítási szabadság, sajtószabadság, aktív és passzív választójog, tulajdonhoz való jog stb. Ezen szabadságjogok mindenkire kiterjedő megvalósulása nélkül a társadalmi berendezkedés igazságosságáról nem beszélhetünk. Ha azonban e jogok a társadalom minden tagját teljes (és ezáltal egyenlő) mértékben megilletik, az igazságos berendezkedés létrejöttéhez az már nem szükséges, hogy a vagyon, hatalmi stb. egyenlőség (tehát a tényleges egyenlőség) is megvalósuljon. Az embereknek ugyanis különböző természetes adottságaik vannak (eltérők például a szellemi képességeik, ügyességük, fizikai erejük, különböző tevékenységek végzéséhez való tehetségük stb.), ezért a tényleges egyenlőséget (például ezen képességek kibontakoztatásának visszafogásával) hiba lenne megvalósítani. A társadalmi helyzetek egyenlőtlensége is létrehozhat igazságos berendezkedést, ennek pedig csupán az a feltétele, hogy egyrészt bármely poszt, pozíció, rang, hivatal bárki által betölthető legyen, vagyis a jövedelmi, vagyon, vagy hatalmi helyzetben való előrelépés lehetősége bárki számára nyitva álljon, másrészt pedig az, hogy ez az egyenlőtlenség a hátrányos helyzetűek számára is előnyökkel járjon. Ez a kikötés nagyon fontos, ugyanis (egyebek mellett) ez különbözteti meg a méltányosságként felfogott igazságosságot a haszonelvűségtől: míg ez utóbbi kívánatos célként az előnyök lehető legnagyobb tiszta egyenlegét fogalmazza meg, bárhogyan is oszoljon ez meg a társadalom tagjai között, addig a méltányosságként felfogott igazságosság alapvető követelménye, hogy az egyenlőség csak akkor adható fel, ha az egyenlőtlenség *mindenki* számára előnyös. Az tehát nem fogadható el, hogy valakik bármilyen kicsi hátrányt is elszenvedjenek, bármekkora előny is származik ebből másokra nézve.

Mindezt az ún. “reprezentatív személyek” szemszögéből kell néznünk, vagyis azok nézőpontjából, akik személyükben egy (vagyon, vagy hatalmi pozíciók alapján meghatározott) átfogó társadalmi csoportot testesítenek meg. Ilyenek például a vállalkozók, gazdák, segédmunkások stb. Ennek alapján a társadalom alapszerkezete akkor igazságos (akkor elégti ki a társadalmi különbségek elvét), ha a társadalmi egyenlőtlenségek következtében a társadalomban megtalálható minden egyes reprezentatív személy kilátásai javulnak ahhoz képest, amilyen kilátásokkal az egyenlőség állapotában rendelkezének. (Egy példa a méltányosságként felfogott igazságosság és a haszonelvűség felfogása közötti különbség

⁴ Ld.: 87. o.!

⁵ Ld.: uo.!

érzékeltetésére: amíg az utilitarizmus szerint ha valamely egyenlőtlenség kialakulása folytán a társadalomban fellelhető száz közül tíz reprezentatív személy indokolt várakozásai 10-10 egységgel nőnek, míg kilencven másik reprezentatív személyé 1-1 egységgel csökkennek, akkor a változás – a hasznok tiszta egyenlegének növekedése következtében – igazságos lesz; addig a méltányosságként felfogott igazságosság azt vallja, hogy az egyenlőtlenség csak akkor lesz igazságos /mert a felek az eredeti helyzetben azt csak akkor fogadnák el/, ha *minden* reprezentatív személy indokolt várakozása nő. Tehát ha például 99 reprezentatív személy várakozásai akár 1000-1000 egységgel is nőnének, míg egynek a várakozásai akár csak egy egységgel is csökkennének, az egyenlőtlenség igazságtalan /a társadalmi különbségek elvével ellentétes/ lenne.)

A társadalmi különbségek elvét Rawls szerint négyféleképpen értelmezhetjük: a természetes szabadság rendszereként; szabadelvű egyenlőségként; demokratikus egyenlőségként; természetes arisztokráciaként (ez utóbbit azonban Rawls nem fejti ki). A társadalmi különbségek elvének helyes értelmezése szerint azt mint demokratikus egyenlőséget foghatjuk fel; mind a természetes szabadság rendszere, mind pedig a szabadelvű egyenlőség ahhoz képest bizonyos fogyatékoságokban szenved, mégpedig döntően a haszonelvű megközelítés hibái miatt. Ami az előbbit illeti: a természetes szabadság rendszere szerint a társadalmi berendezkedés (az alapintézmények) lehető legnagyobb hatékonysága jelenti az igazságos elosztást. Vagyis az alapvető javakat oly módon kell az emberek között elosztanunk, hogy ezáltal a hasznok legnagyobb tiszta egyenlegét kapjuk. Azonban ez többféle (sőt: végtelen számú) módon létrejöhet, vagyis több hatékony, azaz olyan elosztás lehetséges, amelyet nem lehet oly módon megváltoztatni, hogy azzal senki ne kerüljön az addiginál hátrányosabb helyzetbe, miközben legalább egyvalakinek a helyzete javul. Ily módon a javak azon elosztása is hatékonynak minősül, amelyben egyvalaki rendelkezik mindennel, míg másoknak semmijük sincs, mivel ahhoz, hogy ez utóbbiaknak bármijük is legyen, az addig mindent magáénak tudó személy javainak óhatatlanul csökkennie kell. Ez a megosztás tehát (a haszonelvű felfogás értelmében) lehet hatékony, de (a méltányosságként felfogott igazságosság értelmében) nyilvánvalóan nem lehet igazságos. (Ez alapján ugyanis elképzelhető egy olyan helyzet, amiben nem lehetséges a feudalizmusban a jobbágyrendszeren anélkül javítani, hogy ezzel ne rontanánk a földesurak helyzetén. Ez az állapot egyértelműen hatékony, de a legkevésbé sem igazságos.)

A természetes szabadság rendszerének hibája az, hogy nem tulajdonít jelentőséget a kezdeti állapotnak. Ugyanis minden kezdeti állapotnak van hatékony eredménye, de az igazságosság szempontjából már egyáltalán nem mindegy, hogy milyen kezdeti állapotból indulunk ki. A hatékonyság tehát nem függ a kiinduló állapottól (minden helyzetből kialakítható az adott feltételek között megvalósítható hatékony állapot), ám az eredmény jellege (igazságossága) már nagyon is függ attól. A lényeg, hogy az igazságos társadalom kialakításához már eleve egy olyan helyzetet válasszunk, amelynek hatékony eredménye (az összes lehetséges kiinduló állapotból létrehozható megoldások közül) a legigazságosabb (legméltányosabb) lesz. Ez pedig nem más, mint a tudatlanság fátylával jelzett eredeti helyzet, amelyben a feleket az igazságosság elveinek kialakításában nem befolyásolják elfogultságra hajlamosító társadalmi vagy természeti esetlegességek, véletlenek. A helyes tehát az, ha (a természetes szabadság rendszerének felfogásával szemben) nem tesszük lehetővé, hogy bármilyen szerepet is tulajdonítsunk olyan tényezőknek, tulajdonságoknak, amelyek véletlen szerencse vagy szerencsétlenség folytán jutottak vagy nem jutottak valakinek.

A szabadelvű egyenlőség felfogása sok szempontból hasonló a természetes szabadság rendszeréhez, hiszen ugyanúgy a hatékonyságtól teszi függővé az igazságos társadalmi berendezkedés létrejöttét, mint az, azonban a hatékonyság elvéhez már hozzáteszi a méltányos esélyegyenlőség követelményét is. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a hasonló képességű vagy tehetségű embereknek hasonló kilátásokkal kell rendelkezniük, vagyis a tehetség

kibontakoztatását nem szabad, hogy akadályozza a társadalmi pozíció vagy a születési helyzet. Bármely osztály, csoport vagy réteg tagja legyen is valaki, ugyanolyan lehetőségekkel kell rendelkeznie, mint a vele azonos képességűeknek. (Az állam feladata pedig az, hogy ezt a méltányos esélyegyenlőséget – például megfelelő oktatási rendszer kialakításával – biztosítsa.) Ennek az elképzelésnek az egyik hibája az, hogy az egyenlő esélyek megteremtését létező lehetőségnek véli; másik nagy hibája pedig ugyanaz, mint a természetes szabadság rendszerének, nevezetesen hogy a véletlen szerencse által befolyásolt természetes adottságok és képességek alapul vételével alakítja ki az igazságos társadalmi berendezkedésről vallott felfogását.

Rawls a természetes szabadság rendszere és a szabadelvű egyenlőség helyett a társadalmi berendezkedés igazságosságának alapjaként a demokratikus egyenlőség elvét javasolja. Ez utóbbi ugyanúgy magában foglalja a méltányos esélyegyenlőség követelményét, mint a szabadelvű egyenlőség, de a hatékonyság elvét a társadalmi különbségek elvével cseréli fel. Eszerint a vagyoni és hatalmi egyenlőtlenségeket úgy kell alakítani, hogy az a leghátrányosabb helyzetűek számára nemcsak hogy előnyösebb kell legyen az egyenlő helyzetnél, hanem a lehető legegyszerűbb. Vagyis nemcsak az egyenlőség és az egyenlőtlenség, hanem az egyes különböző egyenlőtlen helyzetek között is választani kell, mégpedig az alapján, hogy ezen egyenlőtlen szituációk közül melyik szolgálja a *leginkább* a legrosszabb helyzetűek érdekeit. Azonban ahhoz, hogy a demokratikus egyenlőséghez eljussunk, ezt az elvet (a társadalmi különbségek elvét) össze kell kötni a méltányos esélyegyenlőséggel; ez utóbbi pedig azt a követelményt tartalmazza, hogy az egyenlőtlenséget megalapozó tisztségek és pozíciók mindenki számára elérhetőek kell, hogy legyenek. Ezt nemcsak (nem elsősorban) a hatékonyság követeli meg, hanem az igazságosság is.

Ezt a két követelményt összekapcsolva azt mondhatjuk: ahhoz, hogy igazságos társadalmat hozzunk létre, pusztán arra van szükség, hogy az ennek érdekében alkalmazott eszközök, módszerek és eljárások igazságosak legyenek. Ez a tiszta eljárási igazságosság követelménye, melynek alap gondolata az, hogy ha igazságos az eljárási rendszer, igazságos lesz a végeredmény (a javak megoszlása) is. A sorrend tehát épp fordított, mint a haszonelvűség esetében: míg a haszonelvűség először egy igazságos (vagy legalábbis általa annak tartott) célt fogalmaz meg, és azokat a módszereket tartja helyesnek, amelyek ezt a célt (a hasznok legnagyobb elérhető tiszta egyenlegét) a leghatékonyabban valósítják meg, addig a demokratikus egyenlőség (a méltányosságként felfogott igazságosság) az igazságos módszerekből indul ki, és ezek alapján kíván eljutni a végeredményhez. Ez a végeredmény pedig (bármilyen legyen is az) pusztán azáltal biztosan igazságos lesz, hogy helyes (igazságos) eljárás útján jutottunk el ahhoz.

Az igazságosság elveit azonban nem minden, hanem csak a lényeges társadalmi helyzetekre kell alkalmaznunk, különben azt a hibát követnénk el, hogy minden társadalmi esetlegességet az igazságosság alapján vizsgálánánk meg. Ezek azonban olyan természeti tények, amelyeken nem tudunk változtatni, így ezekkel csak egy dolgot tehetünk: az ezen természeti véletlenekből származható előnyöket csak akkor engedjük érvényesülni, ha ez előnyös azok számára is, akikkel a sors ezen tulajdonságok tekintetében mostohán bán. A "lényeges társadalmi helyzetek" fogalma a kiinduló állapotra vonatkozik: olyan starthelyzeteket jelent, melyekben a kellően általánosított tulajdonságokkal rendelkező reprezentatív személyek vannak. Az igazságosság akkor valósul meg, ha bármely, különösen pedig a leghátrányosabb társadalmi pozícióban levő reprezentatív személy várakozásai nőnek (természetesen az egyenlő szabadság keretei között).

Az igazságosság elveinek (különösen pedig a társadalmi különbségek elvének) jelentését jobban megérthetjük, ha az annak tartalmát (pontosabban: magyarázatát) adó három részszelvével jellemezzük. Ez a három részszelv a jóvátétel elve, a kölcsönös előnyök elve és a testvériség elve. A jóvátétel elve szerint a nem megérdemelt (nem érdemeken alapuló)

egyenlőtlenségek csak akkor megengedettek, ha ez az egyenlőtlenség javítja a hátrányosabb helyzetűek várakozásait, kilátásait. Az egyenlőtlenségek ugyanis olyan természeti jellemzők, születési adottságokon alapulnak, amelyekről senki nem tehet. A jobb mentális, szellemi vagy fizikai képességek eloszlása éppen úgy a véletlen szerencse (vagy szerencsétlenség) következménye, mint a születéssel szerzett vagyoni vagy osztályhelyzet. Ezek a különbségek azonban önmagukban nem igazságtalanok (és nem is igazságosak), egyszerűen természeti tények. Igazságos vagy igazságtalan az a mód lesz, ahogyan a társadalom e különbségeket kezeli. Ha azt akarjuk (márpedig azt akarjuk), hogy a születési eltéréseket igazságosan kezeljük, akkor ezt csak úgy valósíthatjuk meg, ha a születéssel szerzett előnyökből származó haszonhúzást csak akkor engedjük meg, ha ezért cserébe (mintegy a hátrányosabb pozíció és a fogyatékos természeti képességek ellentételezéseként) az előnyöket (vagy azok egy részét) megosztjuk azokkal, akik ezekből *önhibájukon kívül* amúgy nem tudnának részesedni. A társadalmi különbségeknek csak az ilyen módon való kezelése lehet igazságos (méltányos), mert az eredeti helyzetben a felek (akik nem ismerik sem majdani társadalmi helyzetüket, sem természetes adottságaikat, tehát nem tudják, hogy a sors ezek tekintetében kedvezett-e nekik, vagy sem) az egyenlőtlenségek kezelésének ezt a módját választanák (ezt tartanák minden jövőbeni reprezentatív személy szempontjából méltányosnak, azaz igazságosnak). Ezt a gondolatot fejezi ki más formában a kölcsönös előnyök elve is: helyes megengednünk, hogy a jobb helyzetben levő személyek ebből a helyzetből hasznot húzzanak, amennyiben ez az addiginál előnyösebb helyzetet teremt a náluknál rosszabb helyzetben levők számára. Végül ugyanezt fejezi ki a testvériség elve is: eszerint csak akkor méltányos előnyeink növelésére törekednünk, ha ez a törekvés valamilyen mértékben a kevésbé kedvező helyzetűek számára is előnyös lesz.

Ezek az elvek voltak a társadalmi berendezkedés igazságosságának elvei, azonban az igazságosságnak más, egyéb dolgokra, így az egyénekre, a nemzetközi jogra és az elsőbbségi szabályokra vonatkozó elvei is vannak. A felek az eredeti helyzetben ebben a sorrendben fogadnák el az igazságosság különböző elveit. Az utóbbi kettőről (a nemzetközi jogra és az elsőbbségi szabályokra vonatkozó elvekről) később lesz szó, most az igazságosság egyénekre vonatkozó elveit vizsgáljuk meg. Az igazságosság elvei közül az egyénekre valójában egyetlen fő elv vonatkozik, ez pedig a méltányosság elve. A méltányosság elve szerint egy intézményben csak akkor szabad (méltányos) mások együttműködéséből hasznot húznunk, ha mi magunk is kivesszük az intézmény szabályai által meghatározott mértékben a közös munkából a részünket (feltéve, hogy az intézmény szabályai kielégítik az igazságosság két elvét és az intézményben való részvétel önkéntes). Azaz igazságtalan mások erőfeszítéseiből anélkül hasznot húzni, hogy mi magunk mások hasznához hozzájárultunk volna. A méltányosság elve tartalmilag két dolgot ír elő az emberek számára, nevezetesen hogy teljesíteniük kell mind kötelezettségeiket, mind természetes kötelességeiket. Ez a kettő több vonatkozásban is különbözik egymástól.

A legfontosabb különbség az, hogy míg a kötelezettségek önkéntes vállalással, vagyis az emberek saját cselekedetei folytán jönnek létre, addig a természetes kötelességek mindenkit akaratuktól függetlenül köteleznek. A második különbség, hogy míg a kötelezettségek valamely intézményhez vagy társadalmi gyakorlathoz kapcsolódnak (azaz csak azokra vonatkoznak, akik ezen intézményben vagy társadalmi gyakorlatban önként részt kívánnak venni) és tartalmukat ezen intézmény vagy gyakorlat szabályai határozzák meg, addig a természetes kötelességek bármiféle intézménytől függetlenek és tartalmukat sem a társadalmi berendezkedés ilyen szabályai határozzák meg. Végül pedig kötelezettségek csak meghatározott (az adott intézményben vagy társadalmi gyakorlatban részt vevő) személyekkel szemben terhelnek minket, természetes kötelességeink viszont minden emberrel szemben. Kötelezettségei tehát csak annak vannak, aki valamilyen intézményben részt kíván venni, például az országgyűlési képviselőnek az, hogy választói érdekeit lelkiismeretesen képviselje, a bírónak az, hogy pártatlanul és elfogulatlanul ítélkezzen, a közigazgatási hivatalnoknak az,

hogy az elé került ügyben szakszerűen járjon el és abban meghatározott időn belül határozatot hozzon stb. Ezzel szemben természetes kötelességünk, hogy ne okozzunk indokolatlanul kárt másoknak (negatív kötelesség) vagy hogy segítsünk a bajba jutottakon (pozitív kötelesség), amelyek akkor is terhelnek minket, ha ebbe semmilyen kifejezett módon nem egyeztünk bele, mégpedig mindenkivel szemben. Az persze előfordulhat, hogy természetes kötelességünk egyúttal hivatali kötelezettségünké is válik (például az az előírás, miszerint a bírónak elfogultságoktól mentesen, pártatlanul és objektíven kell ítélnie, egyszerre természetes kötelesség és kötelezettség), azonban ilyenkor (és a két előírás összeütközése esetén is) a természetes kötelesség az előbbre való, mivel ez erkölcsileg akkor is kötelez minket, amikor az intézmény által meghatározott kötelezettség már (vagy még) nem.

Minden olyan cselekedet, amelyre sem kötelezettség, sem természetes kötelesség nem vonatkozik, az ún. “megengedett dolgok osztályába” tartozik. Ezeket nem szükséges külön tárgyalni, hiszen mindazokat a dolgokat, amelyekre nincs külön előírás, szabadon megtehetjük, vagy megtételüktől szabadon tartózkodhatunk. A megengedett dolgok osztályán belüli cselekedetek közül azonban egy részt fontosságára tekintettel ki kell emelnünk: ez pedig az ún. “kötelességen túli cselekedetek osztálya”. A kötelességen túli cselekedetek (mint ahogy általában a megengedett dolgok is) úgyszintén a méltányosság elvéhez tartoznak. Ám amíg a kötelezettségek és a természetes kötelességek esetében a méltányosság elve valamilyen parancsot állít fel, amelynek engedelmeskedni kell, addig a kötelességen túli cselekedetek esetében ilyen parancs nincs, bár ezek megtétele a társadalom számára kívánatos. Ha valaki ilyen dolgokat tesz (önzetlen jóakaratot, hősiességet vagy egyenesen önfeláldozást tanúsít), az igazságos lesz, mégpedig azért, mert ezeket valaki akkor is megteszi, ha ezt tőle senki sem várja (mert nem várhatja) el. Itt arról van szó, hogy valaki, bár megtehetné, nem hivatkozik azokra a mentesítő körülményekre, amelyek felmentenék őt bizonyos cselekedetek megtétele alól (például mert életveszélyes vagy egyszerűen csak rendkívül fáradtságos, megterhelő lenne). A haszonelvűség hibája (a méltányosságként felfogott igazságossággal ellentétben) egyebek mellett az is, hogy a kötelességen túli cselekedetekkel nem tud mit kezdeni, azokat a haszonmaximalizáció követelménye alapján nem tudja megmagyarázni.

III. fejezet: Az eredeti helyzet

Ahhoz, hogy az igazságosság említett két elvéhez eljussunk, szükséges megvizsgálni a kiinduló állapot jellemzőit. A cél annak igazolása, hogy a kiinduló állapot lényeges tulajdonságai olyan körülményeket jelentenek, amely feltételek keretei között a felek az igazságosság két elvét választanák, szemben a többi lehetséges alternatívával. Miután a választható lehetőségek száma végtelen, ezért Rawls csak a tipikus alternatívákat veszi sorra, így a méltányosságként felfogott igazságosságot (az igazságosság két elvét), továbbá a klasszikus haszonelvűséget, az átlagos hasznosság elvét, a tökéletesség elvét, az intuicionista felfogásokat és az önzés elvén alapuló felfogásokat. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, vajon a felek az igazságosság ezen lehetséges felfogásai közül melyiket választanák, jellemeznünk kell azokat a körülményeket, amelyek erre a választásra kihatnak, vagyis meg kell mondanunk, hogy pontosan mik is a kiinduló állapot jellemzői. Ezek a jellemzők a következők: az igazságosság meghatározott körülményei; a helyes fogalmára vonatkozó formális kikötések (amelyek mindegyikének teljesülnie kell ahhoz, hogy valamely felfogás mint az igazságosság

felfogása szerepelhessen a felek előtti döntési helyzetben); a tudatlanság fátylának érvényesülése; a felek gondolkodásának racionalitása (amely egyúttal kizárja az irigységet).

Az igazságosság körülményeit Rawls “az emberi együttműködés lehetséges és szükséges feltételeinek együtteseként”⁶ jellemzi, vagyis olyan feltételekként, amelyek lehetővé és egyúttal szükségessé is teszik az emberi társadalom létrejöttét. Az igazságosság körülményeinek két fajtája van: objektív és szubjektív körülmények. Az előbbi az emberi együttműködés természeti, az utóbbi pedig annak tudati (az emberek immanens belső, lelki tulajdonságain alapuló) feltételeit határozza meg. Az objektív körülmények közé tartozik, azaz a társadalmi együttműködés természeti feltételét jelenti például az, hogy bizonyos földrajzi területen sok ember éljen együtt; hogy ezen emberek adottságai nagyjából hasonlóak legyenek (és így egyedül senki se legyen képes másokon uralkodni); hogy a többiek együttes ereje bárki erejénél nagyobb (vagyis mindenki sebezhető, így mindenkinek szüksége van a közösség kollektív védelmére); illetve hogy a felek a “mérsékelt szűkösség” feltételei között élnek. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az erőforrások sem annyira nem bőségesek, hogy az együttműködés szükségtelen lenne, sem annyira nem szűkösek, hogy az együttműködés haszontalan és hiábavaló volna, vagyis a rendelkezésre álló erőforrásoknak az együttműködés révén történő kiaknázásával az igények nagyobb része kielégíthető, mint anélkül, de minden igény kielégítésére nincs mód (igényeik egy meghatározott részéről az embereknek óhatatlanul le kell mondaniuk). A szubjektív körülmények közé pedig a következők tartoznak: a felek hasonló szükségletekkel és érdekekkel rendelkeznek; saját (a többiektől különböző) életcéljaik vannak (ezáltal az egyes természeti vagy társadalmi erőforrásokra ellentétes igényeik lesznek); nem érdekeltek egymás érdekeiben; tudásuk, gondolkodásuk fogyatékos (ezért különböző hiedelmek, meggyőződéseik lesznek). E feltételek közül különösen fontos a kölcsönös elfogulatlanság, illetve a mérsékelt szűkösség feltétele, vagyis az emberi együttműködésre (és ezáltal az ezt szabályozó igazságossági elvekre /az igazságosság valamely felfogására/) akkor van szükség, ha “kölcsönösen elfogulatlan emberek ellentétes igényeket támasztanak a társadalmi előnyök elosztására a mérsékelt szűkösség feltételei között”.⁷ Az igazságosság valamely felfogása tehát akkor jut szerephez, ha az embereknek több igényük van, mint amennyi kielégíthető, és ezért az igényeket valamilyen szempont szerint rangsorolni kell.

Ahhoz azonban, hogy megtudjuk, mely szempontok (az igazságosság mely felfogásai) közül lehet egyáltalán választani, szükséges az igazságosság tulajdonságaira vonatkozóan bizonyos formális kikötéseket tenni. Ezek a kikötések azokat a tulajdonságokat határozzák meg, amelyekkel az igazságosság különböző felfogásainak mindenképpen rendelkezniük kell ahhoz, hogy szerepelhessenek azon a listán, amelyről a felek (további szempontok figyelembe vételével) végül kiválasztják azt az egyet, amelyet az eredeti helyzetben a leghelyesebbnek, mindenki által elfogadhatónak tartanak. E kikötések pedig a következők: az igazságosság bármely felfogásának általánosnak, egyetemesen alkalmazhatónak (mindenkire érvényesnek), nyilvánosnak (mindenki által ismertnek és elismertnek, vagyis egyhangúlag elfogadottnak) és véglegesnek (örök időkre szólónak és visszavonhatatlannak) kell lennie, szükséges továbbá, hogy az egymással szemben álló igények közti rangsort a helyesről alkotott valamely felfogás határozza meg. Ezek a kikötések azonban nem mondanak túl sokat: az igazságosság fent említett lehetséges felfogásai közül önmagukban csak az önzés elvét zárják ki. Ahhoz, hogy eljussunk (a többi alternatívát kizárva) az igazságosság egyetlen valóban lehetséges felfogásához, a méltányosságként felfogott igazságossághoz, figyelembe kell vennünk az eredeti helyzet két olyan további jellemzőjét, amelyből feltétlen módon az igazságosság két elve következik, vagyis a tudatlanság fátylát, illetve azt, hogy a felek ésszerűen (saját érdekeiket a leghatékonyabban képviselve és mindenkinek felett szem előtt tartva) gondolkodnak.

⁶ Ld.: 161. o.!

⁷ Ld.: 162-163. o.!

A tudatlanság fátylának követelménye azt szolgálja, hogy kizárjuk az igazságosság elveinek a meghatározása során mindazokat az esetlegességeket, amelyek az elvek elfogult megállapítására hajlamosítják az embereket. Így fel kell tételeznünk, hogy az eredeti helyzetben senki sincs tisztában sajátos körülményeivel, így senki sem tud olyan elveket választani, amelyek kifejezetten az ő (vagy az ő helyzetében levő személyek) számára előnyösek. Így például a felek nem tudják (nem tudhatják), hogy mi a társadalomban elfoglalt helyzetük (rangjuk, pozíciójuk, osztályhelyzetük), milyen képességeik vannak, milyenek a lelki tulajdonságaik, melyek az ésszerű életcéljaik, milyen típusú társadalomban élnek, sőt még azt sem, hogy melyik nemzedékhez tartoznak. Ha ugyanis ismernék ezeket, akkor az szubjektivitásra, részrehajlásra ösztönöznék őket, márpedig a cél az, hogy az igazságosság elveit objektíven, a véletlen körülményektől függetlenül állapítsuk meg, vagyis hogy olyan elveket válasszunk, amelyeket a felek bármilyen körülmények esetén hajlandóak lesznek elfogadni. (A tudatlanság fátyla azonban csak az esetleges körülmények ismeretét zárja ki, ám a felek az általános tényekkel tisztában vannak. Így ismerik a politikai és gazdasági törvényszerűségeket, a lélektan általános tényeit, a különböző társadalmi rendszerek jellemzőit stb. Az egyetlen, amit nem ismernek, az a saját /tágabb értelemben vett/ helyzetük.) Mivel a tudatlanság fátyla által jellemzett kiinduló állapotban mindenki azonos helyzetben van, és mivel feltesszük, hogy mindenki egyformán ésszerűen gondolkodik, ezért bárkinek a nézőpontjából is szemléljük a dolgokat, ugyanahhoz a megoldáshoz (az igazságosságnak ugyanahhoz a felfogásához) jutunk.

Az, hogy mindenki ésszerűen gondolkodik, azt jelenti, hogy olyan elveket kívánnak a társadalmi berendezkedésre elfogadni, amelyek a lehető legjobban szolgálják jövőbeni céljaik megvalósítását, bármilyen társadalmi pozícióban stb. is legyenek. A felek az eredeti helyzetben is tisztában vannak azzal az általános ténnyel, hogy valamilyen ésszerű életcéllal rendelkeznek, azt azonban a tudatlanság fátyla eltakarja előlük, hogy az ő esetükben valójában mi is ez az ésszerű cél. Bármi legyen is ez, annál valószínűbben tudják elérni, minél nagyobb mértékben rendelkeznek az alapvető javakkal (lehetőséggel, szabadsággal, vagyonnal stb.), vagyis a célok elérését szolgáló (a célok eléréséhez szükséges) eszközökkel. A felek számára tehát ésszerű lesz azt kívánni, hogy ezekből az alapvető javakból minél többet kapjanak, még akkor is, ha ezáltal mások ezekből a javakból az övéknél is nagyobb mértékben részesülnek. Senki sem kíván az elérhetőnél kisebb részesedést csak azért, hogy másoknak még kevesebb legyen, vagyis az ésszerűen gondolkodó embert nem gyötri az irigység. Ha valaki olyan feltételek mellett juthat többhöz, amelyek fennállta esetén másoknak még több jut, ésszerű lesz számára ezt a helyzetet kívánnia. Ezenkívül az ésszerű gondolkodásnak az irigység kizárása mellett az is meghatározó ismérve, hogy a felek az igazságosság különböző felfogásai közül egyszer s mindenkorra választanak, és ennek a döntésnek a továbbiakban szigorúan engedelmessé válnak. Ha ugyanis nem ezt tennék, akkor a tudatlanság fátylának lehullása után a különböző sajátos helyzetekbe került felek elkezdenének harcolni az igazságosság elveinek olyan újrafogalmazásáért, amely speciálisan az ő helyzetükben levő személyek számára lenne kedvező. Ezek az elvek azonban szubjektív alapokon állnának, elfogultsággal jönnének létre, ezáltal nem lehetnének az objektív igazságosság elvei. Ezért van szükség arra, hogy a részrehajlásra hajlamosító tényezőket kiküszöbölő helyzetben (az eredeti helyzetben) elfogadott objektív elveket az örökkévalóságnak fogalmazzuk meg, és megváltoztathatatlanak tartjuk ezeket. Az ésszerűségből (az irigység negligálása mellett) ez is következik.

Ezek voltak tehát mindazok a körülmények, amelyek az igazságosság különböző felfogásai közti választást megalapozzák. E körülmények közt pedig a felek az igazságosság két elvét választanak, legfőképpen azért, mert ez a választás lenne számukra a leginkább ésszerű. Az igazságosság elvei közti örök időkre szóló választás ugyanis kockázatos választás, amelyre éppúgy az ún. "maximin szabály" (maximin: "maximum minimorum" – "a legkisebbek legnagyobbika") vonatkozik, mint a kockázatos választásokra általában. A maximin szabály szerint amennyiben a jövőbeni körülményeket valaki nem tudja befolyásolni,

azt az alternatívát kell választania, amelynek esetében a körülmények legrosszabb alakulását feltételezve a legnagyobb a várható előnyök mértéke. Célunk a legrosszabb eredmény elkerülése, ezért azt az alternatívát kell előnyben részesítenünk, amelynek a legrosszabb eredménye jobb (kevésbé rossz), mint a többi lehetséges alternatíva legrosszabb eredménye. A maximin szabályt azokban a helyzetekben célszerű (ésszerű) alkalmazni, amelynek a következő jellemzői vannak: létezik valamilyen ok, amely miatt a valószínűségi becsléseket figyelmen kívül kell hagyni (például mert egyáltalán nem ismerjük a valószínűségi arányokat, vagyis azt, hogy a legrosszabb eredményhez vezető körülmények a többi körülményhez képest milyen valószínűséggel következnek be); a felek számára nem éri meg, hogy a kisebb, de biztos előnyt egy nagyobb, de valószínűtlenebb előnyért kockáztassa; továbbá a többi lehetséges alternatíva mindegyikének vannak olyan eredményei, amelyek a felek számára elfogadhatatlanok.

Az eredeti helyzetben az előbb felsoroltak mindegyike fennáll, ezért a hasznossági elv sem klasszikus formájában, sem az átlagos hasznosság elvének formájában nem alkalmazható. Az eredeti helyzetben ugyanis a valószínűségi arányok a tudatlanság fátyla miatt nem ismeretesek, ezért a felek számára kockázatos lenne azt a hasznossági elvet választani, amely nem garantálja az előnyök egy bizonyos lehetséges minimumát és amelyet a (tudatlanság fátyla lehullása után magukat rosszabb körülmények között találó) felek elfogadhatatlannak tartanának. Összefoglalva: azért kell tehát az eredeti helyzetben az igazságosság lehetséges elvei közül a méltányosságként felfogott igazságosság két elvét választani, mert az eredeti helyzetben a maximin szabály minden szempontból alkalmazható, ez (a maximin szabály) pedig azt kívánja meg, hogy azt az elvet válasszuk, amelyik megfelelő, kielégítő (biztosan nem rossz), ahelyett hogy más, kiszámíthatatlan (egyesek számára előnyös, mások /nem tudni, hogy kik/ számára azonban hátrányos) következményekre vezető igazságossági elvekkel kockáztatnánk a biztosat. Márpedig a méltányosságként felfogott igazságosság két elve biztosan mindenki számára kielégítő módon megfelelő (igazságos) lesz, tehát ezeket lesz ésszerű a fentebb említett jellemzőkkel rendelkező kiinduló helyzetben választanunk.

Ezt a gondolatot igazolja az ún. "elkötelezettség terhe" is: ha ugyanis a felek véglegesen (örök időkre) kívánnak lefektetni a társadalom berendezkedésére vonatkozóan bizonyos elveket, akkor biztosnak kell lenniük abban, hogy ezeket mindenki (önmagukat is beleértve) be fogja tartani. Márpedig ebben csak akkor lehetnek biztosak, ha tudják: bárhogyan is alakul a tudatlanság fátylának lehullása után helyzetük, nem terhelik majd őket megvalósíthatatlan kötelezettségek. Az igazságosság két elve esetén ez lesz a helyzet, ugyanis ezek az elvek garantálnak az előnyökből egy meghatározott szintű minimumot, tehát senkinek sem lesz érdeke, hogy felbontsa a társadalmi szerződést (az eredeti egyezséget, az igazságosság elveiben való megegyezést), míg ugyanez a haszonelvű társadalom megvalósítása esetében nem mondható el, hiszen itt lesznek olyanok, akik a tudatlanság fátylának lehullása után rosszabb helyzetbe kerülnek, és őket nyilván nem fogja vigasztalni, hogy mások az általa elszenvedett hátrányok mértékénél nagyobb mértékű előnyökre tettek szert. Ő ezt a helyzetet nem fogja elfogadni, annak megváltoztatására fog törekedni; mindezt az eredeti helyzetben végiggondolva pedig arra kell, hogy jussunk, hogy a választás véglegessége (örök időkre szóló mivolta) és ezáltal a társadalmi rend stabilitása csak a méltányosságként felfogott igazságosság két elvének választásával valósítható meg.

További érv az igazságosság két elve mellett, hogy az – a haszonelvűséggel ellentétben – létrehozza saját alátámasztását, vagyis azt az igazságérzetet, amellyel mindenki azonosulni tud. A méltányosságként felfogott igazságosság elvei ugyanis mindig az emberek saját érdekeit, míg a hasznosság elve általi igazságosság sokszor mások érdekeit szolgálja. Márpedig a saját érdekeivel belsőleg mindenki azonosulni tud, míg a mások érdekeivel (az altruisták kivételével) nem. Végül a méltányosságként felfogott igazságosság mellett szól az is, hogy a két elv (az egyenlő szabadság elve és a társadalmi különbségek elve) kifejezi (a többi alternatívával szemben) az emberek egymás iránti kölcsönös tiszteletét, ami hozzájárul az emberek

önbecsüléséhez, ezáltal pedig a társadalmi együttműködés hatékonyságának növeléséhez. Az igazságosság fent említett két elve tehát az emberek számára szinte minden szempontból kedvezőbb, mint az igazságosság többi lehetséges felfogása.

Második rész: Az intézmények
IV. fejezet: Az egyenlő szabadság

Az igazságosság elméletének első része az igazságosság elveinek az eredeti helyzetben való kialakításáról és helyességének a többi lehetséges alternatívával szembeni igazolásáról szól. A második rész célja ezen elvek tartalmának a kifejtése. Mindenekelőtt ezen elvek konkrét jelentéséhez egy többlépcsős eljárás keretében juthatunk el, melynek egyes lépcsői időbelileg és logikailag is egymásra épülnek. Ez az ún. “négy szakaszos sor”; vagyis a társadalmi berendezkedés végleges formája négy egymást követő lépésben alakul ki. Az első szakaszt az eredeti helyzet jelenti, melyben a tudatlanság fátyla a felek elől eltakar a társadalom felépítésére és önnön sajátos jellemzőikre, körülményeikre és céljaikra vonatkozó minden lényeges ismeretet. Ekkor a felek csak az ún. általános tényeket (a politika és a gazdaság törvényszerűségeit, a lélektan általános jellemzőit stb.) ismerik, és pusztán ezek alapján, a véletlen esetlegességek elfogultságra ösztönző hatásai nélkül alakítják ki az igazságosság valamely felfogását, amely (a felek ésszerűségét és az igazságosság fentebb említett egyéb körülményeit feltételezve) a korábban bemutatott igazolás által az igazságosság két elvéhez vezet. Miután a tiszta eljárási igazságosság alapján kialakították ezt a két elvet, a feleknek a második szakaszban létre kell hozniuk a társadalmuk alapintézményeit szabályozó alkotmányt. Ekkor a tudatlanság fátylának egy része eltűnik, és a felek megismerhetik társadalmuk sajátos körülményeit (gazdagságát, földrajzi elhelyezkedését, természeti adottságait, a világpolitika alakításában betöltött szerepét stb.), és kialakíthatják azokat az eljárásokat, amelyek az eltérő nézetek és érdekek összeütközésének feloldására szolgálnak, illetve azokat az alapintézményeket, amelyek az alapvető szabadságokat (lelkiismereti és gondolat szabadság, politikai szabadság és személyi szabadság) biztosítják. A második szakaszban tehát az igazságosság első elve, az egyenlő szabadság elve tartalmának a kialakítására kerül sor. A harmadik szakaszban a törvényhozásra vonatkozó általános szabályok és eljárások kialakítása történik meg. Itt természetesen figyelembe kell venni az első két szakaszban már elért eredményeket, vagyis a törvényhozás egy olyan eljárását kell a feleknek létrehoznia, amely garantálja az egyenlő szabadságot, és megfelel a már kialakított alkotmányos rendnek is. Ebben a szakaszban kerül sor az igazságosság második elvének alkalmazására, vagyis olyan eljárási szabályok megalkotására, amelyek – az egyenlő szabadság keretei között – biztosítják különböző gazdaság- és szociálpolitikai intézkedésekkel a hátrányos helyzetűek esélyeinek javítását. Végül a negyedik szakaszban teljes mértékben lehull a tudatlanság fátyla, mindenki előtt ismertté válnak sajátos körülményei, tulajdonságai, lélektani jellemzői és céljai; ebben a szakaszban kerül sor az előző szakaszokban kialakított szabályok alkalmazására (részben a bíró és a köztisztviselő, részben pedig az egyszerű polgárok által), vagyis ebben a szakaszban már csupán az elvek tartalmának a tényleges érvényesülése (érvényesítése) történik meg.

A társadalmi berendezkedés kialakításának alapvető követelménye (amint az az első részben bizonyításra került) az igazságosság két elve, különösen pedig (a társadalmi különbségek elvét megelőzve) az egyenlő szabadság elve. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy “a személyeknek ... akkor áll szabadságukban megtenni valamit, amikor nincsenek rákényszerítve sem arra, hogy megtegyék azt, sem arra, hogy tartózkodjanak annak megtételétől; és amikor e tekintetben mások beavatkozásával szemben védelmet élveznek”.⁸ A szabadság tehát szabad cselekvést biztosít, amely mind a többi emberrel, mind az államhatalommal szemben védelmet élvez. Ez a védelem azonban nem lehet korlátlan. Előfordulnak ugyanis olyan helyzetek, amikor különböző személyek ugyanazon vagy

⁸ Ld.: 247-248. o.!

különböző szabadságai összeütköznek, és ezt az összeütközést valamelyik szabadság háttérbe szorításával fel kell oldani. Ezt a feloldást úgy kell elvégeznünk, hogy végeredményképpen a szabadság rendszerének egésze (az egymással összefüggő különböző szabadságok összességének a mértéke) a lehető legnagyobb legyen. A szabadság előnyben részesítése tehát nem az *egyes* konkrét szabadságok, hanem a szabadság rendszerének *egésze* vonatkozásában kell, hogy megvalósuljon. Szabadság csak magának a szabadságnak az érdekében korlátozható, vagyis ha valamely szabadság korlátozásával biztosítjuk mások ugyanolyan vagy másfajta szabadságát. Például nem engedhetjük meg a lelkiismereti szabadság alapján egy olyan szekta működését, amelynek vallásos tanai más vallásokhoz tartozók erőszakos megtérítését vagy egyenesen fizikai megsemmisítését írják elő. De ugyanígy korlátoznunk kell a vallásszabadságot például a közrend védelme vagy a közbiztonság érdekében. Az egyes szabadságok gyakorlása tehát nem lehet korlátlan, de az csak más szabadság védelme érdekében történhet meg.

Különbséget kell tenni továbbá a szabadság egyenlősége és a szabadság értékességének egyenlősége között. Előfordulhat ugyanis, hogy különböző vagyoni vagy társadalmi helyzete miatt nem tud mindenki egyformán élni a szabadsággal. Ez azonban az egyenlő szabadságot (mindenkinek egyenlő jogok) nem kérdőjelezi meg, csupán azt ismeri el, hogy a szabadsággal járó lehetőségek nem mindenki számára azonosak. Az azonban a szabadság egyenlőségére nem hat ki, hogy bizonyos személyek vagyoni helyzetük vagy a társadalomban elfoglalt pozíciójuk alapján a szabadság által kínált lehetőségekkel ténylegesen nem tudnak élni.

Rátérve az igazságosság első elvének, az egyenlő szabadság elvének konkrét tartalmára, azt a következő három szabadsággal fejezhetjük ki: az egyenlő szabadság magában foglalja az egyenlő lelkiismereti és gondolat szabadságot; az egyenlő politikai szabadságot; végül a (jog uralma által védett) egyenlő személyi szabadságot.

Ami az egyenlő lelkiismereti szabadságot illeti, ez – a többi szabadsághoz hasonlóan – olyan konkrét követelményeket tartalmaz, amelyeket a felek az eredeti helyzetben közösen választottak volna ki. Mivel a tudatlanság fátyla következtében a felek a kiinduló állapotban nem ismerik sem személyes vallási vagy erkölcsi meggyőződéseiket, sem azt, hogy ilyennel egyáltalán rendelkeznek-e, illetve ha rendelkeznek ilyennel, azt sem, hogy ez mennyire népszerű a társadalom többi tagja körében, ezért olyan elveket választanak, amelyek biztosítják a szabadságot bármely vallásos vagy erkölcsi meggyőződés elfogadására és kinyilvánítására vagy ezek mellőzésére, illetve hogy ezen meggyőzések és hitek gyakorlása a közrend és a közbiztonság által védett többi szabadságot ne veszélyeztethesse. Az eredeti helyzetben ugyanis (amikor a felek nem tudják, hogy milyen meggyőződésük lesz és hogy ez mennyire elfogadott a társadalomban) ezen elvek választása lesz ésszerű és bármely helyzetbe kerülő személy számára elfogadható. Éppen ezért – ahogy az előbb említettük – a lelkiismereti szabadság nem lehet parttalan: annak gyakorlása mások lelkiismereti szabadsága vagy a közrend és közbiztonság fenntartása érdekében korlátozható.

Ebben a körben három kérdés merül fel. Először is az, hogy egy másokkal szemben intoleráns felekezet (most kifejezetten a vallásszabadság területén maradva) elvárhatja-e más, egyébként toleráns felekezetektől a vele szembeni toleranciát; másodszer (ha az előbbi kérdésre “nem” a válasz) hogy milyen feltételek fennállása esetén van joga a toleráns felekezetnek türelmetlenségre türelmetlenséggel válaszolni; végül pedig hogy ezt milyen célok érdekében tehetik meg. Ami az első kérdést illeti, arra a válasz egyértelmű “nem”: senki sem követelheti ugyanis másoktól olyan elvek betartását, amiket ő maga nem tart tiszteletben; erre az igényre semmiféle erkölcsi alapja sincs. A türelmes felekezet azonban csak akkor tanúsíthat intoleranciát az intoleráns felekezettel szemben, ha a türelmetlenség már a szabadságot magát veszélyezteti, és csakis az alkotmány (az igazságos társadalmi berendezkedés) védelme érdekében (ez a válasz a második és a harmadik kérdésre).

Az egyenlő szabadság elvének második tartalmi eleme az egyenlő politikai szabadság (más elnevezéssel a részvétel /vagy az egyenlő részvétel/ elve). Ezen elv szerint az egyenlő szabadságot biztosító alkotmány kialakításában mindenkinek egyenlő joga van részt venni, és ugyancsak egyenlő joga van közreműködni az ezen alkotmánynak megfelelő törvényhozási eljárási rend meghatározásában. Az egyenlő részvétel elve a tágabb értelemben vett választójogot jelenti, vagyis azt, hogy a törvényhozás tagjainak megválasztásában mindenki egyenlő módon vehessen részt, senkinek a szavazata ne érjen a másokénál többet vagy kevesebbet, rendszeresen visszatérő választásokat tartsanak a pluralizmus alapján, legyenek politikai jogai a törvénytisztelő ellenzéknek is és legyen lehetősége az embereknek a törvényhozástól függetlenül is kifejezni véleményüket (például népszavazás útján). Az egyenlő részvétel elve azonban az egyenlő jogokon túl azt is biztosítja, hogy ez a jog mindenki számára értékes legyen. Ezért olyan intézményekre is szükség van, amelyek segítségével elérhető, hogy azok is tudjanak ténylegesen élni politikai jogaikkal, akik vagyon vagy hatalom tekintetében a társadalom hátrányosabb helyzetű csoportjaihoz tartoznak, például közpénzeket kell fordítani a közéleti vitákra, a pártok működésének költségeit állami pénzekből kell finanszírozni, hogy mentesek legyenek a különböző gazdag érdekcsoportok befolyásától és valóban a társadalom nagyszámú rétegeinek az érdekeit képviseljék stb.

A részvétel elve azonban (éppúgy, mint a többi szabadság) nem lehet korlátlan: a politikai szabadság csak addig terjedhet, amíg ez mások (akár politikai, akár egyéb típusú) szabadságát nem veszélyezteti. A többség tehát nem fogadhat el olyan rendelkezéseket, amelyek a kisebbség méltányos érdekeit sértik, mert ez igazságtalan lenne. A felek ugyanis az eredeti helyzetben nem tudhatják, hogy milyen lesz társadalmi pozíciójuk vagy politikai felfogásuk, és azt sem, hogy ezzel a többséghez vagy a kisebbséghez fognak-e tartozni. Olyan elveket fogadnának el tehát, amelyek a kisebbség tagjait (legalábbis egy bizonyos ponton túl) védelmezik a többség akaratával szemben. Ilyen például az, hogy bizonyos alapvető politikai döntések meghozatalához a törvényhozásban minősített többség szükséges; hogy meghatározott esetekben bizonyos szervek vagy testületek véleményének kikérésére vagy kötelező egyetértésre van szükség; hogy a társadalmi berendezkedést meghatározó és az alkotmányban kifejezésre jutó igazságossági elveket sértő jogszabályokat egy erre felhatalmazott szerv megsemmisítheti; stb.

Végül az egyenlő szabadság elvének harmadik tartalmi eleme a (jog uralma által védett) egyenlő személyi szabadság. A jogrendszer nem más, mint “ésszerűen gondolkodó személyeknek szóló közös szabályok rendszere”,⁹ amely szabályrendszer kialakítására vonatkozó elveket a felek az eredeti helyzetben fogadták el, elvileg tehát ezek a szabályok elfogulatlanok lesznek. A jog uralma (“rule of law” – “jogállamiság”) akkor jön létre, ha az előbbi (elvileg elfogultságoktól mentes) közös szabályokat elfogulatlanul is alkalmazzák. A szabályok elfogulatlan alkalmazása azonban önmagában még nem zárja ki az igazságtalanságot, ha ugyanis maguk a szabályok igazságtalanok, akkor azok elfogultságoktól mentes alkalmazása is igazságtalan eredményre vezet. Ezért szükséges, hogy a jog uralma tartalmilag is igazságos (az eredeti helyzetben elfogadott elveknek megfelelő) legyen; ennek alapján a (jog uralma által biztosított) egyenlő személyi szabadságnak a következő négy tartalmi eleme van: “amit kell, azt lehet”; a hasonló eseteket hasonlóan kell kezelni; a nullum crimen sine lege elve; a természetes igazságosság eszméjét meghatározó előírások.

Az első elv szerint (“amit kell, azt lehet”) a jogszabályi rendelkezéseknek olyanoknak kell lenniük, amelyek betartása az emberektől ésszerűen elvárható (vagyis a kötelező előírásoknak betarthatóknak kell lenniük); a jogszabályokat jóhiszeműen kell megalkotni (a jogalkotóknak tisztában kell lenniük azzal, hogy a jogszabályok betarthatók és végrehajthatók); továbbá el kell ismerni azon tény lehetőségét, hogy a végrehajtás valamilyen okból nem

⁹ Ld.: 286. o.!

lehetséges. A második elv azt mondja ki, hogy az emberek közti önkényes megkülönböztetés tilos; a harmadik elv szerint büntetőjogi felelősségre vonásra bárkivel szemben csak olyan törvény alapján kerülhet sor, amely az adott cselekmény elkövetésének idején már hatályban volt (vagyis az elkövető a tilalmat ismerhette); a negyedik elv pedig olyan előírásokat foglal magában, amelyek a bírósági eljárások igazságosságát biztosítják (például az eljárást tisztességesen kell lefolytatni, a tényállást lelkiismeretesen kell megállapítani, a bírónak elfogultságoktól mentesen, pártatlanul és részrehajlás nélkül kell ítéleznie /azaz például senki nem lehet bíró a saját vagy közeli hozzátartozója perében/, a tárgyalásnak bizonyos kivételektől eltekintve nyilvánosnak kell lennie stb.). Ha mindezek a feltételek nem teljesülnek (például a bíró nem pártatlan, nem érvényesül az ártatlanság vélelme stb.), akkor a szabadság tényleges érvényesüléséről sem beszélhetünk.

Az egyenlő szabadság elvét tehát az egyenlő lelkiismereti és gondolatszabadság, az egyenlő politikai szabadság és az egyenlő személyi szabadság alkotják. Ezek a szabadságok mindenkinek felett állnak, vagyis követelményeik teljes mértékű kielégítése minden mást megelőz. Bármely szabadság csak akkor korlátozható, ha ez más vagy mások (ugyanolyan vagy más típusú) szabadságának a biztosítása érdekében szükséges, vagyoni, hatalmi vagy egyéb jellegű előnyökért azonban nem. Ezt nevezi Rawls az igazságosság elmélete ideális részének, ugyanis ez határozza meg azokat az ideális elveket, amelyek kedvező feltételek esetén egy jól berendezett társadalom alapszerkezetére és a társadalom tagjainak kötelezettségeire és természetes kötelezéseire vonatkoznak. Az igazságosság elméletének azonban van egy másik, nem ideális része is, amelynek elveit kevésbé szerencsés körülmények (kevésbé ideális feltételek) között kell alkalmaznunk, nevezetesen akkor, ha 1) a szabadság a kívánatosnál mindenki számára kisebb, vagy ha 2) a szabadság egyenlőtlen.

A mindenki számára kisebb mértékű (de egyenlő) szabadságot csak akkor fogadhatjuk el, ha az más szabadságok érvényesülését biztosítja; vagyis a szabadságok összességének egy olyan rendszerére kell törekednünk, amely a nem ideális körülmények között megvalósítható relatíve legnagyobb mértékű szabadsággal jár (ha már objektív körülmények miatt a tökéletesen teljes szabadság nem elérhető). Az egyenlőtlen szabadságot pedig csak akkor fogadhatjuk el, ha az "az emberi élet természetes határaiból és véletlenjeiből, vagy a történelmi és társadalmi esetlegességekből"¹⁰ következik (például a kisgyermek a választásokon nem szavazhat, nem határozhatja meg a lakóhelyét stb.), ekkor azonban az igazságosság vagy igazságtalanság problémája nem merül fel. Mindezek alapján az igazságosság két elvét újra lehet fogalmazni, amelyek Rawls megfogalmazásában a következőképpen néznek ki:

“Az első elv

Minden személynek egyenlő joggal kell rendelkeznie az egyenlő alapvető szabadságoknak ahhoz a legkiterjedtebb teljes rendszeréhez, amely összeegyeztethető a szabadság egy mindenki számára hasonló rendszerével.

Elsőbbségi szabály

Az igazságosság elveit szótári sorrendbe kell állítani, és így a szabadság csak a szabadság érdekében korlátozható. Két eset van: a) a szabadság valamely kevésbé kiterjedt rendszerének erősítenie kell a szabadság mindenki számára rendelkezésre álló teljes rendszerét; és b) el kell fogadniuk az egyenlőnél kevesebb szabadságot azoknak a polgároknak, akiknek kevesebb szabadságuk van.”¹¹

Végül meg kell említeni, hogy az igazságosság ezen elmélete egy kanti jellegű elmélet; a kettő között rengeteg hasonlóság van. Mindenekelőtt az erkölcsi elvek mindkét elméletben

¹⁰ Ld.: 296. o.!

¹¹ Ld.: 303. o.!

ésszerű választás útján jönnek létre, és azért kell éppen ezeket betartani, mert az ésszerűen gondolkodó felek (Kantnál: a szabad, egyenlő, autonóm lények) ezeket tartják (tartanak) helyesnek. Ehhez arra van szükség, hogy az elfogultságokat és az érdekeket eltüntessük, vagyis olyan elméletet hozzunk létre, amely abszolút értelemben helytálló. Az így létrejött elvek az igazságosság elvei, melyek Kantnál *categoricus imperativusok*, vagyis olyan normák, amelyek bármely esetleges körülménytől vagy sajátos emberi céltől függetlenül minden emberre vonatkoznak. Az igazságosság két elve (a kanti *categoricus imperativusok*, alapvető erkölcsi normák) azokat a követelményeket fogalmazzák meg, amelyek egy társadalom tartós fennállásához szükségesek. Egy emberi közösség ugyanis csak akkor maradhat fenn, ha abban bizonyos mindenkire kötelező normák érvényesülnek; az igazságosság elvei (a *categoricus imperativusok*) ezek létrejöttét vannak hivatva biztosítani. Az elfogultságoktól mentes előírások pedig csak olyan körülmények között jöhetnek létre, ahol a részrehajlásra ösztönző érdekek még nincsenek jelen: ez Rawlsnál a tudatlanság fátylával jellemzett eredeti helyzet, Kantnál pedig a szabad, egyenlő és autonóm (ésszerűen gondolkodó) ember feltevése.

V. fejezet: Elosztásbeli részesedések

Amíg Rawls az előző fejezetben az igazságosság első elvének, az egyenlő szabadságnak, addig ebben a fejezetben az igazságosság második elvének tartalmát fejti ki részletesen. Ezek a fejtegetések a politikai gazdaságtan részei, mivel annak meghatározását tűzik ki célként, hogy az anyagi javak (a vagyon és a jövedelem) milyen elosztása vezet igazságos (méltányos) eredményre. A politikai gazdaságtan valamely felfogásának feladata, hogy olyan gazdasági mechanizmusokat, gazdaságpolitikát és jogi-politikai intézményi környezetet alakítson ki, melyek összességükben a társadalomban érvényesülő valamely igazságossági felfogást mint kitűzött célt a leghatékonyabban valósítják meg. Az igazságosság elérése önmagában nem múlik azon, hogy a gazdaság szabadpiaci elven vagy szocialista alapon működik-e; mindkettő vezethet igazságos vagy igazságtalan elosztáshoz, bár a *laissez faire* esetében ennek megvalósítása sokkal könnyebb. Rawls ezért kiindulópontként tulajdonosi demokráciát feltételez, de hangsúlyozza, hogy más gazdasági rendszerek is vezethetnek igazságos elosztáshoz. E problémakörbe olyan kérdések tárgyalása tartozik, mint például hogy milyen adórendszer vagy milyen tulajdonviszonyok vezetnek igazságos elosztáshoz, mi lesz a szociális minimum szintje (amely még méltányos életfeltételeket biztosít a leghátrányosabb helyzetűek számára), mi lesz a későbbi társadalmak fejlődéséhez hozzájáruló, méltányos szintű megtakarítási arány stb. Mindezen kérdések megválaszolásához meg kell állapítanunk a gazdasági rendszert meghatározó azon háttérintézményeket (a gazdasági mechanizmusok azon jogi és politikai környezetét), amely az elosztás legméltányosabb módjához vezet.

Rawls tehát az igazságos elosztás jogi-politikai háttérintézményei meghatározásában a tulajdonosi demokráciából indul ki, vagyis egy olyan gazdasági rendszerből, mely mind a tőke, mind a természeti erőforrások magántulajdonát megengedi. Ezek a háttérintézmények négy különböző ún. "kormányzati ágazathoz" tartoznak. Mindegyik ágazatnak vannak speciális feladatai, melyek abban állnak, hogy az igazságos elosztás kialakításának valamely feltételét megteremtsék (vagyis az igazságos elosztás egy vagy néhány szegmensét meghatározó háttérintézményeket létrehozzák). Ez a négy kormányzati ágazat az erőforrásokat elosztó, a stabilizáló, a jövedelemelosztó és a szociálpolitikai ágazat. Az erőforrásokat elosztó ágazat feladata azon jogi-politikai háttérintézmények kialakítása, melyek egyrészt biztosítják, hogy az

árrendszer ösztönözzé a szabadpiaci versenyt, másrészt megakadályozzák a piaci versenyt torzító vagy korlátozó monopóliumok és oligopóliumok létrejöttét, harmadrészt pedig (például új adók bevezetésével vagy a tulajdonviszonyok átalakításával) növeljék a piaci verseny (ezáltal pedig az egész gazdasági rendszer) hatékonyságát. A stabilizáló ágazat feladata, hogy munkalehetőséget biztosítson mindazok számára, akik dolgozni akarnak (azaz hogy a minél teljesebb foglalkoztatás elérésére törekedjen). A jövedelemelosztó ágazat arra hivatott, hogy az elosztás igazságosságát megőrizze: ennek érdekében egyrészt különböző örökösödési és ajándékozási adókat vet ki, azért, hogy a vagyoni javak eloszlásának egyenlőtlenségét legalább részben kiigazítsa (hiszen a vagyoni egyenlőtlenségek éppoly esetlegesek, mint a természeti adottságok különbözősége, méltánytalan tehát az eredeti helyzet szempontjából, ha valaki csak azért indul jobb életesélyekkel, mert gazdagabb családba született); másrészt az adórendszer kialakításával biztosítja azokat az állami bevételeket, amelyekből a mindenki számára szükséges szociális minimumot az állam fedezheti, és amelyek segítségével az állam megakadályozhatja a túlságosan nagy és ezért méltánytalan vagyoni különbségek létrejöttét. A társadalmi különbségek elvének tényleges érvényesülésére ezáltal kerülhet sor. Végül a szociálpolitikai ágazat feladata az, hogy az emberi szükségletek alapján biztosítsa mindenki számára a jólét egy bizonyos szintjét. E létminimum anyagi forrásainak az előteremtése a másik három kormányzati ágazat feladata.

Önmagukban (külön-külön) azonban ezek az intézmények nem képesek az igazságos elosztást biztosítani; a gazdasági-társadalmi rendszer igazságossága csak akkor jön létre, ha ezen háttérintézmények rendszerének *egésze* igazságos lesz. Vagyis ezen intézményeket egymással is összhangba kell hozni, és biztosítani kell ezek megfelelő arányát. A jövedelemelosztást például nem lehet csak a piacra bízni, mert az nem veszi figyelembe a szükségleteket, de csak a szükségletekre sem lehet bízni, mert az pedig az erőfeszítéseket nem veszi tekintetbe. Ezen négy ágazat jogi-politikai háttérintézményeinek megfelelő arányát kell megtalálni, melyek alapvetően biztosítják a piaci folyamatokat, de tekintettel vannak a szükségletekre is; mégpedig olyan módon és olyan arányban, ahogy azt a felek az eredeti helyzet nézőpontjából méltányosnak tartanák. Mindebből persze az igazságos gazdasági rendszer pontos felépítésére nem következtethetünk, mert ezek az intézmények csak azokat a határokat állapítják meg, amelyeken kívül valamely társadalom az elosztás méltánytalansága következtében biztosan igazságtalan lenne; a gazdasági rendszert meghatározó intézmények ezen határokon belüli pontos megállapítása tehát kívül esik az igazságosság elméletén, az politikai döntés következménye lesz. A gazdasági felépítés igazságossága pedig nemcsak a szabadpiaci versenyre épülő rendszerben, hanem még egy szocialista társadalmi rendszerben is megvalósulhat (feltéve, hogy a termelőeszközök köztulajdonban vannak és az állami vállalatokat a közösség által választott /és általuk leváltható/ testületek vagy tisztviselők irányítják).

Az igazságosság problémája azonban nemcsak egy adott társadalom tagjai, hanem különböző nemzedékekhez tartozók között is felmerülhet. Az egyes nemzedékeknek ugyanis bizonyos javakat, erőforrásokat örökölni kell hagyniuk az utánuk következő nemzedékekre, gondoskodniuk kell azokról, éppúgy, ahogy az apa sem éli fel minden vagyonát, hanem annak egy részét gyermekeire hagyja. Mindezt a kölcsönösség jegyében teszi: ahogy ő sem a nulláról indult, hanem támaszkodhatott a korábbi nemzedékek által megtermelt javakra, illetve az általuk felhalmozott tudásra és tapasztalatra, úgy neki is gondoskodnia kell ugyanilyen módon az utána következő nemzedékekről. A "kölcsönösség elve" azonban itt csak hipotetikusan érvényesül: minden nemzedék az előzőtől kap, de objektív körülmények miatt csak az utána következőnek adhat. Ez úgyszintén az igazságosságot szolgálja: az eredeti helyzetben ugyanis a felek a tudatlanság fátyla miatt azt sem tudják, hogy melyik nemzedékhez tartoznak. Ezért úgy állapodnak meg, hogy bármelyikhez is tartozzanak, kapjanak valamit elődeiktől és adjanak valamit utódaiknak, vagyis a kiinduló állapot nézőpontjából az lesz méltányos, ha nincs olyan

nemzedék, amelyik semmit sem kap (kivéve az elsőt) vagy semmit sem ad (kivéve az utolsót). A megtakarítási arány pedig akkor lesz igazságos, ha egyrészt azt az adott társadalom fejlettségéhez kötjük (vagyis az eredeti helyzetben úgy határozzuk meg, hogy az elmaradottabb, szegényebb társadalomtól kevesebb, a gazdagabb, fejlettebb társadalomtól pedig több megtakarítást várunk el); másrészt ha a megtakarítási hányad nem túlságosan sérelmes (elfogadható mértékű) az adott társadalom leghátrányosabb helyzetű tagjai számára (tehát ha az adott nemzedék mind saját kevésbé szerencsés tagjairól, mind az utána következő nemzedékek tagjairól megfelelő módon gondoskodott).

A nemzedékek azonos értékűek; nem lehet az egyiket csak azért előnyben részesíteni, mert időben közelebb van. A felek ugyanis az eredeti helyzetben nem tudják, hogy ők melyik nemzedékhez fognak tartozni; az lesz tehát számukra ésszerű, ha mindegyiket egyformán kezelik. A jelen szempontjából a jövőbeli nemzedékek helyzete tűnhet ugyan kevésbé fontosnak, ám a jövőből a jelen (onnan nézve a távoli múlt) éppily jelentéktelennek tűnhet; a nemzedékek közötti pusztán időbeli megkülönböztetés tehát önkényes, vagyis igazságtalan. A megtakarítás (a későbbi nemzedékek számára félreteendő anyagi javak és egyéb erőforrások) mértéke csak az adott nemzedék fejlettségétől, szerencsés vagy kevésbé szerencsés helyzetétől függhet.

Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy minden nemzedék magára is költhet egy bizonyos részt, még akkor is, ha ezáltal a jövőbeli nemzedékek nagyobb jóléttől esnek el, mint az a haszon, ami az erőforrások egy részét felhasználó nemzedéknek jutott volna. Méltánytalan lenne ugyanis, ha bármely nemzedéket arra köteleznénk, hogy minden jóról (bármely céljának megvalósításáról) mondjon le csak azért, mert az így el nem "pazarolt" eszközök felhasználásával egy későbbi nemzedék a hasznok nagyobb tiszta egyenlegét tudná elérni. Mindebből az következik, hogy a társadalmi különbségek elvének primátusa van a hatékonyság és az előnyök nagyobb tiszta egyenlegét hirdető haszonelvűséggel szemben; a társadalmi különbségek elvének korlátozására csak akkor kerülhet sor, ha azzal a legkevésbé szerencséseknél még a jelenleginél is rosszabb helyzetbe kerülését akadályozzuk meg (de önmagában a hasznok tiszta egyenlegének növekedése ezt a korlátozást nem indokolhatja).¹²

¹² Mindezek figyelembe vételével most már képesek vagyunk megfogalmazni az igazságosság két elvét azok végső formájában, illetve a rájuk vonatkozó elsőbbségi szabályokat. Ez pedig a következőképpen néz ki:

Első elv

Minden személynek egyenlő joggal kell rendelkeznie az egyenlő alapvető szabadságoknak ahhoz a legkiterjedtebb teljes rendszeréhez, amely összeegyeztethető a szabadság egy mindenki számára hasonló rendszerével.

Második elv

A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy a) a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a legelőnyösebbek legyenek az igazságos megtakarítás elvével összhangban, és ugyanakkor b) a tisztségek és pozíciók, amelyekhez kapcsolódnak, álljanak nyitva mindenki előtt a méltányos esélyegyenlőség feltételei szerint.

Első elsőbbségi szabály (A SZABADSÁG ELSŐBBSÉGE)

Az igazságosság elveit szótári sorrendbe kell állítani, és így a szabadság csak a szabadság érdekében korlátozható. Két eset van: a) a szabadság valamely kevésbé kiterjedt rendszerének erősítenie kell a szabadság mindenki számára rendelkezésre álló teljes rendszerét; és b) el kell fogadniuk az egyenlőnél kevesebb szabadságot azoknak a polgároknak, akiknek kevesebb szabadságuk van.

Második elsőbbségi szabály (AZ IGAZSÁGOSSÁG ELSŐBBSÉGE A HATÉKONYSÁGGAL ÉS A JÓLÉTTTEL SZEMBEN)

Az igazságosság második elve a szótári sorrend szerint elsődleges a hatékonyság elvével és az előnyök lehető legnagyobb összegét kívánó elvvel szemben; a méltányos esélyegyenlőség elsődleges a társadalmi különbségek elvével szemben. Két eset van: a) az esélyek egyenlőtlenségének javítása kell a kevesebb eséllyel rendelkezők esélyeit; b) a nagymértékű megtakarításnak végső soron azok terhein kell enyhítenie, akikre az abból eredő nehézségek hárulnak.

Végül meg kell mondanunk, hogy min alapul a társadalmi különbségek elve, azaz mi indokolja, hogy a javakat eltérő mértékben osszuk szét a társadalom tagjai között (természetesen a szociális minimumnak az adott társadalomban érvényesülő szintjét mindenki számára garantálva). Sokan hajlanak arra, hogy alapnak az erkölcsi érdemeket tartsák; a javak eltérő elosztása azonban azért nem alapulhat erkölcsi érdemeken, mert azok jórészt olyan természetes esetlegességektől (tehetség, ügyesség, kreativitás, intelligencia) függnék, amelyekről senki nem tehet; az erkölcsi érdemek alapján való megkülönböztetés tehát önkényes lenne. Valójában az elosztás egyenlőtlensége azt a célt szolgálja, hogy a valóban tehetségeseket arra ösztönözze, hogy azon területen kamatoztassák tehetségüket, ahol az a társadalom számára igazán fontos, vagyis ahol arra a legnagyobb szükség van. A cél, hogy a társadalom számára fontos pozíciókba a legrátermettebbek kerüljenek; erre viszont csak úgy kerülhet sor, ha az adott feladatot ellátó személyt minél több szereplőt felvonultató versenyben választjuk ki, a versenyre pedig akkor vehetünk rá sok (minél több) embert, ha a feladat ellátásáért cserébe minél nagyobb jutalmat tűzünk ki. Az elosztásbeli részesedés különbözősége tehát a fontos (vagy nehéz) feladatok elvégzésére való ösztönzést, végső soron pedig egy méltányos munkamegosztással jellemezhető, igazságos társadalom megteremtését szolgálja.

VI. fejezet: Kötelesség és kötelezettség

Az igazságosság két elve meghatározza az egyének kötelezettségeire és természetes kötelességeire vonatkozó elveket is, melyek ezen kötelezettségek és kötelességek tartalmát adják. A kötelességek közül legfontosabb az igazságos intézmények támogatásának és előmozdításának, a kölcsönös tiszteletnek és a kölcsönös segítségnyújtásnak a kötelessége. A felek mindezeket a kötelességeket azért fogadják el, mert az eredeti helyzetben ezeket ítélnék a méltányosság elvével összhangban levőnek. Az igazságos intézmények támogatásának és előmozdításának kötelessége egyrészt azt jelenti, hogy minden ember köteles a már meglévő igazságos intézményeknek engedelmeskedni (különben azok pusztán elvek maradnának és nem érvényesülnének a társadalmi gyakorlatban), másrészt pedig azt, hogy amennyiben az igazságos intézmények még nem léteznének, úgy mindenkinek közre kell működnie ezek létrehozásában. A kölcsönös tisztelet kötelessége alapján mindenkinek meg kell adnia mások részére az őket megillető tiszteletet. Önbecsülésünk a mások általi megbecsültségünkön (is) múlik; alapvető igényünk, hogy egy olyan társadalomban éljünk, amely biztosítja számunkra önbecsülésünket, ehhez azonban nekünk is tisztelnünk kell másokat mint erkölcsi személyeket. Mindenki csak akkor várhat el tiszteletet másoktól, ha ő is tisztel másokat; az eredeti helyzetben tehát a felek egy olyan elvet fogadnának el, amely ezt a kölcsönös tiszteletet biztosítja. Ugyanez a helyzet a kölcsönös segítségnyújtás kötelességével is. Az eredeti helyzetben a felek számára ésszerű lesz, hogy az erre vonatkozó elvet elfogadják, hiszen bárki kerülhet olyan helyzetbe, amelyben szüksége lesz mások segítségére, de hogy ki fog ilyen szituációba kerülni, az előre nem tudható. Az a biztonságérzet, ami abból fakad, hogy (ha arra szükség van, saját segítségünk felajánlása fejében) a bajban számíthatunk másokra, akkor is előnyös és ésszerű lesz

Általános felfogás

A társadalmi javak mindegyikét – a szabadságot és a lehetőséget, a jövedelmet és a vagyont, valamint az önbecsülés alapjait – egyenlően kell megosztani, hacsak valamelyikük vagy mindegyikük egyenlőtlensége nem előnyös a legkevésbé kedvező helyzetűek számára.

számunkra, ha ténylegesen soha nem kerülünk bajba. Mindezeket (és esetleges egyéb kötelességeket) tehát azért fogadnák el a felek (és ezáltal azért kell mindenkinek betartania ezeket), mert az eredeti helyzetben az egyének cselekedeteinek szabályozására ez látszik ésszerűnek és mindenki számára előnyösnek.

A természetes kötelességekkel ellentétben a kötelezettségek közvetlenül a méltányosság elvéből származnak. Kötelezettségek ugyanis akkor keletkeznek, ha valaki valamilyen intézményben kíván tevékenykedni. Aki az igazságosság elvei által létrehozott intézmények előnyeit élvezi, azokat kihasználja, köteles (kötelezettsége van) arra, hogy az intézmény szabályait ő maga is betartsa. Ha élvezzük azokat az előnyöket, amelyek az intézmény szabályai következtében mások magatartásából nekünk jutnak, akkor cserébe mi is olyan magatartást kell, hogy tanúsítsunk, ami pedig mások számára előnyös (és számunkra nem feltétlenül az). Valamely intézmény szabályai által meghatározott kötelezettségeket azonban meg kell különböztetnünk a közvetlenül az (intézményeket meghatározó) elvekből származó kötelességektől. Az előbbi ugyanis pusztán konvención alapul, míg az utóbbi valamilyen erkölcsi elven. Az ígéret szabálya például előnyös mindenki számára, mivel biztosítja az együttműködés lehetőségét (a bizalmat, hogy a kölcsönös előnyökkel kecsegtető kooperáció akkor is létrejön, ha valamelyik fél teljesít, mert bízhat a csak későbbi teljesítésre kötelezett ígéretében); azonban ahhoz, hogy ennek betartása erkölcsi kötelesség legyen, valamilyen elvre van szükség. Az ígéret betartásának a kötelessége például a hűség erkölcsi elvén nyugszik: ez biztosítja azt, hogy az ígéreteket be kell tartani. Az ígéreteket pedig azért kell betartani, mert az eredeti helyzetben a felek azt találták volna ésszerűnek, ha a társadalmi együttműködés során bízhatnának egymás ígéretében, ez ugyanis kölcsönösen előnyös lenne mindenki számára. Előfordulhat persze az is, hogy egy norma egy adott társadalomban egyszerre valamilyen intézmény (például a jog) által meghatározott kötelezettség és erkölcsi kötelesség; ekkor az utóbbin van a hangsúly, vagyis az adott normát nem azért kell betartani, mert jogi, hanem mert erkölcsi norma. Ha pedig a norma jogi normaként megszűnik létezni, attól azt még figyelembe kell venni mint erkölcsi normát. A *jog és az igazságosság kapcsolatában* Rawls az igazságosságnak (az igazságosság elvei által megalapozott normáknak) juttat elsőbbséget a jogi normákkal szemben; tehát a normák két fajtája közül a pusztán valamilyen konvención alapuló (például jogi) normák háttérbe kell, hogy szoruljanak a közvetlenül a méltányosság (igazságosság) elveiből következő és feltétlen érvényesülést kívánó erkölcsi normákkal szemben.

Az erkölcs tehát megelőzi a jogot, mégis alapvető kötelességünk, hogy – legalábbis bizonyos körülmények között – az igazságtalan törvényeket is betartsuk. Ha ugyanis egy nagyjából jól berendezett társadalmat veszünk alapul (amelynek intézményei elfogadható mértékben igazságosak), akkor méltánytalan, hogy míg a többségben levő igazságos szabályok előnyeit élvezzük, addig a néhány igazságtalan szabály betartása alól azok igazságtalanságára hivatkozva kibújunk. Ha tehát egy rendszer egészéből hasznot húzunk, akkor az óhatatlanul felmerülő (kevés számú) hátrányt is el kell viselnünk. Ez nemcsak az intézményekből ránk háruló kötelezettségünk, hanem természetes kötelességünk is, mely az igazságosság elveiből következik: ha ugyanis az alkotmányt az igazságosság elveivel összhangban alkottuk meg, akkor annak lényegi jellemzőjét, a törvényhozás mikéntjére vonatkozó többségi szabályt is igazságosnak kell tartanunk. A többségi szabály szerint a törvényeket a többség alkotja, ami nem vezet feltétlenül helyes (igazságos) eredményre minden esetben (hiszen a többség lehet tudatlan vagy befolyásolható önérdéke), ám egyhangúság hiányában (annak lehetetlensége miatt, mivel az emberek céljai, érdekei stb. óhatatlanul különböznek és az igazságosság elvei sem mindig kellőképpen határozottak vagy egyértelműek) az igazságosság tökéletes megvalósíthatóságának objektív korlátait el kell fogadnunk. Ez a tökéletlen eljárási igazságosság esete (a tökéletes eljárási igazságosság a gyakorlatban nem valósítható meg), ezért nem helytelen vagy célszerűtlen, ha megelégszünk annyival, hogy pusztán az igazságosság

korlátait állapítjuk meg. Ez azt jelenti, hogy nem tartunk igazságtalannak valamit, ha az a határokon belül van, vagyis egy olyan elvet állítunk fel, amely bizonyos mértékű mozgásteret biztosít a többségi döntés számára. Ez az elv a politikai egyezség elve: ha a többség akarata az igazságosság általunk felállított határain belül marad, akkor az nem sérti ezt az elvet, tehát a többségi akaratot ekkor igazságosnak kell minősítenünk; mindebből következően pedig nem tagadhatjuk meg az igazságosság valamelyik elvére hivatkozva (még önmagában mért igazságtalansága esetén sem) az annak való engedelmeskedést.

Felmerül azonban a kérdés: mi van akkor, ha a többség olyan törvényt fogad el, amely ezeken a határokon kívül esik. Rawls szerint ekkor egy alapvetően igazságos társadalomban nem vagyunk kötelesek ezeket a rendelkezéseket betartani, mégpedig azért, mert a törvény betartására vonatkozó kötelezettségünk összeütközésbe kerül az igazságosság elveinek érvényesítését és elősegítését kívánó természetes kötelezettségünkkel. És mivel ez utóbbi az elsődleges, megtagadhatjuk az igazságosság előírásait sértő rendelkezéseknek való engedelmeskedést; ennek legfőbb formája pedig a polgári engedetlenség. A polgári engedetlenség vonatkozásában három kérdést kell megvizsgálni: először is azt, hogy mit is jelent ez a fogalom (és ennek alapján miben különbözik a demokratikus közhatalommal való szembeszegülés egyéb formáitól); másodsor hogy az ellenállás ezen fajtája mely feltételek mellett tekinthető jogosnak; végül pedig hogy egy demokráciában mi a szerepe a polgári engedetlenségnek (vagyis az miért elfogadható a társadalom számára).

Ami az első kérdést illeti, a polgári engedetlenség Rawls meghatározása szerint nem más, mint “nyílt, erőszakmentes, a lelkiismeretre hivatkozó, mégis politikai cselekedet, amellyel megszegik a törvényt, és pedig rendszerint azért, hogy a törvényben vagy a kormány politikájában változást idézzenek elő”.¹³ A polgári engedetlenség tehát nyílt, mert olyan alapvető politikai véleményen alapul, amellyel valaki a közvéleményt kívánja meggyőzni álláspontja helyességéről; erőszakmentes és ugyanakkor törvénytelen, vagyis a törvényesség és törvénytelenesség szűk határmezsgyéjén áll (törvénytelen, mert a polgári engedetlenséggel megszegik a törvényt, és mégis törvényes, mert az erőszak tilalmára vonatkozó törvényeket nem lépik át); a lelkiismeretre hivatkozó politikai cselekedet, mert olyan politikai elvek vezérlik, amelyek a lelkiismeret legbensőbb parancsaiból, a szilárd hittel vallott alapvető igazságossági elvekből származnak; és konkrét célja van, mégpedig a nagy mértékben igazságtalannak tartott jogszabályok eltörlése vagy megváltoztatása.

Továbbra is az első kérdésnél maradva a polgári engedetlenséget meg kell különböztetni az igazságtalan törvényekkel szembeni rezisztencia egy másik formájától, a lelkiismereti ellenszegüléstől. “Lelkiismereti okokra hivatkozó ellenszegülésről akkor beszélünk, ha nem engedelmeskedünk egy többé-kevésbé közvetlen jogi felszólításnak vagy hivatalos utasításnak”.¹⁴ A lelkiismereti ellenszegülés több vonatkozásban is különbözik a polgári engedetlenségtől. Először is ebben az esetben nem egy általános jogszabályi rendelkezéssel, hanem egy konkrét, az egyént kötelező jogi paranccsal szemben tagadjuk meg az engedelmeskedést. Továbbá nem a közösség egészének igazságérzetéhez fordulunk (hiszen lehet, hogy lelkiismereti meggyőződésünkkel kisebbségben vagyunk), ezért a lelkiismereti ellenszegülés nem nyilvános. Végül a polgári engedetlenség indoka mindig az igazságosság elveinek a megsértése, tehát az mindig politikai elveken alapul, a lelkiismereti ellenszegülés azonban más elveken (például az egyén vallásos meggyőződésén) is alapulhat (bár természetesen gyakran ez utóbbit is politikai vélemény indokolja).

A polgári engedetlenséggel kapcsolatos második kérdés az, hogy a rezisztencia ezen formája milyen feltételek fennállása esetén tekinthető jogosnak. Az első feltétel az, hogy az így orvosolni kívánt igazságtalanságnak komolynak, egyértelműnek és mindenki számára nyilvánvalónak kell lennie. (Mivel ez a feltétel az egyenlő szabadság és a méltányos

¹³ Ld.: 431. o.!

¹⁴ Ld.: 436. o.!

esélyegyenlőség elveinél fennáll, a társadalmi különbségek elvének sérelme viszont nagyon ritkán állapítható meg egyértelműen, ezért az előbbi két elv sérelme a polgári engedetlenség megvalósítása alkalmasabb tárgyának tekinthető.) A második feltétel azt mondja ki, hogy polgári engedetlenségre csak akkor kerülhet sor, ha más eszközök igénybevétele már sikertelennek bizonyult. A harmadik feltétel szerint több csoportot ért sérelem esetén ezen csoportok tevékenységét össze kell hangolni és megfelelően korlátozni kell; ha ugyanis olyan helyzet áll elő, hogy mindegyik csoport igényét a társadalmi rendnek és az igazságos alkotmány érvényesülésének a veszélyeztetése nélkül nem lehet kielégíteni, akkor ezen igények arányos részéről az egyes csoportoknak az egész társadalom érdekében le kell mondaniuk. Végül a negyedik feltétel alapján a polgári engedetlenséget úgy kell gyakorolni, hogy az – amennyire lehet – ne sértse harmadik személyek (az “ártatlanok”) jogait.

Végül a harmadik kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy a polgári engedetlenségnek egy demokratikus és nagyjából igazságos társadalomban az a szerepe, hogy hozzájáruljon az alkotmányos rendszer stabilitásához. Bár a polgári engedetlenség a törvényesség határán áll, mint végső eszköz (mint utolsó kétségbeesett segélykiáltás) arra szolgál, hogy megakadályozza az elfogadhatónál és elviselhetőnél nagyobb igazságtalanságok kialakulását, illetve hogy a kialakult ilyen igazságtalanságok megszüntetését erőszakmentes, de határozott eszközökkel elérje.

Harmadik rész: Célok

VII. fejezet: Az ésszerűségként felfogott jóság

Rawls szerint “valami attól függően jó valakinek, hogy elfogadhatóan kedvező feltételek mellett mi lenne számára a legésszerűbb életcél”,¹⁵ vagyis “ha összhangban áll azokkal az életmódokkal, amelyek megfelelnek a helyes már adott elveinek”.¹⁶ Bármik is legyenek azonban a helyes kikötéseinek megfelelő ésszerű életcélok, bizonyos alapvető javakat mindenki számára ésszerű akarni (mivel ezek általában hozzásegítenek bármely életcél megvalósításához). Ilyen értelemben vett jó dolgok például a szabadság, a vagyon, az önbecsülés stb., vagyis az ún. alapvető javak. A jó (leszűkített) elmélete arra a kérdésre ad választ, hogy miért ésszerű és ezáltal miért jó ezeket akarnunk (bármilyen más is akarjunk még ezeken kívül).

A “jó” meghatározásához három lépésben juthatunk el. Első lépésként meghatározzuk, hogy egy dolog önmagában mikor jó, második lépésben arra válaszolunk, hogy egy önmagában jó dolog egy meghatározott személy számára milyen feltételek esetén lesz jó, végül pedig ezt kiegészítve azt mondjuk meg, hogy az adott személy ésszerű életcélját figyelembe véve számára mikor jó egy adott dolog. 1) Egy adott dolog akkor (és csak akkor) jó, ha rendelkezik mindazon tulajdonságokkal, amelyeket egy ilyen dologtól ésszerűen elvárhatunk. (Egy óra például akkor jó, ha rendelkezik azokkal a jellemzőkkel, amelyeket egy órától ésszerűen akarhatunk, például azzal a tulajdonsággal, hogy pontosan jár.) 2) Egy önmagában jó dolog egy meghatározott személy számára akkor (és csak akkor) jó, ha az adott dologtól általában elvárható tulajdonságok mellett rendelkezik azon tulajdonságokkal is, amelyeket az adott személy számára ésszerű akarnia. Ekkor már figyelembe kell venni az illető speciális helyzetét, érdekeit, céljait stb., vagyis egy adott dolog “jó” mivoltát ezen nézőpontból (és nem általában véve) kell megítélni. (Például egy adott személy helyzetétől, érdekeitől, igényeitől stb. függően ésszerű lehet egy órától elvárni, hogy a sötétben is világítson, vízálló legyen, rendelkezzen

¹⁵ Ld.: 465. o.!

¹⁶ Ld.: 466. o.!

stopperfunkcióval stb.) A második lépésben tehát azt, hogy egy dolog jó-e, mindig egy adott személy speciális nézőpontjából (az illető sajátos érdekeit stb. figyelembe véve) értékeljük és állapítjuk meg. 3) Végül a harmadik lépésben az előbbi speciális szempontú értékelést kiegészítjük valamely ésszerű életcéllal, és azt nézzük meg, hogy ezen ésszerű életcél eléréséhez ésszerű-e az egyén számára azt akarni, hogy az adott dolog bizonyos jellemzőkkel rendelkezzen. Ha igen, és az adott dolog ezen tulajdonsággal rendelkezik, akkor ez a dolog az illető személy számára (az ésszerű életcél is figyelembe véve) “jó” lesz, vagyis azt – immár mindent figyelembe véve – ésszerű lesz akarnia. (Az ésszerűség azonban nem feltétlenül egyenlő az erkölcsi helyességgel. A “jó” pusztán annyit jelent, hogy valami rendelkezik a tőle általában /vagy bizonyos személy által/ ésszerűen elvárható tulajdonságokkal, de ettől az még lehet erkölcstelen. Egy jó merénylő például rendelkezik a merénylőktől általában elvárható jellemzőkkel, például azzal, hogy pontosan tud célozni, de ettől még nem lesz erkölcsös személy. A “jó” ilyen értelmű meghatározása tehát pusztán az ésszerűségen alapul, erkölcsileg azonban ez a fogalom semleges.)

Az a dolog minősül tehát “jónak”, amelyet az egyén számára ésszerű életcélja megvalósításához ésszerű akarnia. Ahhoz tehát, hogy a “jó” fogalmát meghatározhassuk, meg kell mondanunk, hogy az “ésszerű életcél” pontosan mit is jelent. Rawls szerint “valakinek az életcélja akkor és csak akkor ésszerű, ha 1. tervei az olyan tervek közé tartoznak, amelyek összhangban állnak helyzeté minden lényeges vonatkozását tekintve az ésszerű választás elveivel; s ha 2. az első feltételnek megfelelő tervek közül teljes mérlegelő ésszerűséggel, azaz a lényeges tények teljes ismeretében és a következmények gondos mérlegelése után is ezt választaná”.¹⁷ Az életcél ésszerűsége tehát egyrészt attól függ, hogy az egyén tervei megfelelnek-e az ésszerű választás elveinek, másrészt hogy az annak megfelelő tervek közül az illető teljes mérlegelő ésszerűséggel éppen azt a tervet (és nem valamelyik másikat) választaná.

Az ésszerű választásnak három különböző elve van, melyek (bizonyos hangsúlybeli eltérésekkel) mind a rövid, mind pedig a hosszú távú tervekre egyaránt vonatkoznak: a hatékony eszközök elve, a többet tartalmazás elve és a nagyobb valószínűség elve. A hatékony eszközök elve alapján a különböző alternatívák közül azt a tervet kell választani, amely adott ráfordítással a legteljesebb mértékben valósítja meg céljainkat. A többet tartalmazás elve azt jelenti, hogy ha van olyan terv, amely az adott cél(ok) mellett egyéb cél(oka)t is megvalósít, akkor azt kell (azt ésszerű) választanunk. A nagyobb valószínűség elve pedig azt mondja ki, hogy terveink közül azt kell választanunk, amely céljainkat nagyobb valószínűséggel, biztosabban valósítja meg.

Azonban terveink előbb felsorolt jellemzőit nem mindig ismerjük tökéletesen, ezért előfordulhat (sőt ez a tipikus), hogy ezek alapján csak meghatározott tervek elvetéséről tudunk dönteni, de a többi közül már nem tudjuk azt az egyet kiválasztani, amelyet céljaink megvalósításához követnünk kellene. Ezen dilemma feloldásában van segítségünkre az ésszerű életcél meghatározásához szükséges második feltétel, a mérlegelő ésszerűség követelménye. A mérlegelő ésszerűség azt mondja ki, hogy az ésszerű választás elveivel (vagyis az ún. “számítási elvekkel”) összhangban levő tervek közül azt kell megvalósítanunk, amelyik mindent figyelembe véve a lehető legjobbnak tűnik számunkra. Ennek során – amennyire csak képesek vagyunk rá – mérlegelnünk kell az egyes tervek összes lehetséges következményét, és eszerint kell kiválasztanunk azt a tervet, amelyet végül céljaink megvalósítása érdekében követni akarunk. Ehhez felhasználhatunk három ún. “időbeli elvet” is.

Ezek közül az első az elhalasztás elve, mely azt mondja ki, hogy mindaddig ésszerű lesz számunkra bármely (természetesen az ésszerű választás elveivel összhangban lévő) terv követése, ameddig a lényeges tényeket meg nem ismerjük; a második elv a folytonosság elve, amely szerint céljaink eléréséhez olyan terveket kell követnünk, amelyek időben egymásra

¹⁷ Ld.: 480. o.!

épülnek, vagyis az lesz számunkra ésszerű, ha végső célunkhoz egyre tágabb és tágabb rész-célok vagy rész-tervek megvalósítása során jutunk el (hiszen így célunk egy-egy szegmense már a cél egészének megvalósítása előtt teljesülhet, és legalább ezen rész-célok tekintetében nem kell megvárunk az egész cél teljes megvalósulását); a harmadik elv alapján pedig azt a tervet kell a többivel szemben előnyben részesítenünk, amelyik fokozatosan emelkedő életszínvonalat nyújt. Lehetséges persze, hogy ezek után még mindig több terv közül kell választanunk, de már az is segítséget jelent, ha bizonyos terveket mint nyilvánvalóan ésszerűtleneket sikerül kizárunk. Mindent egybevetve tehát azon életcél követése lesz számunkra ésszerű (vagyis az lesz nekünk „jó”), amely az ésszerű választás elveinek és a mérlegelő ésszerűség időbeli elveinek a leginkább megfelel.

Az ésszerű életcél kiválasztása (vagy körvonalazása) azonban még nem mondja meg nekünk, hogy annak eléréséhez életünk során milyen tervet kell követnünk. E terv kiválasztása során figyelemmel kell lennünk bizonyos általános tényekre, például az emberi vágyak és szükségletek általános jellemzőire, az adott személy sajátos képességeire és adottságaira, a társadalmi egymásrautaltságra, illetve az ún. „arisztotelészi elvre”. Ez utóbbi azt mondja ki, hogy az embereket örömmel tölti el, ha meglévő képességeiket gyakorolhatják, és ezen tevékenységük annál élvezetesebb lesz számukra, minél összetettebb és bonyolultabb képességeket kíván az adott tevékenység. Az emberek sikerélményekre vágnak, mert ez jelenti azt számukra, hogy értékes emberek, ami hozzájárul önbecsülésük növeléséhez. Az emberek azért, hogy minél összetettebb és kifinomultabb cselekvésekre legyenek képesek, a tanulás és gyakorlás terén nagy áldozatokat képesek hozni, és sikerélményük (önbecsülésük) annál nagyobb lesz, minél sokrétűbben tudják kamatoztatni kifejlesztett képességeiket. A bonyolultabb tevékenység végzése tehát önmagában (minden egyéb körülménytől eltekintve) ésszerű lesz, mert az ilyen tevékenység pusztán végzése hozzájárul az önbecsülés, ezáltal pedig a boldogság növeléséhez; továbbá minél összetettebb tevékenységekre képes valaki, annál valószínűbb, hogy el tudja érni életcélját (bármilyen legyen is az); végül ezen képességek gyakorlásának pusztán szemlélése másokat is élvezettel tölt el, ez tehát a társadalom számára (az egyéb nyilvánvaló előnyöket most figyelmen kívül hagyva) önmagában is hasznos lesz. Életcélunk megvalósításához tehát a tervek közül azt kell (azt ésszerű) választanunk, amely meglévő (velünk született vagy az idők során kifejlesztett) képességeink minél teljesebb kibontakoztatására nyújt lehetőséget; és ezzel önmagában is hozzájárul (az alapvető javak közé tartozó) önbecsülésünk növeléséhez.

Az önbecsülés az alapvető javak közül talán a legfontosabb, mert ha az emberek többsége rendelkezik ezzel, az az egész társadalom számára hasznos, tehát ésszerű lesz. Egy ember akkor rendelkezik önbecsüléssel, ha tisztában van egyrészt azzal, hogy életcélja érdemes a megvalósításra, másrészt azzal is, hogy képes ezen életcél megvalósítására. Az életcél akkor *érdemes* a megvalósításra, ha az ésszerű (különösen ha az arisztotelészi elvnek is megfelel), és ha az mások számára is hasznos. Önbecsüléssel tehát akkor fogunk rendelkezni, ha életcélunk megvalósítása mind számunkra, mind mások számára előnyös (azaz ha mind a magunk, mind mások szemében értékes emberek vagyunk) és ha ezen életcél elérésére ténylegesen is képesek vagyunk. Szégyent pedig akkor érzünk, ha önbecsülésünk az előbbi feltételek valamelyikének hiánya folytán csorbát szenvedett.

Végül a fejezet lezárásaként Rawls meghatározza, hogy mik az alapvető különbségek a helyes és a jó fogalma között. Az első különbség az, hogy a helyes elveit a felek választják, míg a jó mindenki számára (egyénre szabottan) adott. Ebből következik a második eltérés, vagyis hogy míg a helyesre vonatkozó felfogás mindenki számára ugyanaz kell, hogy legyen (az igazságosság elveit az embereknek közösen és egységesen kell elfogadniuk), addig a jó (saját helyzetétől, adottságaitól, képességeitől, vágyaitól, érdekeitől stb. függően) az egyének számára különböző. Végül a harmadik különbség az, hogy míg saját javunkat mindig ismerjük és mindig tudjuk, hogy a számunkra jót hogyan érhetjük el, addig sokszor nem tudhatjuk azt,

hogy konkrét esetekben mi a helyes (vagyis hogy adott helyzetben milyen cselekvést kívánnak meg tőlünk az igazságosság elvei).

VIII. fejezet: Az igazságérzet

Az igazságérzet kialakulása csak egy jól berendezett társadalomban mehet végbe. Rawls szerint akkor jól berendezett egy társadalom, ha “tagjai javának előmozdítására jön létre és az igazságosság közös felfogása hatékonyan szabályozza”,¹⁸ vagyis ha mindenki tudja, hogy mik az igazságosság elvei és azokat mindenki (vagy szinte mindenki) el is fogadja. A jól berendezett társadalom stabil, vagyis az igazságosság elvei nem változnak (hiszen azokat az eredeti helyzetben minden ésszerűen gondolkodó ember elfogadta volna társadalmuk szabályozásának örök időkre szóló alapjaként); ez a stabilitás viszont csak akkor jöhet létre, ha kialakul az igazságosság elveinek megfelelő igazságérzet. Ez a közös belső erkölcsi érzés, az igazságérzet az, amely biztosítja a stabilitást, mégpedig a társadalom egyensúlyának a stabilitását. Egyensúlyi állapot akkor jön létre, ha egy rendszer (jelen esetben a társadalmi rendszer) külső erők közrehatása hiányában tartósan fennmarad; ez az egyensúly pedig akkor stabil, ha egy külső hatás általi elmozdulás a rendszeren belül olyan folyamatokat indukál, amelyek a külső erők hatását semlegesítve visszalendítik a rendszert az egyensúlyi állapotba. Ezt az egyensúlyi állapotba való visszalendítést teszi lehetővé a társadalmat alkotó emberekben kialakult igazságérzet, vagyis ez az erkölcsi érzés járul hozzá az eredeti helyzet szempontjából is ésszerűnek és kívánatosnak tűnő társadalmi stabilitás kialakulásához.

A kérdés az, hogy a társadalmi stabilitáshoz nélkülözhetetlen igazságérzet hogyan jön létre az emberekben. Rawls szerint ez három lépcsőben történik meg, és ezek a lépcsők az emberek erkölcsi fejlődésének különböző egymásra épülő fázisait jelentik. Ennek során az erkölcsi fejlődéssel párhuzamosan az emberek egyre közelebb kerülnek ahhoz, hogy kialakuljon belső igazságérzetük, mely végül a harmadik szakaszban jön létre. E három egymásra épülő fázisban előbb a tekintély erkölcsé, később a társulás erkölcsé, végül pedig az elvek erkölcsé alakul ki.

Az erkölcsi fejlődés első szakasza a kisgyermekkorra jellemző tekintélyi erkölcs. A kisgyermek még nem képes felfogni az előírások értelmét, mégis kész azokat önként követni, ha bizonyos feltételek fennállnak. Így szüleinek szeretniük kell őt, mert csak akkor fogja viszonyszeretni és bizalmába fogadni őket, ha ezt a szeretetet érzi. Ha bizalma van szülei iránt, akkor olyanná akar válni, mint ők, és ezért el fogja fogadni a szülei mint tekintélyek által számára meghatározott szabályokat, feltéve persze ha ők maguk is betartják azokat, így mutatva példát gyermeküknek. Ekkor a gyermek ezen mintának akar megfelelni, mert olyanná szeretne válni, mint az (iránta való feltétlen szeretetük miatt) bizalmát élvező tekintélyek, azaz hasonlítani szeretne szüleire, ezért elfogadja irányadónak az általuk felállított szabályokat, függetlenül attól, hogy tudatában van-e azok ésszerűségének, vagy sem, illetve hogy azok betartása jár-e jutalommal (büntetéssel) vagy nem.

A társulás erkölcsé jelenti az erkölcsi fejlődés második szakaszát. A gyermek növekedése során egyre több különböző csoportnak (család, óvoda, iskola, szomszédság, baráti közösségek) válik a tagjává. E csoportok életében különböző szerepekben vesz részt, amely szerepekhez bizonyos normák és kötelezettségek tartoznak. E szabályokban jut kifejezésre,

¹⁸ Ld.: 528. o.!

hogy a csoport tagjai vagy vezetői milyen tulajdonságokat és viselkedési formákat tartanak a csoport szempontjából helyesnek. A gyermek törekszik arra, hogy ezen csoportok őt elfogadják (ez ugyanis hozzájárul önbecsüléséhez), ezért követni fogja a csoportérdekeket képviselő (és ezért már erkölcsinek tekinthető) normákat. Ezeket követve és rendszeresen betartva megtanulja, hogy adott szerepekben mi a helyes viselkedés, ez alapján pedig eszményeket állít fel, melyek egy-egy társadalmi szerep ideális tulajdonságait határozzák meg számára, és amelyek általában élete végéig elkísérik őt. Ezen eszmények közös jellemzője, hogy mások ideáit képviselik, vagyis képessé teszik az ezeket elsajátító személyeket arra, hogy empátiával viseltesenek mások iránt. Ennek következtében a világot (benne saját magukat is) mások szemével is képesek lesznek szemlélni, és így a mások (a többség) által helyesnek tartott módon, azaz erkölcsösen fognak viselkedni.

Amennyiben sok embert magában foglaló, összetett társulásról (például egy nemzetről, egy országról, egyazon valláshoz tartozókról stb.) van szó, a társulás erkölcsé átmenetet képez az elvek erkölcséhez. Ez utóbbi esetben már nem egy meghatározott csoport erkölcsi normáiról, hanem átfogó jellegű erkölcsi elvekről van szó, vagyis olyan elvekről, amelyeket az embereknek általában véve követni kell. Ezen elvek követése helyességének az érzete azáltal alakul ki az emberekben, hogy látják a csoportnormák ésszerűségét, és megértik, hogy bizonyos követelmények betartása a csoporton kívüli tevékenységek során is racionális. Ha az emberben kialakul a mások iránti szeretet és bizalom, illetve a másokkal szembeni felelősségérzet (vagyis az illető elfogadja ezen tulajdonságok /pontosabban: az elvek szerinti viselkedés/ kölcsönös hasznosságát), akkor ezáltal spontán módon kialakul benne az elvek erkölcsé is, azaz létrejön az azoknak megfelelő igazságérzet. Ez az igazságérzet pedig kétféleképpen ölt testet: egyrészt az azzal rendelkező személy hajlandó lesz a már fennálló igazságos intézmények fennmaradásához maga is tevékenyen hozzájárulni, másrészt igyekszik kivenni a részét a még nem létező igazságos intézmények létrehozásában (illetve a meglévők javításában, még igazságosabbá tételében).

Az emberek erkölcsi fejlődésének ezen vonala belső hajlamainkkal magyarázható. E hajlamokat az erkölcsi lélektan három törvénye írja le. Rawls szerint ezek a következőképpen hangzanak: "Az első törvény: ha adottnak vesszük, hogy a családi intézmények igazságosak, hogy a szülők szeretik gyerekeiket, s hogy a róla való gondoskodás során ezt jól láthatóan ki is fejezik, akkor a gyerek az egyértelmű szeretetet felismerve viszontszereti őket. A második törvény: ha adottnak vesszük, hogy az első törvény szerinti kötődések létrejöttével már kialakult a mások iránti érzés képessége, hogy a társadalmi berendezkedés igazságos, s hogy ez köztudott, akkor látva mások nyilvánvaló szándékát kötelelességeik és kötelezettségeik teljesítésére, illetve a helyzetüknek megfelelő eszmények szerint életre, az ember kifejleszti a barátság kötelekeit és a bizalom érzését. A harmadik törvény: ha adottnak vesszük, hogy az emberben az első két törvény szerinti kötődések megteremtése során már kialakult a mások iránti érzés képessége, hogy a társadalom intézményei igazságosak, s hogy ez köztudott, akkor felismerve, hogy számára és mindazok számára, akikkel törődik, a berendezkedés kedvező, kialakul benne az annak megfelelő igazságérzet."¹⁹ Vagyis ha a megfelelő feltételek fennállnak (szülők szeretete stb.), akkor az erkölcsi fejlődés első szakaszában kialakul a mások iránti vonzalom képessége és vágya; a második szakaszban kialakul a világ mások nézőpontjából való szemlélésének képessége és vágya; végül a harmadik szakaszban létrejön az igazságérzet. E három fejlődési szakaszban céljaink átalakulnak; erkölcsi fejlődésünkkel párhuzamosan fokozatosan megszűnnek azon vágyaink, amelyeket egy igazságos társadalomban nem szabad megvalósítani, míg végül ésszerű életcélunk (elfogadva az igazságossági elvek alkalmazása kölcsönösségének elvét) összhangba kerül az igazságosság elveivel. Igazságérzetünk tehát végső soron értelmünk útján jön létre, vagyis annak felismerése által, hogy az igazságosság

¹⁹ Ld.: 569. o.!

elveinek kölcsönös elfogadása mindenki számára (így saját magunk számára is) előnyös. Ha mások figyelemmel vannak a mi érdekeinkre, nekünk is figyelemmel kell lennünk az övékre.

A stabilitás azonban még egy jól berendezett társadalomban is csak viszonylagos lehet. Mindig vannak olyan emberek, akik számára előnyös lesz, hogy a nagy többség megteszi a magáét (kölcsönösen az igazságosság elvei szerint jár el), ezt pedig néhányan önző módon kihasználhatják. Ha ezen önző emberek száma eléri egy kritikus tömeget, akkor a méltányosság elve alapján cselekvők nem bízhatnak többé abban, hogy ezért cserébe mások is ez alapján fognak viselkedni, vagyis az együttműködési rendszer felbomlik. Ahhoz, hogy ez ne történhessen meg, az emberek nagy többsége az igazságosság elveihez kell, hogy igazodjon, ehhez pedig arra van szükség, hogy ezek az emberek igazságérzettel rendelkezzenek. A társadalmi berendezkedés viszonylagos stabilitása akkor valósulhat meg, ha egy társadalom tagjait kölcsönösen az igazságosság elvei vezérik. A stabilitás abban a társadalomban lesz nagyobb és tartósabb, ahol az igazságérzet a méltányosságként felfogott igazságosság, és nem például az utilitarista igazságosság alapján jön létre, mivel az előbbi (az utóbbival ellentétben) hozzájárul az emberek önbecsüléséhez (vagy egyenesen kialakítja azt); továbbá mivel ez a tény az emberek számára egyértelmű és nyilvánvaló, és az ebből származó előnyök (a társadalmi összhaszon növelésével szemben) kézzelfoghatóak. A felek számára az eredeti helyzetben tehát kölcsönösen ésszerű lesz az igazságosság elvének stabil érvényesülését választani, ehhez pedig a méltányosságként felfogott igazságosságnak megfelelő igazságérzet kialakítására van szükség (az ilyen igazságérzet kölcsönös elfogadása tehát a felek számára ugyancsak ésszerű lesz).

Végül a fejezet lezárásaként meg kell néznünk, hogy min alapul az egyenlő szabadság elve, mi az, ami miatt az embereket (minden embert, de csakis az embereket) a szabadság ugyanolyan (teljes) mértékben megilleti. Ehhez mindenekelőtt meg kell különböztetnünk az egyenlőség három szintjét: a szabályok, a jogok és az igazságosság egyenlőségét. A szabályok egyenlősége azt jelenti, hogy a szabályok mindenkire egyformán kell, hogy vonatkozzanak; a jogok egyenlősége szerint mindenkinek azonos jogai kell, hogy legyenek; az igazságosság egyenlősége alapján pedig mindenkit egyenlő (teljes) mértékben illetnek meg az igazságosság biztosítékai. E három egyenlőség (különösen pedig az igazságosság egyenlőségének) alapja az erkölcsi személyiség: mindenkit megillet az egyenlő szabadság, aki képes egyrészt a jóról alkotott saját felfogásának, másrészt az igazságérzetnek a kialakítására, továbbá képes arra, hogy cselekedeteit ésszerű életcélja és igazságérzete szerint alakítsa. Ebből a gondolatból egyrészt az következik, hogy az egyenlő szabadsághoz csak az ésszerű életcél (a jóról alkotott felfogás) és az igazságérzet kialakításának *képessége* (és nem feltétlenül annak tényleges megvalósítása) szükséges, vagyis erkölcsi személyiséggel (és ezáltal az egyenlő szabadság nyújtotta védelemmel) például egy csecsemő is rendelkezik; másrészt pedig az, hogy ezekkel az embereken kívüli más élőlények egyike sem bír. Rawls elméletéről ezek alapján nyugodtan elmondható, hogy az egy természetjogi elmélet: míg az állatoknak (erkölcsi személyiségük hiánya folytán) nincsenek (nem lehetnek) természetes jogaik, addig az embereknek (minden embernek) vannak, mégpedig képességeiktől, tulajdonságaiktól, sőt az igazságérzet kialakításának képességétől függetlenül egyenlő mértékben. Ezek a jogok pedig egyrészt azért "természetes" jogok, mert a "törvény és szokás által meghatározott" jogokkal ellentétben nem függenek tételezettségtől (azaz mindenfajta deklaráció hiányában is minden embert ember mivoltánál fogva megilletnek); másrészt azért, mert e jogokat közvetlenül az igazságosság abszolút érvényű elveiből vezetjük le, és ennek következtében ezen jogok az emberek alkotta jogok felett állnak, azok által nem semlegesíthetők.

IX. fejezet: Az igazságosság jósága

Ebben a fejezetben arról lesz szó, hogy a méltányosságként felfogott igazságosság és az ésszerűségként felfogott jóság egybeesik. Ehhez mindenekelőtt egy jól berendezett társadalmat kell feltételeznünk, ahol az igazságosság elvei érvényesülnek. Ezek azt kívánják meg, hogy a gyermekek nevelése ún. “erkölcsi nevelés” legyen, amely az autonómiára nevelést foglalja magában. Az autonómiára nevelés azt jelenti, hogy az erkölcsi fejlődés lezárultával (annak végső fázisában) az egyén nem a hagyomány alapján, valamely tekintély tisztelete folytán vagy mások általi befolyásoltsága következtében fogadja el az igazságosság elveit, hanem azért, mert felismeri saját természetét (azt, hogy ő szabad, egyenlő és ésszerűen gondolkodó lény), és arra is rájön, hogy érdekében áll az igazságosság elveinek megfelelően (azaz autonóm módon) cselekednie. Ebben az esetben tehát az autonómia és az objektivitás egybeesik. Az igazságosság elvei objektívek lesznek, mert racionális érveléssel arra a megállapításra jutunk (minden autonóm lény arra a megállapításra jut), hogy az eredeti helyzet nézőpontjából (ahol mindenki egyenlő szabadsággal rendelkező, ésszerűen gondolkodó lény, akik nem ismerik sajátos körülményeiket) az lesz ésszerű, ha olyan elveket alakítunk ki társadalmi berendezkedésünk szabályozására, amelyek ebből az általános nézőpontból mindenki számára racionálisnak tűnnek. Ezek lesznek az igazságosság elvei; az autonómia és az objektivitás pedig a jól berendezett társadalomban ily módon egybeesik.

Ugyanerre a megállapításra (arra, hogy az igazságosság elvei ésszerűek) jutunk, ha a jól berendezett társadalmat olyan társadalmi unióként fogjuk fel, amelyben az emberek hagyatkozhatnak egymás képességeire és erőfeszítéseire. A haszonelvű tanra jellemző “magánemberek társadalmának” gondolatával szemben (miszerint az embereknek saját, önző céljaik vannak, melyek egymástól függetlenek és soha nem egészítik ki egymást, illetve hogy a társadalmi berendezkedésre senki nem úgy tekint, mint egy igazságos rendre, hanem úgy, mint pusztán önző céljaik eléréséhez szükséges eszközre; és amelyben ezért nincs társadalmi kooperáció) a társadalmi unió gondolatában helyet kapnak a közös célok és az ezek megvalósítását szolgáló együttműködés. Az embereknek ugyanis valójában vannak közös céljaik (személyiségük minél teljesebb kibontakoztatása, önbecsülésük kölcsönös biztosítása és az ezekhez nélkülözhetetlen igazságos társadalmi berendezkedés kialakítása), melyek eléréséhez társakként van egymásra szükségük. Az egyéneknek különböző szükségleteik és képességeik, ennek következtében pedig eltérő érdekeik és ésszerű életcéljaik vannak, és ezek megvalósítását valószínűbbé vagy hatékonyabbá teszi az, ha mások saját érdekeiket és céljaikat képesek megvalósítani.

Senki nem képes ugyanis önmagában mindenfajta lehetséges célt elérni, de még arra sincs lehetőség, hogy mindazokat az önmagukban egyébként ésszerű terveket megvalósítsuk, amelyekre tehetségünk lenne. Idő hiányában az emberek csak nagyon kevés dolgot tudnak megvalósítani képességeikből, hiszen ha valamit igazán jól akarnak csinálni, annak a tanulására és gyakorlására nagyon sok időt kell szánni, így minden egyéb dologban szükségképpen másokra kell hagyatkozniuk. (Ha például egy zenekar minden tagja ugyanolyan jól tudna játszani minden hangszeren, akkor is ésszerűbb lesz, ha mindannyian csak egy hangszeren gyakorolnak, és így tesznek egy dologban nagyfokú kiválóságra szert, bízva abban, hogy a zenekar többi tagja a saját kiválasztott hangszerén hasonló virtuozitást tanúsít, és így a zenekar összességében szebben fog muzsikálni, mint ha mindenki minden hangszeren tudna – kevésbé jól – játszani.) Az embereknek tehát bízniuk kell abban, hogy ha megteszik a magukét (saját kifejlesztett kiválóságaikkal hozzájárulnak a társadalom jólétéhez), akkor a többiek is megteszik ugyanezt. Ha mindenki hozzájárul saját kiválóságai gyakorlásával a társadalom számára hasznos tevékenységekhez, akkor ez mindenki számára előnyös lesz. A társadalmi kooperáció ilyen rendszere tehát az eredeti helyzet nézőpontjából mindenki számára ésszerűnek

bizonyul, vagyis a felek számára a kiinduló állapotban racionálisabbnak tűnik a társadalmi berendezkedés alapjaként a társadalmi unió eszméjét választani, mint a magánemberek társadalmának elgondolását.

Társadalmi unió sokfajta létezik: ilyen például a család, a baráti közösségek, a munkahelyi kollektívák, a különböző csapatok (például kézilabdacsapat), de ilyen lehet egy térben és időben elválasztott tagokból álló közösség, például a filozófusok közössége is. Sőt maga a nemzet vagy az ország állampolgárainak közössége (azaz a jól berendezett társadalom) is egyfajta társadalmi unió, pontosabban: társadalmi uniók (családok, baráti közösségek stb.) társadalmi uniója. Az előbbi gondolatokból következően a jól berendezett társadalomban (mint a társadalmi uniók társadalmi uniójában) az igazságos intézmények kialakítása közös végső cél lesz, mégpedig azért, mert ez mindenki számára jó, vagyis mindenkinek segítséget nyújt (azáltal, hogy támaszkodhatnak a többiek képességeire) saját ésszerű életcéljaik teljesebb megvalósításához.

Mindeddig feltételeztük, hogy az eredeti helyzetben a felek ésszerűen gondolkodnak, ami azt is jelenti, hogy nem irigykednek egymásra, vagyis a társadalmi különbségek elvével összhangban elfogadják az egyenlőtlenséget, ha ez az egyenlő helyzetnél (abszolút értékben) előnyösebb számukra. Az emberek azonban pszichikai lények, így az irigységet mint a nem ideális elmélet részét is meg kell vizsgálnunk abból a szempontból, hogy ennek figyelembevételével az igazságosság elvei továbbra is érvényesülnek-e a társadalomban, vagy a méltányosságként felfogott igazságosság helyett más elveket kell keresnünk a társadalmi berendezkedés alapjaként. Rawls szerint az irigységet “arra irányuló hajlandóságnak tekinthetjük, hogy ellenségesen gondolunk mások előnyeire ... és még akkor is készek lennénk megfosztani őket a nagyobb előnyöktől, ha ezzel a magunkból is fel kellene adnunk szükségképpen valamit”.²⁰ Az irigységnek két fő fajtája van: az általános és a meghatározott irányú irigység; az előbbi azt jelenti, hogy a rosszabb helyzetben levők nem egy konkrét dolgot irigyelnek másoktól, hanem előnyösebb helyzetük egészét, míg a meghatározott irányú irigység alapján egy-egy konkrét dolog miatt tanúsítanak ellenséges magatartást másokkal szemben. Most csak az előbbiről lesz szó.

Az általános irigység nem más, mint önbizalmunknak, önbecsülésünknek az alapvető javakból való másoknál kisebb részesedés következtében adódó fogyatékosága. Rawls szerint ha az alapvető javakból másokhoz képest oly mértékben hiányt szenvedünk, hogy az már önbecsülésünkre is kihat, akkor az irigység megbocsátható. Egy igazságos társadalomban ugyanis senkitől nem várhatjuk el, hogy elviselje, hogy legfőbb java, az önbecsülés csorbát szenvedjen. A kérdés csak az, hogy az így keletkezett megbocsátható általános irigység akkora-e, hogy az igazságosság elveit emiatt újra kell gondolnunk, vagy az egy igazságos társadalomban még elviselhető mértékű. A választ Rawls az irigység három feltételének megvizsgálásától teszi függővé. E feltételek szerint irigység akkor jön létre, ha az alapvető javak hiánya folytán csökken az ember önbecsülése, az önbecsülés ezen csökkenését az egyén meghatározónak érzi és úgy véli, hogy helyzete nem nyújt számára megvalósítható alternatívát. A méltányosságként felfogott igazságosság elvei által vezérelt jól berendezett társadalomban ugyanakkor ezek a hatások és érzések nem lehetnek olyan erősek, mint például egy utilitarista alapokon nyugvó társadalomban, ezért az igazságosság elvei által szabályozott társadalom nagyobb stabilitást biztosít. Az önbecsülés például szükségképpen nagyobb egy olyan (az igazságosság elvei által vezérelt) társadalomban, ahol az egyenlő szabadság garantálása mindenki számára biztosítja (vagyonai vagy esetleges egyéb helyzetétől függetlenül) a másokkal egyenlő mértékű teljes erkölcsi személyiséget; egy ilyen társadalomban az egyén az előnytelenebb vagyonai stb. helyzetét azért sem érezheti megalázkodónak, mert az illető a saját helyzetét általában a hozzá hasonló helyzetűekkel hasonlítja össze, és az sem lehetséges, hogy

²⁰ Ld.: 616. o.!

a rendszer csak azért kényszerítse még hátrányosabb pozícióba, hogy ezzel a jobb helyzetűeknek még jobb legyen; végül pedig egy jól berendezett társadalomban mindenki számára reális és megvalósítható alternatívák léteznek. Ha tehát az igazságosság elvei által szabályozott társadalomban létezik is a megbocsátható általános irigység érzése, ez (például az utilitarista berendezkedéssel szemben) nem lehet olyan mértékű, amely már a társadalmat működésképtelenné vagy a társadalmi helyzetet elviselhetetlenné tenné.

Az igazságosság elvei közül (mint arról már korábban volt szó) az egyenlő szabadság elve elsőbbséget élvez a társadalmi különbségek elvével szemben (legalábbis egy minimális szintű anyagi jólétet feltételezve), mivel nagyobb érdekünk fűződik az egyenlő polgár státusához, mint az anyagi javak növeléséhez. Közgazdasági nyelven kifejezve: az anyagi helyzetünk javulásából származó határhaszon kisebb, mint egyenlő szabadságunk élvezetének határhaszna. Az emberek legfőbb java (a vagyoni, hatalmi stb. helyzetet megelőzve) az önbecsülés; az egyenlő szabadság elve tehát azért kell, hogy megelőzze a társadalmi különbségek elvét, mert nagyobb érdekünk fűződik ahhoz, hogy mások úgy tekintsenek ránk, mint szabad, egyenlő és ésszerűen gondolkodó személyekre (akik képesek saját egyéni ésszerű életcéljuk kialakítására és megvalósítására), mint amekkora érdekünk pusztán ahhoz fűződne, hogy (akár szabadságunk lehetséges feladásával) minél gazdagabbak legyünk.

A méltányosságként felfogott igazságosság és a haszonelvűség közötti különbséget azzal is megragadhatjuk, hogy a célokat (az egyéni jó elérésére való törekvést) vesszük szemügyre. A haszonelvű felfogás szerint minden embernek egyetlen főcélja van, amelynek elérésére törekszik, és a hozzá vezető eszközöket aszerint válogatja meg, hogy melyik képes biztosabban, gyorsabban vagy hatékonyabban hozzájárulni ezen életcél megvalósításához. Az egyén akkor lesz boldog, ha főcélja megvalósult. A méltányosságként felfogott igazságosság viszont abból indul ki, hogy ésszerűtlen mindent egyetlen főcélnak alárendelni, ezért a felek az eredeti helyzetben ezt a főcélfelfogást elvetnék; helyette sokkal ésszerűbb egy olyan célt körvonalazni, amely azokat a *feltételeket* biztosítja, amelyek keretei között az emberek saját képességeik, tulajdonságaik, hajlamaik és érdekeik alapján megfogalmazhatják saját egyéni életcéljaikat. E felfogás alapján az egyén akkor lesz boldog, ha céljainak egésze teljesült, vagy jó úton van afelé, hogy teljesüljön. Ezek a feltételek az igazságosság már bemutatott elvei lesznek; ezek biztosítják ugyanis azt a közösségi jót, hogy az emberek társadalmi uniók tagjaiként bízhatnak egyéni törekvéseik megvalósítása során a többiek képességeiben és erőfeszítéseiben (azaz a társadalmi feladat- és munkamegosztásban kölcsönösen számíthatnak egymásra).

A két felfogás tehát fordítva mutatja be a helyes és a jó sorrendjét: míg a haszonelvűség szerint a jó (az ember végső célja) elsődleges a helyeshez képest, addig a méltányosságként felfogott igazságosság szerint a helyes (az igazságosság) elvei megelőzik a jót. Vagyis ez utóbbi alapján előbb körvonalazni kell azokat a feltételeket, amelyek biztosítják az emberek számára az (eredeti helyzet szempontjából is) ésszerű életcélok kialakításának lehetőségét (ezáltal az "én" egységét), majd ennek alapján kerülhet csak sor az egyéni célok kiválasztására. Miután pedig az emberek a kiinduló állapotban ezt a felfogást választanák (lévén hogy *egyetlen*, mindenek felett álló életcél követése /bármilyen legyen is ez az életcél: a minél nagyobb hatalom, gazdagság, testi vagy lelki élvezet/ embertelen és irreális lenne), a méltányosságként felfogott igazságosság a társadalmi berendezkedés sokkal szilárdabb és stabilabb alapjának bizonyul, mint a haszonelvűség vagy mint bármely más céltani elmélet.

Mindezek alapján elmondható, hogy az igazságosság és a jó egybeesik. Az egybeesés négy okkal magyarázható. Először is az igazságosság elvei közös elvek, vagyis olyanok, amelyeket az eredeti helyzetben bárki (mindenki) számára ésszerű választani, mert az igazságosság elveinek kölcsönös elfogadása járul hozzá leginkább az egyéni célok leghatékonyabb megvalósításához. Ha valaki mégis önző módon ki szeretné használni mások igazságérzetét, vagyis csak színlelné az erkölcsi érzéseket, ez valószínűleg olyan teherrel járna,

amely (legalábbis egy valóban jól berendezett társadalomban) meghaladná azokat az előnyöket, amelyeket az egyén a színleléssel és mások igazságérzetének a kihasználásával érhetne el. Másodszor az igazságos cselekvés vágya az ember természetes attitűdje; természetesnek tartjuk, hogy barátainkkal, embertársainkkal igazságosan bánjunk (már csak azért is, mert ekkor számíthatunk arra, hogy ők is méltányosak lesznek velünk szemben). Ha az ember természetes hajlama az igazságos cselekvés vágya, és hajlamunknak megfelelően cselekedni ésszerű, akkor igazságos cselekvésünk megintcsak ésszerű lesz. Harmadszor mivel a társadalom nem más, mint társadalmi uniók társadalmi uniója, amelyekben mindenki csak egy vagy néhány meghatározott képesség kibontakoztatására képes, ezért bízunk kell abban, hogy a többiek is kibontakoztatják a maguk speciális képességeit, így a mindenkinek előnyös hatékony feladat-és munkamegosztás létrejöhet. Márpedig ez a mindenki számára kívánatos (tehát ésszerű) helyzet csak egy olyan társadalomban valósulhat meg, amelyben az igazságosság elveit a társadalom tagjai kölcsönösen elismerik. Negyedszer pedig a kanti értelmezés alapján azt mondhatjuk, hogy “az igazságos cselekvés olyasmiről, amit szabad, egyenlő és ésszerűen gondolkodó lényekként akarunk”.²¹ Az persze előfordulhat, hogy egyes személyeknek nincs elég oka az igazságos cselekvésre, sőt az is, hogy erre az emberek jó részének nincs oka. Ettől azonban az igazságosság elvei még a társadalom egésze szempontjából ésszerűek lesznek; legfeljebb ilyen esetben az igazságostól eltérő magatartást szankcionáló eszközöknek (például a büntetőjognak) nagyobb szerep fog jutni.

Látható tehát, hogy az eredeti helyzet szempontjából a felek közös és egyéni céljainak megvalósításához az lesz az ésszerű, ha az igazságosság két elvében állapodnak meg. Az igazságosság elvei alapján cselekedni jó, mert az hozzájárul a mindenki számára ésszerű közös feltételek megteremtéséhez. Az ésszerűségként felfogott jóság és a méltányosságként felfogott igazságosság tehát egybeesik, ami elősegíti az (ugyancsak az eredeti helyzet szempontjából mindenki által kívánatosnak tartott) társadalmi stabilitást, az igazságosság elveinek örök időkre szóló érvényesülését.

Néhány megjegyzés Rawls elméletéhez

Rawls elgondolása az igazságosság két elvéről egy nagyon feszes és következetes gondolati konstrukció, amelynek a logikai racionalitásán nehéz fogást találni. Ha elfogadjuk a kiinduló gondolatokat, akkor az elmélet végkövetkeztetése megfelelőnek bizonyul, de az elmélet alapgondolatai (például az eredeti helyzet eszméje, a felek ésszerűsége, a jól berendezett társadalom gondolata, a szabadság mindenek feletti preferálása) maguk megkérdőjelezhetők. A könyv ismertetésének lezárásaként ennek alapján néhány megjegyzést (ha úgy tetszik: kritikai észrevételt) szeretnék tenni Rawls elméletéhez.

A támadással szemben leginkább védhető kritikai megjegyzés az, hogy Rawls nem tud – rendszeresen hangoztatott álláspontja szerint nem is akar – az igazságosság problémájára konkrét megoldási javaslatot kínálni, pusztán szűkíteni kívánja az igazságosság elveinek megfelelő társadalmi berendezkedés lehetséges körét. Ami ennél súlyosabb probléma, hogy Rawls sok helyütt puszta feltételezésekre épít, és elmélete egyes gondolatait gyakran ilyen hipotézisekből vezeti le, úgy állítva be az ezekből levont következtetéseket, mintha az szilárd alapokon állna és ezért kényszerítő lenne. (“Úgy tűnik, itt lehetetlen elkerülnünk némi önkényességet.” /129. o./ “Nem tudom, miként oldható meg ez a probléma, vagy hogy lehetséges-e egyáltalán átfogó megoldása...” /403. o./ “...az igazságosságnak vannak olyan

²¹ Ld.: 660. o.!

felfogásai, amelyek annak ellenére egyértelműen az egyenlőség elvét védik, hogy egyes jelentős különbségeket elismernek. Feltételezem, hogy az igazságosság két elve ebbe a kategóriába tartozik.” /622. o./ “Meggyőződésem, noha ezt nem tudom megmutatni, hogy a méltányosságként felfogott igazságosság kiállja ezt a próbát.” /626. o./ Stb.)

A következő probléma, hogy a méltányosságként felfogott igazságossággal szembeállított elméletek kiválasztása önkényes, és Rawls azok közül is elsősorban csak a haszonelvűséggel szemben mutatja be az igazságosság két elvének megfelelőségét. Rawls tehát már bizonyítani sem próbálja azt, hogy a méltányosságként felfogott igazságosság általában véve a legjobb elgondolás a társadalmi igazságosság magyarázatára, hanem csupán annyit kíván, hogy bizonyos elméletekkel (de leginkább csak a haszonelvűséggel) szemben mutassa be elmélete primátusát. Így a társadalmi berendezkedés mindenek feletti igazságosságának magyarázatára ez az elmélet nem alkalmas. Pontosabban: ez az elmélet nem is magyarázatot, sokkal inkább útmutatást kíván adni; ezért azt mondhatjuk, hogy Rawls elmélete előíró (preskriptív), és nem leíró (deskriptív), vagyis nem a tényleges társadalmi helyzetet mutatja be, mint inkább a “jól berendezett” (ideális) társadalom kívánatos rendjét. Elmélete preskriptív jellege leginkább az eredeti helyzet leírásában mutatkozik meg: Rawls úgy alkotja meg elméletét, mintha az (akár csak az emberek gondolataiban is) valóságosan létező lenne; mintha az emberek tényleg elgondolkoznának egy ilyen elméleti konstrukción; mintha az igazságosság elveit tényleg ebből vezetnék le; mintha az egyének tényleg ésszerűen gondolkodnának; mintha az embereket nem befolyásolnák már ténylegesen meglevő természeti és társadalmi esetlegességek, véletlenek, és ezért mintha az emberek saját helyzetüktől akár csak gondolataikban is el bírnának szakadni, el tudnának vonatkoztatni; stb.

Az elmélet fogyatékosága az is, hogy egyszerre kíván apriorisztikus és konkrét is lenni. Rawls még a legkonkrétabb részletszabályokat (például a szociális juttatások mértékét) is a priori elvekből kívánja levezetni (ld.: 47. §!); ez a hiba pedig jellegetében hasonlít egyik nagy mesterének, Kantnak az észjogi katalógusához, ahol Kant Az erkölcsök metafizikája c. művében három alapelvből egész észjogi normarendszert vezetett le. Rawls maga itt ugyanezt a hibát követi el.

Azonban ennél is nagyobb hibája Rawlsnak az, hogy a természetjoggal szemben túlságosan leértékeli a pozitív jogot. A 45. §-ban azt írja: “Az, hogy valaki hisz a demokratikus alkotmány helyességében és elismeri, hogy kötelessége oltalmazni azt, nem jelenti azt, hogy olyan helyzetekben, amikor a közös ítélet nagyon igazságtalan, ne szűnhetne meg egyes törvények betartására vonatkozó kötelessége.”²² Az egészen a római jogig visszavezethető *ius aequum/ius strictum* közötti vitában tehát (természetjogi elméletével összhangban) egyértelműen az előbbi pártjára áll. Ennek érdekében azonban lemond a jogbiztonságról; nem mondja meg például, hogy ki döntheti el, hogy egy törvény (a társadalmi többség ítélete) mikor igazságtalan. Rawls ezt nem köti egy erre felhatalmazott testület (például az alkotmánybíróság) véleményéhez, márpedig ha bárki mondhatná – mint ahogy Rawls maga ezt lehetővé tenné a polgári engedetlenség keretei között –, hogy egy törvény igazságtalan és ezért azt ő nem kívánja betartani, és ezt a belső lelkiismereti-erkölcsi érzést (éppen azért, mert az igazság szükségképpen szubjektív) senki nem bírálhatná felül, akkor képlékennyé válna a jog, kiszámíthatatlanná a jogszolgáltatás, és ezáltal csorbulna a jogbiztonság. Ha tehát az emberek többsége “az általa választott képviselők száján keresztül” (Oliver Wendell Holmes) értésre adta, hogy egy törvényt helyesnek tart, akkor az adott törvénnyel nem lenne szabad szembeszállni, legalábbis egyénileg nem, mert az óhatatlanul szubjektív és önkényes lesz.

Rawls elméletének következő nagy hibája, hogy nem ismeri el (vagy legalábbis háttérbe szorítja) a gazdasági szempontokat. A “jól berendezett társadalom” nála az igazságosság elvein alapul, a gazdasági hatékonyság abban nem játszik szerepet (vagy az alárendelt az egyenlő

²² Ld.: 355. o.!

szabadságnak). Valójában azonban a hatékonysági szempontok egy valóságos társadalomban nagyon is fontosak; az, hogy a társadalmi hatékonyság csak a leghátrányosabb helyzetűek várakozásainak egyidejű javulásával nőhet, szép és megható elképzelés ugyan, de nem állja meg a helyét. Nehezen elképzelhető ugyanis, hogy egyrészt a legrosszabb helyzetűek kilátásainak minimális rosszabbodásáért cserébe a társadalom nagy része ne kívánná az ösztársadalmi mértékű haszon növekedését, másrészt hogy az emberek ne fogadnák el a leghátrányosabb helyzetűek helyett a középosztály helyzetének a javulását (a leelőnyösebb helyzetűek várakozásainak csökkenése és a leghátrányosabb helyzetűek várakozásainak szinten maradása mellett).

A legnagyobb hiba (következetlenség) azonban kétségkívül az, hogy Rawls nem látta be: elmélete a haszonelvűség módszeres kritizálása ellenére alapjaiban maga is haszonelvű elmélet. Az igazságosság elmélete végső soron azért nem erkölcsi, hanem érdekalapú, mert Rawls szerint a felek az eredeti helyzetben az elvek olyan csoportját választanák, amely számukra a legnagyobb (legbiztosabb) jövőbeni haszonnal kecsegtet (ld.: torta-példa!). Az igazságosság vázolt elvei tehát nem *per se* helyesek, hanem azért, mert a felek eredeti helyzetben fellelhető *érdekeinek* (vagyis annak a ténynek, hogy a felek az alapvető javakból a jövőbeli tények ismeretének hiányában is minél többet kívánnak szerezni, vagyis a jövőbeni társadalmi jólétet a lehetséges körülmények /az eredeti helyzet által adott feltételek/ között maximalizálni igyekeznek) ezek felelnek a leginkább meg.

UDVARY SÁNDOR

Nótári Tamás: *Iuridicophilologica*. Tíz tanulmány

Az olvasó számára mindig élvezetes egy tanulmánykötetet kézbe venni, mert akár több, akár egy szerzőtől, de változatos módon olvashat egy adott témáról. Az általunk recenzeált kötet tanulmányainak szerzője, Nótári Tamás munkásságának egyes állomásairól is képet mutatnak a csokorba gyűjtött tanulmányok. Egy kivétellel valamennyi tanulmány megjelent folyóiratokban vagy kiadványokban, többek között hasábjainkon, illetőleg a *Magyar Jog*, a *Collega*, az *Aetas* hasábjain, továbbá középkortörténeti tanulmánykötetekben.

I.

Egy tanulmánykötetnél az első kérdés talán az lehet: mi a tanulmányok összegyűjtésének rendező elve, milyen üzenetet hordoz maga a szerkesztés? Hiszen a szerző munkásságát nyomon követő olvasó egyenként is kézbe vehetné az esszéket, rendezgethethetné azokat tematikusan, időrendben vagy más szempontok szerint. Ha azonban maga a szerző határozza meg a csoportosítás szempontjait, saját maga gazdagítja ezzel a korábbi cikkeit egy rendező elv hozzáadásával. Magunk most megkíséreljük ennek a rendező elv bemutatását, amit a nemzetközi hírű klasszikus filológus és bizantinológus Szádeczky-Kardoss Samu előszava a következőképpen foglal össze: *“Amint Sókratés védőbeszédében Platón írja, a vizsgálódás nélkül való élet nem embernek való élet. E kötet csokorba szedett válogatást nyújt kedves tanítványomnak, Nótári Tamásnak az elmúlt szűk egy évtizedben megtett s az utóbbi hét esztendőben napvilágot látott tudományos vizsgálódásaiból. Örvendetes e tanulmányok tematikájának sokszínűsége: a görög-római antikvitás jogtörténeti kérdéseit tárgyaló munkák mellett a római vallás- és irodalomtörténet, valamint a koraközépkori egyháztörténet és a humanista irodalom részterületeit vizsgáló írásokat is olvashatunk e kötetben. A *varietas delectat* elve szerint rendezett válogatást egységesíti a *gratius ex ipso fonte bibentur aquae ovidiusi* gondolatának kutatási elvként való alkalmazása; ennek szellemében látjuk a kötetben végigvonulni a források tiszteletét, a különféle tudományterületek módszereinek és eredményeinek szintetizáló felhasználását, az egyes témák feldolgozása során a filológiai és a történeti metodika szerencsés ötvöződését.”*¹

A tíz tanulmány közül az első kettő görög témát érint, a következő három Cicero munkásságával függ össze, ezt két római kori fogalomelemzés követi, majd a három záró tanulmány középkori tárgyú: az avar történelemkutatás egyik hiányának pótlása két részletben, valamint egy humanista retorikatörténeti tanulmány. Így tehát a csoportosítás alapvetően időrendi, nem a cikkek születésének vagy megjelenésének rendje, hanem a kutatott téma kronológiája szerint, ezen túlmenően azonban nehéz nem észrevenni, hogy a szerző – széles érdeklődési köre ellenére – Cicero munkásságának kiemelt szerepet szánt kötetében.² Mindez annál is inkább érthetővé válik, ha tudjuk, hogy a jogász, klasszikus filológus és medievisztikai képzettséggel és végzettséggel rendelkező Nótári Tamás a cicerói *Pro Murena* jog-, vallás- és retorikatörténeti aspektusairól írott PhD-értekezését 2005. március 16-án védte meg a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Karán.

¹ Szádeczky-Kardoss S.: Előszó. In: *Iuridicophilologica* 7.

² Cicero jogbölcseleti jelentőségéhez lásd Hamza G.: Cicero és az ókori állambölcselet. *AUB* 35. 1995/96. 9–44.

Milyen általános képet adhatnánk a tanulmányokról, azok részletező ismertetését megelőzően? Elsősorban azt, hogy tárgyukat nem csupán a szorosan vett római jog, vagy egyáltalán a jog területéről merítik, hanem olyan kérdéseket is tárgyalnak, amelyek korunk jogászai számára a jog kultúrtörténetének megismerése tekintetében érdekes, mi több, alapvető lehetnek. Honnan eredeztették az ókori görögök a bírói hatalmat? E gyökerek ismeretével szellemiségében megalapozottabban ítélkezhet a mai bíró is. Milyen szerepe van a retorikának a jogász munkájában? Kétségtelen, hogy mai napság a szépen formált szónoklatok egyre ritkábbak, különösen a bíróságok előtt, mégsem felejtethi el egyetlen jogász sem, hogy a szó a valódi fegyvere. Honnan ered a tekintély, ez a jogilag nehezen értékelhető, ám mégsem irreleváns fogalom? Sokszor ma is auktoritásokhoz rendeljük hozzá/alá véleményünket, nem a pusztán tekintély, de a forrásának meggyőző ereje miatt. Összefoglalóan tehát: a szigorúan vett jogi, dogmatikai okfejtések – így például a “*summum ius summa iniuria*” jogértelmezési alapelvről írott tanulmány – mellett az összegyűjtött írásokban tárgyalt, a jogelméleti és jogi kultúrtörténeti, valamint történeti és filológiai ismeretek igen jól hasznosíthatók korunk (elsődlegesen a *iurisprudentia* elméleti aspektusaival foglalkozó) jogászai számára is.

A mérleg mint az igazságszolgáltatás jelképe Homérosznál. A mérleg mint igazságszolgáltatási jelkép elemzése során rendkívül érzékletesen mutatja be a szerző a lélekmérés fogalmának kialakulását, e görög gondolat egyiptomi gyökereit, ugyanakkor végkövetkeztetése sem elhamarkodott: bár van kapcsolat az egyiptomi és a görög – s utóbb a római – gondolatvilág között, a görögök természetesen nem vették át az eredeti eszmeiséget teljes mértékben. A hatást nem csak szöveges emlékek, de tárgyasult megnyilvánulások (vázaképek) is bizonyítják. A homéroszi ábrázolás egy, már jól körülhatárolható koncepciót takar: a Zeus mérlegében az emberi sorsok méretnek meg.

Jog és bírói hatalom Hésziodosznál. Hésziodosz “*Munkák és napok*” című művének itt tárgyalt, a bírói hatalom működés módját elénk állító sorainak elemzése során a szerző széles szakirodalmi bázisra támaszkodik – a jogos és igaz bírót bemutató hésziodoszi koncepció felvázolásánál segítségül hívja a jogász bölcsészettudományi, illetve a bölcsész jogtudományi érdeklődését. A szerző az alapmítoszok bemutatását követően a Diké/diké itt előforduló fogalmi árnyalatait elemzi, rámutatva azon érdekességre, hogy a már a homéroszi eposzokban is többjelentésű kifejezés Hésziodosznál milyen jelentésekkel gazdagodott, illetve miként módosult.³

Jogtudomány és retorika – Cicero, Pro Murena 26. A Murena védelmében mondott beszéd igen közel áll a szerző szívéhez, hiszen fordítása – a *Pro Caelio*, a *Pro Ligario* és a *Pro rege Deiotaro* mellett – a “Négy védőbeszéd” című kötetben is helyet kapott.⁴ Először a beszéd történeti háttérét mutatja be, aztán az egyik vádló, Servius Sulpicius Rufus munkásságát elemzi, ezt követően a jogtudomány és retorika viszonyát vázolja Cicero munkássága, illetőleg jelen beszéd tükrében, végül az elemzett *paragraphus* jogtörténeti háttérét vizsgálja. Jogtörténeti szempontból nagyon érdekes pillanatnak lehetünk tanúi, amikor Cicero pellengérré állítja a legis actio sacramento in rem i.e. I. századra elavult formalizmusát. A formalizmus egyik alapja a rómaiaknak a kimondott szó valóságot konstituáló hatásába vetett hite, ami azonban jelen sorok írójának véleménye szerint módosult háttérrel ugyan, de nem veszett el az ókori Róma jogának élő jogként való megszűnésével sem. Elég csak arra gondolnunk, hogy a konszenzuális szerződéseknél az akaratgyezség kifejezésre jutása bizony jogi valóságot, jogviszonyt

³ Homérosz és Hésziodosz jogról és igazságosságról szóló, szentenciaszerű szöveghelyeiből ad válogatást *Dér T.–Nótári T.: Exemplaria Graeca. Görög bölcsességek latin és magyar fordítással.* Szeged 1999. 95. skk.; 111. skk.

⁴ Lucius Licinius Murena védelmében. In: Cicero – Négy védőbeszéd. 73–132.

konstituál. A szerző tanulmányának utolsó részében e gondolat vallási és szimbolikus eredőit mutatja be.

Medea Palatina – megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére. A Pro Caelio, a Marcus Caelius Rufus védelmében elhangzott beszédet elemző írás figyelemreméltó szerkezete igen olvasmányossá teszi a cikket. (A beszéd magyar fordítását Nótári Tamás az általa fordított, kommentált és bevezetőtanulmánnyal ellátott *“Négy védőbeszéd”* című kötetben tette közzé.⁵) Először per történeti háttérét elemzi, azután a viszály magvait elhíntő Bona Dea-ügyet mutatja be a szerző, majd ezt követően tér rá a retorikai szituáció és a szónoki taktika elemzésére. Szerzőnk írásmódját dicséri, hogy az olvasó szinte maga is hallja és érzi a versengő római családok viszályát, az egymásnak feszülő indulatokat, intrikákat.

Summum ius summa iniuria – megjegyzések egy jogértelmezési maxima történeti háttéréhez. Ezen tanulmány a mai kor gyakorló jogásza számára is közvetlenül hasznosítható. Az interpretatio ezen alapelveinek története a *“ius est ars boni et aequi”* szentenciával hozható összefüggésbe. A tanulmány szerkezete ugyanazt a kiforrott stílust mutatja, mint az előbbi értekezések, szövegelemzések. Elsőként azon irodalmi forrásokat veszi sorra, amelyek a *“summum ius summa iniuria”* proverbium különféle változatait, kialakulásának állomásait tárják fel, majd az interpretatio fogalmának kialakulását veszi górcső alá a szerző, vizsgálja az aequitas, az igazságosság / méltányosság fogalompár idevágó kérdéseit, végül pedig kitekintést tesz a proverbium továbbélésére a humanista Rotterdami Erasmus Adagia című művének tükrében. Rotterdami Erasmus szerepe pedig azért igen fontos, mert részben az ő közvetítésével vált ez a szállóige a mai jogászok számára is a mindennapi gyakorlat részévé.⁶

De iure vitae necisque et exponendi. A családfői hatalom pozitív jogosultságai közül kettőt elemző írásában a szerző a pater familias bírói jogkörének kialakulását és történeti fejlődését veszi górcső alá. A tanulmány alapos szövegkritikai elemzést is ad a tárgyban fellelhető fragmentumok irodalomban elfogadott kiegészítéséről, majd bemutatja az apai potestas körét: a gyermek megölésének hatalmát, amit azonban tizenkéttáblás törvény utáni jogfejlődés szigorúbb korlátok közé szorított. A patria potestas itt tárgyalt másik eleme a gyermek kitevésére irányult, e ponton a fejlődés szintén a korlátozás, illetve a kitett gyermek státuszának mind teljesebbé tétele felé mutatott, míg végül Iustinianus megadta a kitett gyermek számára a teljesskörű status libertatis-t.

Numen és numinozítás – a római tekintélyfogalom vallási aspektusai. A tekintélyfogalom vallási aspektusainak elemzése során a szerző több, a római ius sacrum területére tartozó intézményt mutat be: a numen fogalmát, a triumphus intézményét és a flamen Dialis papi hivatalának struktúráját.⁷ A tanulmány e fogalmakat, illetve intézményeket és a tekintély, az auctoritas gyökereit hozza egy közös, mégpedig vallási nevezőre. Mindez mai, szekularizált világunkban némiképp meglepő eszme-futtatásnak tűnhet, ám a római kort tekintve teljesen magától értetődőnek kell elfogadnunk, hiszen a társadalmi intézmények mélyen beágyazódtak a vallási képzetekbe, avagy Hannah Arendt a szerző által is idézett megfogalmazásával élve: *“a rómaiak szinte azonosnak tekintették a vallási és a politikai tevékenységet.”*⁸ Mindez indokolja,

⁵ Marcus Caelius Rufus védelmében. In: Cicero – Négy védőbeszéd. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári Tamás. Az előszót írta Hamza Gábor. Szeged 2004. 133–177.

⁶ Ugyanezt lásd T. Nótári: Summum ius summa iniuria – Comments on the Historical Background of a Legal Maxim of Interpretation. Acta Iuridica Hungarica 45. 2004. 301–321.

⁷ A flamen Dialis működésének sajátos aspektusát mutatja be T. Nótári: The function of the Flamen Dialis in the Marriage Ceremony. AnnUB 45. 2004. 157–165.

⁸ H. Arendt: Mi a tekintély? In: Múlt és jövő között. Budapest 1995. 130.

miért lehet fontos e tanulmány, amely a jogban is ismeretes fogalmak vallási fundamentumait kutatja.

Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Megjegyzések a Conversio Bagoariorum et Carantanorum avar vonatkozású fejezeteihez. Következő két tanulmányában a szerző a középkor-tudomány fejlődéséhez járul hozzá mestere, Szádeczky-Kardoss Samu, az avar történelem világszerte ismert kutatójának munkásságát folytatva.⁹ Noha a 870-ben, Salzburgban keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* bizonyos részei már korábban napvilágot láttak magyar nyelven, mégis Nótári Tamás az első, aki e forrás első teljes, korszerű szövegkiadáson alapuló fordítását az olvasó elé tárja. A szerző e fordítást bőséges, történeti és filológiai ismeretanyagot közvetítő magyarázatokkal teszi teljessé.¹⁰ Idevágó másik tanulmányában a *Conversio avar* vonatkozású fejezeteit elemzi, s ennek során aláhúzza e forrás alapvető jellegét a tekintetben is, hogy e textus a IX. századi avarok történelem egyik igen fontos dokumentuma.

Aeneas Sylvius Piccolomini szónoki művészete. Utolsó tanulmányában Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa szónoki művészetét elemzi egy, a törökök elleni kereszties hadjáratra buzdító beszédének tükrében. Saját történelmünk keserű állomásai is bizonyítják, hogy a pápai beszéd sikertelen marad, ez azonban nem von le az oratio stílári és retorikai kiválóságából.¹¹

Az egyes tanulmányok önmagukban és folyamatukban olvasva egyaránt értékes és tanulságos olvasmányt jelentenek nem csupán a jogtörténészek, jogbölcselettel és klasszikus, illetve középlatin filológiával foglalkozók, hanem a tételes jogon túlmutató érdeklődésű jogászok számára is.

⁹ Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig.* Budapest 1998.

¹⁰ A középkori salzburgi historiográfia más, a szerző által fordított és elemzett forrásaihoz lásd Nótári T.: *Notitia Arnonis – Epistola Theotmari.* Két forrás a kora-középkori Salzburgból. *Aetas* 2004. 2. 72–95.

¹¹ Ehhez bővebben lásd: *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művéből.* Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Nótári T. *Documenta Historica* 42. Szeged 1999; Nótári T.: *A török terjeszkedés állomásai Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művében.* *Aetas* 1999. 1. 149–162.